НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ЗГУРТОВАНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Монографія

За науковою редакцією Н. О. Довгань, В. М. Духневича

Кропивницький 2025

УДК 159.9:316.6:316.4
З 11

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 14/25 від 16 грудня 2025 року

Рецензенти:
П. П. Горностай, доктор психологічних наук;
О. Ю. Дроздов, доктор психологічних наук;
А. С. Москальова, кандидат психологічних наук

З 11 **Згуртованість суспільства: психологічний вимір :** монографія [Електронний ресурс] / за наук. ред. Н. О. Довгань, В. М. Духневича / Н. О. Довгань, В. М. Духневич, З. Ф. Сіверс, О. Г. Цукур, І. М. Коробка ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2025. 350 с.

ISBN 978-966-189-757-0

У монографії презентовано соціально-психологічну концепцію згуртованості суспільства. Представлено авторське бачення конструювання і руйнації, механізмів та моделей формування соціальної згуртованості. Здійснено критичний аналіз психологічного змісту та визначено рівні архітектоніки соціальної згуртованості; запропоновано структурно-процесуальну модель її психологічних вимірів. Розкрито поляризаційні процеси в українському суспільстві та ризики внутрішніх загроз національній безпеці, спричинені війною; артикульовано ціннісні та діяльнісні основи єднання і формування згуртованості через образи майбутнього.

Викладені в монографії теоретичні напрацювання можуть бути застосовані в різних галузях психологічної теорії і практики; адресується широкому колу фахівців, професійна діяльність яких пов’язана з проблематикою гуртування суспільства.

УДК 159.9:316.6:316.4

ISBN 978-966-189-757-0

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2025
© Н. О. Довгань, В. М. Духневич, З. Ф. Сіверс, О. Г. Цукур, І. М. Коробка, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 5

ПЕРЕДМОВА 6

РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади вивчення соціальної згуртованості суспільства *(Н. О. Довгань, З. Ф. Сіверс)* 9
1.1. Соціальна згуртованість у сучасному світі: практика і теорія *(Н. О. Довгань)* 9
1.1.1. Політичний дискурс соціальної згуртованості 11
1.1.2. Академічний дискурс соціальної згуртованості 20
1.2. Архітектоніка соціальної згуртованості та її психологічний зміст *(З. Ф. Сіверс)* 26
1.2.1. Методологічні засади і модель архітектоніки соціальної згуртованості 26
1.2.2. Психологічний зміст соціальної згуртованості: критичний аналіз і процесуальна модель 37

РОЗДІЛ 2. Конструювання соціальної згуртованості суспільства *(Н. О. Довгань, В. М. Духневич)* 46
2.1. Соціокультурні проєкції соціальної згуртованості *(Н. О. Довгань)* 46
2.2. Зміни в соціокультурному полі суспільства: варіація в умовах війни *(Н. О. Довгань)* 60
2.2.1. Індикатори соціальної згуртованості суспільства *(Н. О. Довгань, В. М. Духневич)* 61
2.2.2. Критерії соціальної згуртованості суспільства і ризикогенної взаємодії *(Н. О. Довгань)* 74
2.3. Виміри і моделі соціальної згуртованості *(В. М. Духневич)* 80

РОЗДІЛ 3. Ризики внутрішніх загроз національній безпеці, спричинені війною *(З. Ф. Сіверс)* 102
3.1. Еволюція безпекових парадигм як рух від матеріальної до рефлексивної парадигми 102
3.2. Психологічний вимір внутрішніх загроз національній безпеці 117
3.3. Типологія внутрішніх загроз національній безпеці 136

РОЗДІЛ 4. Поляризаційні процеси в українському суспільстві *(З. Ф. Сіверс, І. М. Коробка)* 161
4.1. Поляризація як соціальний феномен: типологія, механізми, наслідки *(З. Ф. Сіверс)* 161
4.2. Вплив політичної поляризації на соціальну згуртованість суспільства, яке переживає досвід війни *(З. Ф. Сіверс)* 182
4.3. Політичне відчуження як чинник вразливості українського суспільства *(З. Ф. Сіверс)* 204
4.4. Соціальна взаємодія в умовах невизначеності *(І. М. Коробка)* 226

РОЗДІЛ 5. Ціннісна згуртованість суспільства як основа єднання і вияв спільної дії *(О. Г. Цукур)* 241
5.1. Аксіологічна основа соціальної згуртованості українського суспільства 241
5.2. Ціннісно-орієнтаційні площини соціальної згуртованості суспільства 253
5.3. Волонтерство як ціннісний вияв спільної дії та соціальної згуртованості 265

РОЗДІЛ 6. Образ спільного майбутнього як основа соціальної згуртованості суспільства (*В. М. Духневич)* 276
6.1. Образи майбутнього в дзеркалі сучасних викликів 276
6.2. Практичні аспекти конструювання згуртованості через образи майбутнього 304

ПІСЛЯМОВА 313

ЛІТЕРАТУРА 314

ДОДАТКИ 345

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВПО – внутрішньо переміщена особа;
ЕВС – Економічний і валютний союз;
ЄІБ – Європейський інвестиційний банк;
ЄІФ – Європейський інвестиційний фонд;
ЄС – Європейський Союз;
РЄ – Рада Європи (Council of Europe);
CDCS – European committee for social cohesion (Європейський комітет соціальної згуртованості).

ПЕРЕДМОВА

Глобальне ускладнення безпекового середовища, зростання нестабільності та посилення геополітичних конфліктів формують реальні зовнішні загрози національним інтересам України та стратегічним орієнтирам її розвитку. Водночас внутрішні виклики – недостатня консолідація суспільства й політичних еліт щодо бачення спільного шляху, невирішені соціально-економічні та екологічні проблеми, зростання поляризації – створюють ґрунт для дезінтеграційних процесів. У таких умовах визначальним стає пошук психологічних засад посилення соціальної згуртованості, що може вимірюватися на рівні суспільства, соціальних груп та окремої особистості як готовність і здатність до гуртування. Формування й зміцнення соціально-психологічних зв'язків у часи геополітичної турбулентності є неодмінною передумовою суспільної стійкості й узгодженості.

У науковому й політичному дискурсі поняття «соціальна згуртованість» дедалі частіше використовують як інтегральну характеристику стану суспільства, що відображає його адаптивні можливості та здатність до внутрішньої єдності. З одного боку, соціальна згуртованість постає як політичний інструмент, механізм економічного та суспільного розвитку, засіб забезпечення безпеки масштабних соціальних утворень і як шлях до підвищення якості життя та гармонізації соціальних відносин. З іншого боку, це концепт із високою контекстуальною варіативністю, який формується на основі емпіричних індикаторів соціальної динаміки, а результати його вимірювання в умовах суспільної нестабільності лише наближено відтворюють реальний стан процесів. Прикладом масштабного політичного втілення ідей соціальної згуртованості є процеси інтеграції суверенних держав та формування об'єднаних мегаакторів, де спільна стратегія розвитку ґрунтується на пошуку узгоджених цілей, соціальної справедливості та загального добробуту.

Перший розділ монографії присвячено теоретичному аналізу проблеми згуртованості суспільств та особливостям практичного використання цього концепту в політичній сфері *(Н. О. Довгань)*. Розглянуто рівні архітектоніки соціальної згуртованості – індивідуально-психологічний, міжособистісний, групово-ідентифікаційний, інституційно-нормативний та символічно-дискурсивний. Окремо підкреслено базову роль символічно-дискурсивного рівня, який задає смисли культурної та етичної єдності. У межах розділу концептуалізовано психологічний зміст згуртованості через чотири взаємопов'язані виміри – афективну синхронізацію, когнітивну інтеграцію, ідентифікаційний баланс та колективну психічну оборону. Побудовано структурно-процесуальну модель психологічних вимірів соціальної згуртованості, що дає змогу відокремити її власне психологічну сутність від соціально-поведінкових проявів. Обґрунтовано думку, що феномен

згуртованості пов’язаний передусім з внутрішніми психічними процесами, незалежно від зовнішніх форм взаємодії чи соціальних структур *(З. Ф. Сіверс)*.

У другому розділі висвітлено соціокультурний підхід до розуміння соціальної згуртованості як стану динамічного об’єднання суспільства для розв’язання актуальних проблем. Розроблено модель проєкцій соціальної згуртованості, які відображають специфіку поведінки, взаємодій та культурних особливостей суспільства в умовах загроз національній безпеці. Показано, що індикатори згуртованості в мирний і воєнний час частково збігаються, але мають і суттєві відмінності, пов’язані з досвідом спільної небезпеки. Виокремлено комплексні ознаки соціальної згуртованості – критерії стану суспільства, що визначають потенціал його стійкості та здатність до самовідновлення в умовах національних загроз. Запропоновано розглядати соціальну згуртованість українського суспільства як ціннісно-діяльнісний феномен, який розгортається в тривимірній часовій структурі: у минулому – через соціокультурну ідентичність, у теперішньому – через відповідальні дії та соціальні зв’язки, у майбутньому – через спільну перспективу розвитку *(Н. О. Довгань)*. Наведено психологічне визначення соціальної згуртованості як стану спорідненості й співвіднесення себе з іншим, що передбачає ідентифікацію з ідеєю чи суб’єктом, формування готовності до дії та її реалізації. Запропоновано модель і механізми формування згуртованості на мікро-, мезо- і макрорівнях *(В. М. Духневич)*.

У третьому розділі розглянуто соціально-психологічні основи національної безпеки. Національна безпека визначається як здатність суспільства підтримувати узгодженість між інституційною стійкістю, ціннісними орієнтирами та психологічним відчуттям довіри. Проаналізовано еволюцію безпекових парадигм і наголошено на зростанні ролі психологічної безпеки, яка оперує динамікою афектів, когніції та соціальної довіри. У воєнних умовах ключовим показником внутрішньої безпеки стає здатність суспільства трансформувати афект у смисл, а смисл – у довіру. Розроблено типологію внутрішніх загроз: афективна інфляція загрози, дискурсивна фіксація надзвичайності, інституційна підозра, когнітивна дезорієнтація та інфляція критеріїв істинності, нормативна ерозія та моральна травма, вигорання співучасті, втома співчуття, десенсибілізація до страждання, превентивна самоцензура, зникнення коригувального зворотного зв’язку, цивільно-військовий розрив і травматична реінтеграція *(З. Ф. Сіверс)*.

Четвертий розділ присвячено аналізу поляризаційних процесів в українському суспільстві. Висвітлено типологію та механізми соціальної поляризації, а також її наслідки для згуртованості суспільства в умовах війни. Окрему увагу приділено політичному відчуженню як чиннику суспільної вразливості українського суспільства. Розкрито соціокультурні особливості політичного відчуження нинішнього періоду та його вплив на зниження можливостей до внутрішньої єдності *(З. Ф. Сіверс)*. Наголошено на значущості толерантності до невизначеності як умови стійкості, здатності до адаптації та формування згуртованості. Обґрунтовано необхідність розвитку цієї здатності

через освіту, культуру, лідерство і посилення суб'єктності громадян *(І. М. Коробка)*.

П'ятий розділ аналізує аксіологічний вимір соціальної згуртованості. Розкрито ціннісні та діяльнісні засади гуртування суспільства і визначено ключові площини ціннісно-орієнтаційного поля, які визначають глибину і стійкість суспільної інтеграції: політико-громадянську, сімейно-родинну, етико-релігійну, культурно-ціннісну та соціально-гуманістичну. Запропоновано інтегративну форму соціальної згуртованості, яка поєднує емоційні, ціннісні та поведінкові компоненти і забезпечує суспільству мобілізаційний ресурс, здатність до опору й самозбереження в умовах війни *(О. Г. Цукур)*.

Шостий розділ присвячено проблематиці образів спільного майбутнього. Представлено типологію образів майбутнього – імовірних, можливих і бажаних – та показано їхній вплив на формування соціальної згуртованості в умовах війни. Проаналізовано кореневі смисли, що об'єднують громадян у сьогоденні, та запропоновано практичні інструменти конструювання спільних образів майбутнього як засобу посилення внутрішньої єдності *(В. М. Духневич)*.

У додатках наведено емпіричні дані та матеріали, що доповнюють основний зміст монографії і є важливими для глибшого розуміння отриманих результатів.

Монографія пропонує цілісний міждисциплінарний аналіз феномену соціальної згуртованості, інтегруючи психологічні, соціокультурні, політичні та безпекові підходи. Представлені теоретичні моделі, емпіричні результати і практичні інструменти можуть слугувати науковим і методологічним підґрунтям для дослідників, аналітиків, фахівців у сферах безпеки, державного управління й громадянського суспільства, які працюють над питаннями зміцнення єдності та стійкості українського соціуму в умовах сучасних викликів і війни.

Розділ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

1.1. Соціальна згуртованість у сучасному світі: практика і теорія

Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 року докорінно змінило життя громадян нашої держави, а також суттєво вплинуло на соціально-політичні процеси в Європі та світі. В умовах війни зазнали трансформації соціальні відносини й форми соціальної взаємодії, а всі сфери життя українського суспільства були переорієнтовані на виживання в надскладних умовах та збереження національної ідентичності. Воєнна загроза створила реальні виклики національним інтересам, безпеці, існуванню та сталому розвитку держави.

З одного боку, не вирішені в довоєнний період питання консолідації політичних еліт щодо стратегічного курсу розвитку країни, ефективності функціонування інститутів державної влади, а також накопичені соціально-економічні й екологічні проблеми посилили внутрішні ризики та сформували передумови для розгортання дезінтеграційних процесів. З іншого боку, воєнна ескалація безпрецедентно активізувала процеси соціальної єдності та сприяла консолідації громадян.

Українські спільноти, виступаючи активними соціальними акторами, продемонстрували високий рівень стійкості в прагненні зберегти соціальні відносини, емоційні та громадянські зв’язки. Одночасний розвиток інтеграційних і дезінтеграційних процесів у соціально-політичному просторі держави актуалізував необхідність наукового осмислення шляхів урегулювання геополітичних конфліктів і пошуку ефективного інструментарію для розв’язання внутрішньодержавних проблем, зокрема у сферах свободи населення, соціальної справедливості, економічної ефективності та розподілу ресурсів. У цих умовах стратегічного значення набуло формування психологічної платформи посилення соціальної згуртованості – як на рівні суспільства загалом, окремих соціальних груп і поколінь, так і на індивідуальному мікрорівні, що проявляється в готовності та спроможності до гуртування, а також у зміцненні наявних соціально-психологічних зв’язків.

Водночас очевидно, що воєнний контекст істотно скоригував умови реалізації Державної стратегії регіонального розвитку України на 2021–2027 роки, однією з ключових цілей якої є «формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та

просторовому вимірах». В умовах посилення внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці досягнення зазначених цілей виключно шляхом зменшення диспаритетності соціального й територіального розвитку виявилося обмеженим. У зв'язку з цим особливої ваги набуло розроблення психологічних засад загальнонаціональної згуртованості як підґрунтя для зміцнення суб'єктності органів державної влади та конструювання єдиного українського соціального простору.

Для реалізації завдань дослідження відділ психології політико-правових відносин ІСПП НАПН України впродовж 2023–2025 років здійснював систематичне вивчення та узагальнення вітчизняного і зарубіжного досвіду функціонування форм суспільних відносин, орієнтованих на загальний добробут, а також метааналіз нормативно-правових документів та академічних наукових праць, присвячених вимірам соціальної згуртованості та стратегіям розвитку держав. Результати ґрунтовного опрацювання матеріалів дали змогу сформулювати узагальнені висновки щодо дієвості концепту «соціальна згуртованість» у мирний період та специфіки процесів гуртування суспільства в умовах підвищених ризиків і небезпек.

Теоретичний аналіз здійснювався в кілька етапів. На першому етапі було проведено комплексний пошук та аналіз наукових джерел із використанням міжнародних баз даних і пошукових систем, релевантних предмету дослідження. Для акумулювання теоретичної та емпіричної інформації щодо основних параметрів структурування соціальної згуртованості сформовано корпус публікацій другої половини XX – початку XXI століття українською, англійською, німецькою та французькою мовами. Аналізувалися наукові статті, монографії, політичні доповіді, стратегії та програмні документи в галузях психології, соціології, політології тощо. Це дало змогу виокремити ключові факти і концепти (теоретичний масив) та конкретизувати їх прояви в практичній площині. У процесі опрацювання матеріалів встановлено, що впродовж XIX–XXI століть проблематика соціальної згуртованості активно розроблялася як у науковому дискурсі, так і в політичних практиках на національному і наднаціональному рівнях.

На етапі узагальнення теоретичного матеріалу текстовий масив було диференційовано на дві аналітичні площини – політичний і академічний дискурси. Це дало змогу простежити еволюцію наукових підходів до концептуалізації соціальної згуртованості, а також механізми їх імплементації в політику сучасної Європи. В академічному дискурсі, як у класичних, так і в сучасних дослідженнях, домінує зосередження на теоретичному осмисленні та структуризації поняття «соціальна згуртованість». Натомість у політичному дискурсі цей концепт інтерпретується відповідно до історичних умов, культурного контексту, панівних ідеологій і практичних завдань формування, підтримання та досягнення єдності громадян.

На завершальному етапі дослідження шляхом багаторазового аналізу й порівняння джерел виявлено та систематизовано найбільш поширені підходи до трактування багатовимірного феномену соціальної згуртованості, конструкцій

його вимірів та аспектів суспільного єднання. Нижче буде представлено особливості конструювання та використання концепту «соціальна згуртованість» у сучасному політичному й академічному дискурсі.

І ще одна попередня ремарка, аби пояснити логіку, чому ми проводимо таку аналітичну роботу. Аналіз політичних витоків і трансформацій концепту соціальної згуртованості в межах цього дослідження виконує методологічну функцію та спрямований на чітке розмежування нормативно-політичного і соціально-психологічного рівнів його осмислення. У європейській традиції соціальна згуртованість тривалий час функціонувала передусім як мета й інструмент державної політики, спрямованої на вирівнювання соціально-економічних і територіальних диспропорцій, що зумовило її переважно інституційне трактування. Включення аналізу цього дискурсу до психологічної монографії зумовлено необхідністю виявлення обмежень таких підходів і запобігання редукції згуртованості до адміністративно заданого результату. Це дає змогу обґрунтувати автономну роль психологічних механізмів єднання як ключових чинників соціальної згуртованості, особливо в умовах війни та системних суспільних криз, коли ефективність політичних рішень безпосередньо залежить від суб'єктивних і міжособистісних процесів.

1.1.1. Політичний дискурс соціальної згуртованості

У межах проведеного аналізу соціальна згуртованість постає як одна з керівних ідей європейської політики, реалізація якої вибудовується на основі зв'язків громадян із суспільством, а також єдності соціальних цілей і цінностей. Політичні витоки формування концепції згуртованості сягають 1950-х років XX століття – періоду становлення європейської інтеграції та утворення європейських співтовариств, що згодом стали основою Європейського Союзу (далі – ЄС). У цей період політика згуртованості почала формуватися як ключова інвестиційна політика, спрямована на зменшення економічної та соціальної нерівності між регіонами, зокрема через забезпечення більш рівних можливостей доступу до освіти і працевлаштування, стимулювання економічного розвитку та зростання, а також підтримання здорового й сталого довкілля.

Першою спробою нормативного закріплення ідеї згуртованості стало проголошення в Римському договорі 1957 року значущості гармонійного розвитку європейських держав шляхом інтеграції економік і скорочення регіональних диспропорцій. У межах Європейського економічного співтовариства політику згуртованості розглядали як інструмент компенсації соціально-економічних нерівностей між регіонами і засіб зміцнення єдності держав-учасниць.

Водночас на ранніх етапах розвитку європейської інтеграції ця ідея виявилася політично суперечливою і надмірно амбітною для практичної

реалізації. Унаслідок цього її системне впровадження було тимчасово призупинене, а у 1960–1970-х роках проблематика згуртованості практично не фігурувала в політичному порядку денному європейських інституцій (Brunazzo, 2016).

А вже 1988 рік ознаменувався «початком» активного гуртування Європи та розширенням економічного формату співтовариства політичним виміром. Реформування регіональних політик вплинуло й на впровадження ідеї *згуртованості*, яку тепер використовували як інструмент розвитку, зменшення територіальної нерівності й залучення субнаціональних інституцій до процесів ухвалення та реалізації політичних рішень. Пізніше, 1993 року, у Маастрихтському договорі про утворення агрегованого мегаактора – Європейського Союзу, уперше проголошено головну політичну мету організації: *економічна* і *соціальна згуртованість* Європи. Набуття чинності цієї угоди активізувало побудову Економічного і валютного союзу (ЕВС) та виведення на перший план *політики згуртованості*, спрямованої на реструктуризацію економік окремих країн і регіонів, підвищення якості життя громадян, забезпечення добробуту, рівних можливостей, свободи волевиявлення, правової захищеності. Вирішенню завдання розгортання *політики згуртованості* й керування коштами від імені національних і регіональних органів влади в ЄС сприяв Європейський інвестиційний фонд – частина групи Європейського інвестиційного банку (ЄІБ). Як показує проведений аналіз основоположних політичних документів (які буде розглянуто нижче), *політика згуртованості* вибудовувалася на економічній основі й спрямовувалася на реструктуризацію економіки слаборозвинених регіонів. Це говорить про те, що з часів формування ЄС фінансові інвестиції впливали на політичне функціонування держав-членів, їхній економічний стан, компетенції тощо. Тобто *політика згуртованості розгорталася насамперед в економічному аспекті, через який опосередковувала політичне функціонування країн-членів Європейського* Союзу (Тарасевич, 2015; Lisbon European…, 2000; Brunazzo, 2016).

На тлі різкого зростання економіки Сполучених Штатів Америки для вибудовування в Європі динамічної економіки, заснованої на знаннях, у березні 2000 р. главами держав та урядів 15 країн ЄС на саміті Європейської ради було ухвалено Лісабонську стратегію розвитку[1] (Lisbon European…, 2000). Наголошувалося на тому, що Європа має зосередитися на сталому економічному зростанні та підвищенні рівня *соціальної згуртованості* (в економічній сфері), віднайти ефективні форми управління, що базуються на активній громадянській позиції та використанні передового досвіду. На засіданні було сформульовано 100 стратегічних цілей і затверджено нову *мету* ЄС: стати «найбільш конкурентоспроможною і динамічною економікою світу, заснованою на знаннях, здатною до сталого економічного розвитку з більшою кількістю кращих робочих місць і більшою *соціальною згуртованістю*». Водночас у Лісабонській стратегії 2000 року не було конкретизовано роль

[1] 2000–2005 рр. — це І фаза реалізації Лісабонської стратегії розвитку.

політики згуртованості щодо реалізації поставлених цілей (згідно з висновками Європейської Ради цілі не були досягнуті). Незважаючи на те, що Лісабонську стратегію не було реалізовано повною мірою, вона сприяла переосмисленню *політики згуртованості* (Brunazzo, 2016, pp. 17–35; Lisbon European…, 2000).

Уже незабаром програму дій 2000 року було переглянуто й ухвалено Лісабонську стратегію II, у якій пропонувалося посилювати глобалізацію і технологічні зміни у відповідь на контекстуальні виклики європейської економіки[2]. У Стратегії II *політику згуртованості*, з одного боку, використовували як засіб досягнення Лісабонських цілей. З іншого боку, вона виконувала функцію механізму цільових інвестицій Структурних фондів і Фонду згуртованості (Brunazzo, 2016, pp. 17–35).

Стратегія розвитку «Європа 2020» стала продовженням Лісабонських програм. Водночас, незважаючи на те, що акценти політики ЄС змінювалися, загальна мета залишалася стабільною – досягнення *соціальної згуртованості* Європи. У документі економічна, соціальна і територіальна єдність залишилися у фокусі уваги, наголос робився на значущості *політики згуртованості* для зростання добробуту в державах і регіонах. Звернімо увагу на те, що коригування у 2000–2020 роках шляхів розвитку Європи, приведення у відповідність до контекстуальних вимог принципів і процедур, повноважень і способів досягнення економічних і соціальних цілей змістовно зблизило основи єдиного ринку – *політику згуртованості* і *Лісабонські стратегії*.

У 2021 р. в Брюсселі ухвалено законотворчий пакет *політики згуртованості* ЄС на 2021–2027 роки. Порівняно зі Стратегіями, згідно з якими розгорталося політичне життя ЄС до 2020 р., у документі у фокус уваги потрапили питання економічної, соціальної і територіальної конвергенції; посилення конкурентоспроможності в різних сферах, дослідженнях та інноваціях; цифрового переходу; допомоги в боротьбі з безробіттям і бідністю; реалізації цілей європейського зеленого курсу; потенціалу культури і туризму держав ЄС; просування європейської бази соціальних прав тощо.

Одночасно із формулюванням першої Лісабонської стратегії розвитку в травні 2000 р. Європейський комітет Соціальної згуртованості Ради Європи схвалив першу *Стратегію соціальної згуртованості* й використав у плануванні роботи в соціальній сфері основні положення політичної концепції (соціальної згуртованості)[34]. У документі було представлено стандарти державотворення, механізми координації індивідуальних та колективних дій громадян, функціонування політичних інституцій, транснаціональних організацій (які є замовниками конструкта соціальної згуртованості – соціальної детермінанти життя суспільства). У подальшому Стратегію соціальної згуртованості системно переглядали (у 2004 р., 2010 р. і пізніше), тому що за мінливих

[2] У 2005 р. переглянуто й ухвалено II Лісабонську стратегію.
[3] European committee for social cohesion (CDCS).
[4] Council of Europe.

обставин підходи, прийняті до реалізації політичними акторами, з часом втрачали актуальність і потребували коригування основних положень.

Україна і політика згуртованості Європи. Розглядаючи питання *соціальної згуртованості* в політичному дискурсі нашої держави, важливо наголосити, що протягом останніх десятиліть ідея гуртування суспільства активно впроваджувалася в політику України. Так, відповідно до чинної концепції соціальної згуртованості в європейському просторі Кабінет Міністрів України розробляв і затверджував основні планувальні документи координації політики в різних сферах – Державні стратегії регіонального розвитку України на довгостроковий період[5].

У Стратегіях генеральний вектор сталого розвитку вибудовувався, з одного боку, відповідно до територіальних і національних особливостей України, актуальних викликів, що поставали й суттєво впливали на ситуацію в регіонах. Для побудови Стратегій використовували дані досліджень останніх десятиліть, коли Україна переживала численні політичні й соціальні потрясіння і проходила геополітичні й внутрішньополітичні випробування національної згуртованості. З іншого боку, генеральний вектор стратегій розгортався в межах політики згуртованості Європи, спрямованої на поліпшення економічного добробуту регіонів Європейського Союзу та уникнення соціальних диспропорцій (Постанова Кабінету Міністрів України, 2006; 2014; 2020; Державна стратегія регіонального розвитку, 2020). Успішне впровадження ідеї гуртування суспільства в український простір підтверджено дослідженнями Центру сталого миру і демократичного розвитку: про перебіг процесу політики гуртування Європи, виявлення дієвих способів поглиблення соціальної згуртованості в Україні, умов подолання бідності, розвитку потенціалу людей, навколишнього середовища та демократичного врядування[6]. У 2021 р. дослідники Центру за допомогою розробленого ними *Індексу соціальної згуртованості і примирення* та на основі матеріалів особистих інтерв'ю (12 482 осіб) визначили, що *умовою соціальної згуртованості в Україні є гармонійні відносини та взаємини у двох вимірах* (вертикальний і горизонтальний) – між громадянами та інституціями[7]. На їхнє переконання, саме соціальна згуртованість на час дослідження і в перспективі має бути метою довгострокової стратегії розвитку країни і наріжним каменем вирішення завдань (1) реінтеграції окупованих територій; (2) запобігання маргіналізації

[5] Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року, від 21 липня 2006 р. Офіційний вебпортал Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-2006-%D0%BF#Text;
Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року, від 6 серпня 2014 р. Офіційний вебпортал Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF#Text;
Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки, від 5 серпня 2020 р. № 695. Офіційний вебпортал Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text

[6] The Centre for Sustainable Peace and Democratic Development (SeeD).

[7] The Social Cohesion and Reconciliation Index (SCORE).

певних груп населення (ВПО, інваліди, бідні верстви населення); (3) ресоціалізації ветеранів; (4) децентралізації тощо. Дослідники констатували, що, по-перше, незважаючи на те, що феномен соціальної згуртованості не має однозначного трактування, *соціальна згуртованість* є *джерелом стійкості до суспільних конфліктів та інших потрясінь і сприяє збереженню суспільного та індивідуального добробуту;* по-друге, *політика згуртованості* в Європі і безпосередньо в Україні *є умовою й інструментом раціонального використання ресурсів певних галузей, реалізації інтересів та можливостей кожної окремої людини і суспільства загалом.*

Отже, на основі аналізу впровадження концепту «соціальна згуртованість» у сучасну політику можна впевнено стверджувати, що соціальна згуртованість як мета політичних стратегій є водночас і віддзеркаленням стану й можливостей суспільства.

Для формування комплексного бачення феномену «соціальна згуртованість» доречно розглянути позиції щодо соціальної згуртованості складних агрегованих *мегаакторів* (міждержавні, наддержавні утворення) і *макроакторів* (країни, системи державного управління), до яких причетна наразі Україна: *Рада Європи, Світовий банк, Європейський Союз* (Тарасевич, 2015).

Рада Європи. У політичному полі Ради Європи концепція соціальної згуртованості розгортається в контексті *інтерактивного підходу*, згідно з яким *соціальна згуртованість* – це *здатність соціуму забезпечувати добробут усіх своїх членів шляхом зведення до мінімуму нерівності та уникання маргіналізації; також мається на увазі, що соціальна згуртованість* – це *толерантність до суспільних відмінностей і розбіжностей, спрямованість на досягнення добробуту для всіх.* Конструкт соціальної згуртованості складається із трьох базових *компонентів* (A new strategy…, 2004; New Strategy…, 2010; Concerted development of social cohesion indicators…, 2005):

– *соціальні зв'язки* (вертикальні зв'язки між державою і суспільством та горизонтальні зв'язки в громадянському суспільстві);

– *почуття причетності* та *спільні цінності* (залучення громад, спільнот до вирішення державних питань, урахування цінностей громадян, надання їм рівних можливостей тощо) (Elias, 1991; Dahrendorf, 1996; Concerted development of social…, 2005; Jenson, 1998);

– *колективна співпраця* (готовність громадян до співпраці, колективної відповідальності за майбутнє) (Ritzen et al., 2000; Battaini-Dragoni, & Dominionithe, 2003).

Варто наголосити, що, оскільки немає єдиного, прийнятого всіма європейськими державами визначення *соціальної згуртованості* для її констатації, у Раді Європи, крім показників добробуту (повага до людини, забезпечення їй прав і свобод, можливостей, громадянської активності тощо) та перелічених компонентів, беруть до уваги історичний контекст, варіативність шляхів формування суспільств та політику їх розвитку (A new strategy…, 2004; New Strategy and Council…, 2010). Проте детермінантами *соціальної*

згуртованості не вважають форми, типи і контекстуальні впливи, зокрема історичні процеси, що розгортаються й опосередковують соціокультурну взаємодію в суспільстві.

Незважаючи на те, що Рада Європи розглядає соціальну згуртованість як багатозначний феномен, *метою* її політичних стратегій є досягнення гуртування завдяки виконанню конкретних завдань:

– забезпечення *якості життя* (справедливість, гідність, автономія, самореалізація);

– забезпечення *соціальної реалізації* (вільна взаємодія, реалізація можливостей тощо);

– забезпечення *психологічної та соціально-політичної підтримки* (психологічна захищеність, ціннісна, емоційна, когнітивна підтримка, демократична взаємодія тощо).

Також слід зауважити, що основою соціальної згуртованості для Ради Європи є *спільна відповідальність усіх міждержавних і державних акторів* (Concerted development of social cohesion indicators…, 2005). Так, наголошується на тому, що громадяни несуть відповідальність за забезпечення власного добробуту, а уряди держав – членів Ради Європи – беруть на себе відповідальність за створення необхідних умов соціальної згуртованості:

– «зверху вниз» (розроблення та впровадження правових і політичних інструментів, як-от: Європейська соціальна хартія, Європейський кодекс соціального забезпечення, рекомендації Комітету міністрів, резолюції Парламентської асамблеї тощо);

– «знизу вгору» (забезпечення спільної соціальної відповідальності, діалогу та бачення майбутнього на місцевому, регіональному, національному та європейському рівнях).

І, нарешті, у політичному полі Ради Європи соціальна згуртованість вибудовується у трьох сферах:

– *якість життя* (справедливість, гідність, автономія, самореалізація);

– *соціальна сфера* (вільна взаємодія, реалізація можливостей тощо);

– *психологічна сфера* (психологічна захищеність, ціннісна, емоційна, когнітивна підтримка, демократична взаємодія тощо).

Отже, за визначенням Ради Європи, соціальна згуртованість суспільства вказує на спрямованість держав на мінімізацію соціальної нерівності і забезпечення добробуту громадян.

Європейський Союз. Політика згуртованості, яка є регіональною політикою ЄС, спрямована на поглиблення інтеграційних процесів, економічну стабілізацію, забезпечення соціальних прав громадян, зменшення між- і внутрішньорегіональних диспропорцій тощо. Вирішення поставлених завдань реалізується в контексті двох підходів:

– *підхід територіальної згуртованості* (єднання навколо територіальної ідентичності, зменшення відмінностей, розвиток спільної діяльності тощо) – використовується для контролю над розвитком територій, зменшення

структурних розривів між регіонами та забезпечення рівних можливостей *для всіх людей;*

– *підхід якості життя* – базується на чотирьох показниках: економічна безпека; соціальна залученість; соціальна згуртованість; автономія, або повноваження. Згідно із цим підходом соціальна згуртованість є *метою* спільнот і показником соціальної якості відносин та взаємодій, його застосовують для *оцінювання економічного і соціального прогресу та рівня життя громадян*.

Зауважимо, що для оцінювання міри гуртування використовують показники *доходу на душу населення* (порівняно із середнім у ЄС), щільності населення, регіональної (не) рівності громадян щодо їхнього добробуту. Крім того, фактичну здатність суспільства забезпечувати добробут своїх членів розглядають під кутом зору спільної відповідальності акторів, які діють в одній чи кількох сферах життя (органи державної влади, ринки, державна і приватна сфери життя) (Towards an active, fair…, 2008; Concerted development…, 2005).

Світовий банк. У політичному дискурсі Світового банку наголошується, що для суспільств важливими завданнями є подолання територіальних обмежень; забезпечення можливостей щодо самореалізації для *всіх* людей (не тільки громадян конкретних держав), розроблення і впровадження механізмів розв'язання і подолання конфліктів, запобігання маргіналізації, підвищення соціальної мобільності, підтримання довіри громадян до державних інституцій, їхня готовність до співпраці та політичне, економічне і соціальне єднання (Chatterjee et al., 2023; Kim et al., 2020; Norton, & Haan, 2013). Вважається, що соціальна згуртованість – це:

– «клей», який об'єднує людей різних груп (спільна мета, довіра одне до одного і держави, готовність до співпраці між людьми і державою тощо);

– засіб розширення можливостей усіх людей щодо формування власного майбутнього та активної суспільної позиції;

– підтримання стійкості громад, спільнот, окремих громадян та їх залучення до розвитку суспільств незалежно від географічного положення, доходу, раси, статі, етнічного походження, стану здоров'я, релігії чи сексуальної орієнтації (реалізується через соціально-економічну допомогу в розв'язанні соціальних проблем);

– процес, який опосередковує функціонування соціальних структур (Chatterjee et al.,2023; Ritzen et al., 2000).

Звернімо увагу на те, що в конструюванні вимірів соціальної згуртованості і для досягнення згоди на індивідуальному, спільнотному, інституційному рівнях суспільної взаємодії використовують (а) симетричні важелі впливу:

– вимір *горизонтальний* (симетричний) охоплює *індивідуальний* рівень (об'єднання людей у спільноти) і *спільнотний* рівень (поєднання груп);

– вимір *вертикальний* (асиметричний) діє на *інституційному рівні* (як зв'язок громадян із владними структурами).

Водночас у соціально-політичному полі Світового банку актори індивідуального, спільнотного та інституційного рівнів вважаються такими, що *об'єднують/поєднують/зв'язують* різних людей, і це є платформою для розвитку держав, підвищення рівня соціальної інтеграції та стійкості суспільства до контекстуальних викликів.

Підсумовуючи огляд політичного дискурсу щодо гуртування, зазначимо, що для визначення стану гуртування суспільств Світовий банк, Рада Європи, ЄС вивчають *фази* зростання і *показники* соціальної згуртованості, на підставі яких робиться висновок щодо єдності громадян у мирний час (табл. 1.1). У контексті досліджень згаданих мегаакторів основними *показниками соціальної згуртованості* є:

– розвиток суспільства;
– демократизація суспільного життя;
– громадянська відповідальність;
– соціальна довіра;
– розвиток виробничого та економічного потенціалу;
– реалізація прав і свобод громадян;
– інвестиції та інвестування в економічний розвиток;
– цифрова доступність інформаційно-комунікаційних систем, онлайн-ресурсів тощо;
– низький рівень соціальної напруженості.

Окрему увагу приділяють оцінюванню результативності політики згуртованості за фазами її розгортання – послідовними *підходами* (Concerted development of social, 2005).

Таблиця 1.1

Показники соціальної згуртованості

Світовий банк	**Рада Європи, ЄС**
Цифрова доступність інформаційно-комунікаційних систем, онлайн-ресурсів Соціальна довіра Інвестиції та інвестування в економічний розвиток Низький рівень соціальної напруженості Стійкість до небезпекових геополітичних і внутрішньодержавних викликів	Реалізація прав і свобод громадян Розвиток суспільства Громадянська відповідальність Демократизація суспільного життя Розвиток виробничого та економічного потенціалу

Так, на *першій фазі*, яка має назву «*негативний підхід*», експерти (представники мегаакторів і макроакторів) оцінюють ризики гуртування суспільства (безробіття, соціальне відчуження, злочинність, конфлікти тощо). Для оцінювання стану згуртованості використовують, по-перше, *індикатори* «стану здоров'я суспільства», які відображають «симптоми соціальної дегенерації» – це дієві соціальні стандарти, бажаний і реальний стан життя, міра соціального відчуження/залучення (зайнятість/безробіття, бідність, соціальна ізоляція /добробут, рівень свободи і права, конфлікти, толерантність

до інших культур тощо). По-друге, проводять аналіз політичних дій щодо вибудовування соціальної згуртованості. Водночас варто зазначити, що виявлення негативних показників вважається підставою для констатації в суспільстві соціальних утруднень, ізоляції і деградації.

На другій фазі – «*позитивний підхід*» – беруть до уваги позитивні ефекти в житті суспільства (добробут, працевлаштування, здоров'я, права людини тощо), які свідчать, що суспільство забезпечує своїм членам гідні умови життя, реалізацію прагнень громадян, тобто рухається в бік поглиблення соціальної згуртованості.

Третя фаза – «*підхід територіальної згуртованості*» – ґрунтується на усвідомленні акторами власної належності до тієї чи іншої території. На цій фазі (1) вивчають системні характеристики територій проживання (географічні ризики, регіональні диспропорції, (полі) центричні особливості); (2) порушують питання територіальної ідентичності, згуртованості завдяки зменшенню відмінностей та спільній діяльності тощо; (3) здійснюють порівняльний аналіз доходу на душу населення відповідно до місць проживання чи територій, щільності заселення й добробуту (як показника задоволення певних потреб) населення. Отримані дані використовують для розроблення стратегій розвитку територій, програм рівних можливостей громадян незалежно від їхнього місця проживання, обґрунтування розподілу допомоги на розвиток (безпосередньо в державах ЄС), зменшення структурних розривів між регіонами.

Четверта фаза – «*підхід соціального капіталу*» – полягає у вивченні соціально-політичних факторів, що сприяють довірі в суспільстві, координації і співпраці в групах, організаціях; особливостей відносин у мережах; дієвих засобів розв'язання проблем, стандартів добробуту, цінностей. Аналіз показників когнітивної та структурної форм соціального капіталу здійснюють на мікро-, мезо- і макрорівнях. Для цього використовують індикатори, сформульовані за даними проєкту Світового банку «Ініціатива соціального капіталу»[8]; індикатори запропоновано відділом Міжнародної асоціації офіційної статистики Міжнародного статистичного Інституту у Ворбурзі (Voorburg), Нідерланди[9] (Concerted development of social, 2005).

П'ята фаза – «*підхід якості життя*» – передбачає оцінювання компонентів соціальної якості життя: економічної безпеки, соціальної залученості, соціальної згуртованості та автономності. Враховують індикатори економічного та соціального стану суспільства, засоби захисту власних інтересів, які використовують громадяни, форми їхньої участі в спільних діях, зовнішні-внутрішні впливи і т. ін.

Шоста фаза – «*правовий підхід*» – є інтегрованим підходом щодо визнання прав і свобод людини в суспільстві спільної відповідальності і єдиної міжгалузевої мети (Daly, 2002). Функціонування законодавчого поля певної держави досліджують за допомогою індикаторів соціальної сфери, сфер права і фінансів:

[8] Social Capital Initiative (SCI).
[9] International Association for Official Statistics (IAOS) International Statistical Institute (ISI).

– розроблення законодавчих актів, подання пропозицій і проєктів щодо соціального захисту, прав, задоволення потреб та обмежень певних груп населення;

– функціональність правового моніторингу і контролю;

– правове забезпечення системи управління (розподіл відповідальності між різними рівнями влади, координація, процедури та системи управління тощо);

– забезпечення фінансовими і кадровими ресурсами;

– функціональні механізми ідентифікації вразливих груп і неблагополучних регіонів;

– цифрова доступність інформаційно-комунікаційних систем, онлайн-ресурсів тощо.

Описані підходи свідчать про те, що багатовимірний феномен «соціальна згуртованість» на всіх фазах зростання є невід'ємним елементом конструювання майбутнього суспільств різних держав складними агрегованими мегаакторами і макроакторами: стратегій, планів, проєктів формування згуртованого суспільства, вибудовування політики держав, транснаціональних організацій тощо. Соціальна згуртованість може бути метою політичних стратегій і віддзеркаленням стану суспільства. Оскільки наразі немає єдиного, прийнятого всіма державами визначення феномену, у політичному просторі для констатації соціальної згуртованості, окрім перелічених показників добробуту, проявлених компонентів, враховують історичний контекст, варіативність шляхів формування суспільства і політику його розвитку.

1.1.2. Академічний дискурс соціальної згуртованості

Ранні дослідження соціальної згуртованості сягають корінням у політичну філософію та історію дебатів наукової спільноти щодо основ соціального порядку. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в часи активної індустріалізації, урбанізації, масової міграції науковці у своїх роботах розглядали такі *ключові елементи*, як-от індивід і суспільство, їхні ролі і взаємодія; стабільні *якісні контекстуальні показники* (ідеологічні, регіональні, територіальні, національні, мовні, культурні, етнічні, релігійні тощо); очевидні або метафоричні *соціальні зв'язки* та *закономірності історичного розвитку*, які є об'єктивними й постійно відтворюються в просторі. Вивчали, зокрема, індивідуальні свободи і цінності (у Британії), шляхи зменшення відстані між соціальними групами й суспільством з необмеженими можливостями (у Сполучених Штатах), становлення політичної чи громадянської форми націоналізму в Німеччині та країнах Центральної і Східної Європи тощо. Порушували також теми механізмів та інституційних конструкцій, необхідних для регулювання життя суспільства: взаємозалежності між індивідами згідно з виконуваними ролями, цінностями, віруваннями, традиціями, умовами праці тощо (D. É. Durkheim); диференціації представників громади (людей, що мають соціальні зв'язки й діють на користь спільноти) і суспільства (людей, яких пов'язує насамперед єдине географічне місце проживання) (F. Tönnies); шляхів

досягнення інтегрованого соціального порядку і створення національної держави – форми політичної, соціальної та економічної організації; конструювання суспільства у вигляді системи і віднаходження механізмів досягання консенсусу й запобігання реалізації «дисфункціональних» сценаріїв розгортання подій (T. Parsons) тощо (Buxton, 1985; Durkheim, 1893; Green, & Janmaat, 2011; Tönnies, 1887).

Варто звернути увагу на те, що через особливості політичного життя не тільки держав Європи, а й інших держав світу XIX–XX століть спроби конкретизації положень концепції соціальної згуртованості, універсальних практик та механізмів змін і розвитку суспільства стикалися з певними труднощами. Це можна пояснити тим, що стратегії згуртованості суспільства формувалися в межах чинних суспільно-політичних доктрин, які по-різному трактували події, явища, суспільні процеси. З часом на перший план політики держав Європи було винесено завдання наднаціонального єднання – утворення Європейського Союзу, реалізація якого привела до поступового політичного та економічного зближення суверенних держав і формування стратегій вибудовування нового соціального ладу згуртованих суспільств. Поступово розгортання ідеї соціального гуртування змінювало програмні настанови чинних суспільно-політичних доктрин та суспільні пріоритети в європейських державах і сприяло утворенню агрегованих мегааторів – ЄС, Ради Європи тощо.

Сучасні дослідження соціальної згуртованості. У часи швидких соціальних змін XX ст. визначальні питання європейської політики – щодо соціальної інтеграції й утворення наддержавних союзів – набули поширення. Політики і вчені всього світу пропонували теоретичні і практичні стратегії, рекомендації щодо ефективного гуртування суспільств в умовах глобалізації. Але оскільки феномен «*соціальна згуртованість» не має концептуально суворого трактування, а його визначення вибудовується на підставі різних типів політичних, економічних або соціальних загроз*, наукова спільнота на межі XX–XXI століть не змогла дійти консенсусу щодо способів досягнення згуртування. З одного боку, це не сприяло операціоналізації соціальної згуртованості (необхідної для вимірювання і порівняльного аналізу перебігу інтеграційних/дезінтеграційних процесів у різних державах), з іншого, навпаки, сприяло різнобічному розгортанню теоретизації феномену (Jenson, 1998; Sharon, 2000).

На відміну від досліджень початку XX ст., у сучасних наукових роботах представлено багатоваріативні комбінації вимірів соціальної згуртованості, які використовують не тільки в академічній, а й геополітичній площині. Важливе місце серед спроб картографування соціальної згуртованості належить роботі J. Jenson, презентованій у канадських мережах досліджень політики[10]. Авторка наголошує, що наразі немає єдиного визначення соціальної згуртованості і способу її реалізації. Водночас вона вважає, що соціальна згуртованість є основою колективної ідентичності, належності, запобігає маргіналізації та

[10] Canadian Policy Research Networks (CPRN).

сприяє рівним можливостям у суспільстві. Соціальна згуртованість, на думку J. Jenson, охоплює п’ять вимірів:

1. Належність (Belonging) / Ізоляція (Isolation) – передбачає вивчення цінностей, особливостей колективної ідентичності. Суспільство вважають згуртованим, якщо громадяни є причетними до певних спільнот, мають єдині базові цінності.

2. Включення (Inclusion) / Виключення (Exclusion) – враховують функціонування економічних інститутів, їх доступність. Показником соціальної згуртованості є рівні можливості в ринковому суспільстві. Загрози соціальній згуртованості пов’язують із практиками, що призводять до відчуження, маргіналізації окремих осіб або верств населення.

3. Участь (Participation) / Непричетність (Non-involvement) – оцінюють залучення громадян (на місцевому рівні) у життя суспільства. Уникнення взаємодії, негативні повідомлення про «політичне розчарування» вважають показником наявності проблем із гуртуванням.

4. Визнання (Recognition) / Відторгнення (Rejection) – індикатором соціальної згуртованості вважають розвиток інституцій, (офіційних або неформальних, державних або приватних), які підтримують, а не підривають відмінності у владі, ресурсах і цінностях.

5. Легітимність (Legitimacy) / Нелегітимність (Illegitimacy) – вивчають технології вирішення ціннісних конфліктів, які застосовуються в плюралістичному суспільстві. Впливовість а́кторів (на рівні інститутів, макроінститутів, держави) у модеруванні складних ситуацій вважають показником згуртованості (Jenson, 1998).

Типологію вимірів соціальної згуртованості J. Jenson розвинув P. Bernard. Він піддав зовнішній і внутрішній критиці п’ятивимірність соціальної згуртованості, пояснюючи це тим, що аспекти соціального порядку є більш різноманітні й у моделі J. Jenson вони представлені лише частково. З огляду на це для кращого розуміння різниці між тим, що в соціальній згуртованості є формальним, а що – суттєвим, дослідник запропонував розглядати відносини в суспільстві за конкретними сферами діяльності соціальних суб’єктів (політична, економічна, соціокультурна) (табл. 1.2):

Таблиця 1.2

Типологія вимірів соціальної згуртованості Paul Bernard

Сфери діяльності	**Характер відносин**	
	формальний	суттєвий
економічна	(2) включення-виключення	(6) рівність-нерівність
політична	(5) легітимні-нелегітимні	(3) участь-пасивність
соціокультурна	(4) визнання-відторгнення	(1) належність-ізоляція

– соціальна згуртованість у *політичній* сфері – це політична активність громадян і визнання ними легітимних державних інституцій;

– соціальна згуртованість в *економічній* сфері (особливо у сфері праці) – це включеність у суспільні відносини, що є показником рівності (соціальна справедливість);

– соціальна згуртованість у *соціокультурній* сфері – це визнання права на відмінності, що свідчить про наявність «діалогу цінностей» і належність до суспільства (Bernard, 1999).

A. Kearns & R. Forrest дослідили соціальну згуртованість під кутом зору, відмінним від сфери суспільно-політичних доктрин. Науковці обґрунтували думку про те, що *соціальна згуртованість поліпшує життя громадян, а механізми соціальної згуртованості впливають на політику та інституції держави* (їх використовують для модерування міжгрупових конфліктів і забезпечення добробуту). На їхнє переконання, *соціальна згуртованість проявляється на трьох просторових рівнях* (міжміському, міста й області, мікрорайонів) *у п'яти вимірах*:

– спільні цінності та громадянська культура;

– соціальний порядок і соціальний контроль;

– солідарність і зменшення розбіжностей щодо матеріального становища;

– соціальні мережі та соціальний капітал;

– територіальна належність та ідентичність (Kearns, & Forrest, 2000).

Хочемо звернути увагу на те, що до переліку запропонованих науковою спільнотою вимірів соціальної згуртованості A. Kearns & R. Forrest ввели виміри зв'язків і соціального капіталу. Обґрунтовувалося це тим, що феномен соціальної згуртованості може проявлятися з різних ракурсів. Тобто, з одного боку, концепція соціальної згуртованості використовується в різних сферах державної політики, з другого – ідея здорового суспільства передбачає наявність динамічної соціальної інфраструктури з численними формальними і неформальними зв'язками у громадах, організаціях, мережах, які дають змогу суспільству ефективно функціонувати. Що ж до включення в перелік вимірів соціальної згуртованості соціального капіталу, то дослідники наголосили, що для досягнення рівних можливостей потрібно працювати і розвивати наявний соціальний капітал, адже в разі його дефіциту не буде ефективною політика відновлення.

R. Berger-Schmitt і M. McCracken вважають, що хоча *соціальна згуртованість має неоднозначну природу*, а проте вона є *характеристикою суспільства, яка описує відносини між соціальними одиницями (індивіди, групи, асоціації і територіальні об'єкти).* Незважаючи на те, що в їхніх роботах наголошується на безлічі аспектів, які опосередковують результативність процесу гуртування, R. Berger-Schmitt перелік *вимірів соціальної згуртованості* звузила до двох:

– (1) *вимір (не) рівності* – аспекти розподілу добробуту в суспільстві ((не) рівні можливості різних груп населення, соціальний розкол, соціальна ізоляція та дискримінація тощо);

– (2) *вимір соціального капіталу* – аспекти, які вважаються соціальним капіталом суспільства (соціальні зв'язки, спільні цінності і норми, довіра до інших людей та суспільних інститутів, почуття солідарності, почуття належності до однієї спільноти та спільної ідентичності) (Berger-Schmitt, 2002; Cracken, 1998).

На підставі того, що великі обсяги соціального капіталу не завжди свідчать про високий рівень соціальної згуртованості, J. Chan не погодився з R. Berger-Schmitt й обґрунтував це тим, що соціальний капітал фокусується передусім на індивідуальному і груповому рівнях (у мережах), а *згуртованість, як соціальний феномен, є більш цілісною характеристикою і стосується головним чином загального стану суспільства*.

У відповідь J. Chan запропонував систему *вимірювання соціальної згуртованості «Два на два»*», яку складають:

– *горизонтальний вимір соціальної згуртованості* – особливості відносин між різними людьми і групами в суспільстві;

– *вертикальний вимір соціальної згуртованості* – відносини між державою і її громадянами (або громадянським суспільством);

– *суб'єктивний компонент* – вибудовується на довірі та почутті належності, а також готовності співпрацювати і допомагати;

– *об'єктивний компонент* – це фактична співпраця та участь громадян у суспільному житті (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Система вимірювання соціальної згуртованості «Два на два» J. Chan

	Суб'єктивний складник (духовність людей)	**Об'єктивний компонент (поведінкові прояви)**
Горизонтальний вимір (згуртованість громадянського суспільства)	Загальна довіра до співгромадян Готовність співпрацювати і допомагати співгромадянам, зокрема представникам «інших» соціальних груп Почуття належності або ідентичності	Соціальна участь та активність громадянського суспільства Добровільність і пожертви Наявність або відсутність великих міжгрупових альянсів або розколів
Вертикальний вимір (згуртованість держави і громадянина)	Довіра до публічних осіб Довіра до політичних та «інших» соціальних інститутів	Політична участь (наприклад, голосування, членство в політичних партіях тощо)

На перший погляд, підходи до вимірів соціальної згуртованості J. Chan та його попередників не відрізняються якось кардинально, але хотіли б звернути увагу на те, що в систему «Два на два» (1) не включено *соціально-економічні фактори*, які в більшості концепцій постулюються як сприятливі для соціальної згуртованості (розподіл доходів, безробіття, бідність, якість життя тощо)*;* (2) у вимірюванні не беруть до уваги певні цінності чи ідеології (Chan et al., 2006).

У 2012 р. P. Dickes, M. Valentova & M. Borsenberger презентували концепцію соціальної згуртованості, розроблену на основі теоретичної платформи J. Jenson (1998), P. Bernard (1999) і J. Chan (2006):

– Соціальна згуртованість є атрибутом соціальних груп або суспільств і реалізується в системах відносин: «людина – людина», «людина – група/організація», а також «людина – суспільство/держава».

– Соціальна згуртованість є багатовимірною конструкцією, яка, з одного боку, вимірює соціальні зв'язки в політичній та соціокультурній сферах життя, з іншого – охоплює суб'єктивні уявлення (ставлення), а також результати дій (залучення) (Dickes, & Valentova, 2012).

У концепції автори обґрунтували твердження, що *чотири виміри соціальної згуртованості* – це результат взаємовпливів двох осей: (1) сфери життя (політична, соціокультурна) й (2) показники соціальних відносин (формальні / настанови, суттєві / поведінкові) (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Виміри соціальної згуртованості P. Dickes, M. Valentova & M. Borsenberger

Домени	**Природа відносин**	
	формальні / настанови	суттєві / поведінкові
політичний	(4) легітимність / нелегітимність (соціально-правовий вимір)	(2) участь / пасивність (державно-управлінський вимір)
соціо-культурний	(3) прийняття / відмова (вимір солідарності)	(1) належність / ізоляція (соціально-психологічний)

– (1) *Належність / Ізоляція* (соціально-психологічний вимір). Показниками згуртованості є спільні цінності, активна участь і належність до певної спільноти;

– (2) *Участь / Пасивність* (державно-управлінський вимір). Показниками згуртованості є залучення до управління громадськими справами, політична активність тощо;

– (3) *Прийняття / Відмова* (вимір солідарності). Беруть до уваги плюралізм думок, доброчесність, толерантність до відмінностей тощо;

– (4) *Легітимність/Нелегітимність* (соціально-правовий вимір). Фокус уваги утримується на модерації взаємодії в системах відносин, підтримці і представництві інтересів громадян державними і приватними установами, інституціями (вказує на громадську довіру, функціонування політичних та інших соціальних інститутів).

Валідність розробленої багатовимірної конструкції й положення концепції автори перевірили під час дослідження *соціальної згуртованості* в 47 європейських країнах з різними соціально-економічними умовами та культурними характеристиками[11].

[11] Дослідження проводилося в межах програми European Values Study.

На завершення огляду досліджень *соціальної згуртованості* останніх десятиліть звернімося до трактування феномену, яке запропонували D. Schiefer & J. van der Noll (Schiefer, & Noll van der , 2016). Опрацювавши теоретичні конструкти, розроблені академічною спільнотою в другій половині XX ст. – на початку XXI ст., науковці дійшли висновку, що справді є *базові показники*, які відображають універсальні контекстуальні виміри згуртованості: *(1) соціальні відносини, (2) ідентифікація з географічною одиницею, (3) орієнтація на загальний добробут*. Водночас брак консенсусу в теоретичній концептуалізації конструкта вони пояснювали тим, що автори концепцій можуть працювати із запитами агентів певних сфер політики, дотримуватися різної ідеології тощо.

Отже, з огляду на зміст і виміри соціальної згуртованості, що презентуються в академічному і політичному дискурсах кінця XX – початку XXI ст., можна стверджувати, що, з одного боку, соціальна згуртованість є інструментом і засобом, який використовують у політиці в стратегіях вирішення завдань економічного розвитку, соціальної сфери, захисту і безпеки. З іншого боку, це «гібридна» політична «квазіконцепція», побудована на основі аналізу даних контекстуальної ситуації, стану справ у суспільстві, вимірювання якого зберігає невизначеність (дані щодо соціальної згуртованості лише наближено відповідають реальним значенням). Невизначеність результатів досліджень також пояснюється тим, що як параметри аналізу використовують атрибути турбулентності, які є в нестабільних суспільствах. Тому проведений теоретичний аналіз академічного і політичного дискурсів щодо концепту соціальної згуртованості дає підстави стверджувати, що виміри соціальної згуртованості, які використовують у більшості підходів, не слід вважати неодмінними універсальними компонентами, адже стратегічна мета згуртування суспільства реалізується відповідно до контекстуальних умов і задля вирішення різних актуальних завдань.

1.2. Архітектоніка соціальної згуртованості та її психологічний зміст

1.2.1. Методологічні засади і модель архітектоніки соціальної згуртованості

У сучасному світі, позначеному політичною фрагментацією, глобальними кризами і дедалі вищим рівнем індивідуалізму, феномен соціальної згуртованості набуває особливої аналітичної ваги. Ідеться не лише про стабільність соціальних груп, а й про глибинні механізми, які забезпечують взаємну підтримку, довіру, нормативну єдність та афективну ідентифікацію. Соціальна згуртованість залишається в переліку актуальних проблем суспільного розвитку майже всіх країн світу. Забезпечення та посилення соціальної згуртованості стали важливими цілями в суспільному дискурсі,

ухваленні політичних рішень, а також в академічній роботі. Зростання інтересу до соціальної згуртованості в Україні зумовлюється сприйняттям загроз, пов'язаних з війною, яка спричинила дестабілізацію соціальної ситуації в різних сферах суспільного життя, що, безперечно, вплинуло на соціальну згуртованість.

Попри широке використання поняття «соціальна згуртованість» у політичних, соціологічних та культурних дискурсах, воно часто залишається концептуально нечітким, особливо в психологічному вимірі. У цьому контексті звернення до архітектоніки соціальної згуртованості – тобто її структурно-рівневого аналізу – дає змогу, на нашу думку, виявити ті латентні механізми, які забезпечують або підривають єдність соціального тіла. Крім того, психологічний вимір цього феномену допомагає глибше зрозуміти роль емоцій, колективної пам'яті, міжгрупової ідентифікації, а також моральних категорій, які є інтегративним чинником для соціальних структур.

Феномен соціальної згуртованості є мультидисциплінарним і багаторівневим, а отже – і поліфонічним у теоретичному осмисленні. Упродовж XX–XXI століть сформувалося кілька впливових парадигмальних підходів до цього поняття, як-от: структурно-функціоналістський, соціально-психологічний, емпірично-індикативний і критичний. Водночас жоден із них, на нашу думку, не дає вичерпної картини, а в деяких випадках – штучно редукує складність згуртованості до одномірних показників.

Один із найдавніших теоретичних підходів до розуміння згуртованості – *структурно-функціоналістський* – походить із функціоналістської традиції, закладеної E. Durkheim. У його класичній концепції соціальної солідарності згуртованість – це ступінь інтегрованості членів суспільства через спільні цінності, вірування та колективну свідомість. Механічна й органічна солідарність, як дві модальності згуртованості, задають основну вісь – від однорідного консенсусу до взаємозалежної диференціації (Durkheim, 2014). Цей підхід відтак підхопив T. Parsons (2013), для якого згуртованість – це продукт функціонування системи соціального контролю і нормативного порядку. Він пов'язує згуртованість з ефективністю соціалізації, узгодженістю культурних орієнтацій та легітимністю інституцій.

Обидві версії функціоналізму тяжіють до надмірної нормативізації згуртованості, редукуючи її до здатності системи до самовідтворення. Такі моделі майже повністю ігнорують афективні, конфліктні, історично змінні виміри згуртованості. Вони не розглядають конфлікт як складник єдності, а лише як патологію. Суб'єкт у таких моделях не агент змін, а функціональна одиниця, що обслуговує цілі системи.

Починаючи з 1990-х років, особливо під впливом європейської політики соціальної інтеграції, згуртованість дедалі частіше розглядають як індикатор добробуту суспільства (Chan, To, & Chan, 2006; Jenson, 1998). Згуртованість тут операціоналізується через набір вимірюваних змінних, як-от довіра до інституцій, рівень участі в спільнотах, міжгрупова толерантність, підтримка вразливих груп. Такий підхід має прикладну цінність, він дає змогу проводити

порівняльні дослідження, виявляти соціальні розломи, обґрунтовувати політики солідарності. Наприклад, індекси соціальної згуртованості Ради Європи стали частиною інституційної мови стратегічного планування. Однак, попри свою корисність, цей підхід *редукує згуртованість до технократичної схеми*, відкидаючи суб'єктивний, історичний та символічний виміри. Показники на кшталт «довіра до поліції» чи «рівень участі у волонтерстві» не розкривають емоційної природи зв'язку, уявлень про спільний добробут або механізми моралі. Такі моделі часто не враховують внутрішньогрупову динаміку та амбівалентність згуртованості – наприклад, її зв'язок з авторитаризмом або виключенням «інших».

Критичні теоретики – M. Foucault (1975), J. Butler (2004), J.-L. Nancy (2000) піддають згуртованість радикальному перегляду. Вони стверджують, що жодна спільність не існує поза дискурсивним виробництвом і будь-яка згуртованість завжди конструюється через владу – мовну, нормативну, інституційну. Так, у Foucault згуртованість – це результат дисциплінарних практик і нормалізувального погляду, що формує «нас» як підданих певного режиму істини. У Butler – це ефект перформативного повторення норм, що одночасно вбирає і виключає. У Nancy – спільність не передує суб'єктам, а виникає через відкритість до іншого, яка завжди ризикована і нестабільна.

Попри концептуальну глибину, критичні підходи часто недостатньо оперують емпіричними параметрами, зосереджуючись на деконструкції, а не на поясненні. Крім того, радикальна «підозра» до будь-якої згуртованості як інструменту влади може призводити до паралічу дії: якщо будь-яка спільність є ілюзією або репресією, то незрозуміло, на чому взагалі базувати соціальну етику.

У соціальній психології згуртованість розглядають як властивість групи бути інтегрованою, координованою та емоційно пов'язаною. Класичні дослідження M. Sherif (1961), I. L Janis (1982), H. Tajfel (1986) показали, що групова згуртованість залежить від ідентичності, лояльності, прийняття норм, наявності зовнішнього ворога. Пізніші підходи, зокрема теорія самокатегоризації, демонструє, що згуртованість є результатом когнітивного процесу ототожнення з групою, який супроводжується активацією спільної перспективи, узгоджених дій і готовності до самопожертви (Turner et al., 1987).

Слід зазначити, що, попри глибокий психологічний аналіз, ці підходи іноді занадто індивідуалізують феномен, аналізуючи його у відриві від ширших культурних, інституційних і дискурсивних контекстів. Крім того, дослідження групової згуртованості часто не враховують моральний вимір: група може бути згуртованою навколо ідеології ненависті, дискримінації чи насильства – і це не потрапляє до зони проблематизації.

Важливо підкреслити, що психологічні підходи мають значні переваги, адже в них згуртованість є емпірично вимірюваною завдяки поведінковим індикаторам, як-от рівень лояльності чи якість комунікації. Проте редукція складної соціально-психологічної динаміки до лінійних змінних упускає

глибинні несвідомі механізми, а також не враховує того, що позитивні емоції можуть бути ілюзорними або результатом тиску конформізму

Останнім часом дедалі більше дослідників прагнуть синтезувати соціологічні, психологічні та культурологічні підходи, зберігаючи при цьому критичну рефлексивність. Наприклад, J. Alexander (2006) у своїй теорії культурної соціології поєднує структурний аналіз із символічною репрезентацією згуртованості через наративи, героїв, моральні коди. Натомість Z. Bauman (2000), U. Beck (2002) і G. Delanty (2010) розглядають згуртованість як плинну, кризову ідентичність, що постійно переживає себе заново. Такі підходи уникають як редукції згуртованості до функціональних показників, так і романтизації «ком'юніті». Вони наголошують на амбівалентності згуртованості – її здатності бути як умовою демократичної солідарності, так і джерелом ексклюзивності, агресії чи конформізму.

S. Ahmed (2004) і J. Butler (1997) акцентують увагу на тому, що згуртованість – це політично і культурно сконструйована практика, через яку регулюються емоції та формуються ідеологічні межі «Ми» і «Вони». Афективні процеси вони розглядають не як індивідуальні переживання, а як соціально вироблені ефекти влади. Цей підхід дає змогу розпізнати, як згуртованість використовується для легітимації влади і маргіналізації, але іноді залишається абстрактним і віддаленим від індивідуальної психології.

Психоаналітична перспектива розкриває глибинні психологічні процеси, які лежать в основі згуртованості, – ілюзію цілісності, потребу компенсувати внутрішній дефіцит, захисні механізми (витіснення, проєкція). Афекти тут демонструють складну природу – вони не є просто позитивними чи негативними, а постають як структурні властивості психіки. Цей підхід пояснює, чому згуртованість може перетворитися на жорстку ієрархію, що не допускає інакшості. Водночас він піддається критиці за складність емпіричної перевірки і деякий песимізм (Lacan, 1977; Žižek, 2008).

Варто згадати тут і *неофункціоналізм* (травматичну згуртованість). Найясравіший представник цього підходу – J. C. Alexander (2006). Alexander, а згодом і його послідовники, пропонують перспективу, де згуртованість постає як результат колективної роботи над травмою. Тут наголос робиться на процесах символічного осмислення болю, що підсилює спільноту через ритуали, пам'ять і визнання. Цей підхід є надзвичайно актуальним для постконфліктних суспільств, але менш застосовним у контекстах без спільного травматичного досвіду.

Інтеракціоністський (символічний) підхід фокусується на щоденних соціальних взаємодіях і процесах конструювання значень. Тут афективність проявляється через емпатію і розуміння, когнітивно – через узгодження ролей і смислів. Так, у працях G. H. Mead (1934; 2015) соціальні взаємодії розкриваються як фундаментальний механізм формування свідомості та ідентичності. Ключовим є усвідомлення, що психічне життя індивіда не є автономним, а структурується через соціальну комунікацію. Mead розглядає соціальні взаємодії як основу формування свідомості і самосвідомості. Для

нього індивід не є автономним агентом із заздалегідь визначеною психікою – особистість формується завдяки соціальному спілкуванню. Ключова ідея символічного інтеракціонізму – люди конструюють значення через символи (зокрема мову), що дає змогу координувати дії та інтерпретувати наміри інших. Значення не є властивістю об'єктів, а формується через інтеракцію та інтерпретацію символів. Наприклад, жест, слово або поведінка набувають значення лише в контексті соціальної взаємодії. А соціальні процеси (правила, норми, цінності) постійно проговорюються в процесі комунікації, а не є статичними.

Значення, у розумінні Mead, не є стабільними або об'єктивними – вони виникають у процесі символічної взаємодії. Психологічно це означає, що сприймання подій, дій і жестів інших людей завжди супроводжується когнітивною інтерпретацією, яка формується у взаємодії.

Взаємодія постає як психологічний простір ко-конструкції реальності**,** де індивід навчений бачити себе очима інших і моделювати свою поведінку відповідно до очікувань соціального середовища. Психологічний аспект ідентичності у Mead зосереджений на постійному регулюванні внутрішніх імпульсів через соціально апробовані ролі. Це створює механізми когнітивної узгодженості та емоційної інтеграції, формує здатність до емпатії і колективної рефлексії.

Ще один представник цього підходу E. Goffman (1959) зосереджується на мікрорівні соціальної взаємодії, досліджуючи «повсякденне життя» як театральне дійство. Він розглядає соціальні взаємодії як конструювання значень: значення формуються у взаємодії через символічні прояви, ритуали, невербальні сигнали. А взаємодію дослідник розглядає як постійне узгодження ролей та очікувань, де учасники спільно підтримують соціальну реальність. E. Goffman переносить акцент із розвитку «Я» на мікродинаміку взаємодії, де соціальна реальність і значення постійно конструюються через ритуалізовані прояви поведінки. «Я» постає як психологічно багатошаровий конструкт, що підтримується завдяки постійному управлінню враженнями. Цей процес передбачає когнітивне моделювання очікувань інших та емоційне регулювання власної поведінки. Дослідник підкреслює, що соціальна реальність не просто сприймається, а активно підтримується через емоційне та когнітивне узгодження ролей. Значення дій, жестів і висловлювань формується в безперервній координації з іншими. Психологічно це проявляється в здатності індивіда прогнозувати реакції, контролювати вираження емоцій і регулювати соціальні сигнали. На думку вченого, значення стають соціально валідними тільки в процесі взаємної інтерпретації, де афективний, когнітивний і символічний компоненти інтегруються для підтримання соціального порядку. Конструювання значень пов'язане з постійним регулюванням ідентичності в межах групового контексту, що психологічно забезпечує адаптацію та соціальну інтеграцію. Однак у цьому підході недооцінюється вплив макроструктур і вплив влади та системної нерівності на згуртованість.

У разі ближчого розгляду кожен із розглянутих підходів виявляє як евристичну продуктивність, так і глибинні обмеження. Для систематизації основних параметрів та психологічних механізмів, що лежать в основі цих концептуальних моделей, доцільно звернутися до порівняльної таблиці (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Порівняльна таблиця підходів до соціальної згуртованості

Підхід	Основна ідея	Афективний вимір	Когнітивний вимір	Психологічний зміст / механізми	Обмеження / критика
Структурно-функціоналістський підхід	Згуртованость як інструмент підтримання стабільності та соціального порядку	Домінують позитивні емоції: довіра, солідарність, співпраця	Прийняття норм і ролей, що дає змогу запобігати конфліктам	Соціальні ролі як «каркас» особистості, згода як запобігання конфліктам	Згуртованість сприймається як соціальна чеснота, без розгляду її потенційних травматичних аспектів
Соціально-психологічний	Привабливість і лояльність як основа згуртованості	Емоційні прив'язки, позитивні взаємодії, довіра	Усвідомлені переконання, когнітивне відновлення спільних цінностей	Взаємне сприйняття як «своїх», механізми соціального впливу і конформізму	Редукція; не беруться до уваги несвідомі процеси, травми, конфлікти
Психоаналітичний	Згуртованість як компенсаторна ілюзія єдності	Афективна залежність, проєкції, страх розпаду	Символічне мислення, ідеалізація лідера, колективне «Я»	Захисні механізми (витіснення, проєкція), інтерналізація групових норм	Важко перевірити емпірично, фокус на патології, песимістичний дискурс
Постструктуралістський / культурологічний	Згуртованість як афективно-дискурсивна практика	Колективні емоції, почуття сорому, гордості, ненависті	Дискурсивна регуляція смислів, ідеологічне формування «Ми»	Влада через емоції, нормалізація виключення аутгрупи	Абстрактність, слабка психологічна конкретика, нехтування індивідуальним досвідом
Неофункціоналізм / травматична згуртованість	Згуртованість через спільний травматичний досвід	Колективна пам'ять болю, спільна емпатія, ритуали зцілення	Символічне осмислення травми, наративи відновлення	Механізми репарації, визнання, трансформації травми	Обмежена застосовність у контекстах без травматичного досвіду
Інтеракціоністський/символічний	Згуртованість через щоденні взаємодії, символи	Емоції як продукти взаємодії, емпатія	Конструювання смислів, ролей, ідентичності	Механізми соціального пізнання, інтерпретації, віддзеркалення	Недооцінка макроструктур, влади, насильства

Підсумовуючи критичний аналіз наукових підходів до розуміння соціальної згуртованості, можемо зробити висновок, що жоден з наявних підходів не може самостійно охопити всю складність феномену соціальної згуртованості. Структурні моделі схильні до нормативної ідеалізації, емпіричні – до редукції складного до вимірюваного, психологічні – до ігнорування

історико-культурного контексту, критичні – до дестабілізації самої можливості спільності. Очевидно, що оптимальною була б аналітична модель, яка б визнавала багаторівневість, суперечливість та афективно-смислову природу згуртованості, уникаючи як спрощення, так і цинізму.

Інтерпретація соціальної згуртованості як багаторівневої архітектоніки дає змогу, на нашу думку, вийти за межі спрощених моделей і зосередитися на взаємодії індивідуальних, міжособистісних, групових та інституційних механізмів інтеграції. Ми спробували побудувати концептуальну модель архітектоніки соціальної згуртованості з фокусом на її психологічному вимірі. Нижче представлено поетапне розгортання феномену згуртованості через аналіз його рівнів – від індивідуально-психологічного до макросоціального. Особливу увагу приділено інтерсуб'єктивним і афективним механізмам, які лежать в основі інтеграційних процесів. Отож розглянемо рівні архітектоніки соціальної згуртованості.

1. Індивідуально-психологічний рівень: довіра, безпека, належність

Індивідуально-психологічний рівень є базовою платформою соціальної згуртованості, оскільки саме на цьому рівні формується здатність особистості до соціального залучення, довіри, емпатійної взаємодії та прийняття колективних норм. Психологічні передумови згуртованості закладаються не в зовнішньому полі взаємодії, а в самій структурі суб'єкта – у його досвіді прив'язаності, базовій безпеці, самоідентифікації, а також у розвитку таких психічних механізмів, як-от толерантність до невизначеності, емоційна саморегуляція і довіра до світу.

Психологічною передумовою соціальної згуртованості є потреба індивіда в належності – *базова мотивація* до включеності в соціальні групи, яку R. F. Baumeister і M. R. Leary (1995) назвали фундаментальною для виживання особистості. Вона формує гравітаційне поле соціального зв'язування – людина шукає відчуття визнання, підтримки й прийняття. Концепт належності – це прагнення бути включеним у стабільні міжособистісні відносини і базова мотивація людської поведінки. Людина не просто шукає контактів – вона прагне визнання, афективного зв'язку, стійкої взаємодії з тими, хто її «бачить» і «чує». У ситуації, коли ця потреба не задовольняється, виникають глибока тривога, відчуження, агресія або нарцисичне замикання в собі. Отже, дефіцит базової належності є не лише психологічною травмою, а й загрозою для соціальних зв'язків.

Одним із ключових понять цього рівня є базова *міжособистісна довіра*, що, за E. Erikson (1963), формується ще в ранньому дитинстві як здатність покладатися на інших. На думку дослідника, ця довіра є фундаментальною передумовою здатності брати участь у соціальних відносинах, будувати стабільні зв'язки та дотримуватися соціальних угод, тобто первинним афективним ресурсом. Порушення цього базового досвіду призводить до формування недовіри як стилю буття, що унеможливлює включення у спільне. У соціальному контексті ця довіра є психологічною основою готовності до кооперації та альтруїстичної поведінки (T. Yamagishi, & M. Yamagishi, 1994).

Інший важливий компонент – *переживання психологічної безпеки*, що визначає межі відкритості до соціальних контактів. K. Horney і J. Bowlby пов'язують цей феномен безпосередньо зі здатністю будувати стабільні зв'язки й переживати себе як частину взаємної системи турботи. I Horney (1945, 1950, 1951), і Bowlby (1969, 1973, 1980, 1988) наголошують, що здатність до стабільних зв'язків є не лише соціальною компетентністю, а глибоко психологічною характеристикою, що інтегрує самоусвідомлення, емпатію та взаємну турботу. Horney робить акцент на внутрішніх конфліктах і психологічних механізмах адаптації, а Bowlby – на емпіричному контексті взаємодії «дитина – опікун». Разом їхні підходи дають змогу бачити, що здатність до взаємної підтримки формується через інтеграцію внутрішніх ресурсів і стабільних зовнішніх відносин.

Без психологічної безпеки згуртованість можлива лише у вигляді вимушеного конформізму або захисного злиття, а не як справжня спільність.

На цьому рівні слід також звернути увагу на внутрішню згуртованість суб'єкта – ступінь інтегрованості його особистості. Розщеплений, фрагментований суб'єкт, уражений травмою, не здатен до стабільних соціальних зв'язків. Отже, соціальна згуртованість не починається із системи – вона починається з особистості, яка має достатньо психічного ресурсу, щоб бути з іншими.

Отже, *індивідуально-психологічний рівень задає умови можливості згуртованості: довіра, потреба в належності, переживання безпеки – це не вторинні характеристики, а ті психологічні передумови, без яких будь-яка інституціональна або ідентифікаційна згуртованість є штучною або нестійкою.*

2. Міжособистісний рівень: емпатія, інтерсуб'єктивність, афективна синхронізація

Якщо індивідуальний рівень задає внутрішню готовність до зв'язку, то міжособистісний рівень є простором, де ця готовність реалізується. Тут формується *інтерсуб'єктивна тканина соціальності*, де стикаються і взаємодоповнюються свідомості, емоції, тіла. Однією з головних психологічних категорій цього рівня є *інтерсуб'єктивність* – здатність розпізнавати інтенції, емоції, позиції іншого суб'єкта як реальних, самостійних і релевантних. На думку M. Merleau-Ponty (1962), ця здатність формується ще в тілесному досвіді спільності: до того, як ми усвідомлюємо іншу людину, ми вже інтуїтивно «переживаємо» її присутність. Цей тілесний аспект інтерсуб'єктивності (зокрема через мову, жести, погляд) становить основу емпатійного зв'язку.

Ключовим психологічним механізмом цього рівня є *емпатія* – здатність входити в емоційний світ іншого. За даними досліджень Decety & Jackson (2004), емпатія активує нейронні контури, пов'язані з афективною синхронізацією і формує основу солідарності. Вона є складною психонейрологічною конструкцією, що поєднує афективне співпереживання, когнітивну перспективу й емоційне саморегулювання. У групах із високим

рівнем емпатії можна спостерігати зниження агресії, більшу відкритість до альтернативних думок, готовність до компромісу.

Особливу роль у зміцненні міжособистісної згуртованості відіграє *емоційне зараження* – феномен мимовільного копіювання емоцій інших людей. E. Hatfield з колегами (1993) підкреслюють, що ця форма афективної синхронізації – хоча й неусвідомлювана – є ефективним механізмом групової консолідації. У спільному переживанні радості чи горя, тривоги чи натхнення люди відчувають себе частиною єдиного емоційного тіла.

На міжособистісному рівні важливою є також *етика взаємності* – негласна домовленість, що стосунки потребують взаємної відповідальності, турботи, визнання. Якщо ця домовленість порушується, згуртованість втрачається, навіть за наявності спільної ідентичності чи спільних цілей. Міжособистісна згуртованість – це не лише стабільність стосунків. Це динамічна система емпатійного обміну, афективної взаємності та морального визнання, без яких вища соціальна згуртованість (на рівні груп, інституцій чи символів) залишається декларативною.

Міжособистісний рівень є зоною мікросоціальної практики згуртованості, тут формується «соціальний клей», що пов'язує осіб у малі групи (родини, команди, локальні спільноти).

3. Групово-ідентифікаційний рівень: ідентичність, мораль, межі «Ми – Вони»

Третій рівень репрезентує перехід від діадної взаємодії до групового включення. Основою тут є *групова ідентичність*, яка, за H. Tajfel & J. C. Turner (1979), визначає себе через належність до соціальної категорії: «Я» – частина «Нас». Інакше кажучи, на групово-ідентифікаційному рівні соціальна згуртованість набуває форми колективної ідентичності, яка виводить людину за межі міжособистісної взаємодії і занурює в ширші структури символічного «Ми». Цей рівень є точкою перетину психологічного і соціального, тут індивід ототожнює себе з певною соціальною групою, приймає її норми, переживає її успіхи та поразки як свої власні. Саме на цьому рівні формуються найстійкіші і, водночас, найбільш конфліктогенні типи згуртованості. Група, у якій індивід знаходить підтвердження своєї цінності, стає джерелом психологічного ресурсу, а тому – об'єктом лояльності, захисту, іноді навіть жертви. Ця група може мати будь-яку природу – етнічну, релігійну, професійну, політичну, ґендерну, однак її функція одна – структурувати суб'єктивність індивіда в термінах «Ми». Психологічний ефект згуртованості на цьому рівні полягає не лише у відчутті спільності, а й у моральному підтвердженні себе як частини «правильної» спільноти. Моральна ідентифікація, описана в працях J. Haidt (2012), є ключовим чинником – ми не просто ототожнюємо себе з групою – ми вважаємо її носієм справедливості, доброчесності, істинності. Саме моральне навантаження групової ідентичності забезпечує її емоційну силу й здатність мобілізувати людей навіть у разі виникнення загрозливих чи ірраціональних обставин. Цей рівень соціальної згуртованості неминуче передбачає механізм *розмежування*. Група визначає себе не лише через

внутрішню єдність, а й через зовнішні межі – кого ми не включаємо, кого ми вважаємо «іншими». Концепт «ingroup» і «outgroup», – M. B. Brewer (1999) описує цю дихотомію як належність до групи – супроводжується упередженням щодо тих, хто не є її частиною. Саме тому згуртованість на цьому рівні нерідко супроводжується етноцентризмом, шовінізмом, виключенням «чужих», особливо в кризові моменти, коли ідентичність стає захисним механізмом.

Психологічно важливим є також феномен *самоствердження* через групу: у ситуації, коли індивід відчуває нестабільність, екзистенційну тривогу або фрагментацію, групова ідентичність постає як символічна опора. Вона дає людині почуття впорядкованості, місця в ієрархії, моральної певності, навіть якщо це призводить до радикалізації (Kruglanski et al., 2018). Однак цей рівень не можна розглядати лише як джерело небезпек чи поляризації. У стабільних умовах саме групова ідентичність дає змогу сформувати соціальний капітал – глибоку довіру, ефективну комунікацію, спільні цілі (Putnam, 2000). На рівні локальних спільнот (волонтерські ініціативи, релігійні громади, професійні колективи) така ідентифікація стає потужним ресурсом соціальної згуртованості. Отже, групово-ідентифікаційний рівень є водночас і центром емоційного тяжіння, і джерелом морального розділення. Саме тут згуртованість набуває формату колективної лояльності, а ризик поляризації є наслідком тієї ж логіки, яка забезпечує солідарність усередині групи.

Формування групової ідентичності супроводжується моральною стандартизацією: члени групи поділяють уявлення про «добре» і «погане», що зміцнює їхню взаємну лояльність (Haidt, 2012). Цей моральний консенсус визначає межі нормативної поведінки всередині групи. Водночас згуртованість групи часто підтримується через встановлення меж з «іншими»: механізм «ingroup і outgroup» створює уявний кордон між «своїми» і «чужими», що може слугувати джерелом як згуртованості, так і ворожнечі.

На цьому рівні згуртованість набуває характеру лояльності, моральної відповідальності та соціального контролю, але водночас формує ризики поляризації і виключення.

4. Інституційно-нормативний рівень: довіра до правил, справедливість, структура взаємодії

На цьому рівні згуртованість уже не є емоційним станом чи груповою ідентифікацією – вона набуває рис *інфраструктурної організації* соціального життя**.** Інституції – політичні, правові, освітні, економічні – задають спільні правила, механізми розв'язання конфліктів, процедури взаємодії. Успішне функціонування цих структур забезпечує передбачуваність, стабільність, довіру – три базові компоненти згуртованого суспільства. Теорія систем T. Parsons (2013) пояснює згуртованість як продукт нормативного порядку, коли поведінка індивідів координується через узгоджені очікування. Цей рівень є «хребтом» згуртованості: інституції кодують спільні уявлення про справедливість, солідарність, відповідальність. Якщо цей рівень руйнується, суспільство швидко розпадається на супротивні, нездатні до кооперації фрагменти.

Одним із ключових психологічних аспектів цього рівня є *довіра* до інституцій. Дослідження T. R. Tyler & Y. J. Huo (2002) показують, що громадяни, які вважають державні процедури справедливими, з більшою ймовірністю дотримуються законів, поважають інші групи та виявляють соціальну відповідальність. Довіра тут не є продуктом раціонального розрахунку – вона емоційна, пов'язана з досвідом справедливого ставлення. Цей рівень також містить символічну функцію інституцій – вони є репрезентантами спільного добробуту, спільної пам'яті, спільного майбутнього. A. Giddens зазначає, що в період пізньої модерності індивід постійно змушений «рефлексивно» конструювати власну ідентичність. Це означає, що життя не визначене наперед традиціями, а потребує безперервного вибору. Відбувається втрата стабільних опор – традицій, усталених ролей, що породжує відчуття непевності, яке може проявлятися у формі «онтологічної небезпеки».

У глобалізованому світі соціальні відносини вибудовуються на «системній довірі» (наприклад, до експертних систем чи інституцій), але водночас – на постійному управлінні ризиками. Коли інституції не виконують свої функції, проявляється те, що A. Giddens (1991) назвав «децентрацією авторитету» – люди починають орієнтуватися на неформальні спільноти, радикальні ідеології або демонструють цілковите відчуження. Інституційно-нормативний рівень формує *архітектурний каркас згуртованості*. *Якщо каркас зруйновано, ні групова солідарність, ні інтерсуб'єктивна емпатія не зможуть утримати суспільство від розпаду.*

5. Символічно-дискурсивний рівень: уявна спільнота, наративи, колективна пам'ять

Найвищий рівень згуртованості – символічно-дискурсивний. Він формує уявлення про те, ким ми є як спільнота, звідки ми прийшли і куди рухаємось. Тут згуртованість уже не спирається на конкретні емоції чи правила, а тримається на наративах, ритуалах, колективній уяві, які створюють і підтримують спільну ідентичність.

B. Anderson (1983) зазначає, що нації – це не реальні, а уявні спільноти**,** тобто створені через мову, друк, міфи, героїчні історії тощо. Такі уявні спільноти функціонують через символічні коди – прапори, гімни, спільні дати, культурні наративи. Дослідник відкидає ідею «природності» націй і показує, що вони існують лише настільки, наскільки люди уявляють себе частиною певної спільноти, яка може включати мільйони індивідів, незнайомих одне з одним. Уявні спільноти стають не лише ідентифікаційною платформою, а й емоційним джерелом гордості, гніву, солідарності. Інструментом згуртованості тут є *колективна пам'ять* – спільний образ минулого, що формує легітимність у сучасному. A. Assmann (2011) підкреслює, що пам'ять не є простою репрезентацією фактів – вона завжди є селекцією, інтерпретацією, емоційним маркуванням. Вітчизняний дослідник П. Горностай, говорячи про соціальні групи, наголошує, що неможливо оминути увагою таку їхню специфічну соціально-психологічну характеристику, як колективна пам'ять. Під колективною пам'яттю він розуміє не лише документи, артефакти, історичні

пам’ятки і наративи, зафіксовані в текстах чи інших носіях інформації. «Насамперед це живий психічний процес, який живе доти, доки існує колективна психіка, що є її справжнім носієм» (2023, с. 72).

Через пам’ять суспільство конструює себе як континуум з минулим і майбутнім, з героями і зрадами, із втратами і відродженнями. Сюди ж належить публічний дискурс. У поляризованих суспільствах саме дискурсивний рівень стає зоною битви. Боротьба за «правильну» пам’ять, за «нашу» історію – *це не культурний конфлікт, а бій за згуртованість*.

Ще одним інструментом згуртованості є *колективна травма*. Травма не існує поза культурною репрезентацією. За J. C. Alexander (2006), травма стає соціальним фактом лише тоді, коли вона символічно артикулюється в межах публічної культури. Цей процес охоплює медіацію, ритуалізацію та інституціоналізацію страждання, тобто створення культурних форм, які транслюють емоційний досвід як частину спільної ідентичності. У цьому контексті згуртованість оприявнюється через емоційне узгодження в колективній пам’яті – ритуали пам’яті, державні церемонії, наративи національної жертви; усе це формує афективна синхронність, яка консолідує групу навколо пережитої або уявної травми (Páez et al., 2015). Однак цей процес не є нейтральним – він завжди вписаний у владні структури, які визначають, яка травма заслуговує на пам’ять, а яка – на забуття. Соціальна згуртованість у посттравматичних спільнотах тому є не лише механізмом емоційної стабілізації, а й полем символічної боротьби за монополію на страждання**.**

Символічно-дискурсивний рівень – це «душа згуртованості». Він визначає не лише структуру соціального тіла, а й сенс його існування. Без нього згуртованість буде лише тимчасовою реакцією, а не етичною і культурною єдністю.

У цифрову епоху, зі зростанням ролі соціальних мереж та алгоритмічних платформ, соціальна згуртованість набуває не лише нових форм – мережевих ідентичностей, афективних синхронізацій у віртуальному просторі, а й породжує нові ризики, пов’язані з інформаційною поляризацією, маніпуляціями та ілюзіями зв’язку. Отже, сучасна згуртованість стає полем напруження між потенціалом для колективного включення і загрозами розколу. На цьому тлі питання психологічного змісту соціальної згуртованості набуває особливої актуальності.

1.2.2. Психологічний зміст соціальної згуртованості: критичний аналіз і процесуальна модель

У контексті глобальних і локальних трансформацій, викликаних війнами, пандеміями, соціальними нерівностями та інформаційною гібридизацією, феномен соціальної згуртованості набуває особливої актуальності. Зазвичай соціальну згуртованість розглядають як здатність суспільства підтримувати єдність, взаєморозуміння та взаємодопомогу між індивідами і групами в умовах напруженості та поляризації (Fonseca, Lukosch, & Brazier, 2019). Поняття

соціальної згуртованості, хоча й широко використовуване в соціології, політичній теорії та культурології, набуває особливого значення в психологічному дискурсі, де воно не зводиться лише до стабільності соціальних структур чи частоти взаємодій, а відображає глибинні механізми сприймання, емоційної залученості та ціннісної інтеграції індивідів у груповий контекст.

Соціальну згуртованість як феномен традиційно розглядають крізь призму стабільності та інтеграції групи. Проте з погляду психології сутність цього явища виявляється лише на рівні внутрішніх психічних процесів, які визначають здатність індивідів взаємодіяти, відчувати належність і підтримувати групову цілісність. У психологічному вимірі згуртованість постає не як заданий стан соціальної єдності, а як динамічне поле взаємозв'язків між суб'єктивним досвідом і соціальною структурою, яке опосередковується через міжособистісну довіру, відчуття належності, нормативну згоду та емоційну безпеку. Психологічний зміст соціальної згуртованості не є субстанційним – це не групова риса, яку можна «виміряти» як температуру. Це процесуальний феномен, що виникає в інтерсуб'єктивному просторі, де люди взаємно обмінюються емоціями, уявленнями, символами і травматичними досвідами.

Із психологічного погляду, соціальна згуртованість містить принаймні два інтегровані, але аналітично розрізнені виміри. Перший – *об'єктивний*, який стосується реальної участі індивіда в спільних практиках, щільності соціальних зв'язків, комунікативної інтенсивності та функціональної взаємозалежності (Bourdieu, 1986; Coleman, 1990). Другий – *суб'єктивний*, що охоплює особисте переживання групової належності, афективну ідентифікацію з іншими членами групи, уявлення про «Ми» як цілісну одиницю і готовність до солідарної дії навіть усупереч індивідуальним інтересам (Jasper, 2011).

Ця аналітична дихотомія відображає глибшу проблему: соціальна згуртованість – це не лише емпірично вимірюваний конструкт, а й феноменологічна категорія, вкорінена в інтерсуб'єктивності. Дослідник має справу не лише з кількісними показниками зв'язків, а й з тим, як самі учасники соціальної групи надають їм сенсу, як вони переживають свою участь і як ці переживання структуровані емоційно й символічно.

Маючи на меті побудову інтегративної моделі соціальної згуртованості, яка б відображала її суто психологічний зміст, ми знову звернулися до теоретичних підходів, які тією чи іншою мірою репрезентують розуміння структурної амбівалентності, афективної основи та когнітивної динаміки соціальної згуртованості.

У психології групової динаміки соціальну згуртованість розглядають як багатовимірне явище, яке має афективні, когнітивні та мотиваційні складники. Класичне визначення D. Cartwright & A. Zander (1968) трактує згуртованість як сукупність сил, які утримують індивідів у групі. Ці сили можуть бути емоційними (взаємна симпатія), інструментальними (взаємозалежність у досягненні цілей) або ідеологічними (ціннісна єдність). Згуртованість у такому

розумінні – це не абсолютна величина, а контингентний баланс між привабливістю групи і витратами на належність до неї.

Новітні дослідження виокремлюють три базові домени згуртованості:

– соціальний – підтримка, прийняття, неформальна інтеграція;

– цільовий – злагодженість у досягненні спільних цілей, готовність до кооперації;

– ідентифікаційний (ціннісний) – уявлення про групу як «свою», з якою індивід себе ототожнює (Forsyth, 2014; Dovidio et al., 2022).

Ці домени можуть функціонувати незалежно або взаємно підсилювати один одного. Наприклад, високий рівень соціальної підтримки не завжди гарантує ефективність спільних дій, якщо бракує нормативної злагоди чи стратегічної узгодженості.

У межах психологічного аналізу соціальної згуртованості наш фокус зміщується з макроструктурної інтеграції до суб'єктивної залученості, ідентифікації, емоційної близькості та спільної смислової орієнтації. Якщо соціологічні концепції намагаються описати згуртованість за допомогою термінів системи, то психологія дає змогу зрозуміти, чому індивіди прагнуть належати до спільноти, що мотивує їх підтримувати зв'язки, відчувати відповідальність і як формується уявлення про «Ми».

Соціальна згуртованість як психічна структура, а не лише соціальна функція. Як відомо, поняття «соціальна згуртованість» має складну міждисциплінарну історію. У класичних соціологічних підходах (Durkheim, 2014; Parsons, 2013) згуртованість розглядають як функціональний стан соціальної системи – результат нормативної інтеграції, ціннісного консенсусу та стабільного соціального порядку. Однак у психологічному вимірі така редукція ігнорує внутрішню динаміку суб'єкта, для якого група є не просто середовищем, а простором онтологічного заякорення. Як стверджують P. Berger & T. Luckmann (1966), саме суспільство конституює суб'єктивну реальність людини: воно не лише надає значення, а й утримує людину від розпаду в хаосі сенсів. У цьому сенсі згуртованість виконує роль психічного каркасу, що дає людині змогу не втратити цілісність у мінливому і фрагментованому світі. Її функція – не лише забезпечення порядку, а екзистенційний захист від тривоги розпаду, відчуття «не-Я». Тобто згуртованість – не поверхова згода, а глибока структура афективно-когнітивного занурення в колективний образ світу.

Згуртованість як компенсація нестабільної ідентичності. У психоаналітичному дискурсі соціальна згуртованість постає як компенсаторний механізм – відповідь на неможливість завершеної ідентичності. Суб'єкт ніколи не є тотожним собі – він завжди розщеплений, завжди шукає завершення в «Іншому» (Freud, 1991; Lacan, 1977). Саме тому група виконує функцію дзеркала, у якому суб'єкт ідентифікує себе як «цілісного», навіть якщо ця цілісність – ілюзія. Згуртованість у цьому розумінні – не ознака сили, а симптом нестачі. Вона народжується з потреби компенсувати онтологічну тріщину в «Я», заповнити нестачу символічного місця. Саме тому згуртованість у кризових спільнотах (націоналістичних, сектантських, тоталітарних) часто є

не актом солідарності, а формою захисної психічної жорсткості, що не допускає інакшості (Žižek, 2008).

Колективна афективність: між емпатією й агресією. Згуртованість ґрунтується не лише на ідеях чи переконаннях, а передусім на спільному афективному режимі. Як показують дослідження соціальних емоцій, такі почуття, як-от гордість, сором, злість чи співпереживання, – це не лише індивідуальні переживання, а соціально організовані структури**,** які цементують групову єдність. Водночас ці афекти мають амбівалентну природу: емоційне «Ми» завжди створює межі з «Ними» (Scheff, 2007; Ahmed, 2004). Ще K. Lorenz (1966), обґрунтовуючи основи етологічного підходу до вивчення людини, демонструючи, як біологічні механізми взаємодіють із соціальними інститутами для регулювання поведінки, показав, що формування інгрупової лояльності автоматично супроводжується підвищенням агресії до аутгрупи.

Афективна згуртованість створює атмосферу «тепла» тільки всередині – назовні ж вона холодна або ворожа**.** Як доводить S. Ahmed (2004), емоції – це не лише засіб об'єднання, а й механізм розподілу ієрархій «гідності» і «чужості». Через афекти згуртованість стає не нейтральним явищем, а політичною енергією, яка або консолідує, або маргіналізує.

Когнітивна згуртованість і феномен групового мислення. Згуртованість відображається також у когнітивній площині, що проявляється в уніфікованих інтерпретаційних схемах, стандартизованих наративах, внутрішньогруповій логіці мислення. Особливо важливим тут є феномен групового мислення. I. Janis вважає, що висока згуртованість знижує здатність групи до самокритики, стимулює конформізм, витісняє альтернативні думки. «Коли прагнення до одностайності переважає над мотивацією до реалістичної оцінки альтернатив, група втрачає здатність до раціонального аналізу» (1982, p. 9). У цьому сенсі згуртованість – це також когнітивна пастка, яка закріплює епістемічний контроль, дозволяє мислити тільки в межах дозволеного. Здатність групи до самоаналізу, гетерогенності й інновацій обернено пропорційна її згуртованості в авторитарному режимі.

Парадокс автономії: згуртованість як умова і межа свободи. Визнання суб'єкта відбувається не в ізоляції, а в структурі «Ми». Як стверджує Axel Honneth (1995), індивідуальна автономія можлива лише за умови інтерсуб'єктивного визнання, коли «Я» стає соціально помітним, морально легітимним і психологічно стабільним. Однак та сама згуртованість, яка забезпечує визнання, може перетворитися на контроль. За певних умов спільнота поглинає індивіда, знецінює його унікальність, диктує жорсткі рамки належності. Це проявляється в синдромі «групового самозбереження», коли індивідуальна думка сприймається як загроза спільному образу. Отже, згуртованість – це не лише ресурс, а й межа. Її психологічна сила полягає як у здатності формувати «Я», так і в здатності потенційно його поглинути або стерти**.**

Психологічна згуртованість як динамічна матриця, а не стабільна характеристика. На завершення слід наголосити: згуртованість не є сталою

рисою групи або індивіда – це динамічне поле, у якому взаємодіють афекти, когніції, уявлення про себе та «Іншого». Її можна тлумачити як режим психосоціальної регуляції, що коливається:

– між безпекою ↔ контролем;

– між довірою ↔ ізоляцією;

– між єдністю ↔ гомогенізацією;

– між належністю ↔ втратою автономії.

У цьому сенсі згуртованість не є ані добром, ані злом. Вона – аналітичний індикатор глибших психічних, соціальних і політичних процесів, який слід аналізувати в контексті афективної економіки (Massumi, 2002), травматичної історії (LaCapra, 2001), символічної влади (Bourdieu, 1991) і психічної стабільності. Наявні моделі соціальної згуртованості часто обмежуються когнітивним або соціально-психологічним рівнем, не повністю враховуючи:

– глибинні захисні механізми;

– афективний резонанс і його двоїсту природу;

– психологічні парадокси ідентифікації.

Психологічний аналіз соціальної згуртованості вимагає відходу від зовнішніх, поведінкових чи соціально-структурних індикаторів і зосередження на внутрішніх психічних процесах, які визначають стабільність і цілісність групи.

Очевидно, що лише синтез згаданих підходів дасть змогу виділити суто психологічний зміст соціальної згуртованості, який ми вбачаємо у здатності групи підтримувати стабільність, управляти тривогою і формувати колективну ідентичність завдяки інтеграції когнітивного, афективного і захисного компонентів.

Отже, психологічний зміст соціальної згуртованості можна концептуально виокремити через чотири взаємопов’язані виміри:

афективна синхронізація – колективний емоційний резонанс, прихильність, внутрішнє відчуття підтримки та безпеки;

когнітивна інтеграція – консонанс цінностей, норм і переконань, що організовують групові очікування та формують когнітивну стабільність;

ідентифікаційний баланс – балансування між «Я» і «Ми», що підтримує психічну цілісність, процеси самоідентифікації та групової самосвідомості, які визначають внутрішню структуру інтеграції індивіда;

колективна психічна оборона – психічні стратегії, що підтримують згуртованість у кризових або напружених ситуаціях, включно із психічною регуляцією конфліктів і страхів.

Афективна синхронізація. Цей вимір соціальної згуртованості проявляється через колективний емоційний резонанс, який формує стабільну психічну атмосферу групи. J. Benjamin (1990) наголошує, що афективна інтеграція передбачає не лише позитивні емоції, а й регулювання страху, тривоги і внутрішніх конфліктів. Це допомагає групі підтримувати внутрішню стабільність навіть у кризових умовах. Афективна синхронізація постає як результат взаємного відображення психічних станів, що формує специфічну

емоційну матрицю групи. Цей процес демонструє, що *психологічна згуртованість проявляється не на рівні поведінки, а пов'язана з глибинною інтеграцією психічних процесів, де емоційна стабільність є фундаментальною умовою внутрішньої цілісності.*

Афективна синхронізація є фундаментальною умовою соціальної згуртованості. Вона проявляється не лише через колективний емоційний резонанс, а й через взаємне відображення психічних станів та регулювання тривоги. Цей вимір забезпечує стабільність психічної структури групи навіть в умовах високого стресу або конфлікту. Важливо підкреслити, що афективна синхронізація не зводиться до позитивних емоцій. Вона полягає в здатності перетворювати страх і напруження в стабілізуючий ресурс, що підтримує внутрішню безпеку.

Під кутом зору психологічної науки афективна синхронізація формує глибокий внутрішній зв'язок, що дає групі змогу функціонувати як єдиний психічний організм, де емоційна стабільність є механізмом підтримання когнітивної та ідентифікаційної цілісності. Соціальна згуртованість формується саме завдяки *здатності групи синхронізувати афективні стани, забезпечуючи стабільність і передбачуваність*. Взаємодія афективного і когнітивного вимірів створює основу для спільного розуміння та прогнозованості поведінки, що є запорукою внутрішньої інтеграції.

Когнітивна інтеграція соціальної згуртованості є базовою структурою, що організовує психіку індивіда в груповому контексті. Консонанс цінностей і переконань формує когнітивні схеми, які визначають очікування щодо поведінки інших членів групи та власні дії. Однак когнітивні моделі мають обмеження. Із психологічного погляду, когнітивна інтеграція має охоплювати механізми постійної саморегуляції, що дають змогу адаптувати переконання та очікування до динамічних змін контексту, підтримуючи інтеграцію без втрати внутрішньої цілісності. Це підкреслює важливість когнітивної гнучкості: групова психіка не просто підтримує узгодженість, а активно перебудовує внутрішні схеми, щоб інтегрувати нові знання та переживання, зберігаючи когнітивну стабільність. У цьому сенсі когнітивна інтеграція є динамічною структурою, що забезпечує не лише порядок, а й здатність до адаптивної інтеграції (внутрішню регуляцію переконань та очікувань). З погляду психології вона постає як механізм психічної адаптації, здатний трансформувати соціальні потоки в структуровану і стабільну внутрішню систему.

Психологічні дослідження підтверджують, що когнітивна інтеграція в групі не є механічним процесом – вона залежить від афективного резонансу, який стабілізує активовані переконання, і від ідентифікаційного балансу, що забезпечує прийняття колективних норм як частини індивідуальної самооцінки (Turner et al., 1987). Критичним аспектом є те, що без афективного резонансу когнітивні схеми залишаються формальними і не перетворюються на реальний регулятор поведінки.

Інший важливий момент – динаміка когнітивного узгодження в умовах кризових ситуацій. Дослідження на тему колективної стійкості показують, що когнітивний вимір функціонує лише в тісній взаємодії із психічними захисними механізмами групи, які трансформують потенційні конфлікти в стабілізуючі процеси (Bion, 1961; Hinshelwood, 1991). Тобто когнітивну інтеграцію не можна розглядати ізольовано – вона завжди інтегрована з афективним і захисним контекстами.

Процес когнітивної інтеграції дає групі змогу уникати дисонансу і підтримувати стабільність внутрішньої структури, створюючи умови для ефективної взаємодії членів групи. Системність цього виміру зумовлює здатність групи реагувати на зміни зовнішнього середовища, не порушуючи внутрішньої цілісності психічного поля. Когнітивна інтеграція є тим каркасом, який організовує інші психологічні виміри, створюючи внутрішню узгодженість та передбачуваність психічного поля.

Ідентифікаційний баланс розкриває механізми формування внутрішньої групової самосвідомості. Тут індивід інтегрує своє «Я» в колективну структуру, створюючи відчуття «Ми». Це забезпечує здатність співпереживати, координувати внутрішні стани і підтримувати психічну цілісність та психічну стійкість, а також переживати колективний досвід як власний. Ідентифікація передбачає постійне балансування між індивідуальними потребами і груповими вимогами, що зберігає цілісність психіки й підтримує колективну згуртованість. Критичний аналіз теорій показує, що ідентифікація не завжди автоматично приводить до стійкої згуртованості. Наприклад, надмірна персональна диференціація від групових норм може дестабілізувати колективну інтеграцію, тоді як надмірна асиміляція індивідів групою може руйнувати особистісну цілісність. Отже, цей вимір функціонує як *психологічний баланс, який утримує межі між індивідуальним і колективним, що дає змогу уникати дезорганізації психічного поля.*

Ідентифікаційний баланс взаємодіє з когнітивним та афективним вимірами: він формує відчуття належності і забезпечує психічну здатність адаптуватися до групових норм без втрати особистісної цілісності. З погляду психологічної науки ідентифікаційний баланс є критичним для внутрішньої стабілізації, адже він забезпечує спільне переживання групових процесів як власних. Саме ідентифікація формує базу для емоційної стійкості та когнітивної інтеграції, поєднуючи внутрішнє «Я» і колективне «Ми» у взаємодії, яка зберігає психічну цілісність групи. Ідентифікаційний баланс виконує кілька ключових функцій:

– регулювання соціальної координації – забезпечує синхронізацію поведінкових і когнітивних моделей індивідів із груповими нормами;

– формування колективного «Я» – через процес ідентифікації індивіди приймають колективні цінності та норми, інтегруючи їх у власну психічну структуру;

– зміцнення психічної цілісності – баланс між автономією і належністю забезпечує стійкість внутрішньої системи та адаптивність до зовнішніх змін.

Ефективність ідентифікаційного балансу залежить від когнітивної ясності, афективного резонансу та механізмів колективного психічного захисту.

Колективний психічний захист. Колективний психічний захист — це сукупність афективно-несвідомих і символічно опосередкованих процесів, через які соціальна група підтримує внутрішню цілісність, знижує рівень екзистенційної та соціальної тривоги і стабілізує власну ідентичність у ситуаціях загрози, невизначеності або травматичного досвіду. На відміну від індивідуальних захисних механізмів, колективний психічний захист реалізується через спільні наративи, символічні конструкції, норми інтерпретації та афективно заряджені образи «іншого», які дозволяють групі перерозподіляти напруження, зовнішньо локалізувати загрозу та уникати внутрішньої дезінтеграції. У психодинамічній перспективі такі захисні процеси проявляються у формах колективного заперечення, проєкції, розщеплення та ідеалізації/девальвації, що структурують групову реальність і водночас можуть сприяти як короткостроковій згуртованості, так і довгостроковій поляризації та символічній ворожнечі. У цьому сенсі колективний психічний захист виступає не лише механізмом стабілізації, але й джерелом трансформацій соціальної свідомості, оскільки визначає межі прийнятного, видимого та мислимого в межах групового досвіду.

Колективний психічний захист інтегрує когнітивний, афективний та ідентифікаційний виміри, створюючи стабільну психічну систему. Він регулює тривогу, трансформує конфлікти і забезпечує синхронізацію психічних процесів у групі. Це дає змогу підтримувати згуртованість навіть у критичних умовах, забезпечуючи самопідтримку психічної структури. Із психологічного погляду, колективний психічний захист постає як глибинний регулятор, який перетворює індивідуальні переживання на ресурс для підтримання стійкості колективу. Цей вимір демонструє, що соціальна згуртованість функціонує не на рівні зовнішньої поведінки, а в глибинній організації психічних процесів. Він пояснює, чому група здатна зберігати цілісність і функціонувати ефективно навіть в умовах високого психологічного стресу або конфлікту. Інакше кажучи, колективний психічний захист пояснює, чому соціальна згуртованість зберігається навіть тоді, коли не діють зовнішні регулятори: стійкість групи формується через внутрішні психічні процеси, що організовують усі виміри у взаємопов’язану систему. Можна виокремити основні функції глибинного колективного психічного захисту:

– регулювання тривоги – забезпечує психічний захист від хаосу і дезінтеграції;

– трансформація конфліктів – перетворює внутрішні суперечності на адаптивні рішення та узгоджені дії;

– підтримання системної стабільності – гарантує, що когнітивні, афективні та ідентифікаційні процеси залишаються інтегрованими і функціонують як єдина психічна система.

Слід зазначити, що регулювання, яке здійснює колективний психічний захист, є непомітним, оскільки більшість процесів відбувається на неусвідомленому рівні, що дає групі змогу функціонувати навіть без явного контролю з боку її членів. Власне, без механізмів колективного психічного захисту навіть когнітивна інтеграція та ідентифікаційний баланс стають нестійкими, а афективний резонанс може призводити до ескалації конфліктів замість стабілізації.

Важливо наголосити також, що соціальна згуртованість у психологічному вимірі не редукується до суми окремих компонентів чи поведінкових індикаторів. Вона постає як структурно організована та водночас процесуально відтворювана психічна система, у якій когнітивні, афективні, ідентифікаційні та глибинно-захисні виміри утворюють взаємопов'язану конфігурацію. Її структура задає відносно стабільні патерни зв'язків між цими вимірами, тоді як процесуальний аспект проявляється у їх постійній взаємодії, взаємній детермінації та динамічній перебудові. Система функціонує як саморегульований контур: трансформації в одному вимірі ініціюють компенсаторні або резонансні зміни в інших, забезпечуючи динамічну стабільність та адаптивність групи. У цьому сенсі соціальна згуртованість виступає не окремим параметром групового функціонування, а структурно-процесуальним механізмом, через який конституюється і безперервно відтворюється психологічна цілісність групи як емерджентна якість її психічної організації. Відтак згуртованість слід розуміти не як характеристику соціальної поведінки, а як спосіб організації групової психіки, що опосередковує спільне сприйняття, афективне налаштування та інтерпретацію соціальної реальності.

Запропонована *структурно-процесуальна модель* психологічних вимірів соціальної згуртованості дає змогу відокремити суто психологічну сутність соціальної згуртованості від її соціальних чи поведінкових проявів, показуючи, що феномен функціонує передусім у внутрішніх психічних процесах, незалежно від зовнішніх форм взаємодії чи соціальних структур. Афективні, когнітивні та ідентифікаційні механізми, а також колективні психічні захисти, взаємодіючи між собою, створюють структуру, що підтримує інтеграцію не завдяки зовнішньому контролю чи формальним правилам, а завдяки глибинній психічній стабільності і внутрішньому відчуттю належності. *Ця психічна структура забезпечує стійкість, здатність до адаптації, автономність, внутрішню когерентність і прогностичну стабільність групи.*

Розділ 2
КОНСТРУЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

Як було показано в попередньому розділі, концепт соціальної згуртованості *у мирний час* активно використовується в політичній сфері держав Європи: на основі теоретичних концепцій соціальної згуртованості формуються стратегії розвитку європейської спільноти, соціальна згуртованість упроваджується в політику як інструмент і засіб економічного розвитку, підтримання соціальної сфери, забезпечення захисту і безпеки. Водночас у наукових підходах і політичних стратегіях питання соціальної згуртованості суспільства *в умовах війни* залишається недостатньо відображеним. Це зумовлює потребу в теоретичному конструюванні уявлень про згуртованість як психологічну та соціальну основу консолідації громадян, подолання соціальних суперечностей і налагодження ефективної взаємодії між суспільством і владою.

Конструювання системи уявлень про згуртованість ми здійснювали в три етапи: на першому – узагальнювали теоретичний і практичний масиви даних про багатовимірний феномен соціальної згуртованості, уточнювали соціокультурні рамки її конструювання, розробляли модель соціальної згуртованості, придатної для аналізу сучасного стану суспільства в умовах війни; на другому – визначали індикатори та критерії соціальної згуртованості суспільства й ризикогенної взаємодії і на третьому – формулювали виміри та моделі соціальної згуртованості.

2.1. Соціокультурні проєкції соціальної згуртованості

Крок перший. З огляду на зміст опрацьованих теоретичних і політичних джерел концепція соціальної згуртованості постає як невід'ємний складник політичних практик агрегованих мегаакторів і макроакторів конструювання соціальної реальності. Таке конструювання відбувається через формування національної і територіальної ідентичності, забезпечення соціальної реалізації населення, підтримання політичної й соціально-психологічної стабільності, а також через сприяння підвищенню якості життя громадян. При цьому конструювання соціальної згуртованості *в мирному часопросторі* має певні особливості композиційної будови.

1. Концепт соціальної згуртованості характеризується варіативністю прояву в часі та просторі і відображає складну динамічну систему взаємопов'язаних вимірів. Комплекс її індикаторів не має універсального і статичного наповнення, тому в теоретичних моделях і практичних підходах перелік індикаторів узгоджується здебільшого з актуальними

контекстуальними умовами та цілями політичних стратегій соціального гуртування населення.

Слід зазначити, що в межах мультидисциплінарних досліджень концептуалізація соціальної згуртованості зазвичай вибудовується навколо трьох основних аспектів суспільного єднання: культурно-територіального, державно-управлінського та аспекту соціального капіталу.

У *культурно-територіальному* аспекті розглядають, зокрема, виміри щодо територіальної *належності* та *ідентичності* громадян, їх *визнання* або *відторгнення* суспільством, інтересів, традицій і *формування майбутнього*. Виміри цього аспекту визначаються за такими *показниками*: готовність громадян певного регіону, країни до співпраці; колективна відповідальність щодо результатів дій; залученість громадян до подолання спільних викликів та їхня причетність до функціонування певних громад, спільнот; соціальна взаємодія; традиції, цінності (ціннісні конфлікти); спектр ідентичностей тощо.

У межах *державно-управлінського* аспекту аналізують виміри *соціального порядку і контролю*; *активної/пасивної участі* в політичному житті, управлінні громадськими справами; *довіри* до державно-правових інститутів й визнання їх *легітимності/нелегітимності*, солідарності громадян щодо соціально-політичних змін – їх *прийняття/відкидання*. Як *показники* суспільного єднання розглядають плюралізм думок, доброчесність, толерантність, розвиток інституцій (офіційних чи неформальних, державних чи приватних), впливовість а́кторів у модеруванні ситуацій (на рівні місцевому, інститутів, макроінститутів, держави), громадську довіру (до влади, уряду, суспільства загалом), дані оцінювання взаємодії в системах «суспільство-влада» і «людина-суспільство».

В аспекті *соціального капіталу* розгортаються виміри соціальної згуртованості щодо *залученості/незалученості* громадян у суспільні відносини (показниками є ризики соціальної ізоляції та дискримінації, маргіналізації окремих осіб або прошарків населення, розподілу добробуту, (не) рівних можливостей у ринковому суспільстві, доступність і функціонування економічних інститутів тощо); виміри *соціальних мереж і соціального капіталу* (свідчать про суспільне єднання, довіру людей одне до одного, до суспільних інститутів, наявні соціальні зв’язки тощо).

2. В академічному і політичному дискурсах основні виміри соціальної згуртованості можна класифікувати за такими показниками:

– за характеристиками соціальних відносин: формальні і неформальні зв’язки між індивідами й групами;

– за характером прояву: суб’єктивний (довіра, відчуття належності, готовність до спільних дій тощо) та об’єктивний (фактична співпраця, участь у професійних і громадських спільнотах тощо);

– за сферами суспільної діяльності: політична, економічна, соціокультурна тощо;

– за просторовою локалізацією: міждержавний, міжрегіональний, міський, локальний (на рівні громад, мікрорайонів);

– за структурою соціальних відносин: горизонтальні і вертикальні відносини між громадянами, спільнотами та інститутами влади;

– за характером взаємодії: «зверху вниз» (через використання правових і політичних інструментів) і «знизу вгору» (через ініціативи громадянського суспільства і практики співучасті на місцевому, регіональному, національному та європейському рівнях).

3. У політичному дискурсі висновок про перебування суспільства на певній фазі гуртування складається на основі вивчення даних щодо акторів, які беруть на себе відповідальність за розвиток держави; системи державного управління (політичних процесів, особливостей їх перебігу та ін.); змістовності і спрямованості політичних стратегій; практик захисту і реалізації прав людини. Неодмінними умовами для згуртування суспільства є розгалужені соціальні мережі, інституційна і соціальна довіра, сформована соціальна ідентичність громадян, їхня спрямованість на громадський порядок і солідарність, спільне майбутнє і поліпшення якості життя.

Зауважимо, що якість життя, як в академічному, так і в політичному дискурсі, не вважають показником соціальної згуртованості суспільства, тоді як метою політики гуртування є поліпшення добробуту – надання прав і рівних можливостей громадянам (участь у демократичних процесах; управління професійним та особистісним розвитком, самовираженням і самореалізацією, створенням сім'ї тощо).

Отже, у більшості наукових джерел соціальну згуртованість розглядають як багатовимірний конструкт, що охоплює кілька базових вимірів; її концепт активно використовують у політичних стратегіях для забезпечення стабільності та добробуту громадянського суспільства. При цьому, *з одного боку*, соціальну згуртованість вважають концепцією, яка охоплює широкий спектр питань або явищ, пояснює складні процеси (дез) інтеграції в суспільстві, а *з другого боку*, через свою масштабність вона важко піддається прямому спостереженню та вимірюванню.

4. У науковій літературі використовують кілька підходів до вимірювання соціальної згуртованості. Так, *синтетичний підхід* (поєднання окремих елементів в одне ціле) передбачає визначення й подальше об'єднання всіх показників згуртування суспільства. На відміну від концепцій із вузьким фокусом предмета дослідження, цей підхід до вивчення соціальної згуртованості як всеосяжної концепції викликає у науковців і практиків низку питань. Передусім – щодо методів і засобів визначення наявних ключових проблем і тенденцій розгортання майбутнього суспільства; забезпечення перевірки точності виявлених емпіричних даних щодо згуртування; забезпечення обґрунтованості висновків і надійності універсального всеохопного показника – *індексу згуртування* (Social Cohesion Concept…, 2023). Зауважимо, що цей підхід використовують, зокрема, для оцінювання результативності вже наявних програм зміцнення соціальної єдності/згуртованості та виявлення тенденцій суспільних змін, актуальних політичних, економічних та гуманітарних інтервенцій, яких потребує

суспільство. Прикладом застосування цього підходу може бути дослідження соціальної згуртованості із фокусом на українській громаді в контексті війни, підготовлене компанією «Іпсос». Під час дослідження для обчислення *Індексу соціальної згуртованості* використовували показники соціальної згуртованості за рівнями (довіра до влади та інститутів, політична стабільність, соціальні відносини, критичні потреби, взаємодопомога, безпека, сприйняття гендерних питань) (Дослідження соціальної згуртованості…, 2024).

Крім синтетичного, є також *аналітичний* підхід (розкладання цілого на частини) до розуміння складних процесів або ситуацій і визначення міри згуртованості громадян. Цей підхід щодо вивчення вимірів соціальної згуртованості передбачає дві обов'язкові процедури: 1) аналіз у кожному з вимірів конкретних чинників або показників (як-от соціальні відносини, зв'язки, зосередженість на загальному добробуті та ін.) і 2) виявлення важливих відмінностей між вимірами (особливостей динаміки перебігу гуртування суспільства відповідно до культурних, територіальних, економічних, демографічних та інших характеристик; особливостей гуртування населення конкретних регіонів, груп населення). Зрозуміло, що виокремлені чинники чи показники є латентними, їх не можна безпосередньо виміряти, адже вони є абстрактними поняттями, які використовують для пояснення результатів спостереження.

Водночас використання в моделюванні та оцінюванні соціальної згуртованості цих гіпотетичних показників дає змогу спростити аналіз і знизити розмірність даних – через об'єднання великої кількості спостережуваних змінних у меншу кількість латентних. При цьому вивчення елементів гіпотетичних вимірів соціальної згуртованості дає змогу оцінити стан, у якому перебуває суспільство в конкретному історичному контексті часопростору. Зауважимо, що згідно з таким підходом теоретична модель соціальної згуртованості має охоплювати виміри, кожен з яких, відповідно, складається з елементів та їхніх індикаторів.

Така складна структура не завжди полегшує операціоналізацію і вимірювання, але дає змогу детально вивчити складники конструкта, проаналізувати загальний стан суспільства і презентувати соціальну згуртованість не тільки як теоретичний абстрактний конструкт, який пояснює складні явища за допомогою теоретичних міркувань, аналізу і логічних висновків, а й переводить соціальну згуртованість у ранг емпіричного конструкта, змістовність якого ґрунтується на реальних даних і спостереженнях.

5. Концепція соціальної згуртованості містить, однак, певні методологічні ризики, пов'язані з її теоретичним та емпіричним конструюванням. Зокрема, конкретизація її вимірів є складним завданням, оскільки соціальна згуртованість – багатовимірний конструкт, для якого неможливо сформувати універсальний перелік показників, придатних для виявлення та оцінювання стану згуртованості. Через латентний характер цього явища неможлива стандартизація способів вимірювання його окремих складників і визначення

їхньої відносної ваги, що істотно ускладнює обчислення інтегрального показника – Індексу реального стану згуртованості.

Показники згуртованості суспільства не статичні, а динамічні, адже відповідають контекстуальним запитам. Саме тому їх можна використовувати лише в кожному окремому випадку й лише для позначення тенденцій і порівняльного аналізу стану суспільств «до і після» певних подій та порівняння станів суспільств «тут і зараз». При цьому питання про те, що/хто змінює з часом соціальну згуртованість, не матиме відповіді через велику кількість явних і латентних чинників, які опосередковують стан суспільства.

Наразі немає універсальних технологій згуртування населення, дієвих як в умовах миру, так і в умовах ризиків і загроз. Тому важливим завданням є побудова цілісної системи психологічних знань щодо згуртування суспільства з урахуванням соціокультурних особливостей певних суспільств, вторинних даних (критеріїв та індикаторів згуртування, які будуть релевантними конкретному соціокультурному контексту) і даних вищого порядку – вимірів соціальної згуртованості, які формулюються на основі вторинних даних.

Результати узагальнення теоретичного і практичного масиву даних щодо соціальної згуртованості показали, що ми маємо справу зі складним для дослідження багатовимірним феноменом, який вирізняється багатогранною структурою і не має чітких меж у часі й просторі. У спробах конкретизувати наукові засади конструювання концепції соціальної згуртованості – визначити її теоретичні основи, методологічні підходи та способи репрезентації актуальної проблеми – ми зіткнулися з низкою запитань, що постійно множилися. Вони стосувалися передусім психологічної природи феномену та його ролі в забезпеченні стійкості суспільства перед ризиками й загрозами національній безпеці.

Серед цих запитань – ключові для розуміння соціальної згуртованості. Що саме здатне згуртувати суспільство в умовах війни? Як довго триває цей процес і від чого залежить його динаміка? Що лежить в основі ефективної комунікації між суспільними акторами в часи загроз – спільні цілі, цінності, взаємна довіра, усвідомлена ідентичність? Чи визначають єдність суспільства спільний досвід, історична пам’ять, чи, можливо, сучасні форми взаємодії, що трансформуються під впливом криз? Як соціальні зв’язки, важливі для виживання та розвитку, змінюються в цих умовах? І чи впливають процеси поляризації на бачення спільного майбутнього держави? Водночас постає питання про роль національної культури, традицій і віри – чи забезпечують вони стійкість громадян і чи сприяють відтворенню соціального порядку та ідентичності в надскладні часи?

З огляду на широкий спектр пошуку релевантної інформації, необхідної для формування системи поглядів про досліджуваний концепт, ми дійшли до думки, що уявлення про соціальну згуртованість в умовах війни мають вибудовуватися, крім іншого, на основі соціокультурної специфіки держави і суспільства. *По-перше,* у соціокультурному підході динамічні категорії «культура» і «соціальне» постають як невід’ємні компоненти, що формуються

людською діяльністю і розкривають особливості перебігу процесів соціокультурних трансформацій суспільства, систем цінностей і норм, які визначають стан і поведінку індивідів та спільнот. *По-друге*, соціокультурний підхід тримає фокус уваги на кожній окремій людині і на суспільстві загалом, взаємозв'язках між людьми певної культури, що передаються з покоління в покоління, із державою, яка формується і розвивається в контексті культури та соціальних відносин. *По-третє*, соціокультурна методологія спрямована на формування розуміння того, як соціальне і культурне впливає на життєдіяльність суспільства, як люди коригують відносини та ініціюють зміни зв'язків між соціумом і різноманітними інституціями. Нарешті, *по-четверте*, послідовне застосування системи методів та принципів соціокультурного підходу сприяє проведенню об'єктивного дослідження соціальних і культурних чинників, які впливають на згуртування суспільства й отримання достовірних результатів.

Щоб доповнити зазначене вище, наголосимо, що соціокультурний підхід до конструювання соціальної згуртованості передбачає використання не тільки загальнонаукових засад пізнання, а й *філософських засад соціокультурного аналізу*. Це сприяє достовірному розумінню соціальної згуртованості в умовах війни, конкретизації суті стану, в якому перебуває суспільство, і дає змогу більш чітко виокремити напрямки соціокультурних змін, конгруентних історичному контексту. Розгляд соціальної згуртованості з позиції соціокультурного підходу ми пропонуємо будувати на відповідних принципах.

– *Принцип соціокультурної цілісності:* у суспільстві всі його елементи взаємопов'язані, впливають один на одного і взаємодіють між собою як елементи єдиного неподільного цілого. Відповідно, дії людини як соціокультурної істоти є складником дій суспільних акторів і суспільства загалом. Це говорить про те, що дії кожної окремої людини в суспільстві мають значення для всіх суб'єктів взаємодії: людина формує себе і світ навколо себе, зазнає соціокультурного впливу і сама впливає на середовище, взаємодіє в межах загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм, цінностей, традицій і коригує їх відповідно до актуального контексту, використовує в самотворенні і в соціальній взаємодії.

– *Принцип соціокультурної гомогенності і гетерогенності:* суспільство вибудовується на основі поєднання гомогенних і гетерогенних форм соціокультурного життя, які шляхом подолання суттєвих відмінностей між ними універсалізують систему спільного існування в єдиному соціокультурному просторі. Соціокультурна гомогенність проявляється у відносній однорідності членів суспільства за певними ознаками, як-от культура, мова, релігія, етнічне походження, соціальний статус тощо. Гетерогенність, навпаки, свідчить про наявність значних відмінностей між членами суспільства за тими самими ознаками. Культурна спільність і культурна різнорідність між членами суспільства можуть згуртовувати і сприяти розгортанню культурного розмаїття, інновацій та соціального прогресу, але водночас викликати напруженість і конфлікти, руйнувати цілісність суспільства.

– *Принцип соціокультурної системності:* соціальні елементи – мова, релігія, мистецтво тощо є складниками соціокультурної системи, взаємопов'язані між собою і не існують самі по собі. Соціокультурну систему можна розглядати на декількох рівнях, які так само взаємодіють між собою. Зауважимо, що макрорівень охоплює великі соціальні утворення (суспільство в цілому і його інститути), соціальні процеси ((дез)інтеграції, поляризації тощо); тут ідеться про закономірності соціальних змін, культурних трансформацій. На мезорівні розглядають соціальні групи, спільноти, спільності та інші соціальні утворення, їх організацію і взаємодію, цінності, традиції тощо. На мікрорівні представлені індивідуальні формальні і неформальні взаємодії громадян – регульовані чіткими правилами, інструкціями тощо (у межах офіційних організацій або інституцій) – і такі, що виникають спонтанно, ґрунтуються на спільних інтересах, цінностях (родина, сім'я, друзі та ін.). Принцип соціокультурної системності передбачає, що окремі елементи діють на різних рівнях і справляють комплексний вплив на стан суспільства загалом.

– *Принцип соціокультурного спрямування соціальних процесів:* соціальний процес – це явище, яке відбувається під впливом культури і соціальних структур. Складні й багатогранні соціальні процеси можуть об'єднуватися спільним напрямом, у якому розвиваються соціальні взаємодії, або рухатися в різні боки. Різноспрямованість соціальних процесів свідчить про те, що ці процеси можуть відбуватися одночасно, і це призводить до змін у різних сферах життя. Наприклад, економічний розвиток супроводжується загостренням соціальної нерівності; технологічний прогрес результується, крім іншого, безробіттям певних верств населення. *Взаємозворотність* соціальних процесів говорить про те, що кожний процес, який визначає динаміку руху суспільства, може змінювати напрям на протилежний (так, демократизації і лібералізації протистоять авторитаризм і деспотизм, а глобалізація та інтеграція поляризуються з деглобалізацією/сепарацією та дезінтеграцією). Крім того, не слід забувати про *варіативність* розвитку реальності, коли певний процес може змінити свою спрямованість (інтеграція – трансформуватися в дезінтеграцію, поляризація – в об'єднання тощо).

– *Принцип соціокультурних природних і штучних впливів:* стани і процеси, що домінують у суспільстві, можуть мати різне походження – як природне (самодетерміновані громадянами), так і штучне (керовані «зовнішніми впливами» – акторами суспільства, культурою, економікою, політикою і технологіями). Самодетермінація передбачає вмотивованість акторів до певних дій, натомість маніпуляції є цілеспрямованими непомітними впливами, мета яких – змінити погляди, думки, переконання або поведінку, щоб спричинити відтак певний стан чи процес. Соціокультурні впливи взаємодіють між собою і визначають як стани людини, так і стан, у якому перебуває суспільство, формують перебіг процесів, у які занурені актори суспільства.

– *Принцип інтерсуб'єктивності соціокультурної реальності:* усі актори суспільства мають змогу здобувати знання і набувати досвід. Завдяки цьому

соціальні актори уніфікують спільні для них значення контексту відповідно до їх інтенціональності. Це означає, що актори сприймають і розуміють соціокультурну реальність крізь призму власного досвіду – пізнання «культурного» і «соціального», який не залишається статичним, а розширюється, переосмислюється, є динамічним і пластичним. Саме тому соціокультурна реальність, як результат поєднання знань і досвіду чинних соціальних акторів, існує *інтерсуб'єктивно* – в актуальних знаннях і досвіді сучасників.

Очевидним також є те, що зважений вибір теоретичних і методологічних передумов передбачає, крім урахування презентованих принципів, вивчення соціальної згуртованості у воєнний час в онтологічному, епістемологічному, методичному ракурсах (Guba, & Lincoln, 1994, 2005).

Так, з *онтологічного ракурсу* розглядають особливості буття суспільства, його фундаментальні властивості, стан і здатність до змін задля оптимізації життя (безпосередньо в умовах воєнної реальності). Серед іншого, увагу фокусують на питаннях щодо (1) соціокультурних напрацювань і досвіду взаємодій соціальних а́кторів на рівні міждержавних і внутрішньодержавних зв'язків; (2) суб'єктності акторів суспільства, які можуть ініціювати або спинити зміни в житті держави; (3) патернів дій акторів суспільства в умовах загроз і ризиків та стратегій, зумовлених культурною специфікою і контекстуальною ситуацією. Вивчення з онтологічного ракурсу життєдіяльності суспільства надає інструменти для розуміння того, чи є передумови до згуртування населення в часи ризиків і небезпеки.

Епістемологічний ракурс охоплює знання про соціокультурні особливості суспільства та розуміння природи гуртування українців. Ідеться про з'ясування того, чи є соціальна згуртованість похідною від соціокультурного досвіду та психологічних травм минулих поколінь, відображених у системі смислів і способах осмислення реальності, чи, навпаки, вона постає як форма адаптації суспільства до реальності воєнного часу та наявних загроз (Горностай, 2023). У такому разі соціальну згуртованість розглядають як динамічний процес самоорганізації громадян у соціальні утворення, дієвість яких обмежена часовими й просторовими рамками та контекстуально зумовлена потребою (само)упорядкування суспільства в умовах ризиків і викликів.

Методичний ракурс стосується конкретних процедур і методів, які використовують для розкриття змісту соціальної згуртованості, та їх відповідності *критеріям оцінювання якості*: сконструйованих теоретичних узагальнень, оцінювання отриманих даних, узгодженості, прагматичності, контекстуальної конгруентності, валідності (Довгань, 2020; Angen, 2000; Bailey, 1996; Cook & Campbell, 1979; Maxwell, 2005, 2012; Morgan, 1983; Thorne, 1997).

Так, відповідність *критерію якості сконструйованих теоретичних узагальнень* означає, що теоретичні висновки формуються на основі даних аналізу наукових і політичних дискурсів щодо соціальної згуртованості. Відповідність *критерію якості оцінювання отриманих даних* досягається за допомогою тріангуляції даних, методів і теоретичної тріангуляції матеріалів

щодо соціокультурних аспектів соціальної згуртованості. Відповідність *критерію узгодженості* досягається в результаті задоволення певних умов щодо вимірювання і послідовного проведення емпіричних процедур. Відповідність *прагматичному критерію* забезпечується в разі отримання достовірних результатів і їх практичного використання. Відповідність *критерію контекстуальної конгруентності* можлива за умови вивчення особливостей та змін соціокультурного контексту, що детерміновані об'єктивною соціальною ситуацією і культурною специфікою суспільства. Відповідність *критерію валідності* передбачає глибоке і повне розуміння досліджуваного феномену та формулювання несуперечливих пояснень. Це запобігає проявам дослідницької необ'єктивності та усуває наукові суперечності в його трактуванні.

Підсумовуючи все вищесказане, розгляд соціальної згуртованості з позицій соціокультурного аналізу дає підстави визначати її як стан суспільства, *у якому актори динамічно об'єднуються в соціальні утворення і взаємодіють відповідно до контекстуальних вимог, що виражається в спрямованості досягати згоди щодо вирішення актуальних проблем*.

У запропонованому визначенні *соціальна згуртованість* як рух до *«динамічного об'єднання»* передбачає пристосування суспільства до вимог середовища шляхом гуртування окремих громадян/груп та установ для виконання спільних дій як у вертикальній (держава і суспільство), так і в горизонтальній (суспільство) площинах. На відміну від *стабільного об'єднання*, що має довготривалу перспективу, *динамічне об'єднання* акторів свідчить про їхню спрямованість на конструктивну взаємодію і здатність функціонувати в умовах, що безперервно змінюються (адаптивність суспільства); наслідком такого об'єднання є сукупність соціальних утворень, сформованих на основі соціальних зв'язків. Зазначимо, що соціальні утворення можуть створюватися на період виконання певних завдань, для досягнення тих або інших цілей (адаптованість громадян) і залишатися дієвими в подальшому.

Що ж до чутливості акторів до «контекстуальних вимог» в умовах загроз національній безпеці, то зауважимо, що в психологічному трактуванні поняття «контекст» – це, з одного боку, умови середовища, які опосередковують стан людей і їхні реакції на зовнішні впливи. З іншого боку, це процесуальний феномен, який відображає соціокультурну реальність певного часопростору – об'єктивує явища, відображає соціальну ситуацію і культурну специфіку суспільства та пояснює причини поведінки людей у континуумі минулого й актуального теперішнього.

Представлене трактування концепту базується на тому, що суспільство – це динамічна система, яка, з одного боку, змінюється відповідно до контекстуальних умов, а з іншого – конструює умови в мінливому світі. Мінливість і змінюваність соціальної системи спричинює системне налаштування чинних норм і правил та утворення варіацій розгортання майбутнього. При цьому природну соціальну неоднорідність населення (за матеріальними, мовними, культурними, релігійними, національними, політичними та іншими показниками), з одного боку, можна вважати ознакою

самодостатньої соціальної системи, а з іншого, це може свідчити про необхідність приділення в дослідженнях будь-якого соціального явища уваги чинникам поляризації суспільства та процесам інтеграції/дезінтеграції. Ось чому особливості гуртування громадян у воєнний і мирний періоди доречно окреслювати на основі *соціальних проєкцій* (горизонтальна, вертикальна), які відображають актуальний стан суспільства в будь-яких контекстуальних умовах, особливості взаємодій та соціальних характеристик (якостей і переваг) його акторів у межах їхньої реальності – суб'єктивної та об'єктивної.

На нашу думку, у теоретичній моделі проєкцій соціальної згуртованості суспільства в умовах загроз національній безпеці (рис. 2.1) *вертикальна проєкція* соціальної згуртованості – це упорядкування соціокультурної взаємодії держави і суспільства, яке опосередковується:

– по-перше, міждержавними зв'язками (мегааторів і макроакторів сучасної Європи, до яких причетна Україна) щодо вирішення стратегічних завдань соціального й економічного розвитку, захисту і безпеки;

– по-друге, внутрішньодержавними зв'язками (владних структур і акторів суспільства) щодо забезпечення добробуту в мирні часи і збереження державності в часи геополітичних загроз.

У *горизонтальній* проєкції соціальної згуртованості відображається перебіг соціокультурного (*само) упорядкування* соціальних взаємодій акторами суспільства.

У межах проєкції *суб'єктивної* реальності перебувають соціально-психологічні інтерпретації соціальними акторами досвіду взаємодії з «іншими» (довіра, відповідальність, ототожнення з національною спільнотою тощо). Це відображення досвіду, який пов'язується з баченням майбутнього, цільовими орієнтирами, настановленнями і самовизначенням кожного окремого громадянина.

Проєкція *об'єктивної* реальності розкриває особливості життєдіяльності населення в умовах загроз національній безпеці (підтримувальна поведінка, соціальна інтеграція тощо).

Важливо зазначити, що в конструкції моделі соціальної згуртованості суспільства в умовах загроз національній безпеці є збіги із системою «Вимірювання соціальної згуртованості: схема два на два» J. Chan (Chan, To, & Chan, 2006), але її змістове наповнення випливає із двох аспектів соціокультурного підходу. Перший – *соціально-психологічний* – аспект соціальної згуртованості розкриває загальноприйняті в суспільстві інституційні форми соціального життя та позаінституційні (позиційні) сторони соціальних відносин у позиційному та інституційному планах. Другий – *культурно-психологічний* – аспект соціальної згуртованості висвітлює особливості культурного середовища, які склалися в конкретних соціокультурних умовах.

<table>
<tr><td colspan="2">Проєкція суб’єктивної реальності</td><td colspan="2">Проєкція об’єктивної реальності</td></tr>
<tr><td>Горизонтальна проєкція (соціокультурна взаємодія в суспільстві)</td><td>Соціально-психологічний аспект (само) упорядкування суспільних взаємодій:
позиційний план;
інституційний план.
Культурно-психологічний аспект (само) упорядкування суспільних взаємодій</td><td>Соціально-психологічний аспект
(само) упорядкування суспільних взаємодій:
позиційний план;
інституційний план.
Культурно-психологічний аспект
(само) упорядкування суспільних взаємодій</td><td>Горизонтальна проєкція (соціокультурна взаємодія в суспільстві)</td></tr>
<tr><td>Вертикальна проєкція (соціокультурна взаємодія держави і суспільства)</td><td>Соціально-психологічний аспект
упорядкування суспільних взаємодій:
позиційний план;
інституційний план.
Культурно-психологічний аспект
упорядкування суспільних взаємодій</td><td>Соціально-психологічний аспект
упорядкування суспільних взаємодій:
позиційний план;
інституційний план.
Культурно-психологічний аспект
упорядкування суспільних взаємодій</td><td>Вертикальна проєкція (держава і суспільство)</td></tr>
<tr><td colspan="2">Проєкція суб’єктивної реальності</td><td colspan="2">Проєкція об’єктивної реальності</td></tr>
</table>

Рис. 2.1. Модель проєкцій соціальної згуртованості суспільства в умовах загроз національній безпеці

Перш ніж описувати зміст і дослідницький спектр завдань щодо згуртування, які доречно вивчати в межах аспектів соціокультурного підходу, слід пояснити, чому в моделі соціальної згуртованості наша увага прикута саме до (поза)інституційних питань. З одного боку, ми вважаємо, що соціальний інститут як стійкий комплекс формальних і неформальних соціальних зв’язків, настанов, принципів, норм і правил є одним із чинників формування соціальної системи. При цьому інституціоналізація – це неперервний рух щодо закріплення необхідних соціальних змін, контекстуально актуальних і схвалюваних суспільством, змін, які забезпечують функціонування і розвиток держави. У процесі інституціоналізації відбувається становлення суспільних інститутів, які забезпечують стабільність і функціонування суспільства, закріплення його певних правил, норм життєдіяльності. А головне, відбувається формування національної ідентичності – конструювання громадянами своєї тотожності з певною національною спільнотою, її інститутами, поступовою інституціоналізацією соціальних взаємодій, важливих і необхідних для гуртування в часи небезпеки. Під таким кутом зору соціальні інститути й поступова інституціоналізація є суб’єктами впливу на формування ідентичностей і, відповідно, на розподіл за певними параметрами оточення на «близьких» та «інших».

Саме тому в часи загроз національній безпеці для збереження національної ідентичності й згуртування народу важливо, по-перше, розуміти,

які чинники впливають на цей процес і які умови потрібні для побудови спільності й інтеграції суспільства. По-друге, вивчати те, як розгортається інституціоналізація історичної пам'яті і яким є актуальний образ нації: чи бачать громадяни себе як спільність людей, яких об'єднують не тільки спільна територія та економічні зв'язки, єдність і солідарність у спільних політичних діях, а й культурні традиції, цінності, мова. По-третє, не менш важливо брати до уваги ті смисли і соціальні зв'язки, які детермінують ідентифікацію з національною спільнотою, ті політичні ідеї і культурні цінності, що сприймаються та артикулюються більшістю громадян країни (Степико, 2011). По-четверте, треба знаходити способи підтримання партикуляризованої форми довіри, яка зміцнює міжособистісні, групові/мережеві зв'язки (горизонтальна проєкція), і її генералізованої форми – абстрактної довіри до публічних осіб, владних структур, соціальних інститутів, міждержавних, наддержавних об'єднань, волонтерських організацій, фондів тощо (вертикальна проєкція).

Звідси випливає, що стабільність зв'язків і впевненість у порядності, чесності та передбачуваності поведінки інших як на рівні окремих суб'єктів, так і колективних акторів у складні для держави періоди стає запорукою готовності суспільства до відповідальних рішень, його спрямованості на перспективу та конструювання спільного майбутнього.

З іншого боку, очевидним також є те, що культура конкретного соціуму виконує функцію ретранслятора світогляду й контекстуально дієвих практик акторів. Тому варто наголосити, що в умовах геополітичних загроз і ризиків культура є контекстуально основоположною константою життєдіяльності суспільства, адже культурні смисли вибудовуються на основі досвіду, набутого не тільки за життя, а й на базисі культурно-історичної пам'яті (Горностай, 2023). Саме тому в моделюванні соціальної згуртованості в умовах загроз важливо спиратися на психологічні історичні артефакти – «згорнуті» досвіди минулого, які в нових контекстах розкривають знання про минуле. Тож культуру слід розглядати як інтегративну цінність суспільства в її матеріальних, соціально-політичних і духовних напрацюваннях. І, нарешті, доцільно сприймати культуру як спосіб реалізації людських потенціалів у матеріальній і духовній сферах. Інакше кажучи, національні культурно-психологічні основи – національна ідея, мотиви, духовні і ціннісні орієнтації, ідеали тощо, які в стабільних умовах і ситуаціях руйнування можуть бути психологічною опорою, згуртовують людей заради досягнення спільної для суспільства мети.

Розгляньмо детальніше позиційний та інституційний плани соціально-психологічного аспекту. У змісті *позиційного* плану представлено соціально-психологічні особливості позиціонування акторів у горизонтальній і вертикальній проєкціях, які проявляються у взаємодіях, соціальних зв'язках, соціальній ідентичності. Вивчення соціальних позицій у конкретному соціокультурному просторі передбачає збирання таких даних:

– про *взаємодії і взаємовпливи* акторів один на одного в часи ризиків і загроз;

– про *соціальні зв'язки* в системах «люди – соціальні групи» і «суспільство – держава», важливі для розуміння особливостей функціонування соціальної системи і суспільства в цілому;

– про *соціальні ідентичності*, які свідчать про усвідомлення належності до певних соціальних груп та спільнот і, безпосередньо, про *національну ідентичність*, яка формується під впливом культури та історії, традицій та освіти й інших чинників і, на нашу думку, є основою для згуртування суспільства.

Зміст *інституційного* плану охоплює особливості перебігу інституційних і позаінституційних процесів у житті суспільства в певних умовах. Важливість вирішення цих завдань пояснюється тим, що розгортання означених процесів відображається в практиках акторів суспільства: безперервно змінюються соціальні зв'язки – неформальні взаємодії трансформуються у формалізовані (інституціоналізуються) або в разі їх руйнування, слабшання функціонал формальних інститутів замінюється спонтанними діями – посилюються неформальні мережі і горизонтальні зв'язки. У контексті дослідження соціальної згуртованості в часи війни це може бути вивчення таких питань:

– *дії щодо згуртування* суспільства, що регулюються згідно із загальноприйнятими в суспільстві психологічними правилами і нормами, традиціями і зразками поведінки, які впливають на взаємодію людей і забезпечують узгодженість їхніх дій задля досягнення спільних цілей у конкретних волонтерських групах, професійних/самоорганізованих спільнотах, ініціативних групах та ін.;

– *психологічні способи впливу* на акторів суспільства, спрямовані на згуртування (це, наприклад, соціально-психологічні методи управління: моральне стимулювання, переконування, наслідування, психічне зараження, а також методи маніпулювання, навіювання тощо);

– перебіг *процесів* поляризації суспільства, (дез) інтеграції, адаптації громадян до контекстуальних умов, саморегуляції, солідаризації тощо, які розкривають особливості проживання суспільством контекстуального періоду.

Одиницями аналізу соціально-психологічного аспекту можуть бути:

1) *соціальні характеристики*, які описують властивості та особливості соціальних позицій акторів: їхні соціальні ідентичності, соціальні ролі, соціальна адаптованість, толерантність тощо;

2) *динамічні елементи соціальної системи* – соціальні групи і спільноти, процеси (поляризації суспільства, (дез) інтеграції, адаптації, солідаризації та ін.), дії щодо згуртування, соціальні зв'язки, взаємодії і взаємовпливи між індивідами, групами та іншими соціальними утвореннями.

Культурно-психологічний аспект висвічує стійкі індивідуально-психологічні особливості, що формуються під впливом культури і соціального середовища: уявлення, переконання, цінності, норми, традиції та моделі поведінки, характерні для представників певної нації; смисли, сформовані під впливом історичного досвіду, тощо. Щоб з'ясувати як соціокультурне середовище опосередковує соціальну згуртованість, важливо проаналізувати

індивідуально-психологічні характеристики громадян, які відображають взаємозв'язок культури і психіки:

– *цінності, переконання та настановлення*, сформовані в культурному середовищі і такі, що визначають поведінку як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях;

– *психологічні культурні норми* – загальноприйняті очікування щодо поведінки, мислення та емоцій, які вважаються прийнятними чи бажаними в певному соціумі;

– *психологічні смисли* соціальної згуртованості, опосередковані культурними і національними традиціями, що формують уявлення про належну поведінку в умовах війни.

Перелічені культурні напрацювання суспільства розглядають як соціокультурні новоутворення. Одиницями аналізу тут можуть бути такі показники:

– *психологічні символічні артефакти*, що впливають на ухвалення рішень, мають глибоке символічне значення для культури, історії, релігії. На їх основі вибудовується розуміння і сприйняття реальності та визначаються форми пристосування до дійсності. Такими символічними артефактами є *загальнонаціональні ідеї*, *смисли*, які можуть запозичуватися/наслідуватися, *культурні системи психологічної взаємодії* (норми, цінності, знання; правила взаємодії та особливості комунікації, притаманні певній культурі; ставлення до інших тощо);

– *психологічні дієві артефакти*, що відображають нематеріальні аспекти життя суспільства. Насамперед це сформовані під впливом культурного середовища моральні *переконання* та *настановлення*, *ціннісні орієнтації* тощо.

Отже, з позицій соціокультурного підходу *соціальну згуртованість* можна визначати як *стан динамічного об'єднання суспільства для розв'язання актуальних проблем*. Соціальна згуртованість як керівна ідея щодо збереження державності розгортається в умовах глибинної трансформації соціокультурних основ життєдіяльності суспільства – *соціальних і культурних*. Межами конструювання соціальної згуртованості ми вважаємо взаємопов'язані *соціально-психологічний* і *культурно-психологічний* аспекти. Водночас розуміння суспільства як динамічної соціально неоднорідної системи, здатної змінюватися під впливом контекстуальних умов і водночас створювати нові соціальні контексти, дає підстави зробити висновок про те, що:

– *розгортання інституційних і позаінституційних соціокультурних процесів є гнучким і контекстуально конгруентним;*

– *стан суспільства – це результат прояву «зовнішніх» (соціальних) і «внутрішніх» (культурних і психологічних (не) формальних) планів соціальної системи;*

– *безперервне переналаштування взаємодії суспільства і держави в горизонтальній і вертикальній проєкціях є однією із причин нестабільності стану суспільства, зокрема стану соціальної згуртованості.*

І, нарешті, соціальну згуртованість *можна вважати результатом дій соціокультурного середовища*, адже взаємодії і взаємовпливи акторів суспільства в горизонтальній і вертикальній площинах опосередковуються соціокультурним середовищем, при цьому актори суспільства, відповідно, впливають на зміст соціокультурного середовища.

2.2. Зміни в соціокультурному полі суспільства: варіація в умовах війни

Крок другий. З аналізу теоретичних джерел випливає, що дослідження соціальної згуртованості академічного й політичного плану зазвичай зосереджують увагу на вертикальній проєкції, а саме на питаннях владної вертикалі, правових і нормативних комплексах, чинних ідеологічних системах, умовах навколишнього середовища тощо. Водночас, вивчаючи функціонування громадян і держави в умовах війни, важливо враховувати зміни не тільки у вертикальній, а й у горизонтальній проєкції соціальних взаємодій, які слугують індикаторами стану суспільства. Саме соціокультурні трансформації відображають (не)здатність соціальних систем пристосовуватися до викликів контексту, акумулювати ресурси, необхідні для подолання загроз, розгортати не використовувані в мирний час можливості та конструювати сьогодення й майбутнє з урахуванням досвіду виживання в умовах небезпеки й невизначеності.

Отже, щоб визначити підґрунтя *вимірів соціальної згуртованості* (дані вищого порядку), на другому етапі ми вивчали вторинні дані щодо соціальної згуртованості в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці (психологічні індикатори і критерії). Для цього упродовж 2023–2024 років проводилося дослідження змішаними методами (напівструктуроване інтерв'ю, анкетування, контент-аналіз та процедура конструювання матриць методом М. Б. Майлса і А. М. Губермана). Нашим завдянням було розглянути невирішені питання, пов'язані з метою, мотивами, (де)зінтеграційними чинниками згуртування суспільства, які важливо розуміти і враховувати, щоб зміцнити соціально-психологічні зв'язки в періоди геополітичної нестабільності і запобігти розгортанню дезінтеграційних процесів. Якість і достовірність результатів забезпечувалися завдяки тріангуляції даних, методичній тріангуляції і тріангуляції висновків.

Для дослідження ми використовували *емпіричну* вибірку, яка відображала основні характеристики генеральної сукупності, і *теоретичну* вибірку, або теоретичний відбір, – ітеративне збирання та аналізування даних, необхідних для формування концептуального розуміння предмета дослідження. Загалом опрацьовано текстові дані анкетування і близько 60 інтерв'ю (приблизно 600 сторінок) із 172 респондентами з різним рівнем освіти (від повної загальної середньої освіти до освіти наукового рівня) з усіх регіонів

України. Щоб виявити певні закономірності та особливості розуміння соціальної згуртованості, досліджуваних віком від 18 до 70 років і старше було розподілено на п’ять вікових когортних груп: 18-25 років, 26-34 роки, 35-47 років, 48-55 років, 56-70 років, які відповідають кластерам поколінь-сучасників згідно з усвідомлюваними респондентами соцільними ролями та історичним періодом їх становлення (Довгань, 2020).

2.2.1. Індикатори соціальної згуртованості суспільства

Дослідження індикаторів соціальної згуртованості спиралося на ідею, що завдяки взаємодії з респондентами ми зможемо виявити їхні усвідомлювані і неусвідомлювані наміри та дії в умовах ризиків і зовнішніх загроз державі, а також зробити висновки про суб’єктивне й об’єктивне оцінювання ними динамічного згуртування суспільства, що зумовлює конкретні соціальні рухи. За допомогою текстових матеріалів напівструктурованого інтерв’ю, опрацьованих індуктивним методом матриць M. Miles & A. Huberman (1994), ми спробували визначити *індикатори* соціальної згуртованості суспільства. Виокремлення обґрунтованого змісту з інтерв’ю здійснювалося в три етапи: (1) скорочення даних; (2) відображення даних; (3) оформлення/перевірка висновків.

На *першому* етапі – *«скорочення даних»* – ми виокремили *смислові одиниці* і склали початковий *перелік тем*, які розкривали респонденти; теми відтак кодувалися, далі смислові одиниці в межах кожного коду сортувалися за *тегами* – змістовими елементами, які сприяли впорядкуванню масиву даних. За описаною схемою на першому етапі було виділено такі *коди:*

– *мотиви* гуртування в умовах загроз і небезпеки, які спричинюють активність громадян, бажання і прагнення до об’єднання або дистанціювання;

– *чинники інтеграції/дезінтеграції* в суспільстві;

– *цільові орієнтири* згуртування суспільства (що саме стимулює, консолідує, опосередковує поведінку, політичні погляди, цінності різних груп населення в часи загроз і небезпек тощо).

На *другому* етапі – «*відображення*» – елементи аналізу переносилися в дисплеї матриць та оформлювалися первинні висновки (з прикладами дисплеїв матриць можна ознайомитися в Додатках А-В). Зауважимо, що на початкових етапах якісного аналізу смислові одиниці не розглядалися як статичні; траплялися текстові «викиди», які виявлялися під час подальшої побудови матриць. Заповнення дисплеїв здійснювалося ітеративно, що давало змогу перевіряти значущість, узгодженість, точність і повторюваність даних (Miles, & Huberman, 1994 p. 50-88). Постійне повернення до першоджерел виконувало функцію фільтрації релевантного матеріалу, і хоч цей підхід уповільнював насичення дисплеїв, він забезпечував високу якість обробки текстів.

І, нарешті, на *третьому* етапі – *«оформлення/перевірки висновків»* – виокремлені тематичні комплекси ми перевіряли щодо їх контекстуальної достовірності і логічності.

Проведений у три етапи якісний аналіз нередукованого тексту інтерв'ю дав змогу поступово скоротити і систематизувати масив даних. Загалом було побудовано три матриці. У базовий дисплей *Матриці 1* завантажувалися *сирі дані*, отримані на першому етапі аналізу матеріалів інтерв'ю: *змінні* – смислові одиниці, виокремлені з текстів їхні *коди* і *теги*. *Матриця 2* будувалася для виокремлення «ефектів» – ознак досліджуваного предмета (Miles, & Huberman, 1994, p. 207–237). Зазначимо, що в нашому дослідженні алгоритм виокремлення «ефектів» Miles & Huberman ми використали для конкретизації *якісних індикаторів*, які свідчать про згуртованість суспільства або руйнування його цілісності в часи загроз. Побудова *Матриці 3* дала змогу конкретизувати *ключові змінні – індикатори* соціальної згуртованості українського суспільства в часи війни – і встановити їх наявність у відповідях респондентів різного віку (див. Додатки А-В).

Завдяки впорядкуванню масиву даних у Матриці 1 і Матриці 2 встановлено відтак єдині для українців, що переживають воєнну агресію сусідньої країни, *теги* та *індикатори* згуртування для кодів «*мотиви*», «*чинники (дез)інтеграції* суспільства», «*цільові орієнтири згуртування*» (табл. 2.1).

Виявлено, що в межах *коду «мотиви згуртування»* розгорталися теги «безпекові», «належності», «матеріальні», «екзистенційні» і відповідні *індикатори:*

– «забезпечення безпеки» як прагнення громадян уникнути загроз і забезпечити індивідуальний (собі й близьким людям) і груповий (у громаді, країні) захист;

– «збереження соціальних зв'язків», які дають змогу надавати підтримку й допомогу одне одному в часи ризиків і загроз;

– «забезпечення економічної стабільності», яка реалізується шляхом адаптації економічної системи країни до внутрішніх проблем, спричинених зовнішньою агресією;

– «збереження духовних традицій» для підтримання і формування національно-культурної ідентичності;

– «спрямованість у майбутнє» як свідоме планування свого життя в рідній незалежній країні, що охоплює різні сфери (відносини/стосунки, кар'єру, особистий розвиток тощо) і певні цілі та стратегії їх досягнення.

Щоб більш детально опрацювати текстові дані, *код «інтеграція суспільства»* ми розглядали у двох аспектах – суб'єктивному і об'єктивному. Його суб'єктивні теги – «майбутнє», «віра одне в одного і взаємна довіра», спільна «мета», «національна ідентичність» – охоплювали такі *індикатори*:

– «бачення спільного майбутнього», яке вибудовується на знанні історії минулого;

– «віра і довіра до інших», що опосередковують перебіг соціальної взаємодії і ґрунтуються на впевненості в надійності, порядності, доброзичливості (це довіра) та настановленнях, переконаннях (це віра) інших людей;

– «спільна мета», що згуртовує в часи загроз і небезпек;

– «сформована національна ідентичність» як ототожнення власної належності громадян держави до певної нації, шанування її культури, традицій, мови, цінностей, системи державотворення.

Таблиця 2.1

Індикатори соціального згуртування суспільства в часи війни

Теги		Індикатори соціального згуртування
Код: мотиви згуртування суспільства		
Безпекові		Забезпечення безпеки
Належності		Збереження соціальних зв'язків
Матеріальні		Забезпечення економічної стабільності
Екзистенційні		Збереження духовних традицій і спрямованість у майбутнє
Код: інтеграція суспільства		
Суб'єктив	Майбутнє	Спільне майбутнє
	Віра/довіра	Віра одне в одного і взаємна довіра
	Мета	Спільна мета
	Ідентичність	Сформована національна ідентичність;
Об'єктивні	Культура	Дотримання культурних традицій та збереження їх різноманіття
	Зв'язки	Довготривалі соціальні зв'язки
	Дії	Дії злагоджені
	Право	Правова відповідальність за рішення
Код: дезінтеграція суспільства		
Суб'єктивні	Міфи	Міфи (регіональні) щодо ідентичності, культури, мови
	Маніпулятивні впливи (політичні)	Штучна політична, культурна та ін. поляризація; політична нестабільність; політичні маніпуляції
	Воєнні впливи	Загрози державності (інформаційні)
	Добробут	Корупція, руйнування добробуту (суб'єктивні відчуття)
Об'єктивні	Маніпулятивні дії	Політичні маніпуляції; інформаційно-психологічні операції (ІПСО); соціальне невдоволення
	Воєнні дії (результати)	Еміграція/міграція населення
	Добробут	Руйнування добробуту (психологічного, матеріального)
Код: цільові орієнтири згуртування суспільства		
Воєнна сфера		Успішне завершення боротьби
Допомагальна сфера		Самоорганізація суспільства
Сфера перспектив		Збереження/побудова незалежної країни
Безпекова сфера		Забезпечення безпеки і захищеності суспільства
Духовна сфера		Забезпечення/розвиток духовності суспільства
Соціальні зв'язки		Збереження соціальних зв'язків
Економічна сфера		Економічна стабільність

Об'єктивні теги *коду «інтеграція суспільства»* – «культура», «соціальні зв'язки», актуальні «дії», «право» – оприявнювалися такими *індикаторами:*

– «дотримання культурних традицій», які передаються від покоління до покоління: сукупність матеріальних і духовних цінностей, національна мова, норми поведінки, звичаї, обряди, мистецтво, релігія та інші елементи культури;

– «довготривалі соціальні зв'язки», які є основою відносин у суспільстві і соціальним ресурсом вирішення завдань;

– «злагоджені дії» акторів суспільства, необхідні для того, щоб виживати в складних умовах;

– «правова відповідальність за рішення» як юридичні наслідки в разі порушення громадянами закону або прав, які реалізуються правовою системою загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки громадян у суспільстві.

Виокремлені дані *за кодом «дезінтеграція суспільства»* також були розділені на групи суб'єктивних і об'єктивних інтерпретацій реальності. Так, для суб'єктивних тегів «міфи», «маніпулятивні політичні впливи», «воєнні впливи», «добробут» як дієві у всіх вікових групах були констатовані такі *індикатори:*

– «міфи (регіональні) про ідентичність, культуру, мову», поширені в просторі життєдіяльності громадян (соціальному і медіа);

– «штучна поляризація (політична, культурна та ін.), політична нестабільність суспільства та політичні маніпуляції», які є підґрунтям для маніпулятивних політичних дій;

– геополітичні «інформаційні загрози державності» внаслідок використання інформаційного простору (кібератаки, пропаганда, дезінформація тощо), які дестабілізують геополітичну ситуацію і спрямовані на руйнування безпеки та суверенітету держави;

– відчуття «панування корупції», що підриває довіру до державних інституцій і впевненість у соціальній справедливості, та «руйнування соціально-психологічного добробуту», що результується втратою психологічного комфорту і бажання/здатності ефективно функціонувати.

Звернімо увагу на те, що визначені суб'єктивні індикатори відображають переживання, які проявляються у відчуттях втрати контролю над життям, невпевненості в майбутньому, у страхах, тривогах, фізичному і психологічному дискомфорті тощо. Отримані результати наштовхнули нас відтак на думку, що сприйняття громадянами геополітичних загроз, корупції, добробуту тощо залежить від їхніх особистих поглядів, інтересів, цінностей та уявлень, які не завжди відповідають об'єктивній реальності (наприклад, нерівнозначність суб'єктивних уявлень громадян про корупцію об'єктивному Індексу сприйняття корупції).

Об'єктивним тегам коду «дезінтеграція суспільства» – «маніпулятивні дії», результати «воєнних дій», фактичне руйнування «добробуту» – відповідали такі *індикатори*:

– «політичні маніпуляції, інформаційно-психологічні операції (ІПсО), соціальне невдоволення» як утілення маніпулятивних впливів у політичному просторі;

– вимушена «(е) міграція населення» у результаті воєнних дій, яка впливає на демографічну структуру, економіку та соціальний ландшафт територій;

– «руйнування психологічного і матеріального добробуту» як погіршення психологічного стану і брак ресурсів для задоволення базових потреб.

Цілком очевидно, що перелічені *об'єктивні індикатори* свідчать, з одного боку, про значущість і дієвість психологічних методів прихованого контролю над поведінкою, думками й переконаннями громадян заради досягнення певних цілей. З іншого, про те, що вимушена (е)міграція населення призводить до соціальних проблем, зокрема до зростання соціальної нерівності, культурних конфліктів тощо, що не сприяє гуртуванню населення. Крім того, руйнування добробуту опосередковано свідчить про зменшення можливостей виживання та відновлення під час і після війни.

І, нарешті, на основі аналізу текстів щодо *цільових орієнтирів* згуртування *теги* було диференційовано за сферами життєдіяльності громадян: «воєнна», «сфера перспектив», «безпекова», «духовна», «економічна», «сфера допомоги», «сфера соціальних зв'язків» – і виокремлено відповідні сферам *індикатори*: «успішне завершення боротьби»; «самоорганізація суспільства»; «збереження/побудова незалежної країни»; «забезпечення безпеки і захищеності суспільства»; «забезпечення/розвиток духовності суспільства»; «збереження соціальних зв'язків»; «економічна стабільність».

Зауважимо, що, інтерпретуючи цільовий орієнтир як мету, заради якої варто гуртуватися, ми спробували також конкретизувати його часову специфіку. Так, виявлено, що для опитаних актуальним у *теперішньому* часі є боротьба із зовнішнім агресором, самоорганізація суспільства задля оптимального функціонування в складних умовах, забезпечення безпеки і захищеності громадян від наявних і потенційних загроз. Аналізуючи відповіді респондентів щодо впливу гуртування суспільства в минулому на сьогодення, можемо впевнено виснувати таке: наші сучасники вважають, що 1) гуртування є основою незалежної країни – політично самостійної, захищеної від зовнішніх загроз, культурної держави, із верховенством права, демократичних інститутів і духовно розвиненим суспільством; 2) у згуртованій країні суспільство має високі моральні цінності, дотримується етичних норм, самовдосконалюється тощо; 3) напрацьовані в *минулому* соціальні зв'язки є базою добробуту і добробуту *сьогодення і майбутнього*.

Побудова *Матриці 3* показала, що у висловах респондентів щодо гуртування суспільства є багато повторів. Це підтверджувало перебування опитаних у єдиному соціокультурному просторі; водночас виявлено змінні, зафіксовані лише в текстах певних вікових груп. На основі ітеративного опрацювання текстів ми розвели на дві групи ключові змінні соціальної згуртованості: (1) на яких наголошують лише представники певних вікових груп, (2) змінні, що є у відповідях усіх респондентів (див. Додаток Г).

Відтак виокремлені ключові змінні, що дублювалися в текстах усіх опитаних, ми означили як такі, що є *індикаторами соціальної згуртованості всього суспільства* (див. висновки за Матрицею 3 в табл. 2.2). Водночас змінні,

зафіксовані лише в текстах певних вікових груп, були індикаторами соціальної згуртованості, характерними лише для однієї чи двох вікових груп (поколінь).

Таблиця 2.2

Індикатори соціальної згуртованості суспільства в часи війни (за даними Матриці 3)

Теги	**Індикатори соціальної згуртованості** (смислові одиниці зазначено в дужках)
Код: мотиви згуртування суспільства	
Безпекові	*Подолання загроз життю*
Належності	*Збереження/підтримання наявних соціальних зв'язків*
Матеріальні	*Досягнення/збереження економічної безпеки*
Екзистенційні	*Побудова майбутнього; збереження/підтримання духовних зв'язків, традицій*
Код: інтеграція суспільства	
Дії	*Злагоджені дії в часи загроз/небезпеки* (дії із забезпечення безпеки; виконання актуальних завдань; волонтерство; командні дії; дії в надзвичайних ситуаціях; відповідь на воєнну загрозу)
Зв'язки	*Міцні соціальні зв'язки* (мережеві спільноти; зв'язки одне з одним; розподіл обов'язків; мобілізація ресурсів; родина)
Віра/довіра	*Підтримка і допомога у взаємодіях; віра одне в одного і взаємна довіра*, (порядність і доброзичливість; взаємопідтримка і допомога; довіра; віра у власні сили; віра в іншого, у перемогу)
Ідентичність	*Національна ідентичність* (формування національної ідентичності протягом життя)
Культура	*Національна ідея, культурне різноманіття і дотримання національних традицій* (формування національної ідеї; різноманітність культур, дотримання традиції)
Право	*Соціальна відповідальність; непорушні громадянські права* (відповідальність за рішення, права громадян)
Мета	*Спільна мета* (спільна мета; досягнення мети)
Майбутнє/ минуле	*Бачення спільного майбутнього* (перспективи майбутнього; спільне майбутнє)
Код: дезінтеграція суспільства	
Воєнні впливи/дії	*Загрози, руйнування і невизначеність воєнного часу* (загрози державності; загрози незалежності, результати воєнних дій, руйнування війною, невизначеність)
Міфи (соціально-політичні)	*Політична нестабільність і розшарування суспільства* (розшарування суспільства; поляризація суспільства; політична нестабільність; регіональне протистояння між політичними елітами; протистояння щодо ідентичності, культури, мови)
Маніпулятивні впливи/дії	*Політичні маніпулятивні дії/впливи; суспільні протести*; політичні маніпуляції; непорядність щодо інших; політичні маніпуляції (дії/впливи); невдоволення в суспільстві)
Руйнування добробуту	*Корупція в державі та економічні ризики*; (корупція; руйнування добробуту; економічні ризики)
Код: цільові орієнтири згуртування суспільства	
Воєнна сфера	*Подолання геополітичної загрози державності країни воєнним шляхом* (зовнішня загроза, втрата державності, успішні воєнні дії, боротьба за державність)
Безпекова сфера	*Забезпечення безпеки і виживання в* в надзвичайних і складних ситуаціях (виживання, безпека, дії в надзвичайних ситуаціях)
Допомагальна сфера	*Надання допомоги іншим* (*волонтерської)* (волонтерська діяльність, підтримка і допомога, самоорганізація)
Сфера перспектив	*Подолання загроз і побудова незалежності країни* (подолання ризиків, загроз, незалежність країни)
Економічна сфера	*Збереження культурної, матеріальної спадщини* (збереження власної, культурної спадщини)

Отже, як *індикатори мотивів згуртування суспільства* визначено, зокрема, такі 1) спрямованість на подолання загроз життю, 2) збереження/ підтримання наявних соціальних зв'язків, 3) досягнення/збереження економічної безпеки, 4) побудова майбутнього (в незалежній Україні), 5) збереження/підтримання духовних зв'язків і традицій.

Індикатори інтеграції суспільства – це: 1) злагоджені командні дії, 2) міцні соціальні зв'язки, 3) підтримка і допомога у взаємодіях, 4) віра і довіра до інших, 5) формування національної ідентичності, що є динамічним процесом, який триває все життя, 6) національна ідея, 7) культурне різноманіття і дотримання національних традицій, 8) соціальна відповідальність і непорушність громадянських прав, 9) спільна мета, 10) бачення спільного майбутнього.

До індикаторів дезінтеграції суспільства належать: 1) загрози, руйнування і невизначеність воєнного часу; 2) політична нестабільність і розшарування суспільства; 3) політичні маніпулятивні дії/впливи; 4) суспільні протести; 5) корупція в державі та економічні ризики.

Серед індикаторів цільових орієнтирів згуртування суспільства в часи війни такі: 1) подолання воєнним шляхом геополітичної загрози державності країни, 2) забезпечення безпеки і виживання в надзвичайних і складних ситуаціях, 3) надання підтримки і волонтерської допомоги іншим, 4) подолання загроз і побудова незалежності країни, 5) збереження (культурної) спадщини.

Зазначимо, що на кроці конкретизації індикаторів у Матриці 3 ми не зауважили «викидів» мотиваційних змінних, характерних лише для конкретних вікових груп. Водночас між віковими групами виявлено відмінності щодо інтеграційних/дезінтеграційний змінних і мети соціальної згуртованості. Така варіативність у розумінні зазначених показників гуртування стала причиною подальшого аналізу Матриці 3 й конкретизації індикаторів, значущих для представників кожної з вікових груп.

З огляду на результати проведеної роботи визначено індикатори соціальної згуртованості для представників вікової групи *18-25 років*:

– *інтеграційні* – лідер, за яким готове йти суспільство; спільна відповідальність за власні дії в умовах війни; революційні зміни; креативні дії; визвольна боротьба; спільна справа;

– *дезінтеграційні* – втрата перспектив для розвитку бізнесу;

– *цільові орієнтири згуртування* – подолання геополітичної загрози, політична безпека, економічна безпека, збереження соціальних зв'язків, збереження духовності.

Для когорти *26-34 роки* інтеграційними індикаторами є передусім революційні зміни в суспільстві, а дезінтеграційними – особистісний егоїзм громадян, ІПсО та роз'єднаність еліт; цільові орієнтири гуртування пов'язані з перспективами подолання геополітичної загрози і необхідністю збереження духовності.

Представників когорти *35-47 років* об'єднує визвольна боротьба, а дезінтегрують – ІПсО та роз'єднаність еліт. Цільовим орієнтиром гуртування є потреба в збереженні соціальних зв'язків.

Когорти *48-55 років* інтегрують, з одного боку, мова та усвідомлення необхідності збереження культурної спадщини, а з іншого – необхідність і потреба моніторингу актуальної інформації сьогодення: новин, контролю стану близьких і розгортання ситуації тощо. Це покоління вважає, що чинниками дезінтеграції суспільства є геополітична нестабільність і роз'єднаність еліт, втрата добробуту (матеріального забезпечення), вимушена міграція/еміграція. Цільовий орієнтир соціальної згуртованості для цієї когорти – збереження духовності.

Для когорти *56-70 років* інтеграційним індикатором є насамперед рідна мова, а дезінтеграційними індикаторами – ІПсО, які впливають на свідомість та поведінку людей, геополітична нестабільність і можливе невдоволення в суспільстві. Зауважимо, що окремих ключових змінних, які б відрізняли мету покоління 56-70+ від інших, виявлено не було.

Перш ніж переходити до подальшого викладу матеріалу, хотіли б звернути увагу на те, що в процесі конструювання матриць основні показники гуртування і руйнування цілісності суспільства викристалізовувалися поступово. Можемо констатувати, що отримані результати свідчать про те, що *згуртовують суспільство в часи війни* насамперед напрацьовані соціальні і духовні зв'язки, усталені культурні традиції та моделі поведінки, які передаються від покоління до покоління, стабільна і дієва правова та економічна система держави, у якій діє верховенство права. Натомість *руйнують цілісність суспільства* загрози життю громадян та економічні ризики; політична нестабільність як така, що ускладнює управління державою; політичні маніпулятивні дії, спрямовані на негласний вплив на громадську думку задля прихованого впливу на поведінку громадян.

Тріангуляція методів і даних. Для уточнення індикаторів соціальної згуртованості в подальшій роботі ми вдалися до тріангуляції методів – порівнювали дані інтерв'ю (результати наведено вище); дані, отримані за допомогою критерію узгодженості (χ^2) та авторської анкети, яка складалася з незакінчених речень та запитань щодо *(дез) інтеграції суспільства* – «Хто або що згуртовує/руйнує цілісність суспільства у воєнні часи?», *мотивів соціальної згуртованості* – «Громадян України спрямовує до гуртування…», *цільових орієнтирів згуртування суспільства* – «Суспільство згуртовується з метою…». Зібрані у 2024 р. матеріали (відповіді на анкету) опрацьовувалися за допомогою контент-аналізу, кількісні дані підлягали *математичній обробці* за допомогою критерію узгодженості Пірсона. Це дало змогу уточнити проявленість певних індикаторів у всіх опитаних респондентів (зауважимо, що аналіз відповідності окремих вікових груп (поколінь) за критерієм $\chi 2$ не проводився). Виконана робота результувалася відбором з матеріалів відповідей текстових одиниць, що за критерієм $\chi 2$ свідчили про статистично значущі зв'язки ($p = 0{,}000$ — $p \leq 0{,}05$) і зв'язки на рівні тенденцій ($p < 0{,}06$ — $p < 0{,}1$).

На завершальному етапі тріангуляція взаємодоповнювальних матеріалів з різних джерел дала змогу перевірити висновки і відкинути ключові змінні, отримані на основі аналізу інтерв'ю, як такі, що не дістали підтвердження – дублювання текстовими одиницями контент-аналізу і за критерієм узгодженості (χ^2) (Додаток Д).

Завдяки проведеній роботі ми змогли відтак конкретизувати *домінантні індикатори соціальної згуртованості* в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці (табл. 2.3). Так, *домінантними мотиваційними індикаторами* соціальної згуртованості суспільства можна вважати вмотивованість населення забезпечувати економічну безпеку, підтримувати соціальні і духовні зв'язки та долати загрози життю (або запобігати виникненню таких загроз).

Домінантними індикаторами інтеграції суспільства є злагоджені дії акторів суспільства в складних умовах; наявність між акторами міцних соціальних зв'язків, що ґрунтуються на спільних інтересах, взаємній підтримці тощо; непорушність громадянських прав, які забезпечуються державою; віра в спільне майбутнє і довіра громадян одне до одного.

Цільовими орієнтирами для згуртування суспільства є збереження спадщини – як власної, так і культурної, надання допомоги іншим, забезпечення безпеки й виживання і, головне, подолання загроз незалежності України.

Таблиця 2.3

Домінантні індикатори соціальної згуртованості і руйнування цілісності суспільства в часи війни

Індикатори соціальної згуртованості	
Мотиваційні індикатори	Забезпечення економічної безпеки
	Підтримання соціальних і духовних зв'язків
	Подолання загроз життю (запобігання таким загрозам)
Інтеграційні індикатори	Злагоджені дії
	Міцні соціальні зв'язки
	Непорушність громадянських прав
	Віра/довіра
Цільові орієнтири	Збереження спадщини (власної, культурної)
	Надання допомоги
	Забезпечення безпеки і виживання
	Подолання загроз незалежності країни
Індикатори руйнування цілісності суспільства	
Дезінтеграційні індикатори	Політична нестабільність і розшарування суспільства
	Корупційні та економічні ризики

Серед *домінантних індикаторів* руйнування цілісності суспільства в часи війни, що супроводжується дезінтеграцією суспільства, – *політична нестабільність*. Її ознакою є непередбачуваність, хаотичність та дезорганізованість політичних процесів у державі і суспільстві, що породжують зловживання владою, конфлікти і недовіру до державних інститутів; посилення соціальної нерівності, що призводить до посилення *розшарування суспільства*.

У разі такого розшарування суспільство розділяється на більш чіткі соціальні верстви (страти) за показниками культури, мови, доходу, влади і престижу тощо, що може призводити до загострення соціальних суперечностей та конфліктів. У таких умовах посилюються *корупційні та економічні ризики*, коли зростає імовірність зловживання посадовими повноваженнями для власної вгоди, а також виникають *ситуації*, які мають невизначені економічні перспективи, що перешкоджає досягненню цілей, важливих для збереження державності.

Проведена на інтегральному етапі роботи тріангуляція висновків дала змогу конкретизувати особливості гуртування суспільства, які діють у *часи миру і війни*. Для тріангуляції висновків ми скористалися даними, отриманими за результатами (1) метааналізу політичних і наукових концепцій соціальної згуртованості мирного часопростору (здійснювався на етапі аналізу теоретичних джерел) та описаного вище (2) аналізу емпіричних даних щодо гуртування суспільства в часи загроз і небезпек (Довгань, 2023, 2024b). За результатами аналітичної роботи на основі згаданих методів зроблено такі узагальнення:

По-перше, у мирному і воєнному часопросторі складні агреговані мегаа́ктори (міждержавні й наддержавні утворення) і макроа́ктори (країни, системи державного управління) використовують концепт «соціальна згуртованість суспільства» в політичних практиках соціально-психологічної підтримки, соціальної реалізації і поліпшення якості життя населення. Ідеться про:

– особливості відносин у суспільстві (формальні/неформальні);

– форми прояву відносин у суспільстві (суб'єктивний прояв – довіра до інших, належність до суспільства, готовність до чогось тощо; об'єктивний – фактична співпраця, професійні спільноти тощо);

– сфери діяльності (політичну, економічну, соціокультурну тощо);

– розташування в просторі (міждержавне, міжміське, міста й області, мікрорайонів тощо);

– проєкції відносин («горизонтальні» і «вертикальні» відносини між людьми і державою);

– організацію взаємодій (використання «зверху вниз» правових і політичних інструментів, забезпечення «знизу вгору» взаємодії суспільства та управлінців на місцевому, регіональному, національному та європейському рівнях) (Довгань, 2023, 2024b; Brunazzo, 2016; Concerted development…, 2005; Easterly, & Woolcock, 2000; Lisbon European council…, 2000; Ritzen, Treaty…, 1992).

По-друге, у мирному і воєнному часопросторі є універсальні умови для гуртування суспільств: *розгалужені соціальні мережі*, які беруть активну участь у суспільному житті і мають високий рівень інституційної та соціальної довіри; сформована *соціальна ідентичність громадян*, яка відображає усвідомлення належності до певного соціуму; *орієнтація суспільства на громадський порядок, солідарність, спільне майбутнє і якість життя*.

По-третє, у мирному і воєнному часопросторі цільові орієнтири соціальної згуртованості мають відмінності. Так, мегаа́ктори і макроа́ктори сучасної Європи *мету* гуртування *мирних* суспільств вбачають *у добробуті* – рівних правах і можливостях для всіх громадян (участь у демократичних процесах, управління професійним та особистісним розвитком, самовираженням і самореалізацією, створенням сім'ї тощо). *Цільовими орієнтирами* згуртування суспільства в період *війни* стають: подолання геополітичної загрози; політична та економічна безпека; підтримання соціальних зв'язків; збереження духовності.

Цільовий орієнтир «*подолання геополітичної загрози*». Ідеться про геополітичну загрозу – явні чи потенційні дії, що впливають на реалізацію національних інтересів, зумовлюють небезпеку втрати контролю над ресурсами країни та спроможності управляти ними. В умовах зовнішніх небезпек соціальна згуртованість є запорукою подолання впливу інших держав та унеможливлення з їхнього боку військово-політичного захоплення території країни, гарантією реалізації можливостей, механізмів та форм контролю простору з боку політичних інститутів мега- і макроакторів потерпілої країни і країн-союзниць. Соціальна згуртованість – спосіб досягнення балансу політичних, військових та інших сил, здійснення контролю в геополітичному просторі над діями сугесторів.

Цільовий орієнтир «*політична та економічна безпека*» пов'язаний зі складниками національної безпеки країни. *Політична безпека* – це стан політичної системи, що забезпечує життєдіяльність суспільства. Досягнення політичної безпеки можливе в разі гармонійної взаємодії держави із суспільством, перебування їх у стані взаємної відповідальності і взаємопов'язаності, коли жодна із сторін не може обійтися без іншої. Відповідно, е*кономічна безпека* є результатом функціонування державної політики і являє собою сукупність дій, необхідних для функціонування економіки як у стабільних, так і в небезпечних умовах. Досягти *політичної та економічної безпеки* держави і суспільства можна тільки тоді, коли в політичній площині функціонуватиме система скоординованих політичних та економічних заходів, спроможних належним чином запобігати внутрішнім і зовнішнім загрозам.

Цільовий орієнтир «*збереження соціальних зв'язків*» передбачає тривання взаємодій індивідів або груп (протягом короткострокового або довготривалого часу) в умовах небезпеки. Соціальні зв'язки, як підтверджують отримані нами якісні дані, слід вважати об'єднавчими засадами, які є запорукою збереження цілісності і згуртованості суспільства; дають змогу обмінюватися інформацією, результатами діяльності, організовувати і надавати допомогу та підтримку тощо. Зрозуміло, що в будь-які часи соціальні зв'язки є результатом скоординованих дій населення і базуються на спільних поглядах, потребах, цінностях, комунікації і контактах тощо. Соціальні зв'язки, або соціальний капітал, є ресурсом і засобом отримання благ та забезпечення потреб. Саме тому ефективні соціальні зв'язки в складних умовах надзвичайних ситуацій,

загроз, війни сприяють підтриманню у людей відчуття відносної захищеності як на мікрорівні (рівні малих груп), так і на мезорівні (рівні державних, громадських, політичних, релігійних соціальних інститутів). Зауважимо, що депривація, зумовлена порушенням соціальних зв'язків, розбалансовує масові настрої, посилює стан дискомфорту й соціальну напруженість і тим самим впливає на стійкість суспільства до випробувань.

Через багатогранність поняття «духовність» інтерпретувати однозначно цільовий орієнтир «*збереження духовності*» складно. Насамперед тому, що в умовах довготривалих випробувань, соціальної нестабільності і руйнування державних та особистих ресурсів спостерігається варіативність значення і змісту духовності. У науковій літературі під цим терміном розуміють зазвичай ставлення до культури, традицій, цінностей, настанов, до себе та інших, до світу загалом тощо. Для опитаних респондентів духовність – це рівновага, психічне здоров'я, життєрозуміння, життєтворчість. Тобто, з одного боку, духовність – це визнання важливості релігійних основ, з іншого – складник життя, який відображає значущість моралі для людини та усвідомлення нею власного внеску в самотворення і творення навколишнього світу. Отже, духовність, як ресурс стабільності в нестабільному просторі і позитивних відносин з іншими людьми, є потенціалом самоорганізації окремих людей, організації та гуртування суспільства. У практичній площині ці трактування духовності пояснюють важливість цього аспекту мети для громадян держави в борні, адже вказують ще один шлях до гуртування суспільства.

І, нарешті, *по-четверте*, у мультидисциплінарних дослідженнях виміри соціальної згуртованості та їхні індикатори розглядають переважно у трьох аспектах згуртування суспільств: культурно-територіальному, державно-управлінському та аспекті соціального капіталу.

Наприклад, у *культурно-територіальному аспекті* згуртованості мирної Європи беруть до уваги індикатори щодо відчуття та усвідомлення громадянами їхньої територіальної *належності* та *ідентичності*, актуальні інтереси, традиції, яких дотримується населення; *визнання* або *відторгнення* певних груп і спрямованість суспільства на *побудову майбутнього*. Проведене нами дослідження показало, що в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці переважна більшість респондентів (понад 50%) зосереджують свою вагу на національній ідентичності, тоді як менше ніж 50% опитаних вважають, що сформована територіальна ідентичність опосередковує гуртування. При цьому громадяни всіх вікових груп (від 16 до 70 років) стверджують, що гуртуватися потрібно заради майбутнього та його побудови в незалежній, суверенній державі.

У мирні часи в *державно-управлінському аспекті* згуртованості актуальними є питання забезпечення *соціального порядку і контролю*, *довіри* до державно-правових інститутів та визнання їхньої *легітимності/ нелегітимності*, управління громадськими справами, *активної/пасивної участі* громадян у політичному житті, солідарності громадян щодо *прийняття соціально-політичних змін або відмови від них*. У часи війни індикатори

державно-управлінського аспекту, як показують емпіричні дані, набувають нових акцентів. А саме, крім регулювання суспільних відносини за допомогою юридичних засобів – «зверху вниз» (від держави до суспільства) – і забезпечення захисту громадянських прав, діють «горизонтальні» механізми взаємодії: населення усвідомлює *соціальну відповідальність* за збереження державності країни, активізуються *самоуправління і самоорганізація в громадах* (злагоджені командні дії, волонтерська підтримка і допомога тощо), при цьому рівень політичної активності населення знижується. Очевидно, можна говорити про те, що питання виживання зумовлюють активізацію процесів горизонтальної взаємодії в суспільстві.

В аспекті *соціального капіталу* є питання, які залишаються актуальними у всі часи: *включення громадян* у суспільні відносини або, навпаки, їх *виключення*, функціонування *соціальних мереж* і стабільність *соціального капіталу*. Індикаторами позитивного вирішення цих питань є довіра людей одне до одного і до суспільних інститутів, міцні соціальні зв'язки, спрямованість соціальної політики на запобігання соціальній ізоляції, дискримінації, маргіналізації населення тощо. У часи постання небезпек на перший план, з одного боку, виходять індикатори, які вказують на те, що держава і суспільство намагаються запобігти корупції та мінімізувати економічні ризики, зменшити розшарування і поляризацію в суспільстві (щодо національної ідентичності, влади, культури, мови; зловживання владою чи посадовими повноваженнями, роз'єднаність суспільства та еліт тощо). З другого боку, індикаторами згуртованості будуть злагоджені дії громадян, взаємопідтримка, оцінки людей з оточення як порядних, віра і довіра до інших (це проявляється у формуванні волонтерських об'єднань, організації системи надання допомоги і взаємопідтримки заради безпеки і виживання, збереженні наявних і налагодженні нових соціальних зв'язків), віра в мирне і безпечне майбутнє.

Підсумовуючи, можемо впевнено стверджувати, що індикатори стану суспільства є ознаками і віддзеркаленням особливостей суспільного життя і культури, конгруентних контексту життя. Саме тому в умовах війни для коригування процесів (дез)інтеграції важливо враховувати, *з одного боку*, домінантні індикатори соціальної згуртованості: *значущі для суспільства духовні і соціальні зв'язки*, що слугують моральними орієнтирами, основою особистих і релігійних переконань, культурних принципів, цінностей тощо; *упевненість* громадян у тому, що держава *захистить їхні громадянські права*, які належать їм від народження; стійка *віра співгромадян* як переконаність у надійності близького і далекого оточення – мікро- і макросередовища, що не потребує доказів, та *довіра до інших* як упевненість у випробуваності інших людей, що спирається на досвід або переконання; *злагодженість дій*, що ґрунтується на постійному обміні інформацією, взаємній підтримці, детальному плануванні і розподілі між учасниками ролей та обов'язків, які актори суспільства узгоджено виконують для виживання і боротьби, вирішення актуальних завдань і досягнення спільної мети. І, з *другого боку*, треба

пам’ятати про ті індикатори, які в умовах війни вказують на руйнування цілісності суспільства: політична нестабільність через урядові кризи, що знижує ефективність виконання управлінських функцій органами влади; розшарування суспільства внаслідок вибудовування штучної системи нерівності щодо доступу до ресурсів, соціальних благ, культури, мови тощо; ризики корупційних і негативних економічних впливів на добробут суспільства.

2.2.2. Критерії соціальної згуртованості суспільства і ризикогенної взаємодії

У продовження аналізу вторинних даних, на основі яких вибудовуються дані вищого порядку (виміри феномену), вивчалися комплексні ознаки – *критерії стану суспільства*, що відображають рівень його згуртованості або дезінтеграції. Передбачалося, що кожен критерій охоплює сукупність показників щодо стану суспільних зв’язків і міри цілісності соціальної системи. Визначені показники ми розглядали як характеристики, значущі для отримання об’єктивних даних про суспільні процеси, пояснення їхньої природи, формування аналітичних орієнтирів та уявлень про соціальну згуртованість.

У контексті нашого дослідження критерії соціальної згуртованості ми розглядали в межах означених рамок соціокультурного аналізу (п. 2.1). Респондентам пропонувалися відтак незакінчені речення і запитання з другого блоку анкети: «Згуртованому суспільству притаманно…», «У згуртованому суспільстві завжди…», «Які дії населення в складних ситуаціях завжди є ознаками гуртування?», «Що завжди єднає українське суспільство?», «Що завжди роз’єднує суспільство?». Отримані текстові матеріали ми аналізували за допомогою контент-аналізу.

За результатами суб’єктивного оцінювання показників, притаманних згуртованому суспільству (перше незакінчене речення анкети), виокремлено основні смислові одиниці з різними частотами появи в масиві даних. Їх кількісна систематизація дала змогу виявити найбільш згадувані: «готовність до спільної дії (спільний захист, протест, волонтерство тощо)» (86,1%), «спільна мета» (66,3%), «соціальні зв’язки між громадянами» (59,9%), «спільність цілей громадян» (55,8%), «спільність поглядів громадян» (50,9%), «національна ідентичність громадян» (50%).

Серед ознак, які, відповідно до суб’єктивного бачення респондентів, завжди характеризують згуртоване суспільство (друге речення анкети), найбільш повторюваними були такі змістові одиниці, або твердження: «дія команд/груп/спільнот має підпорядковуватися спільній меті» (62,2%), «дії громадян мають бути злагодженими» (58,1%), «громадяни несуть відповідальність за ухвалення рішень» (55,8%), «закони захищають права громадян» (54,1%), «розподіл відповідальності» (54,1%), «громадяни можуть презентувати різноманітність поглядів» (51,2%).

Описуючи дії населення, які в складних ситуаціях завжди є ознаками гуртування (відповіді на третє запитання анкети), респонденти найчастіше

наголошували, що про згуртованість свідчать такі дії, як-от «надання одне одному допомоги, підтримки» (86,5%), «налагодження зв'язків одне з одним» (73,1%), «спільне розроблення планів виходу зі складної ситуації» (61,4%), «спільні дії» (58,5%).

У відповідях на четверте запитання, а саме що завжди єднає українське суспільство, найчастіше повторювалися смислові одиниці щодо «спільної мети» (68%), значущості сформованої «національної ідентичності» (57,6%), наявності «воєнної загрози» (56,4%), спрямованість громадян на «вибудовування спільного майбутнього» (54,7%), їх перебування в «історично сформованій культурі» (54,1%), «дотримання традицій» (51,2%).

І, нарешті, контент-аналіз відповідей на запитання: а що завжди роз'єднує суспільство? – виявив, що руйнують єдність суспільства, на думку респондентів, «маніпулятивні дії в політиці» (78,5%), конфлікти (73,8%), «завідомо неправдиві повідомлення» (61%), влада (52,3%).

На етапі аналітико-синтетичного опрацювання даних виокремлено текстові одиниці відповідей, які наскрізно повторювалися в різних питаннях або мали схоже змістове навантаження. За результатами зіставлення та узагальнення сформовано три групи показників гуртування, в які ми об'єднали текстові одиниці залежно від їхнього смислового наповнення і часового спрямування (теперішнє, майбутнє, минуле).

Так само групу текстових одиниць, які вказують на активність *у теперішньому часі*, сегментовано на три підгрупи:

1) інваріанти щодо *спільних дій задля подолання ризиків:* «готовність до спільної дії (спільний захист, протест, волонтерство тощо)» (за матеріалами першого питання – 86,1%, третього питання – 58,5%), «злагоджена дія команд/груп/спільнот» (58,1%), «воєнна загроза» (56,4%), «громадяни несуть відповідальність за ухвалення рішень» (55,8%), «є розподіл відповідальності» (54,1%);
2) вислови щодо *актуальних соціальних зв'язків задля підтримки і допомоги в часи загроз:* «надання одне одному допомоги, підтримки» (86,5%), «налагодження зв'язків одне з одним» (73,1%), «соціальні зв'язки між громадянами» (59,9%);
3) смислові одиниці щодо *штучного роз'єднання суспільства*: «маніпулятивні дії в політиці» (78,5%), «конфлікти» (73,8%), «завідомо неправдиві повідомлення в медіапросторі і соціальній взаємодії» (61%), «руйнівні дії влади» (52,3%).

До групи щодо спрямованості *в майбутнє* віднесено такі смислові одиниці: «спільна мета» (четверте і перше питання – 68% і 66,3% відповідно), «дія команд/груп/спільнот підпорядковується спільній меті» (62,2%), «спільне розроблення загальних планів виходу зі складної ситуації» (61,4%), «спільність цілей громадян» (55,8%), «вибудовування спільного майбутнього» (54,7%), «спільність поглядів громадян» (50,9%).

Третю групу – *«минуле»* – утворили смислові одиниці, побудовані на соціокультурних засадах національного єднання: «національна ідентичність

громадян» (четверте і перше питання – 57,6% і 50% відповідно), «культура» (54,1%), «закони захищають права громадян» (54,1%), «традиції» (51,2%), «громадяни можуть презентувати різноманітність поглядів» (51,2%).

Об'єднання змістових одиниць за часовим і смисловими параметрами дало змогу систематизувати показники й конкретизувати чотири критерії соціальної згуртованості, дієві в умовах загрози національній безпеці, й один критерій, що вказує на наявність загрози штучного роз'єднання і поляризації суспільства (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Критерії соціальної згуртованості в умовах загрози національній безпеці

Часова основа	Показники	Критерій
Теперішнє	Спільні дії Злагоджені дії Відповідальність за дії Розподіл відповідальності за дії	відповідальних дій
	Взаємодопомога і підтримка Налагоджені соціальні зв'язки	соціальних зв'язків
	Маніпулятивні дії, конфлікти в державно-громадському управлінні Упровадження практики «завідомо неправдивих повідомлень у медіапросторі і соціальній взаємодії»	штучного роз'єднання
Майбутнє	Спільна мета Спільні плани щодо подолання ризиків Спільне бачення майбутнього	спільної перспективи
Минуле	Посилення відчуття національної ідентичності Піднесення національної культури, традицій Спрямованість на формування збалансованого і правового суспільства	соціокультурної ідентичності

Щоб визначити статистично значущі зв'язки показників соціальної згуртованості та ризикогенної взаємодії залежно від *віку*, *освіти*, *регіону проживання* респондентів, проведено аналіз масиву даних за критерієм χ^2. Повторно опрацювавши відповіді респондентів, ми відтак сформулювали пояснення виявлених зв'язків:

– за *критерієм «Відповідальних дій»* виявлено, що респонденти віком *18-25* років, які проживають у Західному регіоні, не вважають *спільні дії* обов'язковими ознаками гуртування ($p < 0,05$). Це пояснюється тим, що в сучасних умовах глобальної інформатизації, технологізації системи взаємодій трактування молоддю поняття «спільні дії» і конструювання засобів реалізації дій радикально відрізняються від звичного для громадян *зрілого і похилого віку*. Звернімо увагу і на те, що респонденти віком *18–25* років наголошували на тому, що в інформаційному суспільстві людина є головним інформаційним ресурсом, вона формує і підтримує зв'язки із сучасниками, виконує різноманітні соціальні функції і ролі. Водночас зміну засобів і способів

налагодження контактів, організацію діяльності молоде покоління не поєднувало з обов'язковими спільними діями; автоматизацію процесів електронної взаємодії молодь розглядала як таку, що дає доступ до актуальної інформації з будь-якої локації, а дистанційне узгодження дій, необхідних для вирішення певних завдань, ухвалення обґрунтованих рішень, не викликало у неї заперечень.

Аналіз показників соціальної згуртованості за *критерієм «Соціальних зв'язків»* дає підстави стверджувати, що респонденти *всіх вікових* груп і рівнів освіти ($p < 0,01$* і $p < 0,05$* відповідно) дотримуються думки, що взаємодопомога і підтримка є ознаками згуртованого суспільства. Це свідчить про те, що в горизонтальній проєкції суспільства в умовах війни *міцні соціальні зв'язки слугують основою для вирішення тих чи інших соціальних проблем* та завдань захисту і збереження державності країни

Отримані за статистичним методом χ^2 дані щодо *критерію* «*Спільної перспективи»* показали, що представники переважно *Північного регіону* вважають вибудовування *спільного майбутнього* чинником єднання суспільства ($p < 0,01$*). Саме респонденти цього регіону на уточнювальні запитання відповідали, що їх інтеграція до місцевих громад – це можливість планувати майбутнє: працювати, мати постійне місце проживання, навчати дітей тощо. Водночас опитані ототожнювали згуртування: із співвітчизниками; з відчуттям більшої захищеності в колі місцевих жителів регіону, до якого мігрували; із можливістю мати життєву перспективу.

Згідно *з критерієм «Соціокультурної ідентичності»* для респондентів віком *до 34 років* належність до нації – *національна ідентичність* ($p < 0,05$) – є показником згуртування. Щоб пояснити виявлений зв'язок, доречно нагадати, що на теренах України саме після здобуття державою незалежності відбувалося формування національної ідентичності, що базувалося на усвідомленні себе частиною української спільноти, визнанні значення її мови, культури, цінностей і традицій. Цей процес розгортався в умовах соціальних трансформацій і потрясінь, був надзвичайно складним, спирався на відновлення історичної пам'яті і традиційних національних вимірів, що споконвічно єднали громадян: мови, достовірної історії держави, культурної спадщини та цінностей нації, які є найвищою формою суспільної цілісності. Саме тому респонденти молодше 34 років, *дитинство і становлення* яких відбувалося вже у незалежній Україні, у своїх відповідях засвідчили, що суспільство зі сформованою національною ідентичністю є суспільством згуртованих громадян, які відчувають себе частиною української нації.

І, нарешті, аналіз даних щодо *критерію «Штучного роз'єднання»* показав, що опитані віком *до 34 років* вважають: саме влада несе відповідальність за (роз)єднання громадян ($p < 0,05$*). Водночас незалежно від рівня *освіти і регіону* проживання респонденти одностайні в думці, що штучні конфлікти ($p < 0,01$*) і маніпулятивні дії ($p < 0,05$*) у системі державно-громадського управління є передумовами поляризації і роз'єднання суспільства. Також виявлено, що на маніпулятивні дії у вертикальній проєкції

суспільної взаємодії звертають увагу представники саме *молодого і зрілого покоління*, які народилися і живуть у незалежній державі. Для цих вікових груп маніпулювання свідомістю і поведінкою громадян є ризикогенним чинником цілісності суспільства.

Крім того, на основі аналізу загального масиву даних встановлено (на рівні тенденцій), що респонденти з різними характеристиками (вік, регіон, освіта) ознаками згуртованості суспільства вважають: ефективну роботу *місцевого самоврядування і територіальної організації влади* (децентралізацію); наявність у громадян *спільної мети*, їхню *вмотивованість захищати державу*, *волонтерську діяльність*, готовність до протестних дій задля *відстоювання власних інтересів* ($p < 0,1$), *розподіл відповідальності в* командах/групах/спільнотах ($p < 0,1$), прагнення населення до динамічної *самоорганізації* ($p < 0,05$).

Зокрема, ми визначили, що респонденти, незалежно від характеристик, одностайні в тому, що згуртовують українське суспільство *спільна мета, воєнна загроза і сформована національна ідентичність*. Натомість практика завідомо неправдивих повідомлень у медіапросторі та соціальній взаємодії руйнує єднання і є недопустимою в демократичному суспільстві. Водночас респонденти всіх вікових груп, різних регіонів і рівнів освіти не вважають, що в умовах загрози національній безпеці культурне розмаїття є чинником поляризації суспільства ($p < 0,01$, $p < 0,01$, $p < 0,00$). Для представників усіх регіонів знання історії держави і набутий поколіннями досвід ($p < 0,00$), мовне питання ($p < 0,05$), рівень достатку ($p < 0,1$) також не опосередковують гуртування населення держави в умовах загрози національній безпеці.

Зауважимо, що згідно з підрахунком елементів, що піддавалися аналізу, максимальна кількість згадуваних респондентами змістових одиниць, які об'єктивно вказують на соціальну згуртованість, відповідала критерію «спільної перспективи» з реалізацією в майбутньому часі; на другій і третій позиціях – критерії «відповідальних дій» і «штучного роз'єднання», які розгортаються в теперішньому часі; на четвертій позиції – критерій «соціокультурної ідентичності» з прив'язкою до минулого часу і, нарешті, на п'ятій позиції – критерій «соціальних зв'язків» у теперішньому часі.

Завдяки проведеній роботі ми змогли конкретизувати змістове навантаження критеріїв соціальної згуртованості і критерію штучного роз'єднання суспільства. Зокрема, *критерій «Відповідальних дій»* (показники: спільна дія; злагоджена дія; відповідальність за дії; розподіл відповідальності за дії) в умовах загрози національній безпеці передбачає відповідальне і свідоме виконання певних дій акторами суспільних відносин. Критерій наголошує на тому, що в суспільній взаємодії громадяни є суб'єктами і об'єктами відповідальності, яка є результатом набутого досвіду, впливу контекстуальних умов, соціокультурних особливостей народу та організації суспільства. Критерій визначає: свідому відповідальність громадян за дії, які мають публічний характер (відкрита відповідальність) і передбачають уникання популяризації (прихована відповідальність); дотримання настановлень, що

зумовлюються особистісними якостями, – доброчесності, солідарності, гідності, співчуття тощо (безпосередня відповідальність) та конгруентність контекстуальним вимогам, які опосередковують дії щодо виконання соціальних ролей, завдань тощо (опосередкована відповідальність).

Критерій «Соціальних зв'язків» (показники: взаємодопомога і підтримка; налагоджені соціальні зв'язки) характеризується наявністю в суспільстві сформованих систем комунікації і взаємодій, які забезпечують швидкий інформаційний обмін, ухвалення соціальних рішень, організацію дій. Критерій вказує на інформаційну і дієву мобільність громадян, їхній доступ до ресурсів, соціальних кіл, у яких можуть реалізовуватися контекстуально актуальні завдання. Передбачається, що зв'язки а́кторів є координованою формою відносин щодо організації формальних/неформальних, прямих/опосередкованих соціальних дій із забезпечення безпеки і зменшення ризиків. Критерій визначає життєву активність та соціальну позицію акторів, їхню здатність створювати певні форми контактів для задоволення суспільних інтересів і потреб співвітчизників.

Критерій «Спільної перспективи» свідчить про спрямованість суспільства на *майбутній* час (показники: спільна мета; спільні плани щодо подолання ризиків; спільне бачення майбутнього). Цей критерій передбачає спрямованість акторів на реалізацію єдиної для суспільства мети, конструювання спільними діями майбутнього. Він пов'язаний з розробленням стратегії подолання загроз, зміною станів, готовністю громадян до спротиву, захисту державності. Критерій відображає вмотивованість акторів до спільного планування для врегулювання складних ситуацій і прагнення створювати спільну перспективу.

Критерій «Соціокультурної ідентичності» базується на *минулому* часі (показники: національна ідентичність, національна культура, національні традиції, збалансоване і правове суспільство). Він відображає вибудовування держави, у якій у галузі управління домінує ідея формування національної ідентичності як усвідомленої належності до нації, збереження та активного розвою національної мови і культури, підтримання духовно-культурних цінностей, традицій, упровадження їх у життя суспільства. Критерій передбачає формування усвідомленого ставлення громадян до своєї національної і громадянської ідентичності як відчуття належності до нації, що є запорукою спроможності держави протистояти внутрішнім і зовнішнім безпековим загрозам.

Критерій «Штучного роз'єднання» суспільства може реалізовуватися в *теперішньому часі* і відображає ризикогенну взаємодію в умовах загрози національній безпеці (показники: маніпулятивні дії, конфлікти в державно-громадському управлінні; упровадження практики завідомо неправдивих повідомлень у медіапросторі і соціальній взаємодії). Змістова наповненість критерію свідчить про наявність історичного досвіду політичних практик управління соціумом, що ведуть до розмежування і поляризації, руйнують реалізацію державних стратегій єдності суспільства і стан соціальної

згуртованості (останній вимагає активної взаємодії акторів, важливої і необхідної в умовах загрози національній безпеці).

Отже, завдяки проведеному дослідженню можемо відтак окреслити систему критеріїв соціальної згуртованості в умовах загрози національній безпеці та виокремити критерій ризикогенної взаємодії, що відображає чинники штучного роз'єднання. З огляду на отримані результати можемо стверджувати, по-перше, що соціальна згуртованість українського суспільства має ціннісно-діяльнісний характер і розгортається в тривимірній часовій структурі:

– у минулому – через соціокультурну ідентичність;

– у теперішньому – через відповідальні дії та соціальні зв'язки;

– у майбутньому – через спільну перспективу.

По-друге, виявлені критерії – *відповідальних дій, соціальних зв'язків, спільної перспективи, соціокультурної ідентичності* – і один критерій *штучного роз'єднання* відображають системну взаємозалежність між історичними, соціокультурними та психологічними вимірами згуртування суспільства, що визначає потенціал його стійкості та здатність до самовідновлення в умовах національних загроз.

Визначення індикаторів і критеріїв соціальної згуртованості створює підґрунтя для третього кроку – розгляду структури соціальної згуртованості, що дає змогу осмислити взаємозв'язок між її компонентами, рівнями прояву та механізмами підтримання конструювання психологічних вимірів і моделей соціальної згуртованості.

2.3. Виміри і моделі соціальної згуртованості

Крок третій. Соціальна згуртованість як психологічний феномен відображає не лише рівень інтегрованості суспільства, а й глибину взаєморозуміння, довіри та відчуття спільності між його членами. Вона виявляється в способах взаємодії людей, у готовності підтримувати одне одного, розділяти відповідальність за спільний добробут та узгоджувати індивідуальні і колективні інтереси.

Психологічне осмислення феномену соціальної згуртованості передбачає звернення до його структурних вимірів – тих характеристик, через які суспільство виявляє свою єдність, здатність до самоорганізації та спільного реагування на виклики. Соціальна згуртованість не є статичною властивістю суспільства, а радше динамічною системою взаємопов'язаних процесів, у яких поєднуються когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти спільного існування людей.

Очевидно, що соціальна згуртованість – це явище, що складається з багатьох елементів. Узагальнення наявних результатів досліджень показує, що такими елементами можуть бути: 1) соціальні зв'язки (на мікро-, мезо- і макрорівнях), 2) взаємна (міжособистісна та інституційна) довіра; 3) спільні цінності та норми; 4) рівень соціальної участі (від мінімальної громадянської активності до соціальної інтеграції в різні ініціативи, проєкти, рухи);

5) економічна рівність і справедливість; 6) спільне бачення майбутнього і бачення спільного майбутнього; 7) спільна мета і мотивація; 8) включеність у суспільні та політичні процеси; 9) прийняття інакшості іншого; 10) соціальна підтримка (можливість отримати або надати допомогу); 11) наявність ефективних механізмів чи процедур подолання суспільних суперечностей та соціальних конфліктів. Чи є цей перелік елементів вичерпним? Напевно, ні. Щоразу дослідник чи науковець залежно від тих акцентів, які його цікавлять, зосереджується лише на певних із них.

Так, О. Дейнеко пропонує бачення моделей конструювання соціальної згуртованості на мезосоціальному рівні в межах академічного підходу до концептуалізації феномену соціальної згуртованості. В основу класифікації моделей дослідниця покладає різні «стрижні гуртування». Вона виділяє: 1) термінальну згуртованість (формула: довкола чогось/когось), 2) просту інструментальну згуртованість у вигляді позитивно інструментальної і негативно інструментальної (задля чогось/когось і проти чогось/когось) та 3) складну інструментальну згуртованість, що ґрунтується на синтезі попередніх формул (проти чогось/когось задля чогось/когось і задля чогось/когось проти чогось/ когось). Наведені моделі соціальної згуртованості дослідниця пропонує розглядати як згуртованість у дії, тобто в актуалізованому стані, виокремлюючи, крім того, стан «нульової згуртованості» як згуртованості на папері. Вона також виокремлює «псевдозгуртованість», поява якої зумовлена помилковим ототожненням змісту понять соціальної згуртованості і соціального капіталу, оскільки вони не враховують наявність зв'язків чи відносин, заснованих на взаємній меті (тобто обміні) (соціальний капітал), а не на спільності цінностей, цілей чи викликів (Дейнеко, 2021a).

В іншій своїй роботі О. Дейнеко (2021b) розглядає за доцільне застосовувати диференціацію цінностей (як «спільних цінностей», так і «цінностей згуртованості») на такі, що декларуються, і такі, що реалізуються. Застосування такої типології, на її думку, дає підстави виокремлювати два стани соціальної згуртованості: потенційний (побудований на декларативних цінностях) і реальний (актуалізований), що базується на реалізації задекларованих цінностей у практичній площині.

З огляду на це вважаємо за потрібне висловити деякі свої міркування.

1. Поділяючи думку О. Дейнеко про різні моделі конструювання згуртованості, зауважимо, що в основі будь-якої згуртованості будуть лежати механізми ідентифікації. Це психологічне наповнення категорії «соціальна згуртованість» дає змогу повніше рефлексувати ті процеси, що супроводжуватимуть «конструювання згуртованості».

2. Якщо визнати той факт, що без ідентифікації себе з іншим (особою, групою, спільнотою) ми не можемо говорити про згуртованість, то чи буде це «псевдозгуртованість», а чи щось інше? У такому разі можемо говорити лише про підміну поняття «соціальна згуртованість» поняттям «соціальний капітал» або іншими поняттями, але не про псевдозгуртованість. Згуртованість, зокрема

соціальна, без співвіднесення себе, власних потреб тощо з іншими людьми і їхніми потребами неможлива.

3. Цікавою видається ідея дослідниці про «нульову, або потенційну», згуртованість (згуртованість на папері, або згуртованість, побудовану на декларативних цінностях). І справді: допоки не відбулася ідентифікація себе з іншим, допоки не постає необхідність сказати «ми», – це не згуртованість. Сам факт «ми» є тією пусковою точкою чи механізмом, що активізує, актуалізує потребу в гуртуванні і формує готовність до дії. З огляду на це готовність до спільної дії можна розглядати як «потенціалізовану згуртованість».

4. О. Дейнеко говорить про актуалізований стан згуртованості (згуртованість у дії). Справді, проявлена згуртованість – це не лише ідентифікація з лідером чи ідеєю (фактично з будь-яким нематеріальним або матеріальним символом, об'єктом чи суб'єктом), а й відповідна дія. Практичний аспект (вимірювання) згуртованості, напевно, має враховувати саме ті дії і вчинки, які роблять люди задля відстоювання ідеї/когось/чогось або виступаючи проти певної ідеї/когось/чогось. Декларація без дії залишається лише декларацією і не стає спільним надбанням. Відчуття спільності, як ідентифікація з іншим, лише закладає основу для спільного майбутнього, спільної дії. Спільне виникає саме в дії і через дію. Отже, згуртованість можна розглядати як 1) «згуртованість довкола когось/чогось», 2) «згуртованість заради чогось/когось», 3) «згуртованість проти чогось/когось» або як 4) синтез зазначених різновидів згуртованості. У будь-якому разі, така згуртованість будується через ідентифікацію з ідеєю (цінністю, метою, ідеологією тощо) або суб'єктом (лідером), формування готовності до дій і здійснення дій, спрямованих на певний суб'єкт чи об'єкт. Згуртованість без дії – це радше потенціал, можливість дії, а проявлення цього потенціалу і є проявом згуртованості. Без дії може бути ідентифікація з чимось (у контексті нашого дослідження – потенціалізована згуртованість), але тільки дія є тим мірилом, яке є чи не єдиним фактичним індикатором «сформованості» згуртованості. Наскільки ця дія, залучення в суспільне життя будуть тривалими – питання відкрите і залежить, напевно, від багатьох чинників.

Українські соціологи М. Бондаренко, С. Бабенко і О. Боровський наголошують на тому, що «соціальна згуртованість є важливим чинником впливу на соціальну якість життя в суспільстві. *Соціальна згуртованість* – це клей, який пов'язує суспільство разом і *створює довіру*, забезпечує верховенство права, необхідного для участі в житті суспільства. Соціальна інтеграція та взаємодія не є можливими й ефективними без загальних норм, цінностей і довіри до соціально-економічних інститутів, а також інших груп та окремих осіб. Соціальна згуртованість стосується процесів, які створюють, підтримують чи знищують соціальні мережі й соціальну інфраструктуру, що лежить в основі цих мереж. Адекватний рівень соціальної згуртованості є таким, що дає змогу громадянам "існувати як реальним людським індивідам, як соціальним істотам"» (*курсив наш. – Авт.*) (Бондаренко, Бабенко, & Боровський, 2017).

До певної міри із цим можна погодитися, але не повністю. На нашу думку, питання про те, що первинне: згуртованість чи довіра? – є відкритим. Чи впливає згуртованість на рівень довіри? Так, безумовно. Але саме довіра, як нам видається, є тим фундаментом, тією основою, що уможливлює соціальну згуртованість як явище суспільного життя. Ми можемо діяти спільно задля вирішення певного завдання, але чи будемо ми справді згуртовані? Наскільки тривалим буде таке гуртування? Суб'єкт може долучитися до спільних дій, але без довіри (інституційної або міжособової) наскільки тривалим буде таке долучення? «Якщо я не довіряю тому, хто поряд зі мною, або лідеру, то що я тут роблю?» – цілком логічне запитання і, відповідно, прогнозована дія – після того, як дав собі чесну відповідь.

За будь-яких умов соціальна згуртованість є результатом наявності зв'язку між різними індивідуальними і колективними суб'єктами (групами) та різноманітними соціальними інститутами. Такі зв'язки формуються завдяки ідентифікації зі спільними цінностями, віруваннями, культурними традиціями, нормами поведінки, політичними переконання, власне діями та іншими аспектами, які об'єднують людей у групи і суспільство загалом. Відповідно, категорія «згуртованість» описує, наскільки індивіди відчувають свою причетність до групи чи спільноти, а міра згуртованості визначається силою ідентифікації особи із завданням, ситуацією, іншими людьми. У будь-якому разі, саме категорія «зв'язок» є визначальною для розуміння соціальної згуртованості, а *психологічна єдність, що виникає, є сутністю згуртованості.*

Загалом, у своєму первісному психологічному значенні згуртованість є характеристикою групи, усі члени якої тісно взаємопов'язані. У психологічних дослідженнях ішлося саме про групову згуртованість, яку тлумачили як процес формування особливого типу зв'язків у групі. Останні дають змогу зовнішньо задану структуру перетворити на певну психологічну єдність – організм чи спільноту, що живе за своїми законами і правилами. Саме група є тим утворенням, що дає змогу людині як соціальній істоті задовольняти свої потреби та цілі, мотивує до залучення задля вирішення певних завдань, впливає на соціальний статус особи тощо. Однак дослідження такої згуртованості досі стосувалися переважно малих соціальних груп, а соціальний (у значенні суспільний) її аспект більшою мірою вивчали інші галузі наукового знання.

У зарубіжній психології згуртованість зазвичай розглядають як багатовимірний конструкт. До певної міри до проблематики формування згуртованості можна віднести чи не всі питання психології груп, як-от вивчення процесів їх утворення, визначення лідера та ухвалення спільних рішень, диференціації та інтеграції, ефективності групової діяльності, каналів комунікації, соціально-психологічних механізмів та явищ, які опосередковують взаємодію і взаємовплив членів групи, тощо. А на рівні великих соціальних груп досліджують переважно норми поведінки, культурні цінності і традиції, суспільну думку, масові рухи тощо. Таких досліджень багато, і навряд чи можна згадати їх усі в науковій статті. Тож зупинімося на «вузькому» тлумаченні згуртованості.

Візьмімо, для прикладу, багатовимірну модель згуртованості спортивної команди, яку запропонували А. Керрон, В. Відмеєр і Л. Бреулі в середині 1980-х років. Ця модель викликала підвищений інтерес, тож її намагалися перевірити і щодо інших типів груп (Carron, Widmeyer, & Brawley, 1985). Автори моделі визначають згуртованість як «динамічний процес, що виявляється в тенденції групи триматися разом і залишатися єдиною в досягненні її інструментальних цілей і задоволенні афективних потреб її членів» (Carron, & Brawley, 2000). Вони виділяють два виміри згуртованості: індивідуальний рівень і рівень групової інтеграції (рис. 2.2). Індивідуальний рівень представлений двома аспектами: емоційним і когнітивно-діяльнісним. Перший аспект робить акцент на задоволеності індивіда спілкуванням із членами групи, їхній привабливості та персональних взаєминах. У другому аспекті наголошується на задоволеності тим, як команда діє, її результативності та вигоді, яку отримує індивід від участі в спільних діях.

Рис. 2.2. Чотирифакторна модель згуртованості (А. Керрон, В. Відмеєр і Л. Бреулі)

Другий рівень виміру згуртованості – це власне групова інтеграція, коли група діє як єдине ціле, а індивід почувається невід'ємною її частиною. На цьому рівні А. Керрол, В. Відмеєр і Л. Бреулі розглядають два аспекти: соціальний і діяльнісний. Перший аспект – це єдність групи в спілкуванні, коли члени групи почуваються єдиним цілим і прагнуть залишатися разом, підтримуючи зв'язки, що виникли. Другий аспект стосується діяльнісної єдності, коли група діє як один організм, а її члени прагнуть докладати максимум зусиль для досягнення результату.

Постає ще одне запитання: а чи можна безпосередньо переносити таку модель згуртованості на більш широкий, соціальний, простір і чи не буде це спрощенням або редукцією? До певної міри, відповідь «так» на обидві частини запитання. На нашу думку, запропонована модель дає змогу краще осягнути ті процеси, що відбуваються на рівні великих соціальних груп. Ми маємо на увазі, що соціальна згуртованість так само проявляється як на рівні стосунків та спілкування, так і на діяльнісному рівні. Можна припустити, що для великих соціальних груп на певних етапах функціонування той чи інший вимір може

набувати більшої або меншої значущості. Наприклад, у разі зовнішньої агресії або війни діяльнісний вимір може стати визначальним: «ми можемо не подобатися одне одному, але ми разом проти спільного ворога». Проте навіть у цьому разі саме ставлення як образ найближчого перспективного майбутнього буде запускати готовність до співпраці та можливість гуртування. Але в умовах мирного життя цілком можливо, що симпатії чи антипатії можуть мати більш виразний вплив на привабливість стосунків та відносин і, як результат, на готовність до об'єднання зусиль.

І ще одна ремарка. Запропоновані дослідниками виміри згуртованості все ж таки стосуються більшою мірою малих соціальних груп, насамперед тих, що вирішують спільне завдання в умовах спільної діяльності. Якщо ж говорити про інші моделі соціальної згуртованості, що описують її виміри, то тут варто згадати, зокрема, типологію вимірів соціальної згуртованості П. Бернарда; систему «два на два» вимірювання соціальної згуртованості Дж. Чана; виміри соціальної згуртованості П. Дікеса, М. Валентової і М. Борсенбергер (про що вже йшлося в попередньому розділі).

На нашу думку, вивчення психологічної сутності соціальної згуртованості дає підстави розглядати її не лише як соціальний феномен, а як динамічну систему психологічних і соціокультурних процесів, що функціонують у різних вимірах і за різними векторами. Такий підхід дає змогу точніше описувати не лише стан згуртованості, а й механізми її формування, підтримання та руйнування.

Соціальну згуртованість з огляду на її багатовимірність можна охарактеризувати принаймні за двома головними векторами – об'єктивним і суб'єктивним, які, відповідно, взаємодіють у полі позитивних і негативних наслідків для суспільного життя.

Об'єктивний вектор охоплює ті явища, що мають безпосередній, емпірично фіксований прояв у суспільстві. Він відображає реальні дії, соціальні практики і структурні показники згуртованості: участь громадян у волонтерстві, рівень соціальної довіри, економічну рівність, політичну активність, функціонування інституцій взаємодопомоги. Цей вектор описує фактичний рівень згуртованості суспільства, який можна вимірювати кількісно. Водночас він не завжди відображає внутрішній, психологічний, вимір сприйняття людьми своєї єдності. Наприклад, навіть в умовах низького рівня злочинності громадяни можуть не відчувати безпеки чи взаємної підтримки.

Суб'єктивний вектор натомість фокусується на психологічних реаліях – емоціях, уявленнях, цінностях і смислах, через які люди переживають власну включеність у спільноту. Він розкриває, як індивіди усвідомлюють і відчувають свою належність до суспільства, що впливає на розвиток або деградацію їхньої довіри, наскільки вони готові співпрацювати і брати на себе відповідальність за спільні дії. Цей вектор відображає рівень емоційної єдності і готовність до взаємодії. У воєнний час він знаходить відображення, наприклад, у підвищеному почутті єдності, співпереживанні, навіть попри економічні втрати чи побутові труднощі.

Разом ці два вектори утворюють *перший вимір соціальної згуртованості* – вимір взаємодії між зовнішнім (поведінковим) і внутрішнім (психологічним) рівнями суспільного життя. Власне, через баланс між ними можна оцінювати не лише ступінь згуртованості, а й її якість, тобто глибину взаєморозуміння, мотивацію до спільних дій, довіру як базовий психологічний механізм. Прикладом прояву суб'єктивного вектора соціальної згуртованості є, скажімо, та обставина, що нині, в умовах війни, багато громадян відчувають, попри економічні труднощі, високий рівень єдності. Проявом об'єктивного вектора буде зростання участі громадян у волонтерських ініціативах і допомога Збройним силам України.

Другий вимір соціальної згуртованості визначається позитивними і негативними наслідками для функціонування суспільства. До позитивних наслідків належать ті, що зміцнюють соціальні зв'язки, сприяють консолідації, взаємодопомозі, створенню бачення спільного майбутнього, формуванню громадянської активності та солідарності. Негативні наслідки, навпаки, призводять до фрагментації, поляризації, підвищення недовіри, агресії чи соціального відчуження.

Узагальнено ці співвідношення зображено на рис. 2.3, який демонструє модель векторно-вимірного підходу до соціальної згуртованості. У її центрі – довіра та ідентифікація як ключові психологічні механізми, що забезпечують перехід від індивідуального переживання спільності до реальних колективних дій.

Хотіли б звернути увагу читача на декілька важливих моментів. Так, у центрі моделі розміщений параметр довіри (міжособистісної та інституційної), яка, власне, є визначальною, на нашу думку, для розвитку конструктивних або деструктивних форм прояву соціальної згуртованості. Саме довіра запускає і регулює розвиток згуртованості: ситуативна згуртованість можлива «тут і зараз», але чи буде вона, якщо зникне дія, скажімо, руйнівного чи деструктивного чинника? Довіра – цемент і основа соціальної згуртованості. Вона запускає, відповідно, механізми ідентифікації та формування ставлення суб'єкта і визначає характер та силу єдності, що виникає при цьому. Довіра забезпечує базову впевненість у тому, що люди готові до взаємодії та співпраці; усі дотримуються спільних правил, цінностей і зобов'язань; соціальні інституції (уряд, поліція, правова система) працюють справедливо та ефективно. Без довіри будь-яка форма згуртованості стає вкрай хиткою, оскільки зростають підозри, недовіра та конфлікти. Саме довіра створює умови для взаємодії, співпраці та стабільності в суспільстві. Не секрет, що на початку повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року довірливі відносини між громадянами і довіра до волонтерських організацій, військових і лідерів держави стали основою соціальної згуртованості. Люди мобілізувалися для допомоги одне одному, захисту країни та підтримання реформ, незважаючи на складні умови.

Ще один момент пов'язаний з тим, що, буває, досить складно визначити, до якого саме вектора (суб'єктивного чи об'єктивного) можуть бути віднесені

окремі параметри. Наприклад, такий параметр, як «маніпуляції», можна розглядати на рівні окремого суб'єкта, його цілей, прагнень та бажань. А близький параметр «можливості для маніпуляцій» слід вивчати вже на рівні колективного суб'єкта, коли лідери можуть використовувати згуртованість для власних цілей, маніпулюючи суспільною думкою або виправдовуючи недемократичні дії. Чи є це обмеженням цієї моделі? До певної міри так, через, так би мовити, «тонкість грані», що їх розмежовує. Але це обмеження можна зняти, якщо дослідник чітко формулює перед собою мету й завдання, яких він хоче досягти, і, залежно від цих формулювань, індикатори таких параметрів будуть чітко відрізнятися з позицій суб'єктивного та об'єктивного бачення (вектора розгляду).

Загалом, взаємодія між суб'єктивним і об'єктивним векторами соціальної згуртованості відбувається через складну систему взаємовпливів, у якій психологічні переживання, цінності й настановлення індивідів набувають соціального вираження в діях та вчинках, а соціальні практики, відповідно, формують і змінюють внутрішні стани та уявлення людей. Така взаємодія має циклічний, взаємопідсилювальний характер, утворюючи механізм відтворення або трансформації згуртованості.

З боку суб'єктивного вектора джерелом впливу є емоційно-когнітивне осмислення спільності – довіра, почуття належності, ідентифікація, переконаність щодо спільної мети. Коли людина відчуває себе частиною значущої групи, коли вона вірить, що «інші варті довіри» й поділяють її базові цінності, це зумовлює її готовність до кооперації, взаємодопомоги та участі в спільних діях. Тобто суб'єктивні переживання стають психологічним ресурсом соціальної активності. Так, переживання колективної відповідальності під час воєнної загрози стимулює волонтерство, благодійність, підтримку військових і внутрішньо переміщених осіб.

З іншого боку, об'єктивні соціальні практики – участь у громадських ініціативах, публічні форми взаємодопомоги, прозорість інституцій, ефективність державних рішень – впливають на психологічний вимір згуртованості, підкріплюючи або, навпаки, підриваючи довіру. Соціальна поведінка, що базується на кооперації, створює досвід позитивної взаємодії, який зміцнює відчуття єдності та впевненість у надійності соціального оточення. Водночас несправедливість, корупція чи безкарність руйнують цей досвід, формуючи відчуття дистанції між державою і громадянами, підвищуючи рівень цинізму й апатії.

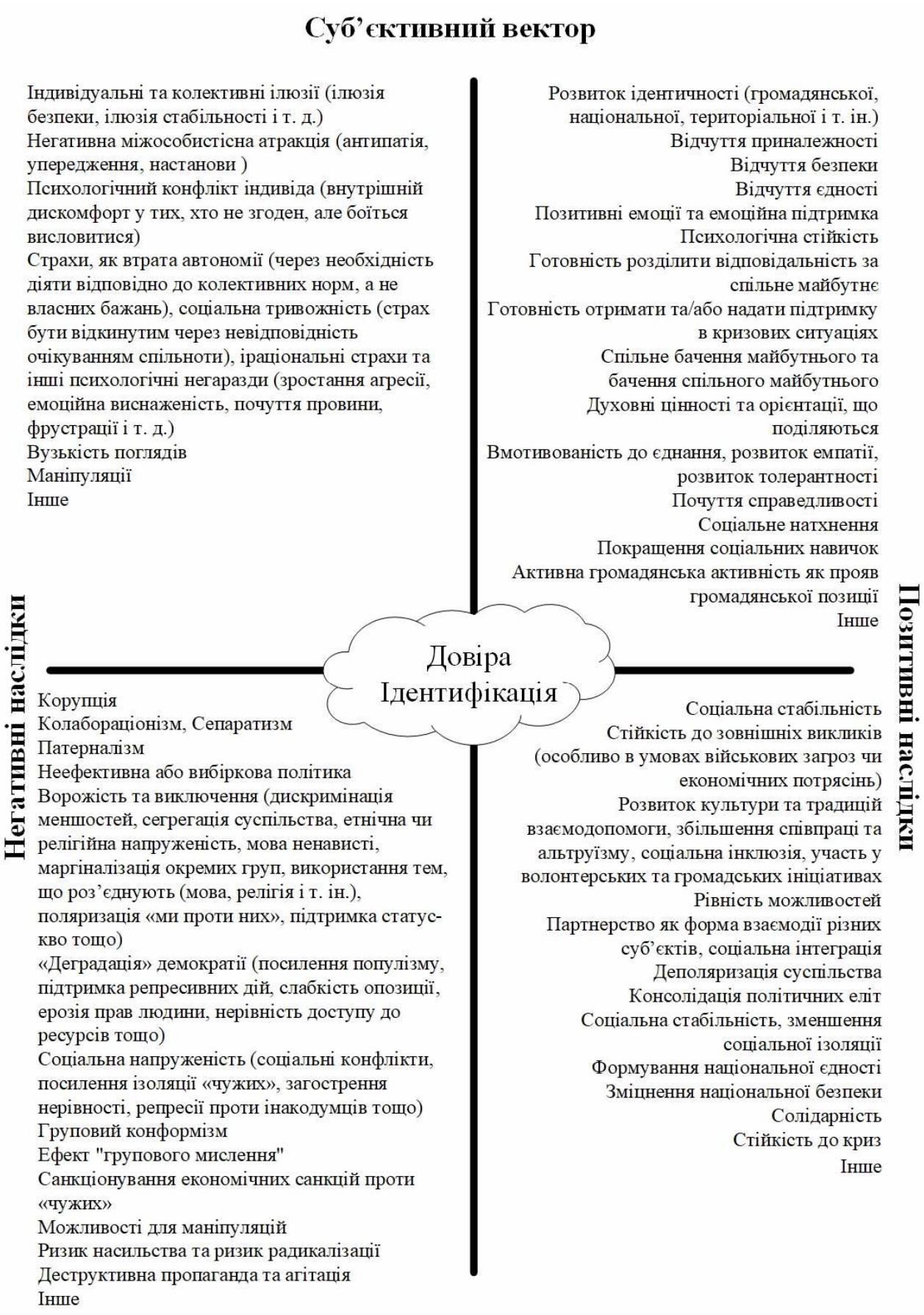

Рис. 2.3. Виміри соціальної згуртованості

Отже, зв'язок між векторами є двостороннім. Суб'єктивний вплив на об'єктивний проявляється через мотиваційно-смислові механізми (віру, довіру, цінності, відчуття спільності), що спонукають людину до суспільно значущих дій. Об'єктивний вплив на суб'єктивний здійснюється через досвід взаємодії, соціальні норми та інституційні практики, які або підтверджують, або спростовують психологічне відчуття згуртованості.

Узгодження цих векторів створює стан соціального резонансу – коли внутрішні переконання і зовнішні дії взаємно підкріплюють один одного, формуючи стійку довіру, солідарність і колективну ідентичність. Порушення балансу між ними призводить до когнітивно-емоційних розривів: люди декларують спільність, але не діють відповідно; або ж, навпаки, виконують колективні практики без внутрішнього відчуття єдності, що з часом знижує сталість згуртованості.

Інакше кажучи, соціальна згуртованість підтримується завдяки постійному обміну між психологічними станами і соціальною дією, коли кожен рівень – суб'єктивний і об'єктивний – є водночас наслідком і чинником іншого. Саме цей обмін визначає її динаміку, гнучкість і здатність до самопідтримання навіть в умовах кризи чи виникнення загрози.

Запропонована психологічна модель вимірів соціальної згуртованості поглиблює наявні соціологічні та політико-інституційні концепції, додаючи до них динамічний вимір психологічних механізмів взаємодії суб'єктивних і об'єктивних чинників. Її евристична цінність полягає не лише у фіксації структурних індикаторів згуртованості, а насамперед у поясненні процесів переходу від внутрішніх психічних станів – довіри, ідентифікації, мотивації, смислових орієнтацій – до зовнішньої соціальної поведінки, громадянської активності та участі. Водночас ця модель дає змогу простежити зворотний вплив соціальних практик на формування і підтримання колективних емоційних станів та ідентифікаційних процесів.

Важливим аналітичним компонентом моделі є ризикогенна вісь, що збігається з негативним вектором соціальної згуртованості. Ідеться про можливість штучного роз'єднання, поляризації чи маніпулятивного управління колективними емоціями та переконаннями. Додавання цього аспекту дає змогу не лише діагностувати руйнівні чинники, а й оцінювати стійкість спільнот до дезінтеграційних процесів, що має прикладне значення для соціальної превенції, стратегій безпеки та державної політики.

З викладеного вище випливає цілком закономірне запитання: то що ж таке соціальна згуртованість з погляду психологічної науки? *Соціальна згуртованість – це психологічний стан спорідненості та співвіднесення себе з іншим, що передбачає 1) ідентифікацію з ідеєю (цінністю, метою, ідеологією тощо) та/або суб'єктом (лідером), 2) формування готовності до дій (наявність відповідної мотивації та намірів щодо когось чи чогось) та 3) дії, спрямовані на певний суб'єкт чи об'єкт.* Причому саме дія є тим визначальним елементом, що ідентифікує її саме як згуртованість, а не «декларацію про». Без дії, у якій виявляється гуртування задля, навколо чи проти когось/чогось, ми не

можемо говорити про соціальну згуртованість. Без дії суб'єктів (індивідів або груп) ця згуртованість не може ні виникнути, ні підтримуватися. Соціальна згуртованість – це процес, а не статичний стан. Якщо дій у суспільній площині немає, це веде до стагнації, роз'єднаності, байдужості та зростання соціальних проблем.

Сучасні дослідники серед механізмів соціальної згуртованості називають такі, як-от: спільність системи цінностей та інститут довіри (Тютюнникова, & Бервено, 2019); політична коректність (Андріяш, & Євтушенко, 2022); соціальна участь, добровільність і жертовність (Дейнеко, 2020), соціальна мобілізація (Котелевець, & Мартинюк, 2022), спільні дії громади і влади щодо спільної діяльності та ін. До речі, О. Дейнеко пропонує своє бачення дискурс-устрою соціальної згуртованості як категорії соціальної політики, що охоплює а) дискурс соціальної солідарності (спільність, ідентичність, цінності згуртованості, єдність, культура), б) дискурс матеріалізму (безпека, добробут) і в) дискурс неолібералізму (рівність, доступ до прав, соціальний капітал) (Дейнеко, 2021с).

На нашу думку, соціальна згуртованість формується на різних рівнях – мікро- і мезорівні (тобто на рівні окремого індивідуального або колективного суб'єкта) та державному (макрорівні), кожен з яких має свої механізми. *Механізми формування соціальної згуртованості на* ***мікро- і мезорівні*** зосереджені на особистих стосунках, емоційних зв'язках, когнітивних уявленнях та практиках участі в суспільному житті. Вони відображають, зокрема, як внутрішні психологічні процеси конкретної людини трансформуються в спільні дії, а через них – у соціальні структури солідарності. Ми свідомо не розводимо тут мікро- і мезорівні, оскільки в цьому конкретному контексті (відповідно до предмета нашого розгляду – соціальної згуртованості) їх виокремлення буде доволі умовним, оскільки процеси, що відбуваються на цих рівнях, є взаємопроникними і динамічними. Індивідуальні настановлення, емоції та уявлення формуються у взаємодії з найближчим соціальним оточенням – сім'єю, колегами, громадою, а ті, відповідно, відображають і підсилюють колективні настрої, норми та цінності. Тому в аспекті соціальної згуртованості мікро- і мезорівні є не окремими площинами, а єдиною системою взаємовпливів, у якій особисте переходить у спільне, а спільне – знову формує особистісне ставлення, довіру й готовність до співпраці.

1. *Довіра до інших людей.* Довіра є базовим психологічним механізмом соціальної згуртованості, який забезпечує передбачуваність і стабільність соціальної взаємодії. Вона ґрунтується на впевненості, що інші діятимуть чесно, відповідально й доброзичливо. Психологічно довіра передбачає стан вразливості, тобто готовності покладатися на іншого, незважаючи на ризик.

Формування довіри починається на рівні ставлення – образу найближчого перспективного майбутнього, у якому ми уявляємо іншу людину як потенційно безпечну чи небезпечну. Через це довіра є не просто емоцією, а

когнітивно-емоційним настановленням, що структурує наші зв'язки зі світом людей, речей і подій.

Подальше «закріплення» довіри відбувається через позитивний досвід взаємодії – спільну діяльність, дотримання обіцянок, виконання зобов'язань. У процесі співпраці довіра набуває форми соціального капіталу, який розширює можливості для кооперації та взаємодії. Довіра є пусковим механізмом згуртованості, що забезпечує перехід від індивідуальної готовності до відкритості – реальної спільної дії.

2. *Ідентифікація зі спільнотою.* Ідентифікація – це психологічний процес, завдяки якому людина усвідомлює і приймає свою належність до певної групи або спільноти, інтегруючи групові норми та цінності у власну систему смислів, долучаючись до культури спільноти та її традицій. З іншого боку, кожна людина також привносить свої цінності та норми, вибудовує власні традиції (у вузькому розумінні) в цій спільноті, збагачуючи її таким чином. На особистісному рівні це проявляється в емоційному зв'язку з іншими: довірі, симпатії, відчутті спільної долі; на груповому рівні – у прийнятті цілей, символів і правил спільноти як «своїх».

Ідентифікація виконує подвійну функцію: вона знижує відчуття соціальної невизначеності (через належність до «своїх») і водночас підсилює соціальну відповідальність, бо член групи прагне підтримувати її єдність і позитивний образ. У результаті виникає «Ми», або «Ми-ідентичність», яка є центральною для відчуття спільності та готовності до взаємної підтримки.

3. *Усвідомлення спільної мети або проблеми.* Цей механізм пов'язаний із формуванням спільного когнітивного поля, у межах якого люди узгоджують свої уявлення про те, «навколо чого», «для чого» і «задля кого» вони діють. Коли люди усвідомлюють, що вони мають спільну мету, чи стикаються з однаковою проблемою, яку не можуть подолати самотужки, виникає потреба в координації дій, з'являється почуття причетності, зростає взаємна підтримка. Так само актуалізується і зростає мотивація до співпраці. У цей момент індивід відчуває себе частиною більшого цілого – «носієм» спільного сенсу. Такий процес особливо актуалізується в кризових умовах (наприклад, під час війни), коли загроза об'єднує людей незалежно від їхніх відмінностей. Усвідомлення спільної мети підсилює соціальну відповідальність і зменшує індивідуалістичні тенденції, стимулюючи колективні форми дії.

4. *Міжособистісна взаємодія і спільна діяльність.* Цей механізм має як когнітивний, так і емоційно-поведінковий вимір. Регулярні позитивні контакти між людьми створюють «мережеву тканину» згуртованості – через спілкування, спільну участь у проєктах, волонтерство, трудову або громадську діяльність. Такі взаємодії зміцнюють почуття взаємної залежності та довіри, сприяють виникненню норм взаємності («я допомагаю, бо знаю, що й мені допоможуть»), формується партнерство. Вони також сприяють інформаційному та діловому обміну, зменшують соціальну дистанцію між різними групами населення. Із цього погляду спільна діяльність є не лише наслідком згуртованості, а й її умовою.

5. *Взаємне навчання і збагачення*. Цей механізм ґрунтується на ідеї, що соціальна згуртованість є не сталою характеристикою, а процесом, який підтримується через постійний обмін досвідом, смислами, цінностями та способами дії між членами спільноти. Соціальні зв'язки зміцнюються не лише завдяки спільній діяльності, а й завдяки взаємному пізнанню – коли індивіди вчаться одне в одного бачити, відчувати, тлумачити світ інакше, ніж звикли.

У психологічному вимірі цей механізм реалізується через соціальне пізнання – здатність розуміти іншу людину, її наміри, мотиви, почуття та позицію. Цей процес активує емпатійне сприйняття, рефлексію власних настановлень і когнітивну гнучкість. Людина вчиться визнавати множинність перспектив, а отже, долає власну упередженість і схильність до поляризації.

Взаємне навчання – це не лише передавання інформації, а й процес спільного смислотворення, у якому учасники взаємодії збагачують одне одного культурно, емоційно та інтелектуально. У цьому сенсі воно є механізмом психологічної інтеграції через діалог і визнання. Коли людина відкриває для себе нові способи розуміння світу, вона водночас переосмислює власну ідентичність, роблячи її більш відкритою до Іншого.

У соціальному вимірі взаємне навчання створює умови для розширення горизонтальних зв'язків у суспільстві – зв'язків, заснованих на партнерстві, взаємоповазі та спільній відповідальності. Такі зв'язки стануть особливо важливими в умовах повоєнного суспільства, коли ідеологічна основа не буде монолітною – відбуватимуться «війни правд», а згуртованість буде потребувати нового символічного підґрунтя.

Ключовим наслідком дії цього механізму є формування культури солідарності, що базується не на одноманітності, а на здатності підтримувати різноманіття без втрати єдності. Цінність «єдності в різноманітті», якщо вона набуває вимірів значущості, може стати спільним орієнтиром, який легітимує діалог, компроміс і співпрацю як норми взаємодії.

6. *Розвиток і трансформації почуття та уявлень про справедливість*. Почуття справедливості – один із базових психологічних механізмів, що забезпечує соціальну згуртованість. Воно є своєрідним «моральним компасом» суспільного життя, який визначає, наскільки люди довіряють інституціям, державі і одне одному. Коли в суспільстві панує переконаність, що ресурси, можливості й визнання розподіляються справедливо, формується відчуття передбачуваності та безпеки – необхідні умови для довіри.

Справедливість, під цим кутом зору, це не лише етична категорія, а складна емоційно-когнітивна структура, що регулює дії людини в спільноті. У її складі є три основні компоненти: а) когнітивний – усвідомлення норм і принципів, згідно з якими розподіляються блага, статуси чи відповідальність; б) емоційний – переживання задоволення або обурення, коли ці норми дотримуються або порушуються; в) поведінковий – як готовність діяти відповідно до уявлень про чесність, навіть без зовнішнього примусу.

Почуття справедливості активізує внутрішній контроль: людині не потрібен постійний нагляд, щоб дотримуватися норм, бо ці норми стають

внутрішньо прийнятими. Саме тому справедливість є основою легітимності – добровільного прийняття соціального порядку як морально виправданого. Якщо людина переконана, що «правила гри» є прозорими й діють для всіх однаково, у неї формується відчуття інклюзії – належності до спільноти, де кожен має рівну гідність. Це зменшує соціальну фрустрацію, напруженість, заздрість і почуття несправедливості, що є одними з головних чинників соціальної дезінтеграції. Натомість порушення принципів справедливості призводить до появи психологічних станів, які руйнують згуртованість: відчуження (коли людина втрачає віру в соціальні інститути й уникає взаємодії), апатії (коли будь-яка участь у суспільному житті здається безглуздою); протесту або агресії (коли несправедливість сприймається як особиста загроза).

Почуття справедливості також має колективно-символічний вимір: воно укорінене в національних міфах, історичній пам'яті та культурних кодах. У кризові періоди (зокрема під час війни) звернення до ідеї справедливості – «боротьби за правду», «захисту справедливого світу» – стає потужним джерелом моральної мобілізації, яке перетворює індивідуальні зусилля на колективну дію. Саме тому питання справедливості набувають особливих вимірів значущості. Коли дії влади оцінюють як несправедливі, це може завдати не меншої шкоди, ніж військова агресія «країни 404».

7. *Дискурсивний контроль як психологічний механізм соціальної згуртованості.* Дискурсивний контроль – це не лише здатність орієнтуватися в спільному полі смислів, а й активна участь у його формуванні. Людина не обмежується пасивним засвоєнням наявних інтерпретацій соціальної реальності, а активно співвідносить їх із власною системою переконань і цінностей, критично оцінює і, за необхідності, переосмислює або змінює їхній зміст. У цьому сенсі дискурсивний контроль є механізмом психологічної саморегуляції в комунікативному просторі, який поєднує когнітивні (розуміння смислів), емоційні (оцінка їхньої значущості) та вольові (здатність приймати або відкидати інтерпретації) складники. Він дає змогу зберігати баланс між індивідуальними і колективними інтересами.

На рівні соціальної взаємодії дискурсивний контроль виконує інтеграційну функцію – допомагає узгоджувати індивідуальні уявлення з груповими нормами і цінностями. Людина, яка володіє здатністю критично осмислювати повідомлення, співвідносити їх з колективними смислами, краще розуміє контекст, у якому діє спільнота. Це створює відчуття передбачуваності, стабільності та спільності досвіду, що знижує рівень тривоги і невизначеності.

Водночас дискурсивний контроль має захисний вимір. У ситуації інформаційної війни, поляризації та агресивної пропаганди він стає психологічним бар'єром проти маніпуляцій і дезінформації. Людина, яка зберігає здатність рефлексувати, критично аналізувати й осмислювати джерела інформації, не потрапляє в пастку фейкових смислів чи емоційних наративів. З цього погляду дискурсивний контроль забезпечує когнітивний і моральний імунітет спільноти.

У підсумку, дискурсивний контроль виконує функцію смислового стабілізатора соціальної системи. Він підтримує цілісність ідентичності спільноти, забезпечує її стійкість до зовнішніх впливів і водночас відкритість до розвитку. Саме завдяки дискурсивному контролю відбувається перехід від хаотичної множинності голосів до узгодженого поля комунікації, що є основою соціальної згуртованості.

Узагальнюючи, можна сказати, що всі зазначені механізми соціальної згуртованості – від довіри й ідентифікації до дискурсивного контролю – взаємодіють як єдина система, у якій емоційні, когнітивні та поведінкові процеси підсилюють один одного. Завдяки цьому особа не лише налагоджує зв'язки з іншими, а й інтегрується в спільний простір смислів, цінностей і практик. У результаті формується суб'єктивне відчуття спільності та готовність до колективної дії: виникає і починає діяти та психологічна основа соціальної згуртованості, на якій надалі вибудовуються інституційні механізми її підтримання на державному рівні.

Державний рівень соціальної згуртованості охоплює комплекс структурних, економічних, політичних і культурних механізмів, спрямованих на формування спільного соціального простору, де кожен громадянин відчуває свою цінність і причетність. Ці механізми задають рамки, у межах яких почуття довіри, справедливості та належності набувають суспільного виміру, перетворюючись на колективну солідарність. Не претендуючи на вичерпність їх переліку чи всебічність опису, коротко означимо основні такі механізми.

1. *Сприяння соціальній рівності.* Використовуючи соціальні програми, прозору і зрозумілу систему оподаткування, забезпечуючи рівний доступ до освіти, медицини та соціальних послуг, держава зменшує поляризацію між різними верствами населення. Відчуття соціальної справедливості, що виникає завдяки цьому, підтримує довіру до державних інститутів і підсилює відчуття спільного соціального простору.

2. *Інклюзивна політика.* Забезпечення рівної участі всіх соціальних, етнічних, релігійних і культурних груп у суспільному житті сприяє зниженню соціального відчуження. Інклюзія є запорукою соціальної стабільності, адже дає змогу різним групам відчути себе повноправними учасниками політичних і культурних процесів, а не їхніми спостерігачами.

3. *Формування громадянської ідентичності.* Держава підтримує спільні символи, мову, історичну пам'ять і традиції, які формують відчуття єдності та належності до нації. Водночас важливо, щоб така політика не перетворювалася на інструмент виключення чи поділу, адже надмірний акцент на «правильності» культурних чи мовних практик може провокувати «мову ворожнечі» та відчуття несправедливості навіть серед тих, хто стоїть на захисті держави.

Яскравий приклад такої «мови ворожнечі» – агресивна пропаганда рф, яка, прикриваючись риторикою «захисту російськомовних», системно використовує мовне питання як інструмент роз'єднання українського суспільства, підриваючи його внутрішню єдність і легітимність державних інститутів. Така маніпулятивна стратегія спрямована не стільки на підтримку

певної групи, скільки на створення ліній розколу – «свій/чужий», «правильний/неправильний українець», – що ослаблює національну консолідацію. Відтак ефективна державна політика у сфері громадянської ідентичності має бути спрямована не на уніфікацію, а на інтеграцію: підтримання культурного і мовного розмаїття в межах спільних цінностей, історичної пам'яті та відповідальності за майбутнє країни.

4. *Підтримка громадянського суспільства*. В умовах війни саме громадянське суспільство в Україні стало одним із ключових чинників виживання та стійкості держави. Активізація неурядових організацій, волонтерських рухів, місцевих ініціатив зумовила виникнення потужної мережі горизонтальної солідарності, що компенсувала обмежені ресурси держави та забезпечила мобілізацію суспільства на підтримку армії, внутрішньо переміщених осіб, цивільного населення. У повоєнний період ця мережа може стати основою для відбудови країни та повернення суспільства до умов мирного життя.

5. *Розвиток довіри до інституцій.* Прозорість, підзвітність і справедливість державних структур – ключові чинники, що підтримують суспільну згуртованість. Коли громадяни бачать, що рішення ухвалюються чесно й ефективно, зростає їхня готовність до співпраці з інституціями і між собою.

6. *Забезпечення фізичної і психологічної безпеки.* Довіра до держави як гаранта безпеки є основою соціальної стабільності. Захист від зовнішніх і внутрішніх загроз зміцнює почуття безпеки, що дає змогу громадянам будувати плани, розвивати спільноти й брати участь у суспільному житті.

7. *Підтримання медіа, що формують культуру єдності*. У сучасних умовах війни, коли інформаційний простір є полем не лише комунікації, а й боротьби за смисли, роль медіа в підтриманні соціальної згуртованості набуває виняткового значення. Медіа стають не просто джерелом новин, а простором колективного осмислення реальності, де формуються наративи про спільну мету, справедливість і взаємну підтримку. Саме від того, якою є структура публічного дискурсу, залежить рівень довіри – і до держави, і між самими громадянами. Інформаційний простір, вільний від маніпуляцій, пропаганди і мови ворожнечі, створює середовище психологічної безпеки, де люди можуть не лише висловлюватися, а й чути одне одного. У післявоєнний період медіа можуть відігравати одну з ключових ролей у відновленні соціальної довіри, у формуванні спільного бачення майбутнього і в культурній реінтеграції різних груп українського суспільства.

8. *Реалізація ефективної економічної, соціальної, регіональної політик* через створення робочих місць, доступ до ресурсів, інвестиції в різні проєкти або регіони, розвиток економіки та інші дії, що зменшують соціальну напруженість і сприяють соціальній гармонії.

9. *Освітні і культурні ініціативи.* Програми, спрямовані на розвиток толерантності, поваги до культурного різноманіття і критичного мислення, зміцнюють соціальну єдність на ціннісному рівні. Післявоєнне суспільство

особливо потребуватиме таких ініціатив – для реінтеграції, адаптації мігрантів і міжкультурного діалогу.

10. *Національні і локальні проєкти з відбудови.* Масштабні ініціативи – від реконструкції інфраструктури до ресоціалізації ветеранів і повернення біженців – мають створити спільне поле діяльності, у якому єдність зможе проявитися через реалізацію спільної мети.

Мабуть, у повоєнний час останні чотири механізми будуть відігравати одну з найбільш значущих ролей у збереженні згуртованого суспільства і протистоянні майбутній «війні правд», коли кожен матиме власне бачення того, що було, і власне бачення як своєї ролі, так і вкладу інших у кінцевий результат. Загалом, державний рівень соціальної згуртованості – це не лише сукупність політик, а й система взаємопов'язаних практик, які формують середовище довіри, безпеки та справедливості. Саме завдяки їм психологічні механізми переходять у колективну дію, створюючи умови для сталого розвитку суспільства навіть у часи криз і трансформацій.

Напевно, запропоноване нами бачення механізмів соціальної згуртованості можна доповнити і розширити. Це радше перша спроба узагальнювального погляду на природу тих суспільно-політичних процесів єднання і гуртування, що забезпечують поступ суспільства як великої соціальної групи. Механізми на рівні індивідуального і колективного суб'єкта ефективно працюють, якщо держава створює умови для розвитку довіри, рівності та інтеграції. Так само держава для реалізації своїх програм спирається на активність громадян і просування їхніх ініціатив.

Рефлексія перелічених вище механізмів дає нам змогу розглянути питання *формування соціальної згуртованості.* Очевидно, що модель такого формування має охоплювати певні кроки чи етапи, поступове проходження чи досягнення кожного з яких дасть змогу процесу гуртування рухатися далі. Якщо припустити, що фінальною точкою соціальної згуртованості буде стійкість до викликів і гнучкість у їх подоланні, то першим кроком має бути визначення спільної основи. У найбільш загальному вигляді формування соціальної згуртованості можна уявити у вигляді листкового торта, де кожен попередній пласт є основою для наступного, або у вигляді піраміди, де кожен наступний камінь не висить у повітрі, а займає відповідне місце, щоб піраміда (у нашому випадку – соціальна згуртованість) була довговічною і надійною. Отже, формування соціальної згуртованості є поступовим процесом, який охоплює низку взаємопов'язаних етапів (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Модель формування соціальної згуртованості

Розгляньмо відтак модель такого формування більш детально.

1. Визначення спільної основи є першим і критично важливим етапом формування соціальної згуртованості. Цей процес зосереджений на пошуку точок дотику між людьми або групами – точок, які можуть слугувати базою для об’єднання. Це можуть бути спільні інтереси, цінності, цілі, традиції або навіть спільні виклики, з якими стикаються всі члени спільноти. Спільна основа – це те, що об’єднує людей, даючи їм відчуття причетності до чогось більшого. Така основа може бути а) матеріальною і базуватися на потребі в спільних ресурсах (розвиток інфраструктури, будівництво нових доріг тощо); б) емоційною, що передбачає спільні цінності, прагнення чи традиції, і в) ситуаційною – коли є виклик, який потребує колективного вирішення (екологічна проблема, криза). Звісно, можуть поєднуватися різні елементи, що беруться за основу. Так, на початку повномасштабного вторгнення рф ситуативний чинник (війна і, як наслідок, необхідність виживання) поєднався з емоційним (потребою відстояти власну незалежність і подбати про безпеку близьких), що сприяло широкій мобілізації різних верств і категорій громадян. Коли люди знаходять те, що їх об’єднує, вони готові співпрацювати, долати виклики і разом досягати цілей.

2. Ми вже зазначали вище, що довіра є «клеєм», який об’єднує суспільство, сприяє співпраці та зменшує соціальну напруженість. Без довіри, її поглиблення та підтвердження щоразу, коли виникає така потреба, неможлива спільна діяльність. Довірчі стосунки і відносини уможливлюють спільні дії і є основою для побудови взаємодії. Факт знайомства з кимось не передбачає постійної та автоматичної довіри. Лише налагодження контакту на особистому рівні з іншими дає змогу будувати взаємодію. Відтак люди починають взаємодіяти в різних ситуаціях, обмінюючись інформацією та досвідом. Це створює перше уявлення про те, чи можна довіряти іншій людині або якійсь

організації. Надалі довіра проходить (або ні) свої перші «випробування» на практиці: відбувається перевірка надійності партнерів через спільні дії. Під час спільної діяльності люди оцінюють, чи дотримуються інші своїх зобов'язань та обіцянок. Надалі, коли дії та рішення відкриті для обговорення, зменшується підозріливість, а довіра зростає, формується позитивний досвід співпраці. Якщо співпраця дає успішний результат, це формує впевненість, що така взаємодія буде ефективною і в майбутньому. Загалом, довіра зростає, коли члени спільноти дотримуються прийнятих правил і відповідально будують власну взаємодію на основі дотримання соціальних норм.

3. На наступному етапі відбувається ідентифікація з групою (спільнотою) і/або лідером. Це процес, завдяки якому людина поступово починає усвідомлювати себе частиною спільноти, приймаючи її цінності, норми, цілі та дії. Вона тепер не лише формально належить до групи, а й відчуває психологічний зв'язок з нею, що впливає на її поведінку, мотивацію та готовність до співпраці. Така ідентифікація може відбуватися як на рівні окремої громади чи іншої порівняно невеликої соціальної групи, так і на рівні суспільства або нації загалом. Людина починає розуміти, що певна спільнота є важливою для її життя чи діяльності. Усвідомлення спільності інтересів –це основа для сприйняття норм та цінностей спільноти як своїх власних. Формується психологічний зв'язок із спільнотою: людина відчуває емоційну прихильність до спільноти і розуміє, що успіхи або невдачі останньої впливають на неї особисто. Це створює умови для активної участі в житті спільноти (наприклад, участі людини в спільних заходах і проєктах) та формування колективної ідентичності, коли людина починає сприймати себе крізь призму групи: «Я частина цієї спільноти». Це стає основою для тривалої згуртованості. Аналогічними є процеси ідентифікації з певним суб'єктом – лідером якоїсь спільноти, що вимагає від особи співвіднесення себе з тією ціннісно-діяльнісною основою, яку уособлює цей лідер і, відповідно, його група (спільнота).

4. Наступний етап – розвиток різних форм спільної діяльності, коли люди працюють разом над досягненням спільної мети. Така взаємодія сприяє формуванню довіри, поліпшенню комунікації, зміцненню зв'язків між людьми та створенню почуття спільності. На цьому етапі: а) виникає або формується взаємозалежність (люди починають розуміти, що для досягнення мети потрібні зусилля кожного. Це формує відчуття взаємозалежності, коли успіх залежить від внеску кожного учасника; б) формується спільний досвід (спільна діяльність створює унікальний досвід, який стає основою для соціальних зв'язків і дружби); в) поліпшується комунікація (у процесі співпраці люди розвивають навички комунікації, вчаться домовлятися і долати суперечності); г) посилюється почуття спільності (коли люди бачать, що вони разом досягли певного результату, це зміцнює їхнє відчуття спільності та гордості за виконану роботу); д) відбувається навчання взаємної підтримки (у процесі спільної роботи, долання труднощів люди вчаться підтримувати одне одного, надавати допомогу одне одному. Це створює атмосферу солідарності).

5. На п’ятому етапі відбувається розвиток механізмів взаємодії. Це процес створення структур і правил, які регулюють комунікацію, співпрацю та вирішення проблем у спільноті. Механізми взаємодії – це набір правил, інструментів та організаційних структур, які: полегшують спілкування між членами спільноти; забезпечують рівність доступу до інформації та ресурсів; сприяють координації дій, розподілу обов’язків і залагодженню конфліктів; створюють простір для обговорення та ухвалення рішень.

Такі механізми взаємодії формуються завдяки спільному визначенню потреб, розробленню правил і процедур, формуванню відповідних організаційних структур (рад, комітетів тощо), призначенню відповідальних осіб, регулярній комунікації і, звісно ж, моніторингу і вдосконаленню цих механізмів (коригуванню правил чи зміні структур). Розвиток механізмів взаємодії – це ключовий процес для забезпечення довготривалої соціальної згуртованості. Він створює прозорі й ефективні правила, які сприяють співпраці, зміцненню довіри та сталості зв’язків у спільноті. Завдяки механізмам взаємодії групи і спільноти стають більш організованими, стійкими до криз і здатними досягати своїх цілей.

6. Наступний етап пов’язаний з розв’язанням конфліктів. Це не означає, що конфліктів немає чи не може бути на інших етапах. Радше навпаки. Ми виокремлюємо цей етап свідомо, оскільки навіть у найбільш згуртованих спільнотах (групах) можуть виникати суперечності через відмінності в інтересах, поглядах чи культурних цінностях. У цьому разі йдеться про ситуацію, коли спільнота досягає певного рівня згуртованості і, природно, стикається із системними викликами, що породжують конфлікт, який зачіпає всю спільноту або значну її частину. Як саме спільнота долає конфлікти, визначає її здатність залишатися єдиною і функціональною. Якщо спільнота ігнорує, не розв’язує або приховує конфлікти, відбувається руйнація згуртованості. Водночас конфлікт створює можливості для розвитку: розв’язання конфлікту через діалог і взаєморозуміння може зміцнити зв’язки між членами спільноти та поліпшити її функціонування. Загалом, це ті конфлікти, розв’язання яких покладається на інституціональні суб’єкти.

7. Сьомий етап пов’язаний з підтриманням відчуття спільності. Це етап і процес, завдяки яким групи або спільноти зберігають емоційний зв’язок, взаємну довіру та відчуття належності. Таке підтримання відчуття спільності вимагає регулярної взаємодії, набування спільного досвіду та залучення членів спільноти до діяльності, яка підсилює їхню єдність.

Відчуття спільності – це емоційний стан, коли люди усвідомлюють свою належність до певної групи чи спільноти; відчувають відповідальність за спільні інтереси й потреби; розуміють, що їхній внесок важливий для загального добробуту; відчувають гордість за свою групу або спільноту. Підтримання відчуття спільності залежить від дій інституціональних суб’єктів і відбувається завдяки регулярній комунікації, участі в спільних заходах, збереженню традицій і ритуалів, обміну досвідом та знаннями, визнанню спільних досягнень, створенню спільного простору тощо.

8. На наступному етапі відбувається закріплення спільної ідентичності, що стає основою для тривалого гуртування. Закріплення спільної ідентичності – це етап і процес, завдяки яким група чи спільнота формує єдине цілісне уявлення про те, хто вони, які цінності сповідують і яких цілей хочуть досягти. Спільна ідентичність об'єднує учасників через усвідомлення належності до чогось більшого, ніж вони самі, і закладає основу для довготривалої соціальної згуртованості. Закріплення спільної ідентичності створює сильний емоційний і символічний зв'язок між членами групи, сприяє довірі, співпраці та стійкості до викликів. Спільнота, яка має сильну спільну ідентичність, здатна не лише підтримувати єдність, а й адаптуватися до змін і долати кризи. Інституційно таке закріплення відбувається завдяки усвідомленню спільних рис (наприклад, заклик-гасло «ми всі зацікавлені у…»), формуванню символів, спільному досвіду, плеканню спільних цінностей, залученню нових учасників, розвитку й підтриманню традицій тощо.

9. Дев'ятий етап пов'язаний з формуванням інституційної підтримки. Створюються організації, структури або механізми, які забезпечують довгострокову стабільність і сталість соціальної згуртованості. Інституційна підтримка робить взаємодію системною, прозорою та ефективною, що дає змогу групам і спільнотам координувати свої дії, розв'язувати проблеми й досягати спільних цілей.

Інституційна підтримка охоплює формалізовані структури (державні установи, комітети чи ради, благодійні і волонтерські організації, фонди, освітні та культурні установи тощо, які представляють інтереси спільноти й організовують її діяльність); набір принципів, правил і процедур, які забезпечують справедливість і прозорість, а також ресурси (людські, матеріальні чи фінансові), які допомагають спільноті функціонувати. Формування інституційної підтримки – це стратегічний підхід до побудови довготривалої соціальної згуртованості. Інституції забезпечують системність, сталість та ефективність у розв'язанні проблем і досягненні спільних цілей. Вони створюють основу для співпраці, залучення ресурсів і збереження єдності спільноти в умовах змін чи викликів.

10. Завершальний етап формування соціальної згуртованості пов'язаний зі стійкістю до викликів. Таку стійкість можна розглядати як здатність спільноти ефективно мобілізувати ресурси, адаптуватися до кризових ситуацій і підтримувати свою єдність за складних обставин. Справжня соціальна згуртованість проявляється тоді, коли спільнота не лише долає виклики, а й зміцнюється під їх впливом. Стійкість до викликів передбачає здатність швидко реагувати, єдність перед спільними загрозами, адаптивність спільноти (як готовність змінювати підходи і стратегії, щоб впоратися з новими викликами), збереження соціальних зв'язків тощо. Прикладами такої стійкості до викликів можуть бути «друге дихання» волонтерського руху, яке він дістав з початком повномасштабної агресії рф; або гуртування громадян під час масових вимкнень електроенергії, коли мешканці створювали власні «пункти

незламності», щоб разом пережити біду. Стійкість до викликів передбачає, що громада швидко мобілізується для взаємодопомоги.

Насамкінець зауважимо ще декілька важливих моментів. Ми свідомі того, що деякі етапи повторюють певною мірою ті психологічні механізми соціальної згуртованості, які вже було описано вище. Це пов’язано з тим, що кожен етап фактично можна розглядати в цих двох площинах. В ідеалі формування тривалої соціальної згуртованості передбачає своєрідне «звіряння» на кожному етапі: відбувається оцінювання та перевірка надійності партнерів і дається оцінка результатам усіх попередніх етапів, що, відповідно, визначає міру залученості в процеси спільного творення. Адже гуртування – це і є, власне, творення спільного майбутнього і спільне творення майбутнього. Очевидно, що міра залученості, проживання особою певного етапу може бути різною, що, зрештою, визначає силу гуртування і здатність спільноти протистояти викликам. Чи може відбутися перехід на наступний етап до повного «оформлення» попереднього? Очевидно, так. Як ми вже зазначали, соціальна згуртованість – це динамічний процес, а не застигла в бурштині реальність. Кожен етап є пролонгованим у часі, і спільнота чи окремий суб’єкт у межах свого самовизначення може звертатися і повертатися до попередніх етапів. Рух від будь-якого шару нашого «листкового торта» може відбуватися до його основи. «Просочення» феноменів і процесів зверху донизу буде визначати в кінцевому підсумку і якість спільної основи.

Розділ 3
РИЗИКИ ВНУТРІШНІХ ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ, СПРИЧИНЕНІ ВІЙНОЮ

3.1. Еволюція безпекових парадигм як рух від матеріальної до рефлексивної парадигми

Війна завжди має не лише зовнішній, а й внутрішній вимір. Поряд із військовим протистоянням відбуваються складні соціально-психологічні процеси, які впливають на національну безпеку зсередини. Однак тривалий час ці внутрішні загрози ігнорувалися – як у науковому дискурсі, так і в національних безпекових стратегіях. Конфлікти (війни) XXI століття – гібридні, інформаційні, ціннісні – руйнують старі підходи до розуміння національної безпеки, адже загрози виникають не лише на кордонах, а й у самому тілі соціуму – у довірі, комунікації, моральних нормах, у спільних уявленнях про справедливість тощо. Стало очевидним, що сучасне розуміння національної безпеки потребує розширення – від суто інституційної стійкості до психологічної інтеграції суспільства, здатності підтримувати внутрішню єдність попри невизначеність і травмованість.

Традиційно національна безпека означала стан, за якого держава захищена від зовнішніх посягань. Проте, як наголошує K. Booth (2007), у сучасному світі головне питання полягає не в тому, від кого оборонятися, а що саме захищати. Якщо держава втрачає внутрішню цілісність – моральну, комунікативну, психологічну, вона може бути формально сильною, але фактично нестабільною. Безпека, отже, свідчить не стільки про контроль, скільки про здатність підтримувати сенсову зв'язність спільного життя.

У цьому сенсі національну безпеку можна визначити як *комплексну здатність соціуму зберігати узгодженість між інституційною стійкістю, ціннісними орієнтирами і психологічним відчуттям довіри*. Інституційний рівень забезпечує порядок, правову визначеність, гарантії справедливості; ціннісний – формує моральні межі, а психологічний – стабілізує афекти, що дає людині змогу сприймати ризик без руйнування цілісності «Я».

Така триєдина структура безпеки перегукується з ідеєю стійкості як процесу відновлення (Hobfoll, Stevens, & Zalta, 2021). Однак якщо у природничих чи військових дослідженнях стійкість розглядають як технічну здатність системи відновитися після удару, то в соціально-психологічному вимірі йдеться про здатність зберігати когерентність досвіду, тобто витримувати зміни, не втрачаючи сенсу. Саме ця когерентність є умовою довіри, а довіра – основою безпеки. Отже, сучасні війни формують не лише зовнішньополітичні, а й глибоко внутрішні ризики для національної безпеки,

оскільки можуть дестабілізувати соціальну згуртованість, ослабити довіру до державних інституцій і стимулювати радикалізацію окремих груп населення. Внутрішні загрози не обмежуються матеріальними чи військовими втратами – вони інтегрують психологічні, соціально-психологічні та культурні механізми, що утворюють комплексну систему ризиків.

Уявлення про національну безпеку зазвичай випливає з політичного лексикону, де воно позначає стан захищеності держави від зовнішніх загроз. Ця семантика – продукт модерності, коли держава мислилася як головний носій раціональності, а війна – як зовнішній об'єкт, який можна відвернути чи стримати. Поняття національної безпеки історично формувалося в полі політичної теорії і осмислювалось у межах державоцентричних моделей, де безпеку тлумачили як захист суверенітету, територіальної цілісності, політичного порядку та військово-політичної стабільності. Такий підхід, закладений ще в працях представників *класичного реалізму* – H. Morgenthau (1948), K. Waltz (1979) – ґрунтувався на припущенні, що загроза є об'єктивною реальністю, а безпека – результатом стримування. Класичний реалізм у працях його представників нормалізує страх як раціональний фундамент політики. «Політика – це боротьба за владу» (Morgenthau, 1948, p. 13): вразливість долають силою, небезпеку – стримуванням. Психологічно це режим раціоналізованого афекту. Тривогу не «переробляють» – її «заморожують» з огляду на баланс потенціалів. У короткій війні це працює, але в тривалій породжує перманентну мобілізацію як норму.

Ключова сліпа зона цього підходу – внутрішній вимір. Реалізм добре бачить фронт, але слабо – тил. Поза увагою залишається той факт, що тривалий мобілізаційний страх підточує узагальнену довіру (до інституцій і між людьми), переводячи її в племінну лояльність. Підозра стає чеснотою, а складність – загрозою. Система, що тримається на страхові, змушена безупинно його відтворювати, інакше слабшає дисципліна. Звідси – виснаження, афективна втома, «тверді» бінарні поділи «свій/ворог» у повсякденному житті. У воєнному суспільстві це прямий шлях до внутрішніх загроз – моральної ерозії, поляризації, делегітимації інституцій тощо.

Людський вимір у цьому баченні був маргіналізований: громадянин поставав радше інструментом державного виживання, ніж активним суб'єктом безпеки. Реалістична парадигма втілювала не лише геополітичний досвід, а й колективну потребу приборкати страх через зовнішню силу. Її раціоналізм – це форма витіснення емоційного хаосу. Така модель створювала ілюзію контролю, але водночас закладала механізм перманентної напруженості: що більша сила, то більша потреба в її підтвердженні. Реалізм, по суті, інституціоналізував страх, перетворивши його на рушійну силу системи.

Реалістична парадигма вибудовує безпеку як функцію сили: світ – анархічний, актори – егоцентричні, майбутнє – невизначене, тож виживає той, хто здатний стримувати інших. Тут безпека постає не як цінність, а як механізм виживання, заснований на розрахунку сили. Реалістична парадигма виходить з антропологічного припущення про людину як істоту, схильну до конкуренції і

страху. У цьому сенсі вона не просто політична, а психологічна. Її ядро – віра в те, що стабільність можлива лише за умови контролю над афектом, через приборкання імпульсів взаємної недовіри. Таке мислення створює особливу модель свідомості – *раціоналізований страх*.

Реалістична держава, як і реалістична особистість, прагне нейтралізувати тривогу шляхом накопичення сили. У цьому полягає її парадокс: намагання зменшити страх породжує ще більший страх, бо сама логіка рівноваги передбачає постійне відчуття загрози. Реалізм не ліквідовує тривогу, а інституціоналізує її. Саме тому ця школа створює не тільки геополітичну, а й емоційну архітектуру безпеки – порядок, коли стабільність досягається через напруженість. Психологічне припущення тут не проговорюється, але, на нашу думку, є очевидним: афект страху легітимний і неминучий, а завдання політики – інституціоналізувати цей страх у рівновагу стримування. Реалізм тим самим пропонує режим «раціоналізованого страху»: емоція не підлягає опрацюванню – вона лише переводиться в «арифметику» потужностей.

Реалізм справді пояснює, чому слід бути сильним, але погано пояснює, як довго суспільство здатне жити в режимі мобілізаційного страху, не «розкришивши» свій моральний ресурс. Український воєнний досвід демонструє, що «кістяк» сили не тримається без «сполучної тканини» довіри. Якщо страх стає тривалим режимом, узагальнена довіра – міжособова і міжгрупова – деформується, поступаючись місцем племінній лояльності, підозра нормалізується як чеснота, а емпатія знецінюється як слабкість. Реалізм, можливо, є сильним у короткій війні, у тривалій – він продукує внутрішню вразливість. Перманентна мобілізація виснажує соціальну психіку, і держава, що виграє фронт, може програвати тил саме через ерозію довіри. Інакше кажучи, дисциплінований страх, на який спирається реалізм, є водночас розчинником того соціального «клею», без якого сила не конвертується у стійкість.

Критики реалізму, від R. Keohane (1986) до K. Booth (2007), слушно зауважували, що така система не враховує головного: людина і суспільство не здатні нескінченно жити в режимі тривоги. Вона призводить до психологічного виснаження, коли оборона перетворюється на самоціль. У цій точці виникає фундаментальна суперечність: що більше ресурсів держава вкладає у безпеку, то менш безпечно почуваються її громадяни. Такий «реалістичний» ракурс дедалі гірше відповідав природі сучасних конфліктів, які розгортаються не лише на полі бою, а й в інформаційних, соціальних, морально-емоційних і когнітивних просторах.

Сила цієї оптики – у тверезості щодо ворожості світу і в операціональній чіткості. Її слабкість – у сліпоті до внутрішнього. Якщо безпека – це контроль над зовнішнім ворогом, то внутрішні розломи (політико-моральна ерозія, колективне виснаження, підозра) постають як несподіваний «шум», а не як системна загроза. Для суспільства, яке перебуває в стані війни, це фатальна помилка. Реалістична держава може вигравати битви, але програвати афективну економіку – коли населення втрачає здатність миритися з

невизначеністю і легітимувати тягар війни. Реалізм також не має мови для довіри – вона мислиться як побічний продукт сили або збігу інтересів, а отже, руйнування довіри не фіксується як окрема загроза. Виникає внутрішня суперечність: що більше система покладається на страх як інструмент дисципліни, то вищий ризик саморепродукції тривоги (постійне загострення відчуття небезпеки задля підтримання мобілізації), що підточує моральні основи спільноти.

Можна сказати, що розвиток поняття безпеки – це рух від матеріальної до рефлексивної парадигми. Реалістична школа, заснована на переконанні, що загроза є об'єктивним станом середовища, відповідала епосі «видимих» ворогів. Але вже після розпаду біполярного світу (завершення холодної війни) це поняття почали розширювати. Коли з'ясувалося, що війни не зникають попри стримування, увага змістилася від сили до людини. Саме в цьому історичному й інтелектуальному контексті народжується гуманітарний і критичний поворот, який переносить акцент з «державної сили» на внутрішню стійкість людини і спільноти.

Концепція людської безпеки (UNDP, 1994; Booth, 2007) спробувала замінити логіку «виживання» на логіку «гідності». З її появою безпеку стали тлумачити як звільнення від страху та злиднів, як безпеку людини в суспільстві, а не держави у світі. Це змінює саме поняття загрози. Небезпека вже не обмежується зовнішнім ворогом – вона проявляється в бідності, безробітті, соціальній нерівності, деградації довіри. Цей поворот не був лише політичним – він віддзеркалював зміну психологічної оптики. Людину почали розглядати не як об'єкт захисту, а як суб'єкт, здатний до відновлення й саморегуляції. Але разом з тим гуманітарна парадигма не подолала головної дилеми: як забезпечити відчуття безпеки там, де страх став колективною звичкою? Адже сам факт постійного звернення до терміна «безпека» засвідчує, що вона не досягнута.

Концепція безпеки людини зробила важливий крок – визнала афективну сторону політики. Ця гуманітарна парадигма відкрила важливий напрям – перенесення акценту з контролю на довіру, із влади – на добробут, з оборони – на гідність. Проте за своєю природою вона залишалася реактивною, адже гуманітарна етика лише пом'якшила той самий страх, який реалізм намагався приборкати. Людина в цій парадигмі стає об'єктом захисту, але не суб'єктом осмислення небезпеки, її афект регулюється ззовні. Тому гуманітарна безпека залишається моральною, але не психологічною. Крім того, вона мала й інші обмеження: фрагментарність показників, брак інтегративної теорії колективної психіки і надмірну нормативність. І головне – вона не мала інструментів, щоб пояснити, як емоції переходять у соціальні форми.

Значним кроком уперед стала поява *теорії сек'юритизації Копенгагенської школи* (Buzan, Wæver, & Wilde de, 1998). Безпека в цьому підході постає не як факт, а як мовний акт, який визначає, що вважати загрозою, а що – ні. Завдяки цьому аналіз змістився від зовнішньої агресії до механізмів створення загроз усередині самого суспільства. Безпека – це не стан,

а процес сек'юритизації, тобто наділення певного явища статусом «загрози» через дискурсивний акт. Загроза, отже, не дана об'єктивно, а створюється в полі мови, політики та емоцій. Цей підхід відкрив шлях до аналізу безпеки як соціальної конструкції, де вирішальну роль відіграють не матеріальні фактори, а афективні режими сприйняття небезпеки (Wæver, 2011). Однак сек'юритизаційна логіка мала й тіньовий бік. Вона показала, як легко політичні еліти можуть мобілізувати страх, перетворюючи його на легітимну підставу для надзвичайних заходів. Інакше кажучи, безпека як дискурс породжує загрозу як емоційний конструкт.

Копенгагенська школа виникла на зламі епох, коли стало очевидно, що старі моделі загрози більше не працюють. У цій теоретичній концепції безпека перестає бути фактом зовнішнього світу – вона стає мовним актом. Те, що називається небезпекою, існує настільки, наскільки це визнано небезпечним у публічному просторі. На перший погляд, це семантична інновація. Але по суті – більш глибоке психологічне зрушення. Копенгагенська школа зробила важливий крок – вона винесла страх у сферу мови. Її ключова теза – загроза є лише тоді, коли її названо. Такий крок означав спробу раціоналізувати афект через символізацію.

Копенгагенська школа впроваджує в теорію безпеки поняття інтерсуб'єктивності: загроза не є ані об'єктивною, ані вигаданою – вона є спільною домовленістю про страх. Загроза – продукт політико-комунікативної взаємодії, а не об'єктивна константа. Психологічна інтуїція тут важлива: щоб сек'юритизація відбулася, має бути емоційна готовність аудиторії – мінімальний консенсус щодо страху. Інакше кажучи, афект – передумова дискурсу, хоч у самій теорії він залишається «за кадром».

Отже, безпека стає продуктом не раціонального аналізу, а колективної афективної згоди. Це важливий етап, бо вперше в науковому дискурсі з'являється ідея, що емоції можуть бути не побічним, а структурним чинником політики. Сек'юритизація – це своєрідний мовний катарсис, у якому колективна тривога дістає «ім'я», а отже, стає керованою. Проте за цим актом прихований психологічний парадокс: те, що можна назвати, не зникає, а закріплюється. Мова не усуває страх – вона його стабілізує у вигляді соціальної істини.

Сек'юритизація виконує подвійне завдання. По-перше, вона зменшує невизначеність, прикріплюючи страх до імені – «це» наш ворог, «ось» наш порятунок. По-друге, вона мобілізує – дає змогу обійти звичайні правила задля «виняткових» заходів. У короткостроковому вимірі це ефективно, у довгострокаваному – з'являється ефект фіксації афекту (щойно явище означено як «екзистенційне», воно вимагає постійного підтвердження власної «фатальності»).

В умовах війни сек'юритизація працює як миттєвий стабілізатор смислу: вона «прикріплює» тривогу до імені («це екзистенційно небезпечно»), дає право на виняткові заходи, зменшує невизначеність. Але проблема в тому, що такий акт не гасить афект. Назване «екзистенційним» починає жити власним

життям і потребує постійних підтверджень. Звідси феномен надлишкової сек'юритизації – розширення спектра «життєво важливих» тем, коли майже будь-яка сфера (від медіадискурсу до культурної політики) набуває воєнно-винятковий статусу. У тривалій війні це «вирощує» когнітивну ригідність – суспільство втрачає терпимість до амбівалентності. Дискурс не розчиняє тривогу – він її кристалізує.

Український контекст добре показує «клейкість» таких ярликів. У тривалій війні амбівалентність (помилка, інакший голос, моральна двозначність) легше прочитується як небезпека**,** бо так простіше втримувати «чисту» межу. Надлишкова сек'юритизація хроніфікує надзвичайність: «екзистенційними» стають медіа, культура пам'яті, гуманітарні рішення, повсякденні практики тощо. Суспільство, яке довго утримує себе в цих межах, втрачає когнітивність: нюанс вважають загрозою для єдності, а компроміс – ризиком для безпеки.

Сек'юритизація описує процес, коли певна проблема (міграція, інформаційна атака тощо) набуває статусу «екзистенційної загрози». Але за цим актом стоїть не лише мова, а й емоційна готовність суспільства**.** Без неї жоден політичний дискурс не мав би сили. Тобто сек'юритизація – це не просто маніпулювання словами – це акт, який апелює до колективного несвідомого, а страх стає формою соціальної істини. У цьому сенсі Копенгагенська школа показала, що безпека є водночас публічною і приватною, раціональною і емоційною. Однак її слабкість полягає в тому, що пояснюючи, як створюється дискурс загрози, вона не пояснює, чому він резонує і чому люди готові вірити в небезпеку навіть тоді, коли вона є явно сконструйованою.

Сильний бік підходу – він показує, як внутрішні вороги «виробляються» політично і чому в умовах війни суспільство може переорієнтовувати тривогу всередину (на «неправильних своїх»). Копенгагенський підхід відкрив двері до нового питання: чи можна уявити безпеку без страху? Якщо ні, тоді безпека – це не просто прагнення захисту, а стан хронічної тривоги, який перетворюється на соціальну норму.

Ключовою вадою цього теоретичного підходу, на нашу думку, є редукція афекту до функції дискурсу. Те, що швидко впізнається суспільством як загроза, часто спирається на попередньо структуроване емоційне поле (колективні травми, пам'ять, моральні образи тощо), і без цього рівня ми не розуміємо, чому одні акти сек'юритизації набирають силу, а інші – ні. Для пояснення внутрішніх загроз у воєнному суспільстві цього бракує, оскільки потрібно бачити не лише хто і як називає, а й чому саме такі називання «прилипають». Тобто копенгагенцям бракує моделі афекту: чому одні «називання» миттєво «прилипають», а інші – ні? Відповідь лежить поза межами суто дискурсивної рамки, а саме – у травмі, пам'яті, у «потребі визначеності», яка різко зростає під впливом тривалого стресу. Без цієї психологічної «підкладки» сек'юритизація описує форму, але не пояснює енергію, що її зрушує.

Копенгагенський раціоналізм, попри інноваційність, залишається пасткою репрезентації: він не бачить, що слово не лише описує, а й продукує емоцію.

Цей тіньовий бік символізації вперше осмислили представники *паризької школи* (Didier Bigo, Jef Huysmans, Thierry Balzacq), яка ще більше змістила фокус із політичних акторів на практики, афекти і звичні форми реагування на невизначеність. Так, D. Bigo (2002) і T. Balzacq (2005) запропонували поняття «урядування тривоги», тобто спробували пояснити, як сукупність практик, технологій і мікросоціальних процедур керують афектами населення. Цей підхід показав, що загроза – це не просто те, що є небезпечним, а те, що сприймається і переживається як небезпечне, а отже, її психологічна динаміка стає центральною для розуміння внутрішніх ризиків у суспільстві, яке живе в стані війни.

Якщо копенгагенці вивчали, як мова оформлює страх, то паризькі дослідники показали, як страх стає режимом управління. Безпека в цьому вимірі не стан, а технологія афекту, як процес керування страхом, розподілу підозри, профілювання та нормалізації контролю. Держава регулює рівень занепокоєння, щоб підтримувати лояльність і передбачуваність. Страх перестає бути лише реакцією – він стає ресурсом управління, тривога перестає бути помилкою системи – вона перетворюється на її ресурс. Це, власне, і стало точкою, коли з'явилася потреба в глибшому аналізі афективного виміру безпеки. Адже без розуміння емоційних механізмів сек'юритизації не можна збагнути, чому сучасні суспільства відчувають небезпеку навіть тоді, коли немає реальних загроз. Саме тому паризьку школу часто називають мостом між безпекознавством і психологією емоцій: вона показала, що політична влада функціонує завдяки регулюванню колективного афекту.

Паризька школа повертає тіло й афект у центр політики безпеки, показує, що безпека функціонує як режим керування занепокоєнням: мережі інституцій, процедур, професійних спільнот і рутин виробляють, розподіляють і нормують тривогу. Це не просто ідеологія – це щоденна технологія – перевірки, профілювання, інфраструктури нагляду, мови ризику. Суспільний порядок підтримується не усуненням страху, а дозованою, керованою його присутністю. Для воєнного суспільства це пояснює, чому внутрішні загрози можуть бути побічним продуктом власних безпекових практик, адже контроль, що постійно «підсвічує» ризики, відтворює проєктовану підозру між «своїми».

Сила підходу – у матеріалізації афекту: страх постає не як метафора, а як інституційний ресурс. Внутрішня ж суперечність – це самопосилення тривоги. Адже режим, який легітимує себе, керуючи занепокоєнням, зацікавлений у збереженні (а інколи й у підвищенні) рівня тривоги як підстави для власної необхідності. У цьому сенсі політика безпеки ризикує перетворитися на «афективну ренту», коли інституції «живуть» з того, що підтримують стан напівзагрози.

Головна аналітична лакуна цього підходу – це механізм «перетравлення» афекту. Паризька школа блискуче описує циркуляцію тривоги, але майже не

торкається питання, як колективні емоції перетворюються на смисли (пам'ять, моральні межі, уявлення про справедливість тощо), які відтак можуть бути інтегровані без репресії. Без цього бачення «урядування тривоги» зависає між соціологією контролю і політичною психологією, не даючи ключа до відновлення довіри як противаги внутрішнім загрозам.

Очевидно, що ані копенгагенська, ані паризька школи не змогли відповісти на запитання: чому суспільство піддається афективному зараженню? Звідки береться сама готовність повірити в загрозу, навіть тоді, коли її об'єктивні масштаби мінімальні? Паризький підхід розкрив, що сучасне суспільство живе не попри страх, а через нього. Страх стає цементом соціальної реальності. Проте й тут залишається невирішеним питання: якщо страх – основа порядку, то що відбувається, коли цей страх втрачає об'єкт, коли ворог зникає, а тривога залишається? Саме на цьому зламі виникає *онтологічна теорія безпеки* (Giddens, 1991; Mitzen, 2006), яка переводить аналіз у психологічну площину.

Центральна ідея цієї школи полягає в тому, що людина і спільнота потребують не лише фізичного, а й екзистенційного відчуття стабільності – послідовності в уявленнях про себе і світ. Коли ця послідовність руйнується, виникає глибока тривога, яка шукає вихід у створенні нових символічних кордонів. Безпека в роботах представників цієї школи постає не як результат сили, а як продукт довіри до світу. Сила підходу – в артикулюванні центральності смислу: безпека можлива лише там, де травма не «розриває» час, а інкорпорується в спільну історію. Але й тут є внутрішня суперечність. Спільнота може утримувати шкідливі патерни (внутрішні вороги, ритуалізована підозра, агресивні межі «чистоти»), бо вони забезпечують онтологічний комфорт (Mitzen, 2006). Отже, самі механізми стабілізації ідентичності можуть репродукувати внутрішні загрози, якщо «заспокоєння» досягається через виключення й відчуження.

Онтологічна перспектива виводить безпеку з площини сили і контролю в площину екзистенційної послідовності: індивіди і держави потребують відчуття сталості себе у світі. Ця сталість – психологічний «якір», який дає змогу функціонувати (Giddens, 1991; Mitzen, 2006). Коли війна руйнує повсякденні «я знаю, як буде завтра», суспільство шукає способів підтвердити реальність – відновити наративну тяглість, моральні опори, довіру як базову впевненість у передбачуваності іншого. Вона повертає безпеку до її екзистенційного коріння – потреби людини в послідовності буття. Безпека – це не контроль і не влада, а можливість відчувати реальність як неперервну. У цьому сенсі головна загроза не агресор, а розрив між минулим і теперішнім, між образом себе і досвідом війни. Людина, позбавлена відчуття послідовності буття, втрачає здатність довіряти не лише іншим, а й власному сприйняттю

Можна зробити висновок, що онтологічна безпека – це спроба відновити когнітивну та афективну інтеграцію світу після травми. J. Mitzen застосовує це до політики, показуючи, що актори можуть «зависати» в конфліктних рутинах просто тому, що ті підтримують передбачуваність «Я». Він пише: «Держави

можуть прагнути до процедур, що забезпечують самоідентичність, навіть якщо ці процедури є конфліктними» (2006, p. 345). Для воєнного суспільства це означає, що інтеграція травми в наратив – це не факультативна «гуманітарщина», а безпекова необхідність. Без неї загроза проживається як перманентний розлад реальності, де кожна неоднозначність здається небезпекою.

Але саме тут криється пастка. Відновити послідовності буття легше через виключення: окреслити «чисті» межі «Ми», знайти внутрішнього «свого-чужого», стабілізуватися за рахунок моральної простоти. Це – феномен «заспокоєної небезпеки». Психологічний комфорт «купується» ціною нормалізації внутрішнього ворога. Така стабілізація коротко «гріє», але довго підточує, закриваючи публічний простір для складності й компромісу, консервує конфліктогенність і знову руйнує довіру.

Цей теоретичний підхід знову виводить безпеку в площину психології, але тепер – на рівень системного осмислення. Якщо реалізм будував порядок на страху, гуманітарна парадигма – на співчутті, копенгагенська – на дискурсі, паризька – на керуванні афектом, то *онтологічна* пропонує інше – стабільність через смисл. Її головна теза: безпека можлива лише там, де колектив зберігає здатність інтегрувати досвід у зв'язну історію. Онтологічна теорія формулює умову: потрібна тяглість смислу (інтеграція втрат у спільну історію), але не дає операційної відповіді, як її досягати в умовах тривалої війни, коли афект перевищує когнітивну місткість системи. Потрібна зв'язка із психологією емоцій і довіри. Потрібна відповідь на питання: як афект перетворюється на смисл і як довіра (міжособова, міжгрупова, інституційна) формує петлю – «страх → підозра → контроль → ще більший страх»? Вона утверджує примат смислу над силою/контролем, але не відповідає на запитання: як саме афект стає смислом і як довіра руйнує цикл «загроза → підозра → контроль»?

Онтологічна безпека відрізняється тим, що вона не конкурує з іншими школами, а проходить крізь них. Її фокус – не на тому, *що загрожує*, а на тому, *як суб'єкт витримує свою вразливість у часі*. Вона додає глибинно психологічний рівень до аналітичних моделей; показує, що потреба в безпеці є, по суті, потребою в «незруйнованості Я», яке здатне розповідати про себе послідовну історію, навіть у середовищі невизначеності. Онтологічна безпека переводить увагу з матеріальних загроз на підтримання безперервності «Я/Ми» через наративи, рутини і передбачувані соціальні взаємодії. У цій оптиці «небезпека» – це не лише ракети й кордони, а насамперед тріщини в самоідентичності, що породжують екзистенційну тривогу. Саме тут і відкривається перехід до *критичної* (*валлійської*) *безпекової школи*. Якщо загроза є продуктом соціальних умов і владних відносин, то безпека не зводиться до стабілізації наявних ідентичностей – вона потребує емансипації від структур, що систематично відтворюють вразливість, страх і залежність. Тобто критична школа переводить фокус із «гомеостазу ідентичності» на перетворення умов її можливості.

Валлійська школа безпеки, що сформувалася в 1990-х роках, стала тією інтелектуальною традицією, яка вперше спробувала звільнити поняття «безпека» від його технократичного і державоцентричного ядра. Її представники Ken Booth, Richard Wyn Jones, Andrew Linklater, Nicholas Wheeler і Steve Smith запропонували не просто іншу теорію безпеки, а переорієнтацію самої антропології суб'єкта безпеки. Якщо копенгагенська школа аналізує, як політичні актори «сек'юритизують» проблеми через мовні акти, то валлійська школа порушує питання: що означає «бути в безпеці» у психологічному, моральному та екзистенційному сенсі? Її критичний пафос полягає в тому, що справжня небезпека починається не «ззовні», а всередині – у структурі страху, залежності та нерівності, що формують саму свідомість суб'єкта. K. Booth розглядає безпеку як емансипацію – процес звільнення від структур, які підтримують тривогу, покору й відчуження. Це не політична декларація, а радше психологічний процес розкріпачення. «Безпека, – писав він, – означає звільнення людей від тих умов, які позбавляють їх можливості робити те, що вони вільно обрали б робити» (Booth, 1991, p. 319). У цьому визначенні важливе не так поняття «звільнення», як його психологічний зміст: безпека – це стан, у якому суб'єкт може осмислювати власний страх, не редукуючи його до ворожості.

З погляду сучасної психології, ідеться про толерантність до невизначеності (Kruglanski & Webster, 1996) – здатність витримувати амбівалентність і не перетворювати її на потребу в «закритті». Людина, яка потребує негайного когнітивного завершення, шукає безпеку у владі, порядку, суворих межах. Натомість емансипований суб'єкт здатен переживати невизначеність як умову свободи. Отже, Booth переносить акцент з інституційних форм безпеки на її внутрішню, афективно-когнітивну структуру.

Richard Wyn Jones (1999) розвиває цю лінію, упроваджуючи поняття *емансипаційного реалізму* – синтезу критичної теорії із психологією саморефлексії. Для нього безпека – це не стабільність, а усвідомлення власних залежностей від структур страху. У цьому сенсі емансипація – це не втеча від небезпеки, а прийняття відповідальності за її інтеріоризовані форми. Коли суспільство живе в стані постійної сек'юритизації, воно фактично відмовляється від рефлексії, передоручаючи афект страху державі. Валлійська школа вбачає в цьому симптом психологічної гетерономії: суб'єкт стає залежним від системи, яка відтворює його тривогу, щоб керувати поведінкою. Емансипація означає повернення собі «авторства» над страхом, перехід від несвідомої проєкції загрози до її свідомої інтерпретації. Цей перехід можна трактувати як різновид психологічної терапії: суспільство вчиться бачити, як саме воно продукує «ворогів», щоб зберегти уявлення про власну цілісність.

Andrew Linklater (1998) додав до цього морально-афективний вимір. Його концепція *трансформації політичної спільноти* ґрунтується на ідеї, що безпека починається з розширення кола емпатії, з переходу від замкненої ідентичності до комунікативного простору, де інші визнаються не як загроза, а як умова власної суб'єктності. Linklater тлумачить безпеку як форму комунікативної

інклюзії, де довіра й взаєморозуміння замінюють страх і контроль. Психологічно це відповідає процесу емпатійного розширення (Batson, 2011): усвідомлення вразливості «Іншого» знижує тривогу й агресію, відкриваючи можливості для кооперації. Отже, безпека у Linklater – не інституційна гарантія, а психологічний досвід взаємності.

Nicholas Wheeler (2000) поглиблює цю перспективу, розглядаючи довіру як основний афективний механізм безпеки. Його теза «безпека через довіру» передбачає, що міжнародні системи можуть бути стабільними не лише завдяки балансу сил, а й завдяки взаємному передбаченню добрих намірів. Довіра у Wheeler – не наслідок безпеки, а її причина. Вона зменшує потребу в контролі, створюючи афективну впевненість у стабільності світу. Водночас довіра – психологічно крихка структура, вона вимагає здатності витримувати невпевненість і не зводити її до підозри. Під кутом зору когнітивної науки йдеться про зниження потреби в «схопленні» і «замороженні» мислення (Kruglanski, & Webster, 1996). Отже, безпека через довіру – це не просто етична стратегія, а афективна компетентність, що формується в процесі міжособистісного і міждержавного спілкування.

Внесок Steve Smith (1999) у цю традицію полягає в упровадженні рефлексивного виміру. Він наголошує, що знання про безпеку саме і є актом влади. Отже, критична безпека має починатися із психологічного усвідомлення власної участі у виробництві страху. Це вимагає метакогнітивної позиції – здатності мислити про власне мислення, розуміти, як дослідник або політик проєктує власні емоційні матриці на світ. У цьому аспекті валлійська школа близька до психоаналітичного підходу: вона вбачає в безпеці не об’єктивний стан, а структуру несвідомих бажань, потребу в контролі, у збереженні меж, у підтриманні образу «ворога» як дзеркала ідентичності.

Саме тут проявляються і межі підходу. Валлійська школа тяжіє до нормативної моралізованості; вона розглядає безпеку як етичний ідеал, але не розробляє психологічних механізмів, за допомогою яких цей ідеал може бути реалізований у травмованому, афективно нестабільному суспільстві. У текстах її представників майже не проглядається увага до феномену колективної травми, що визначає постконфліктні ідентичності. Як зазначають Hutchison і Bleiker (2014), афекти страху, гніву, приниження є не побічним ефектом, а головним матеріалом політики безпеки. У цьому сенсі гуманістичний оптимізм Booth і Linklater не враховує того, що емансипація вимагає не лише морального, а й «психологічного лікування» – інтеграції травми, перероблення афективних зв’язків, формування здатності довіряти після втрати.

Інша проблема полягає в тому, що емансипаційна модель розглядає автономного, рефлексивного індивіда, тоді як сучасні суспільства часто діють у режимі афективного зараження і групового мислення (Cohen, 2011). Психологічно це означає, що «емансипований суб’єкт» – радше нормативна фігура, ніж емпірична реальність. Без залучення емпіричних методів (психометричних, експериментальних, нейропсихологічних) емансипаційна парадигма залишається на рівні філософського ідеалу.

Попри ці обмеження саме завдяки гуманістичній надлишковості валлійська школа створила простір, у якому безпеку можна розглядати як психологічну здатність до довіри, рефлексії і співпереживання. Її внесок полягає в тому, що вона показала: загроза не лише зовнішня, а й внутрішня; безпека не лише стратегічна, а й афективна; емансипація не лише політична, а й когнітивна. Валлійська школа перетворила безпеку на форму самопізнання і тим самим відкрила шлях до міждисциплінарного синтезу міжнародних відносин і психології. У перспективі саме цей психологічний потенціал може стати основою для «посттравматичної» парадигми безпеки, де звільнення означає не усунення, зникнення загроз, а здатність колективу інтегрувати афект страху в структуру довіри. Пізніше Booth (2007) визначав емансипацію як безпеку для людей не через владу над іншими, а через владу над собою. У цьому визначенні зосереджено головну психологічну інтуїцію валлійської школи: *безпека – це не стан системи, а якість свідомості*.

Якщо валлійська школа повернула поняття безпеки до виміру внутрішньої свободи й афективної взаємності, то *постструктуралістська традиція* робить відтак наступний крок. Вона радикалізує рефлексивність**,** переміщуючи аналіз із «внутрішнього переживання» безпеки до умов її можливості – дискурсивних практик, образів, технологій влади та урядування, які взагалі роблять можливими і «небезпеку», і «безпеку». У цьому сенсі постструктуралізм не суперечить гуманістичному імпульсу валлійців. Він радше показує, як саме гуманістичні значення народжуються в мережах влади-знання, де формуються суб’єкти, тілесності, афекти й горизонти мислимого (Campbell, 1998; Foucault, 2007).

Постструктуралістська школа безпеки спирається на вихідну тезу, що безпека не передує мові й практикам – вони її створюють. У класичному дослідженні David Campbell (1998) показав, як зовнішня політика США створювала «Інших» – фігури загрози, через які конституювалась ідентичність нації. Безпека тут постає як ефект репрезентацій, риторик «кризи», які не просто описують світ, а встановлюють межі прийнятного страху й допустимої насильницької турботи. Цю лінію поглиблює R. B. J. Walker (1993): дихотомія «всередині/зовні» – не географічний факт, а політико-онтологічна різниця, що продукує суб’єкт «громадянина» і об’єкт «загрози». Інакше кажучи, «де» приховується небезпека – завжди результат практик розмежування, а не природний «стан речей».

Поворот до владно-технологічного виміру робить Michael Dillon (1996): він розглядає безпеку як політику страху, часу і життя, де дисциплінарні режими керують популяціями через статистику, ризик, нормалізацію тілесності. У цій оптиці ризик – ключова категорія. Він інституціоналізує майбутнє як керований простір можливого лиха, переводячи страх у числові формули, індекси й «найкращі практики». Didier Bigo (2002) додає до цього ідею фахівців з безпеки – поле безпекових експертів, що циркулюють між поліцією, прикордонними службами, приватною безпекою та аналітичними центрами, уніфікуючи мовні і технічні стандарти «небезпеки» (міграція, тероризм,

«ненормальні» мобільності). Саме вони «склеюють» дискурси, дані, алгоритми в диспозитив, який розгортає щоденні, «низові» практики (перевірки документів, скринінги, спостереження), де й виробляється звична логіка «хто загрожує і кому».

Цей підхід не заперечує афектів. Навпаки, він показує, як управляють афектами. Jef Huysmans (2006) демонструє, що «інсек'юритизація» повсякденності – це політика емоційної економії: зображення тіл мігрантів на човнах, медійні сцени катастрофи, кадри черг на кордонах конвертують співчуття, страх, огиду в стійкі режими урядування.

Claudia Aradau і Rens van Munster (2011) досліджують «політику катастрофи»: уявлення про майбутні «події низької ймовірності, але катастрофічних наслідків» (терор, пандемії, кліматичні переломні моменти) виправдовують екстраординарні превентивні практики, які змінюють саме поле політичного – від відповідальності до управління невідомим. Так постає безпека як перформативність майбутнього: ми не просто реагуємо на загрозу, а створюємо її контури через моделі, симуляції, сцени-передбачення.

Психологічно постструктуралізм зміщує фокус із «внутрішньої свободи», як у валлійській школі, до суб'єктивації, тобто до того, як люди стають певними суб'єктами через практики безпеки: «підозрілим мандрівником», «надійним громадянином», «ризиковим тілом», «вразливою меншиною». Ідеться не про «помилкову свідомість», що потребує просвітлення, а про матеріально-дискурсивні (Butler, 2009) та біополітичні (Foucault, 2007) механізми, що прилаштовують афекти до ролей і тіл. Умовно кажучи, страх і довіра тут не «всередині» суб'єкта – вони виробляються в процедурі перевірки, у черзі на кордоні, у заповненні анкети, у читанні новинної стрічки. Саме так «індивідуальна психологія» виявляється ефектом технологічних середовищ.

Водночас постструктуралістська традиція збирає під своїм дахом феміністські і постколоніальні внески. Lene Hansen (2006) показує, як мовчання маргіналізованих не є браком безпекового досвіду – це ефект дискурсивних режимів, що не допускають деякі тіла й голоси до статусу «загроз/жертв». Butler (2009) аналізує рамки війни, як образи «оплакуваних» і «неоплакуваних» життів керують ієрархіями емпатії. Тут психологічне зводиться до політики видимості й оплакуваності: чию травму можна розповісти, кому співчувати, хто має право назвати свій страх? Постструктуралізм відповідає, що це не природні межі, а архітектура рамкування**,** яку можна деконструювати і в такий спосіб перерозподілити можливості для довіри, скорботи й солідарності.

Сильна сторона постструктуралізму – у методологічній точності: він вчить читати документи, промови, статистики, мапи, візуальні ряди, технічні стандарти як механізми виробництва безпеки. Завдяки цьому стає можливим аналізувати не лише «великі стратегії», а й дрібну граматику прикордонних процедур, авіаційних протоколів, режимів даних та алгоритмів ризику (Aradau & Munster van, 2011). Проте тут є й обмеження. Критики закидають постструктуралізму надмірний релятивізм**,** слабку операціоналізацію і складність трансляції в політику. Якщо все є дискурсом і перформативністю, то

як відрізнити «кращі» від «гірших» практик безпеки поза локальною боротьбою інтерпретацій? Як вимірювати ефекти «рамок» і «диспозитивів» безпеки? Друга лінія критики – матеріальність: чи не недооцінює постструктуралізм матеріальні загрози (зброя, інфраструктура, кліматичні ризики), коли надто зосереджується на репрезентаціях? Відповідь усередині самої традиції – у повороті до соціології практик (Bigo, 2002; Huysmans, 2006).

На рівні етики постструктуралізм пропонує не програму «звільнення» (як валлійська школа), а критичну пильність до того, що саме ми звільняємо і якою ціною відбувається розкодовування тілесних і дискурсивних умов, за яких одні життя стають «охоронюваними», а інші – «витратними» (Butler, 2009). Психологічно це означає вихід за межі індивідуального «подолання страху» до колективного переписування рамок видимого й відчутного, у межах яких узагалі можливі довіра, емпатія, скорбота і, зрештою, політичні обіцянки безпеки.

У класичному уявленні національна безпека була відповіддю на зовнішнього ворога – обороноздатність, союзницькі угоди, стримування – ідеї, які мають очевидну логіку на коротких часових горизонтах. Та затяжна війна радикально змінює фокус – загроза вже не лише «там», а й «тут» – у режимах переживання невизначеності, у довірі до інституцій, у способах, якими спільнота трансформує травму в спільний сенс. Безпека виявляється не тільки інституційним порядком, а й психологічною архітектурою, що утримує разом афект, когніцію та моральні межі спільного життя. Саме крізь цю призму ми переглянули основні безпекові парадигми – не як історію ідей, а як різні способи поводження зі страхом.

Нижче, у таблиці 3.1, представлено шість проаналізованих парадигм, розташованих у логічній послідовності, яка відображає поступову зміну способів керування страхом.

Ці змінні – не формальні категорії, а психологічні параметри, які дають змогу пояснювати, як війна трансформує внутрішнє життя спільноти. Вони є частиною опор, на яких ми спробували будувати типологію внутрішніх загроз національній безпеці. Усі шість парадигми вказують на одну проблему: що робити зі страхом, коли він переходить із події в режим часу? Якщо «перекласти» ці теоретичні підходи на мову психологічних механізмів, то побачимо їхню спільну вісь – *управління страхом*.

Для України, яка перебуває в стані війни, це означає, що внутрішні загрози не є випадковим «шумом» у тіні фронту. Вони – продукти того, як ми «тримаємо» страх. Тривала війна підсилює мобілізаційний страх й інституційну тривогу, збільшує клейкість ярликів і спокушає до стабілізації через виключення. Без уважної психологічної політики це виливається в афективну інфляцію загрози, інституційну підозру й замикання ідентичності.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що розвиток безпекових парадигм – це історія не лише ідей, а й способів психологічної адаптації до невизначеності. Реалізм створив ілюзію контролю над страхом, але застряг у ньому. Гуманітарний підхід спробував його етично нейтралізувати,

копенгагенський – символічно опрацювати, паризький – інституціоналізувати, а онтологічний – перетворити на пошук смислу. Валлійська школа зсуває фокус із державного щита на емансипацію суб'єкта – звільнення від логіки страху, що знижує потребу в «закритті» під невизначеністю й посилює здатність тримати спільну тривогу без розриву соціальної тканини. Постструктуралістська – показує, що загрози «липнуть» через дискурси: мова про ворога/свого формує контури небезпеки, а отже, робота з наративами пам'яті й травми є так само безпековою, як і інституційні протоколи.

Таблиця 3.1

Парадигми способів керування страхом

Школа/ парадигма	Механізм	Референтний об'єкт	Центральна емоція	Тип загрози	Основний недолік
Реалізм	Контроль через силу	Держава	Страх як раціональна норма	Військова загроза, анархія міжнародної системи	Пастка безпеки – нарощування сили провокує ескалацію
Копенга-генська школа	Символізація через мову	Суб'єкт, визначений мовним актом	Страх як публічна істина	Дискурсивно створена «загроза», що легіти-мізує надзви-чайність	Інфляція безпеки – перетворення будь-якої проблеми на екзистенційну загрозу
Паризька школа	Управління тривогою	Соціальні практики, інститути, мережі експертів	Страх як ресурс	Адміністра-тивно норма-лізований ризик	Самопідсилення підозри – відтворення перманентної небезпеки
Онтологічна безпека	Управління невизначеністю через підтримання стабільного відчуття «Я»	Ідентичність (індивідуальн а чи державна)	Тривога – сигнал розпаду безпе-рервності буття	Структурне насильство, страх, залежність, нерівність	Ригідна фіксація на загрозах
Валлійська (критична) школа	Емансипація через критику владних структур і розширення агентивності вразливих груп; переозначення безпеки як звільнення від структурного насилля	Соціальні практики, інститути, мережі експертів	Надія/соліда-рність як емансипа-тивний афект	Сконструйов ані образи «інших», біополітичні практики контролю	Нормативізм і низька опера-ціоналізованість; недооцінка жорстких силових обмежень
Постструк-туралістська школа безпеки	Деконструкція й реартикуляція дискурсів загроз та ідентичностей; виявлення практик виключення	Дискурс, тілесність, вразливе життя	Підозра як методологічн а пильність	Втрата смислової тяглості, розрив самоідентич-ності	Релятивізм і політична малоефективність; труднощі перетворення критики на практичні рецепти

У цьому русі, на наш погляд, поступово вимальовується нова парадигма – *психологічна безпека*, яка виходить за межі безпекових парадигм і

зосереджується на динаміці афекту, когніції та соціальної довіри, що повноцінно лежить у площині психологічної науки. Під кутом зору психологічної оптики національна безпека у війні – це не лише інституційний і дискурсивний порядок, а насамперед *психосоціальна здатність спільноти трансформувати афект у смисл, а смисл – у довіру*. Психологічна інтеграція – не «гуманітарна надбудова», а стрижень національної безпеки в затяжній війні. Вона може допомогти знайти відповіді на запитання, як працює афективне передбачення, чому під тиском невизначеності зростає потреба в «закритті», як травма і колективна пам'ять формують контури «клейкості» загроз і як практики взаємності відновлюють узагальнену довіру, не редукуючи її до племінної. Найбільш узагальнений і лаконічний висновок полягає в тому, що *безпека в тривалій війні – це не лише про кордони, а про можливість жити зі складністю, не перетворюючи її на ворожість*.

3.2. Психологічний вимір внутрішніх загроз національній безпеці

Після критичного аналізу безпекових парадигм ключове запитання звучить не «яка школа має рацію?», а «як саме афект перетворюється на соціальний порядок?».

Сучасна психологія пропонує тут принаймні три пов'язані вузли:

1. Афективне передбачення і конструювання емоцій. Емоції не лише виникають у відповідь на загрозу. Мозок передбачає і «конструює» їх, спираючись на попередні концепти, норми та пам'ять (Barrett, 2017). Тому війна різко підвищує базову готовність до негативної валентності, система загрози надає пріоритет швидким евристикам (Phelps & Le Doux, 2005).

2. Когнітивна оцінка і потреба визначеності. Те, що ми вважаємо небезпекою, – результат оцінювання значущості й керованості (Frijda, 1986; Lazarus, 1991). Коли невизначеність висока, різко зростає потреба «закриття» – тяжіння до простих, категоричних пояснень і нетерпимість до двозначності (Kruglanski, Roets, & Hiel van, 2011). У цьому стані «ярлики» загрози стають «клейкими», а конспіративні наративи – привабливими як швидкі редуктори складності (Prooijen van & Vugt van, 2018).

3. Ідентичність, поляризація і ресурси. Загроза активує категоризацію «Ми/Вони», підсилює афективну поляризацію і моральне виключення (Iyengar et al., 2019; Tajfel & Turner, 1979). Паралельно діє логіка ресурсів збереження – тривала втрата ресурсів (контроль, передбачуваність, справедливість) спричиняє спіралі дистресу й «економію» емпатії (Hobfoll et al., 2021). Вихід не зводиться до «витіснення страху» – потрібні механізми, що перетворюють афект на спільні смисли (наративи, справедливі процедури) і на взаємність, яка живить довіру (Haslam et al., 2009). Звідси випливає, що довіра не психологічний додаток, а «тримальна балка» безпеки. Вона має щонайменше три складники: когнітивний (передбачуваність/компетентність), афективний (доброзичливість «Іншого») і нормативний (справедливість правил) (Mayer,

Davis, & Schoorman, 1995). Довготривала війна підточує всі три, звідси основна внутрішня загроза – *дезінтеграція довіри*.

У цьому параграфі ми не будемо детально аналізувати різні психологічні теорії (вони добре відомі і грунтовно проаналізовані). Нашим ключовим завданням є простежити, як психологічні механізми впливають на трансформацію структурних слабкостей у реальні загрози. Якщо висловитися ще конкретніше, то ми плануємо, спираючись на відомі психологічні дослідження, відповісти на питання: як афект стає загрозою?; як когніція фіксує загрозу?; як інституції закріплюють загрозу?; як руйнується довіра?; як травма інвертує агресію всередину? Для зручності ми узагальнили ці дослідження під умовними назвами: *1) афективно-регулятивний підхід; 2) когнітивно-нормативний підхід; 3) соціально-ідентифікаційний підхід.*

Війна радикалізує не лише політичну дійсність, а й антропологію загрози. Особистісне «Я» і колективне «Ми» переживають дестабілізацію тих афективно-когнітивних структур, які в мирний час забезпечували мінімальну передбачуваність світу. Те, що в безпековій термінології називають «внутрішньою загрозою», у психологічному вимірі постає як системна дестабілізація афективно-когнітивної рівноваги спільноти, як психічна подія соціального масштабу – момент, коли афект страху шукає когнітивну форму, а когніція, не витримуючи емоційного тиску, починає продукувати образ ворога всередині власної групи. Вона розгортається не в межах політичної волі, а у сфері переживань, інтерпретацій і взаємної довіри. У цьому сенсі поняття «внутрішньої загрози» не можна редукувати до дії окремих агентів чи груп. Воно позначає психологічний режим колективного існування, у якому афект страху, тривоги чи втоми перестає інтегруватися через когнітивні механізми спільного сенсу й починає відтворюватися у формах недовіри, підозри, розколу.

Як ми вже зазначали, міст між теоріями безпеки і психологією проклали концепції онтологічної безпеки: спільноти прагнуть стабільних схем самості й світу. Війна руйнує такі «рамки довіри», а отже, внутрішня загроза виникає там, де колектив втрачає почуття тривкої ідентичності й шукає її компенсації в образах «внутрішнього іншого». Психологічна перспектива уточнює, як саме загроза формується на перетині афекту, когніції та інституційної поведінки. У рамках оцінних моделей емоцій (Lazarus, 1991) і психології ризику (Slovic, 2010) загроза – це емоційно навантажена оцінка ситуації, що керує увагою й дією. У конфліктах тривалої давності соціальна психологія показує, як суспільні переконання щодо конфлікту й емоції гніву/страху структурують інтерпретації подій і політичну підтримку репресивних заходів (Bar-Tal, 2007; Halperin, 2011). Додається вимір потреби у визначеності, що в кризі підсилює поляризацію і «догматизацію» наративів (Kruglanski, Roets, & Hiel van, 2011). Нарешті, теорії культурної/колективної травми (Alexander, 2004; Volkan, 1997) описують, як неопрацьовані втрати перетворюються на політичні схеми самооборони, де «зрада всередині» стає пояснювальною універсалією.

Звідси – *аналітичний висновок, внутрішня загроза у війні – це не константа, а процес циклічної ко-продукції***.** Афективні стани (тривога, лють,

виснаження) активують когнітивні схеми («змови», «нелояльність»), які легітимують інституційні практики (жорсткі перевірки, стигматизацію, «внутрішні чистки»). Останні, відповідно, підсилюють афект через повсякденний досвід приниження чи недовіри. Саме ця петля підсилення формує ядро внутрішніх ризиків.

Афективно-регулятивний підхід. (Афект як джерело когнітивної організації загрози). Афект у війні – це не реакція, а базова енергетика соціального досвіду. Він передує оцінці, визначає фокус уваги й зумовлює ті когнітивні схеми, у яких спільнота осмислює реальність. Дослідження у сфері соціальної психології показують, що емоційні процеси не просто супроводжують пізнання, а конституюють його (Damasio, 1999; Niedenthal et al., 2006). Коли спільнота перебуває в стані постійної небезпеки, афект страху починає структурувати сприйняття – формує «емоційне поле» (Bar-Tal, 2007), у межах якого навіть нейтральні події інтерпретуються крізь призму потенційної загрози.

Афект не є доповненням до мислення – він становить його передумову. FeldmanHall & Shenhav (2019) доводять, що афекти є «передкогнітивними оцінками» ситуацій, коли логічне опрацювання ще неможливе, тіло створює значення швидше, ніж розум його усвідомлює. У кризовій ситуації саме це дає змогу вижити – діяти до пояснення. Тому афект не є слабкістю мислення, а його тимчасовим заміщенням, яке утримує суб'єкта від розпаду. У цьому сенсі емоція – перша форма безпеки; вона не пояснює, але утримує світ цілим.

Психологічна природа афекту виявляється як здатність швидко відновлювати відчуття межі між «Я» і «Хаосом». Gross & Barrett (2019) описують емоційні процеси як регуляторні петлі, що узгоджують внутрішній стан із зовнішніми загрозами. Страх згортає час і звужує простір. Тіло переходить у режим максимальної мобілізації, фокусуючи увагу на потенційному джерелі небезпеки. Це перша когерентна дія в хаосі, перше «так» життю після шоку.

Як стверджує A. Damasio (1999), будь-яке рішення чи оцінка спирається на тілесно емоційні маркери, без них когнітивна система втрачає спрямованість. У стані війни афект страху стає генеративним принципом когніції, він не лише супроводжує оцінювання небезпеки, а й створює саму можливість бачити небезпеку**.** Коли колектив переживає травматичний досвід (бомбардування, втрати, окупацію), афект функціонує як первинна мова, у якій ще немає референтів, але вже є імператив – «Захищайся!». У цьому сенсі безпека постає не як політична категорія, а як афективна функція психіки**.** Саме тому спроби сек'юритизаційних теорій описати загрозу через дискурсивні акти є лише частково адекватними – дискурс виникає після того, як афект уже здійснив «переведення» психічної системи в режим оборони. Мова загрози – це переклад тілесного відчуття тривоги на символічну сцену, де когніція намагається опанувати невимовне. Тому будь-яка сек'юритизація – це раціоналізація афекту, спроба надати тривозі структури причинності й винуватця.

Війна створює хронічне перевантаження афективної системи. Втрачаючи спроможність опрацьовувати тривогу за допомогою спільних когнітивних моделей (довіра, норми, ритуали), суспільство переходить у стан, який можна описати як *афективну інверсію безпеки* – страх перестає бути сигналом небезпеки й стає способом орієнтування у світі. Унаслідок цього зростає схильність до пошуку джерел загрози всередині – у співгромадянах, інституціях, навіть у самій державі. *Афект, який не піддається опануванню, перетворюється на соціальну підозру.*

Афект є одним із найменш видимих, але найпотужніших чинників внутрішньої безпеки в умовах тривалої війни. Він не лише супроводжує події, а структурує спосіб їх переживання, визначає межі колективного реагування й глибоко впливає на стабільність соціальної взаємодії. Стійкість спільноти залежить не від відсутності страху, а від здатності перетворювати емоційні імпульси на керовані й зрозумілі для всіх патерни дії. Коли емоційна система суспільства втрачає передбачуваність, виникає стан, який можна описати як афективну дезінтеграцію: порушується узгодженість між індивідуальними переживаннями, колективними нормами й інституційними механізмами регуляції.

У цьому контексті концепція афективного передбачення набуває особливого значення. Вона описує здатність мозку прогнозувати не лише зовнішні події, а й власні емоційні реакції, формуючи на основі минулого досвіду очікування того, як саме слід почуватись у тій чи тій ситуації (Barrett & Satpute, 2023). Емоція, згідно із сучасними уявленнями, не є автоматичною реакцією, а результатом постійної роботи системи прогнозування. Організм оцінює, що саме може викликати відчуття безпеки чи загрози, і заздалегідь активує відповідні схеми реагування.

Дослідження останнього часу показують, що війна радикально змінює цей механізм. Тривале перебування в ситуації небезпеки створює гіпертрофоване емоційне передбачення: система сприймання навчається очікувати загрозу, навіть якщо об’єктивні ризики знижуються (Bonanno et al., 2022; Phelps, 2021). Таке переналаштування мозку має адаптивну природу на початкових етапах, коли виживання залежить від швидкої реакції, проте в хронічному режимі воно призводить до порушення регуляції афекту, зниження толерантності до невизначеності й загального виснаження психічних ресурсів.

Hobfoll і співавтори (2021) наголошують, що під час тривалих криз найуразливішим виявляється саме механізм прогнозування емоцій. Люди поступово втрачають здатність відрізняти реальну загрозу від її очікування, і тому емоційна система реагує на уявні тригери з тією самою інтенсивністю, що й на фактичну небезпеку. Такий стан можна назвати *афективним перенавантаженням*. Він спричиняє не лише індивідуальні розлади (тривожність, гіперзбудження, емоційну нестабільність), а й колективні збої – зростання соціальної напруженості, поляризацію, недовіру до інституцій.

Дослідження Kalisch з колегами (2020) показали, що в ситуаціях масових травматичних подій саме здатність до когнітивного переформатування афекту

визначає рівень стійкості. Мозок, спроможний оновлювати власні прогнози й будувати нові схеми передбачення, підтримує баланс між реальними й очікуваними загрозами. Якщо ж цей механізм закріплюється на рівні постійної настороженості, емоційна система втрачає пластичність. У соціальному масштабі це означає перехід від *«передбачуваної тривоги»* до *«структурованого страху»* – коли напруженість стає звичним тлом життя.

Війна створює для системи афективного передбачення подвійне навантаження. З одного боку, треба підтримувати високу готовність до реагування, з іншого – зберігати мінімальний рівень емоційної стабільності, щоб забезпечити функціонування спільноти. Коли ці дві функції розбалансовуються, виникає *феномен афективної втоми*. Це не емоційне вигорання в класичному сенсі, а втрата здатності до узгодженого емоційного прогнозування: навіть події, що не становлять безпосередньої загрози, сприймаються як небезпечні, тоді як справжня небезпека часто ігнорується.

У психології катастроф і воєнних конфліктів цей феномен описують як порушення механізму «тонкої регуляції» афекту» (Mancini, 2020). За нормальних умов людина постійно уточнює свої прогнози на основі зворотного зв’язку – якщо очікуваний страх не справджується, рівень настороженості знижується. Під час тривалої війни цей цикл зворотного зв’язку розривається: неможливість контролю і повторювані травматичні стимули утримують систему в стані *«замкненого передбачення»*. Мозок не отримує сигналів, що небезпека минула, тому й далі активує реакцію тривоги.

Поступово афективне передбачення перетворюється на афективну пам’ять, де страх, гнів або недовіра стають не реакціями, а фоновими параметрами сприймання. Це суттєво впливає на соціальну взаємодію: будь-яка невідповідність очікуванням сприймається як загроза, а будь-яке відхилення від норми – як порушення безпеки. Така ситуація формує ґрунт для внутрішньої поляризації, коли психологічне напруження замість того, щоб спрямовуватися на зовнішню небезпеку, починає розподілятися всередині спільноти.

Останні дослідження (Neria & Gross, 2021; Pietrzak et al., 2022) підтверджують, що у ветеранів і цивільного населення, яке перебуває в зоні тривалих бойових дій, порушення афективного передбачення проявляється у вигляді стійкого когнітивного викривлення – переоцінки ризику, зниження впевненості у власних діях, гіперуваги до негативних сигналів. Ці тенденції з часом поширюються на все суспільство, набуваючи вигляду колективної психологічної нестабільності. Для національної безпеки це означає, що внутрішня загроза не завжди приходить іззовні, вона може бути наслідком перевантаження афективної системи. Коли емоційне передбачення функціонує лише в режимі тривоги, інституції втрачають довіру, соціальні контакти скорочуються, а політичні й моральні рішення стають залежними від короткострокових афективних імпульсів. У цьому сенсі *психологічна безпека – це здатність системи не тільки захищати себе від загроз, а й регулювати власну емоційну чутливість*.

Афективна система людини і спільноти не лише реагує на подразники – вона створює уявлення про те, що є загрозою і як саме на неї слід відповідати. Саме тому сучасні дослідження емоцій дедалі частіше говорять не про реакції, а про конструювання афекту. Barrett & Satpute (2023) доводять, що мозок функціонує як модель передбачення: він синтезує тілесні сигнали, контекстуальні ознаки й соціальні норми, утворюючи досвід емоції як когнітивну гіпотезу. Війна, руйнуючи передбачуваність середовища, зсуває ці гіпотези в бік загрози.

Соціальні норми, які визначають прийнятність афекту, стають вирішальними в регулюванні безпеки. Під час тривалих конфліктів виникає тенденція до нормативізації певних емоцій. Гнів і ненависть стають соціально схваленими, тоді як страх або сум – маркерами слабкості. Такі зміни в колективному афективному коді фіксують зсув від адаптивного реагування до інституціоналізованого збудження. Дослідження Mancini (2020) показує, що в суспільствах, де триває війна, формується система символічної винагороди за емоції високої інтенсивності, вони сприймаються як доказ лояльності та ідентичності. Цей механізм підсилює згуртованість на короткий період, проте в довготривалій перспективі виснажує регуляторні ресурси.

Афект, який постійно перебуває в стані мобілізації, втрачає гнучкість. Психологічні дослідження тривалого стресу (Vinkers et al., 2020) підтверджують, що хронічна активація системи загрози призводить до зниження здатності відновлювати рівновагу, спотворення часової оцінки подій і розладу сну. Ці симптоми не лише індивідуальні, вони поступово формують нову соціальну норму, у якій відчуття постійної тривоги сприймається як природний стан. Так виникає *феномен афективної втоми*, який у психології масових травм розглядають як центральну проблему тривалих конфліктів (Bonanno et al., 2022). Її сутність полягає не в зниженні емоційної реактивності, а у втраті здатності диференціювати емоційні сигнали. Для системи безпеки це означає втрату тонкої чутливості: знижується точність оцінювання ризиків, погіршується здатність до колективного передбачення, розмиваються межі між «загрозою» і «звичайною невизначеністю».

У суспільстві, яке переживає війну, афективна втома має і культурний вимір. Постійна присутність болю, втрат і героїчних наративів змінює семантику емоцій. Емпатія часто переходить у співпереживання без сили дії, що викликає почуття безпорадності. Hobfoll і колеги (2021) називають це «дефіцитом ресурсів відновлення». Коли базові психологічні ресурси – контроль, передбачуваність, справедливість – виснажені, система переходить у режим емоційної економії. Унаслідок цього відбувається редукція емпатії: зберігається співчуття до найближчих, але втрачається здатність до ширшої соціальної солідарності.

У політичному плані це створює ризик внутрішньої дезінтеграції. Після тривалого напруження виникає потреба в когнітивному спрощенні: суспільство починає шукати конкретних винних, фіксуючи афект на внутрішніх опонентах. Афект перестає виконувати захисну функцію й перетворюється на механізм

фрагментації. Це добре простежується в дослідженнях Neria & Gross (2021), де показано, що тривалий колективний стрес підвищує схильність до поляризації та морального виключення.

Ключовим завданням системи психологічної безпеки є відновлення регульованого афекту – стану, коли емоційні реакції залишаються інтенсивними, але прогнозованими і контрольованими. Bonanno і співавтори (2022) наголошують, що найефективнішою стратегією є не пригнічення емоцій, а формування нових когнітивних рамок для їх інтерпретації. Інакше кажучи, треба не зменшувати силу почуттів, а змінювати їхню структуру передбачення: замість очікування небезпеки – очікування відновлення. На цьому рівні ключову роль відіграють інституції. Вони виконують функцію афективних регуляторів, створюючи стабільні процедури, символічні межі й мову, завдяки яким суспільство може осмислювати власні почуття. Прозорі рішення, послідовна комунікація і справедливі правила не лише зміцнюють довіру, а й поступово знижують інтенсивність тривоги. Коли людина знає, чого очікувати від системи, її емоційне передбачення стає стабільним.

Важливим аспектом є роль медіа в підтриманні афективного балансу. Дослідження Mancini (2020) і Kalisch з колегами (2020) свідчать, що надмірна емоційна насиченість новинного простору підтримує стан афективної мобілізації навіть після завершення пікових подій. Для профілактики цього ефекту слід упроваджувати стандарти емоційної прозорості – уникати надмірного драматизму, акцентувати на процедурах допомоги, відновленні й справедливості. Це не «емоційна цензура», а стратегія збереження колективної психічної рівноваги.

Відновлення регульованого афекту потребує також зміни ритуалів спільного переживання. Публічні церемонії пам’яті, символічні акти визнання й підтримки, колективні дії солідарності виконують роль психічних маркерів, які сигналізують мозку: контроль повертається. Вони не знімають емоційного напруження повністю, але створюють відчуття осмисленої послідовності, необхідної для стабільного передбачення. Поступове переведення емоційного прогнозу з моделі «загроза – реагування» на модель «загроза – відновлення» є центральним завданням для психологічних стратегій після тривалих бойових дій. Це означає формування нової системи афективних очікувань, де безпека асоціюється не лише з обороною, а й з відновленням, справедливістю і здатністю суспільства піклуватися про себе.

Отже, конструювання афекту є не просто індивідуальним процесом, а механізмом соціальної регуляції. Війна робить цей процес видимим, вона оголює залежність між емоційним тоном спільноти й стійкістю її інституцій. Коли афект підтримується лише мобілізаційними стимулами, він стає вразливим до виснаження. Коли ж інституції забезпечують можливість спільного осмислення і відновлення, афект перетворюється на ресурс колективної адаптації.

Питання довіри є центральним для відновлення афективної регуляції. У періоди тривалої небезпеки довіра виконує роль психологічного «демпфера» між емоційним напруженням і соціальною взаємодією. Вона дає змогу підтримувати передбачуваність поведінки інших навіть тоді, коли об'єктивна невизначеність висока. Mayer, Davis & Schoorman (1995) описують три ключові компоненти довіри – когнітивний, афективний і нормативний. У контексті війни ці три виміри не лише порушуються, а й набувають нового змісту.

Когнітивна довіра – це впевненість у компетентності й передбачуваності дій інституцій. Коли інформаційне середовище фрагментоване, а рішення ухвалюються в режимі постійної турбулентності, громадяни часто сприймають навіть обґрунтовані кроки як хаотичні. Це посилює відчуття непередбачуваності й підживлює афективне перенавантаження. Для відновлення когнітивної довіри потрібно забезпечити прозорі канали комунікації, послідовність у процедурах і зрозумілість нормативних рамок.

Афективна довіра формується через сприйняття доброзичливості й моральної надійності інших. У війні цей вимір зазнає найбільшого руйнування: втрати, травматичний досвід, зрада чи нерівність у доступі до ресурсів формують очікування недоброзичливості. Люди поступово вчаться не довіряти, що є формою самозахисту. Відновлення цього рівня можливе лише через соціальні практики, які створюють досвід підтримки – справжні історії допомоги, взаємної відповідальності та визнання зусиль інших.

Нормативна довіра пов'язана з переконаністю, що правила взаємодії є справедливими. Вона має вирішальне значення в поствоєнних умовах, коли суспільство потребує не лише безпеки, а й почуття рівності. Дослідження Hobfoll з колегами (2021) показують, що відчуття справедливого розподілу ресурсів і процедурної прозорості прямо впливають на рівень психологічної стійкості. Якщо громадяни сприймають систему як справедливу, вони схильні прогнозувати позитивні реакції з боку інших, а це, відповідно, допомагає послаблювати внутрішню тривогу.

Взаємодія цих трьох компонентів створює основу для відновлення афективного передбачення без тривоги. Це стан, коли мозок і соціальна система знову узгоджуються в прогнозах: очікування небезпеки поступово замінюється очікуванням взаємності. Згідно з моделями Kalisch і його колег (2020), такий перехід можливий лише за умови когнітивної гнучкості – здатності системи змінювати свої передбачення під впливом позитивного досвіду. Інакше кажучи, *довіра виникає не тоді, коли немає ризику, а коли є повторювані підтвердження, що взаємодія з іншими не завдасть шкоди.*

Під час тривалих війн, де колективний досвід небезпеки стає домінантним, саме довіра перетворюється на головний ресурс безпеки. Вона забезпечує відновлення базового емоційного передбачення: людина очікує не зради, а справедливого ставлення, не хаосу, а певної логіки дій. Такі очікування самі по собі знижують інтенсивність афекту і сприяють відновленню здатності до рефлексії.

На інституційному рівні довіра функціонує як система відкладеного емоційного контролю. Вона дає суспільству змогу не реагувати на кожен подразник миттєво, а оцінювати ситуацію через процедури й норми. Це зменшує ризик масових афективних реакцій – паніки, моральної агресії, конспіративного мислення. Саме тому психологічна стабільність держави не може зводитися лише до комунікаційної політики – потрібна стійка нормативна архітектура, яка передбачувано відтворює відчуття контролю.

Дослідження Neria & Gross (2021) свідчать, що успішні стратегії після криз ґрунтуються на комбінації двох факторів: емоційного відновлення (підтримання, колективне осмислення) і когнітивної стабільності (послідовні інституційні дії). Цей баланс створює відчуття узгодженості між внутрішнім станом і зовнішньою реальністю – неодмінну умову психологічної безпеки. Якщо ж емоційна сфера залишається дезорганізованою, а соціальні структури діють хаотично, виникає розрив, який посилює відчуття фрагментації.

Важливим аспектом відновлення афективного балансу є колективне осмислення втрат. Без нього емоційна система не здатна замкнути цикл передбачення: страх і біль залишаються відкритими гештальтами, які знову активуються у відповідь на дію кожного нового подразника. Bonanno з колегами (2022) підкреслюють, що процес опрацювання травми має відбуватись у формі спільного визнання, а не лише індивідуальної терапії. Публічні акти пам’яті, вшанування і взаємної підтримки створюють емоційний контекст, завдяки якому суспільство може переозначити власний досвід – не як нескінченну загрозу, а як основу для відновлення.

Афективне передбачення в стабільному стані – це не очікування повної безпеки, а здатність прогнозувати закономірності: знати, що біль має межі, що допомога можлива, що справедливість не є випадковою. Коли ці очікування укорінені в колективному досвіді, система безпеки набуває психологічної цілісності. Люди починають сприймати власні емоції не як хаос, а як частину спільного ритму реагування.

Отже, *афект є фундаментальною основою внутрішньої стабільності*. Він забезпечує зворотний зв’язок між індивідуальним досвідом і колективними нормами, між біологічною реакцією і соціальною регуляцією. Війна радикально оголює цей зв’язок. Вона показує, що без афективної регуляції навіть найрозвиненіші інститути безпеки залишаються вразливими.

Завдання психологічної науки полягає в тому, щоб розробити механізми відновлення передбачуваності афекту – через навчання емоційної саморегуляції, підтримання соціальної справедливості, створення стабільних ритуалів комунікації й процедурної прозорості. Усе це спрямоване на головну мету – перетворити афект з реактивного ресурсу на структурний елемент спільного порядку.

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що в *умовах війни афективне передбачення стає ключовим психологічним показником внутрішньої безпеки. Якщо суспільство здатне підтримувати збалансоване передбачення емоцій – очікування не лише загрози, а й відновлення, воно зберігає стійкість навіть за*

найважчих обставин. Афект у цьому сенсі є не лише емоційною реакцією, а формою колективного розуму, що утримує систему від розпаду.

Когнітивно-нормативний підхід. (Когніція як техніка утримання афекту). Когнітивні структури не усувають афект, а дисциплінують його. Механізм «потреби у визначеності» (Kruglanski, Roets, & Hiel van, 2011) демонструє, що мислення тяжіє до завершеності тоді, коли емоційне напруження перевищує поріг толерантності. Завдяки цьому когніція виконує регулятивну функцію – утримує афект у межах символічного порядку. У ситуації війни це утримання набуває колективних масштабів. Страх, який неможливо локалізувати назовні, когнітивно проєктується на «своїх». З'являється уявлення про «зраду», «внутрішнього» ворога», «нелояльність». Когнітивний апарат продукує образи, здатні зменшити ентропію тривоги ціною моральної поляризації. Цей процес не є патологічним – він структурний. Психічна економія загрози вимагає локалізації афекту, тому когніція – це інструмент розподілу страху. Проте саме тут народжується феномен внутрішніх ризиків національній безпеці: *коли афект утримується не інтеграцією, а виключенням, суспільство починає конструювати власну небезпеку як засіб самозаспокоєння.*

Когнітивна система спільноти прагне впорядкувати афективний хаос. Згідно з теорією потреби у визначеності (Kruglanski et al., 2011), люди схильні шукати однозначні пояснення в умовах невизначеності. У воєнному контексті це призводить до інтенсивної когнітивної сек'юритизації: будь-яке явище інтерпретується через фрейми загрози, а складні причинно-наслідкові зв'язки спрощуються до моральних або персоніфікованих категорій («зрадники», «некомпетентна влада», «внутрішній ворог»). Так формується *наративна економія загрози* – система пояснень, яка знижує рівень тривоги ціною когнітивної спрощеності. Ці наративи виконують подвійну функцію: стабілізують афект, надаючи йому певного спрямування, але водночас відтворюють його у вигляді соціальної ворожості.

Дослідження міжгрупових конфліктів показують, що негативні емоції, інтегровані в когнітивні схеми ворогування, мають надзвичайно високу стійкість і погано піддаються раціональному коригуванню (Halperin, 2011). Коли вони стають частиною масової ідентичності, загроза перестає бути зовнішнім феноменом – вона стає когнітивною частиною «Я-групи». Важливо, що така когнітивізація афекту відбувається не лише на рівні окремих осіб, а й у публічному комунікативному просторі**.** Медіа, лідери думок, політичні постаті транслюють спрощені схеми пояснення, які репрезентують страх у формах дискурсивної упорядкованості. Ця «розповідність» загрози створює ілюзію контролю, але водночас посилює поляризацію, адже будь-яка альтернативна інтерпретація сприймається як заперечення безпеки.

Із психологічного погляду профілактика внутрішніх загроз означає не стільки виявлення «інсайдерів», скільки роботу з афективними матрицями сприймання загрози**.** Це передбачає перехід від моделі «стримування страху» до моделі його «інтеграції». Афект не можна нейтралізувати без когнітивного опрацювання, але й когнітивне опрацювання неможливе без афективного

контакту. Безпека в цьому сенсі – це стан рівноваги між емоційним переживанням небезпеки й символічною здатністю її осмислити. Порушення цього балансу – або в бік афективної гіперреактивності (паніка, агресія), або в бік когнітивного заперечення (цинізм, апатія) – відкриває шлях внутрішній деструкції.

Отже, внутрішня загроза у війні є не стільки об'єктом, скільки режимом функціонування психіки спільноти, у якому афект і когніція циркулюють без інтеграції. Завдання психологічної науки полягає не в тому, щоб заміряти страх, а щоб «перекласти» його у форми сенсу, не втрачаючи емоційної правди. У цьому полягає *справжня психологічна безпека: це не коли тривоги як такої немає, а коли спільнота здатна її осмислити.*

У стані тривалої війни система когнітивної оцінки загроз переживає радикальні трансформації. Якщо в мирний час когнітивне оцінювання слугує механізмом адаптації до мінливості, то у воєнному контексті вона перетворюється на засіб підтримання базового психологічного контролю над хаотичним середовищем. Війна створює умови постійного порушення передбачуваності, а отже, і стабільних когнітивних схем. Людина не може розраховувати на сталі сигнали, тому змушена відтворювати порядок мислення всередині себе. Це породжує парадокс: що менше зовнішнього контролю, то більша потреба у внутрішньому когнітивному порядку, навіть якщо він спрощений або ілюзорний.

Теорія когнітивної оцінки емоцій (Lazarus, 1991; Smith, & Ellsworth, 1985) виходить із того, що кожна емоція формується на основі двох головних параметрів – значущості події для цілей суб'єкта та оцінки керованості. У ситуаціях війни обидва параметри набувають максимальних значень, оскільки майже кожна подія має екзистенційну вагу, а відчуття контролю мінімальне. Саме цей розрив породжує хронічну тривогу.

Сучасні дослідження (Bonanno et al., 2022; Kalisch et al., 2020) показують, що тривалі конфлікти змінюють не лише емоційні реакції, а й базову архітектоніку мислення. Мозок починає оцінювати події не з погляду об'єктивних характеристик, а через метафору загрози: будь-яка нова інформація інтерпретується крізь призму потенційної небезпеки. Це пояснює феномен «*когнітивного гіперреалізму»* – сприйняття звичних подій як потенційно фатальних.

Під час війни когнітивна система втрачає звичні опори – правила, ритм часу, стабільність середовища. У таких умовах формується те, що можна назвати *когнітивною економією виживання*. Індивід скорочує обсяг опрацьовуваної інформації, спираючись на швидкі евристики, упередження та узагальнення. Така стратегія адаптивна в короткостроковій перспективі, однак у довготривалій веде до деформації оцінки реальності: мозок звикає до бінарних схем («загроза-безпека», «свій-чужий»), а складні явища починають сприйматися через емоційні категорії.

Дослідження Pietrzak з колегами (2022) серед ветеранів бойових дій показують, що когнітивна оцінка під впливом тривалого стресу набуває форми

гіпероцінки ризику. Ветерани часто демонструють підвищену увагу до сигналів небезпеки й схильність переоцінювати ймовірність негативних подій. Це не патологія, а форма навченої обережності, яка стає стійкою навіть після завершення активних бойових дій.

У колективному вимірі такі когнітивні зміни породжують специфічну форму соціальної напруженості – відчуття постійного передзагрозового стану. Суспільство починає мислити за принципом «краще перебільшити небезпеку, ніж її недооцінити». Це настановлення підтримує мобілізаційний потенціал, але водночас формує культуру надчутливості до ризиків. У результаті політичні рішення часто ухвалюються не з огляду на об'єктивну оцінку, а на основі когнітивних очікувань небезпеки.

У тривалих конфліктах когнітивна оцінка стає все менш залежною від фактичних даних і все більше – від емоційного тла. Kalisch і співавтори (2020) показують, що мозок у стані хронічного стресу схильний підтримувати стабільну картину реальності, навіть якщо вона не відповідає новим обставинам. Це явище дістало назву *когнітивної інерції* – небажання оновлювати моделі оцінювання. Інерція дає ілюзію стабільності, але унеможливлює адаптацію до змін. В умовах війни когнітивна інерція має і соціальний вимір. Коли група тривалий час живе в стані постійної загрози, її члени розробляють спільні схеми пояснення, які стають частиною ідентичності. Такі схеми можуть залишатися незмінними навіть тоді, коли ситуація об'єктивно поліпшується. Це явище нагадує ефект «закритої системи безпеки»: суспільство й далі діє за логікою надзвичайного стану, бо саме вона забезпечує відчуття когнітивного порядку.

Дослідження Vinkers зі співавторами (2020) показали, що після пандемічних криз довготривала невизначеність веде до порушення функцій когнітивного оновлення: люди менше покладаються на факти і більше – на узгоджені наративи. Подібна тенденція спостерігається і у воєнному контексті: коли дані змінюються занадто швидко, колективна свідомість прагне зберегти стабільність через спрощення. Тому когнітивна оцінка втрачає аналітичну точність, але зберігає адаптивну функцію – підтримання мінімальної передбачуваності.

Hobfoll і колеги (2021) зазначають, що в тривалих конфліктах центральним завданням стає збереження ресурсів когнітивного контролю – здатності мислити послідовно й утримувати довгострокові цілі. Коли ці ресурси виснажуються, з'являється відчуття безсилля, апатії, інформаційного перевантаження. Люди перестають оцінювати події раціонально, натомість, орієнтуються на найсильніші емоційні сигнали – страх, обурення, гнів. Унаслідок цього когнітивна оцінка перестає бути механізмом адаптації і стає механізмом самопідкріплення тривоги. Кожен новий сигнал підтверджує стару модель небезпеки, створюючи замкнений цикл. Такий стан можна описати як когнітивну пастку безпеки: що більше система намагається контролювати загрозу, то сильніше вона відтворює її в уяві.

У соціальному масштабі це призводить до втоми мислення – колективної втрати здатності до аналітичного розрізнення. У стані когнітивного виснаження суспільство шукає стабільності не в істинності, а у визначеності. Інакше кажучи, «певна помилка» стає психологічно привабливішою, ніж «невизначена істина». Цей феномен, який Kruglanski (2004) називав потребою в когнітивному закритті, під час війни стає не рисою особистості, а колективною стратегією виживання.

У воєнних умовах невизначеність перестає бути тимчасовим станом і стає постійним середовищем існування. Це докорінно змінює когнітивну динаміку. Якщо короткочасна невизначеність стимулює активізацію мислення і пошук додаткової інформації, то тривала – призводить до виснаження ресурсів уваги, пам'яті, контролю і саморегуляції. Згідно з даними Vinkers з колегами (2020) і Mancini (2020), хронічна невизначеність порушує баланс між системами оцінювання ризику і мотиваційного контролю. Людина втрачає відчуття пропорцій, не розрізняє важливе і неважливе, реагує на випадкові подразники. У соціальному масштабі це проявляється у формі постійного емоційного напруження і колективної дратівливості.

Війна, особливо затяжна, формує специфічний тип когнітивного середовища, який можна назвати *хаотичною передбачуваністю*. З одного боку, люди очікують постійної небезпеки, з іншого – звикають до неї. Система оцінювання ризику перебудовується: те, що раніше сприймалося як екстремальне, стає звичним. Bonanno з колегами (2022) зазначають, що така адаптація є частиною механізму стійкості, але має зворотний бік – поступове зниження чутливості до справжніх загроз і водночас підвищення загальної тривожності.

Психологічна реакція на тривалу невизначеність проявляється як когнітивне виснаження. Kalisch з колегами (2020) довели, що під впливом хронічного стресу префронтальні системи мозку, відповідальні за планування і контроль, поступово втрачають здатність до гнучкого оновлення прогнозів. Мозок починає фіксуватися на вузькому наборі пояснень, які сприймаються як стабільні. Це зменшує відчуття хаосу, але водночас блокує здатність до творчої адаптації. Людина шукає не істину, а передбачуваність.

Roets & van Hiel (2011) показали, що під впливом загрози високий рівень потреби визначеності супроводжується схильністю до категоричності, стереотипізації та ідеологічного радикалізму. Цей ефект проявляється не лише в політичних уподобаннях, а й у щоденному мисленні: невизначеність сприймається як нестерпна, а однозначність – як емоційне полегшення. Під час війни така реакція стає масовою. Люди прагнуть швидких пояснень і простих схем: хто винен; хто свій; що правильно, а що ні. Це створює короткочасний когнітивний порядок, але водночас знижує здатність системи до реалістичного оцінювання подій. Kruglanski, Roets & Dechesne (2022) завдяки новим дослідженням довели, що в середовищі високої невизначеності механізм потреби визначеності стає самопідсилювальним, коли кожне нове спрощення зменшує тривогу, але водночас знижує толерантність до складності.

Психологічно це виглядає як замикання когнітивного циклу: мозок більше не шукає нових даних, а лише підтверджує вже відомі патерни. З одного боку, це стабілізує поведінку, з іншого – робить мислення ригідним. Bonanno з колегами (2022) зазначають, що саме ригідність є головним бар'єром для психологічного відновлення після кризи. Суспільство, яке втрачає гнучкість, стає схильним до авторитарних форм мислення, адже однозначні рішення здаються безпечнішими.

Потреба визначеності має двоїстий характер. У короткотерміновій перспективі вона знижує рівень тривоги й підвищує ефективність колективних дій. Саме завдяки швидкому когнітивному узгодженню можливі ефективна мобілізація, дисципліна, виконання наказів. Проте в тривалому вимірі цей механізм перетворюється на джерело ризику, бо знижує критичність мислення, пригнічує здатність до дискусії й формує вразливість до маніпуляцій.

Сучасні дослідження інформаційної поведінки в кризах (Martel et al., 2022; Vinkers et al., 2020) свідчать, що в стані невизначеності люди віддають перевагу джерелам, які демонструють упевненість, навіть якщо їхній зміст сумнівний. Це пояснює популярність категоричних ідеологій, лідерів, що говорять просто і без застережень, а також привабливість конспіративних наративів. Вони задовольняють емоційну потребу у визначеності, не потребуючи раціональних доказів.

У соціальному вимірі така когнітивна стратегія створює систему *замкнених переконань*. Люди перестають взаємодіяти з інформацією, яка не відповідає їхнім очікуванням, що веде до фрагментації суспільного дискурсу. Унаслідок цього колективна свідомість втрачає здатність до самокорекції. Під кутом зору безпеки це один із найнебезпечніших процесів: внутрішня дестабілізація відбувається не через брак інформації, а через брак готовності її опрацьовувати.

Hobfoll з колегами (2021) пов'язують цю тенденцію з теорією ресурсів, стверджуючи, що когнітивна гнучкість є ресурсом, який виснажується під впливом тривалого стресу. Коли ресурс вичерпується, система обирає найменш енергозатратну стратегію – прості відповіді. Це знижує суб'єктивне напруження, але водночас робить систему вразливою до дезінформації та афективних маніпуляцій.

У воєнному контексті потреба визначеності часто стає інструментом колективного виживання. Вона допомагає стабілізувати соціальні ролі, підтримувати моральну однорідність, координувати дії в кризових ситуаціях. Але якщо ця потреба не врівноважується когнітивною гнучкістю, вона переростає в культурну ригідність. З часом суспільство починає плутати дисципліну з мисленнєвим контролем, порядок – з одноманітністю, лояльність – з браком критичності.

Сучасні роботи Feldman Barrett & Satpute (2023) свідчать, що здатність до оновлення когнітивних прогнозів є нейропсихологічною основою емоційної стійкості. Це означає, що гнучке мислення безпосередньо пов'язане з регулюванням афекту. У війні, де афективне перенавантаження постійне,

когнітивна гнучкість стає ключовим протектором від хронічної тривоги. Навпаки, коли система мислення замикається, афект втрачає регуляцію, а емоції стають домінантним способом оцінювання реальності.

Отже, потреба у визначеності – це не патологія, а форма адаптації до середовища, що загрожує хаосом. Проте адаптація стає загрозливою, коли вона блокує оновлення моделей мислення. У психологічному сенсі це момент, коли суспільство перестає вчитись. *Повернення гнучкості – не просто інтелектуальне завдання, а стратегічна умова національної безпеки.*

Перш ніж перейти до аналізу наступного підходу, зупинімося на феномені довіри, оскільки ми попередньо визначили дезінтеграцію довіри основною внутрішньою загрозою національній безпеці. Соціальна довіра є головним психологічним буфером у ситуації колективного стресу. Вона дає змогу перетворювати афект тривоги у впевненість у взаємності, уявлення про стабільність соціальних правил. В умовах війни довіра виконує функцію когнітивного фільтра – допомагає визначати, хто є «свій» і на кого можна покластися. Проте саме ця функція робить її вразливою, позаяк будь-який розрив між очікуваннями й досвідом спричиняє афективний колапс довіри. У такій ситуації довіра перестає бути ресурсом і стає ризиком. Люди починають сприймати відкритість як загрозу, а недовіру – як форму самозахисту. Це, зрозуміло, змінює соціально-психологічну архітектоніку спільноти: замість мережевої взаємозалежності формується кластерна солідарність, замкнена на афективну однорідність. Вона знижує когнітивну складність суспільства (Berger & Luckmann, 1966), роблячи його більш керованим, але менш стійким. Внутрішня загроза в такій системі виникає як психологічний побічний ефект: зменшуючи поле довіри, суспільство водночас посилює потребу в контролі.

Після Putnam (2000) ключову роль у вивченні довіри відіграють дослідження її афективного інфраструктурного виміру. Hardin (2006), Yamagishi (2011), Lewicki (2020), Nannestad (2021) довели, що довіра – не риса характеру і не норма, а психологічна технологія координації, система очікувань, яка стабілізує емоційні коливання в групах. Під час війни ця технологія ламається. Нестача інформації компенсується афектом: коли когніція не може передбачити, афект «заповнює прогалину». У цьому контексті актуальні роботи Jost з колегами (2021) про обґрунтування системи й афективну ідентичність. Основна ідея дослідників полягає в тому, що люди шукають когнітивного захисту, виправдовуючи навіть деструктивні інституції, бо вони дають хоч якусь ілюзію передбачуваності. Дослідники називають це психологічним механізм адаптивної залежності від системи в умовах тривоги.

Після 2000-х років психологічна теорія відійшла від картезіанського розриву емоції і пізнання. У сучасній психології емоційність почали розглядати не як вторинну функцію психіки, а як базовий спосіб організації досвіду, саморегуляції та соціальної взаємодії. Наразі дослідження емоцій розвиваються в кількох напрямках: конструктивістському (Barrett, 2017), нейроеволюційному (LeDoux, 1996; 2015), когнітивно-контингентному (Jenkins & Ward, 1965) і методологічному (Chatfield, 1980). Кожна з цих моделей висвітлює унікальний

аспект афективної організації психіки: від соціального конструювання почуттів до нейронної архітектоніки страху та аналітики поведінкових патернів. Вони показали, що афект – це не епізод, а нейрокогнітивна екосистема, що координує соціальні реакції. Barrett (2017) доводить, що емоція не універсальна даність, а когнітивна реконструкція тіла в соціальному контексті. У цьому сенсі «страх» і «довіра» – це не протилежності, а різні алгоритми передбачення соціальної реальності. Війна руйнує цей алгоритм: система передбачення постійно помиляється, афект стає домінантним каналом пізнання, і соціум переходить у стан когнітивної гіперчутливості. Виникає потреба в «надійних» когнітивних патернах, звідси відтворення ворожих наративів, змов, пошук «внутрішнього ворога». Це не просто культурний патерн – це нейропсихологічний наслідок хронічного передбачення небезпеки**.**

Інституції, які мають стабілізувати суспільство, у кризових умовах нерідко відтворюють ту саму афективну логіку, що породжує загрози. Вони стають каналами циркуляції тривоги. Це проявляється в бюрократичних реакціях на ризики, у надмірній нормативізації, у пошуку «внутрішніх ворогів» серед власного персоналу. Maslach & Leiter (2016) описують такі процеси на мікрорівні як вигорання системи, коли емоційна перевтома замінює мотивацію, організація починає функціонувати в режимі самозахисту, відтворюючи власну неефективність.

На макрорівні цей процес набуває форми інституційної сек'юритизації – коли держава спрямовує ресурси не на зміцнення довіри, а на посилення контролю. Такі механізми психологічно легітимні: вони створюють відчуття дії, компенсують безсилля перед масштабом війни. Проте їхня афективна ціна висока: кожен новий акт контролю продукує додаткову хвилю тривоги, з якої народжуються чергові уявлення про внутрішні загрози.

Соціально-ідентифікаційний підхід. Парадокс війни полягає в тому, що вона водночас мобілізує і роз'єднує. Психологічна згуртованість, описана ще Дюркгаймом як стан колективної інтеграції, у воєнних умовах набуває подвійної структури: зовнішньої (об'єднання перед обличчям ворога) і внутрішньої (пошук стабільності у власних межах). Якщо перша є реактивною, то друга вимагає афективно-когнітивної рефлексії – здатності усвідомлювати власну вразливість без перетворення її на страх перед іншим. Саме ця внутрішня згуртованість, заснована на спільному опрацюванні афектів, є головним антиподом внутрішніх загроз. Вона передбачає не заперечення травми, а її соціалізацію, перетворення індивідуальних переживань на колективні смисли. Як показує Alexander (2004), лише завдяки символічному оформленню травми суспільство повертає здатність до спільного мислення майбутнього. Інакше афект діятиме й далі як прихована енергія розколу, породжуючи нові когнітивні сценарії загрози.

Афект і когніція не є паралельними процесами – вони формують єдину психосоціальну динаміку, у якій народжується саме поняття внутрішньої безпеки. Афект створює поле переживання, когніція – структуру осмислення, а інституції – форму стабілізації. Коли ці рівні втрачають узгодженість,

суспільство починає відтворювати власні загрози. Отже, *внутрішня безпека – це не стан контролю, а психологічна інтегрованість афекту, когніції та соціальної довіри.* Без неї будь-яка політика безпеки перетворюється на механізм управління страхом. Коли афективна взаємність уже створила поле емоційного зв'язку, наступний рівень безпеки народжується зі стабілізації цього зв'язку у формі спільного «Ми». Емоція тримає миттєвий контакт, але лише ідентичність надає йому тривалості. Там, де афект консолідується в спільну історію, виникає колективна безпека – не як контроль, а як спільна впевненість у сенсі буття разом.

Haslam & Jetten (2018) зауважують, що групова ідентичність – це не лише відчуття належності, а форма психологічної регуляції, яка дає змогу перетворити розрізнені емоції на узгоджене бачення реальності. У ситуації війни цей механізм стає вирішальним: належність до спільноти дає змогу витримати інтенсивність афектів, надаючи їм структури. Людина перестає бути «тілом серед хаосу» – вона стає частиною колективного суб'єкта, який розуміє, чому боїться і заради чого бореться. Цей перехід від емоційної присутності до соціальної ідентичності можна описати як процес символічної конденсації: афекти, що циркулювали між людьми, набувають образів, жестів, знаків. Brewer (2019) зазначає, що механізми включення і відмежування діють як «емоційні шви», що тримають спільноту цілісною. *Саме баланс між близькістю й автономією, між потребою належати і потребою бути собою формує внутрішню стабільність групи.*

У воєнних суспільствах це набуває особливої ваги. Bar-Tal (2023) описує феномен системи суспільних переконань – мережу переконань, яка задає рамки колективного сприймання загрози. Коли суспільство погоджується на спільне тлумачення подій («ми обороняємось», «ми вистоїмо»), навіть інтенсивні емоції набувають спрямованості. Без цієї когерентності афективне поле розпадається – з'являються взаємні підозри, інформаційна анархія, втрата спільного «Ми». Можна сказати, що ідентичність виконує роль «когнітивного контейнера» для афектів. Вона фіксує емоційну енергію у формі смислу, роблячи її переносимою. У цьому полягає *психологічна стабільність колективу – не в тому, що він не відчуває страху, а в наявності спільного способу його проживання.* Без такої спільної логіки навіть героїзм перетворюється на хаос, а взаємна довіра – на серію випадкових імпульсів. Hogg (2016) описував цей процес як зменшення невизначеності шляхом ідентифікації. У ситуації загрози люди об'єднуються навколо зрозумілих символів і спільних дій, щоб відновити передбачуваність. Це не раціональний вибір, а спосіб емоційного заспокоєння – перетворення страху на структуру. Bar-Tal у вже згаданій роботі зазначає, що в стані тривалої загрози спільноти формують соціальні переконувальні системи, покликані зберігати послідовність бачення подій. Такі системи об'єднують не лише цінності, а й емоційні сценарії: як реагувати, кого підтримувати, кому довіряти.

Отже, соціальна ідентичність є наступним щаблем еволюції безпеки: вона трансформує афект у спільну логіку, створюючи психологічний простір, де

тривога стає витримуваною. Постає питання про механізми цього процесу: як саме ідентичність стабілізує спільноту, але водночас створює ризики моральної замкненості? Соціальна ідентичність виконує подвійну функцію: вона надає смислу належності й водночас зменшує екзистенційну невизначеність. Людина знаходить психологічну опору не лише у власних переконаннях, а у впевненості, що її бачення поділяють інші. Hogg (2016) сформулював це як теорію невизначеності-тотожності, де групова належність – засіб контролю над непевністю, а колективні межі – спосіб підтримувати когнітивну впорядкованість. Підчас війни ця тенденція набуває особливої сили, адже коли світ розпадається, найнадійнішою гарантією безпеки стає «Ми».

Hogg & Adelman (2019) показали, що ідентичність стабілізує поведінку не примусом, а передбачуваністю. Люди, які ідентифікують себе з групою, частіше дотримуються правил, адже вбачають у цьому підтвердження своєї належності. Із психологічного погляду це знижує тривогу. Дотримуючись норм «Ми», індивід відчуває, що діє в безпечному полі. Проте той самий механізм, що забезпечує згуртованість, може спричинити моральну закритість – коли будь-який сумнів у колективному рішенні сприймається як зрада.

Haslam & Reicher (2012) наголошують, що в кризових ситуаціях групова однорідність має терапевтичний ефект: вона відновлює відчуття контролю. Але якщо вона стає абсолютною, то перетворюється на афективну броню, що відштовхує чужі почуття. Так виникає феномен «*захисного націоналізму*» – страх за спільноту трансформується у ворожість до «Інших». У подальшій роботі Reicher & Haslam (2020) зазначають, що справжнє лідерство у воєнних суспільствах – це не формування жорсткого «Ми», а постійне розширення меж спільності. Завдання лідера – не мобілізувати проти, а збирати навколо. Цей процес можна описати як *позитивну регуляцію ідентичності*, коли відчуття належності не виключає інакшість, а інтегрує її. У такому разі безпека стає не замкненим простором, а середовищем спільної відповідальності. Отже, *соціальна ідентичність – це щит і водночас канал комунікації.* Вона захищає від хаосу, але й відкриває шлях до нового конфлікту, якщо її межі застигають. Психологічна зрілість суспільства вимірюється не міцністю цих меж, а здатністю ними керувати: розширювати, пом’якшувати, узгоджувати. І саме від цього залежить, чи стане «Ми» джерелом безпеки, чи причиною нової ворожнечі. Böhm з колегами (2023) показали, що моральна солідарність у конфлікті часто підтримується через негативну координацію – спільне визначення ворога, а не спільну турботу.

Безпека, заснована на виключенні, є ілюзією: вона тримається лише до тих пір, доки триває конфронтація.

У соціально-психологічному плані ідентичність виконує роль «*емоційного фільтра*». Вона структурує, які почуття вважаються прийнятними, а які – небезпечними. Brewer (2019) наголошувала, що механізми включення і відмежування діють не лише когнітивно, а й афективно: вони визначають, кому дозволено співчувати. У воєнному контексті це означає, що емоційна солідарність часто вибудовується на основі обмеженого кола «Своїх». З одного

боку, це підсилює згуртованість, з іншого – створює небезпеку емоційної атрофії щодо «Інших». Сучасні дослідження підтверджують, що надмірно вузька соціальна ідентичність підвищує рівень поляризації, тоді як багаторівнева, навпаки, зміцнює психологічну безпеку (Jetten et al., 2020; Smith & Postmes, 2019). Багаторівнева ідентичність дає людині змогу бути одночасно частиною нації, професійної спільноти, родини і при цьому не відчувати конфлікту між цими «Ми». Такий тип ідентичності створює гнучку систему резонансів, яка знижує колективну тривогу.

Будь-яка спільнота не лише переживає події, а й переказує їх, і саме в цій наративній роботі закладається психологічна безпека. Символи, ритуали, колективна пам'ять створюють «каркас значення», у якому емоційні переживання набувають форми, придатної до спільного проживання. Haslam, Jetten & Cruwys (2018) говорять про соціальний «засіб зцілення», що працює через ритуальну повторюваність: у момент спільного жесту (співу, хвилини мовчання, взаємного слухання) відновлюється відчуття зв'язку, навіть коли все інше розірвано. Під час війни символічні практики виконують роль емоційних стабілізаторів. Reicher & Stott (2020) зазначають, що колективні зібрання – від меморіальних церемоній до волонтерських ініціатив – формують «моральний ритм» суспільств: люди переживають не лише горе, а й спільну відповідальність. Це забезпечує не зняття болю, а його соціальне контейнування – здатність залишатися з травмою, не розчиняючись у ній.

Durkheim (1912/2008) ще на початку XX століття писав, що ритуал трансформує індивідуальний афект у колективну енергію. Сучасні дослідження підтверджують цю тезу: емоційна синхронність у масових подіях підвищує почуття спільної ефективності та суб'єктивної безпеки (Páez et al., 2015; Wlodarczyk et al., 2020). У воєнному контексті ці практики стають способом «повернення до людяності» – моментом, коли солідарність тимчасово перевершує страх.

Але символічної безпеки без моральної уяви не буває. Fromm (1955) вважав, що лише здатність уявити іншого як частину спільного світу створює підстави для соціальної стабільності. У післявоєнних суспільствах це стає критичним: *ідентичність має бути не реставрованою, а переосмисленою*. Böhm, Rusch & Gürerk (2023) довели, що колективи, у яких зберігається гнучкість моральних меж: здатність визнавати провину, співчувати ворогові – демонструють вищу довгострокову стійкість. Це не слабкість, а форма глибшої безпеки – *відновлення зв'язку через прийняття власної уразливості*.

У сучасних війнах, де інформаційний вимір накладається на фізичний, символічна безпека стає не менш важливою, ніж територіальна. Jost (2020) показує, що політична поляризація живиться потребою в «моральній ясності»: люди прагнуть простих ідентичностей, бо вони зменшують тривогу. Проте ця ясність – пастка, адже виключає складність і співіснування протилежних смислів. *Відновлення суспільства після війни потребує іншої моделі – плюралістичної безпеки, де «Ми» може вміщувати різні досвіди болю.*

Ця реконструкція відбувається завдяки колективній пам'яті. Halbwachs (1992) визначав її як «*соціальну рамку досвіду*»: ми пам'ятаємо лише те, що можемо розповісти іншим. Тому післявоєнна безпека – це не лише контроль над територією, а й над наративом: здатність створити історію, у якій різні голоси не виключають, а доповнюють одне одного. Postmes & Smith (2019) підкреслюють, що саме інклюзивні наративи знижують рівень міжгрупної тривоги й формують довготривалу довіру.

Отже, у *соціально-ідентифікаційному підході, безпека – це не фіксована структура, а процес постійного переозначення «Ми». Її мета – не повернути колишню однорідність, а створити спільність, здатну витримувати множинність. Коли афективна довіра поєднується з моральними уявленнями, ідентичність стає відкритою формою – вона захищає не через виключення, а через включення.*

3.3. Типологія внутрішніх загроз національній безпеці

У тривалій війні суспільство поступово втрачає «мирну норму» поводження з невизначеністю. Те, що зазвичай розглядалося як відкритий запит, дедалі частіше прочитується як натяк на небезпеку: перебої зв'язку, ситуативні конфлікти, адміністративні збої набувають у публічному обігу забарвлення терміновості й «екзистенційності». Цей феномен ми назвали *афективною інфляцією загрози* – не вигадуванням ризиків, а зміною чутливості до неоднозначності, коли «загрозливе» прочитання стає частішим і легше запускається. Монографічний сенс поняття полягає в описі механізму перетворення окремих емоційних епізодів на сталу публічну норму тлумачення – від тілесних передвісників тривоги до інформаційних та управлінських практик. Отож спробуємо це зробити.

Сучасна афективна наука добре пояснює, чому цей зсув узагалі можливий. Емоція не просто «накочується» на суб'єкта – вона формується як передбачення: мозок активно конструює значення, спираючись на наявні категорії і контекст, у якому вони звикли спрацьовувати (Barrett, 2017). Війна радикально змінює цей «довідник значень»: багаторазово повторювані епізоди небезпеки і втрати підвищують апріорну ймовірність того, що неоднозначний стимул буде витлумачено як загрозливий. До цього додається двошвидкісна організація опрацювання: підкіркові траєкторії реагування на загрозу стартують раніше за повільні коркові корекції, тож емоційний сигнал стабільно випереджає аналітичне «пояснення» (Phelps & LeDoux, 2005). На тілесному рівні тривала небезпека підвищує алостатичне навантаження – «вартість» підтримання гомеостазу в умовах хронічного стресу. Це робить систему «тоншою» до загрозових натяків і зменшує резерви для гальмування імпульсу (McEwen, 1998). Отже, передбачувальне конструювання емоцій, випереджальні еволюційно давні контури реагування і підвищене алостатичне тло – усе це

робить інфляційний зсув не випадковою, а закономірною відповіддю на тривалу небезпеку.

Однак афективна інфляція – це не лише індивідуальна «помилка налаштування». Її суспільна форма з'являється тоді, коли індивідуальні передбачення вплітаються в колективні практики надання сенсу. По-перше, у процесі публічної комунікації виникає селекційний ухил на користь «сигналів тривоги». Саме вони здаються релевантнішими, бо краще відповідають очікуваному стану світу. По-друге, евристики невизначеності змінюють вагу доказів: швидке, імпресивне тлумачення береться в роботу раніше, ніж повільні перевірки, навіть якщо останні доступні (Barrett, 2017). По-третє, у полі інформаційної конкуренції з'являється символічна «премія» за драматизацію. Це не обов'язково маніпулювання, радше – пристосування до нового попиту на «сильні» пояснення. Так формується порушення селективності уваги на рівні інституцій. У порядку денному накопичуються справи, кожна з яких має ознаки терміновості, але не всі – достатню глибину ризику.

Ключова безпекова ціна афективної інфляції – *дефіцит стратегічної уваги*. Система реагування працює за обмежених ресурсів: коли під тиском емоційних передвісників вона змушена паралельно опрацьовувати більше «важливого», зменшується здатність розрізняти між критичною небезпекою і шумом. Це не лише про «перевантаження» каналів, а про зсув критеріїв пріоритетності: легше фіналізується те, що потрапляє в афективно підсилений фрейм «екзистенційності», навіть якщо його реальний потенціал шкоди нижчий за альтернативи. На цьому тлі помилки першого роду (хибні тривоги) стають статистично частішими і це прямо підриває спроможність оборонятися від загроз, що справді потребують концентрації уваги й ресурсів.

Важливо зафіксувати межі поняття. Афективна інфляція не заперечує реальності загроз і не таврує «надмірну чутливість» як ваду. Ідеться про те, що в тривалій війні змінюється поріг переходу від невизначеності до «загрозливого» читання – і саме цей поріг стає соціальною нормою. Межа між адаптивністю і шкідливістю проходить не по наявності тривоги, а по підзвітності рішень. Чи коригуються афективно вмотивовані означення після появи нових даних? Чи є регулярний механізм «відкату» підвищеної готовності там, де фактичний профіль ризику виявляється нижчим? Власне, афективна інфляція перетворюється на внутрішню загрозу, коли відповіді на ці питання стають заперечними – коли «екзистенційне» означення зберігається за інерцією.

Хтось може заперечити, що у війні ліпше перебільшити, ніж недооцінити. У разі короткого горизонту цей аргумент переконливий, у разі довготривалого – ні. Хронічне перенавантаження режимом «усі тривоги важливі» призводить до парадоксу несприйнятливості: підсистема, що постійно «в тонусі», гірше помічає нові слабкі сигнали, бо фонова тривога «з'їдає» контраст. Додатково страждає інституційна довіра: коли афективно підсилені попередження регулярно не підтверджуються, громадяни вчаться скидати вагу і реальних

сигналів. Так психологічна економія уваги обертається операційною сліпотою саме там, де потрібна точність.

Афективну інфляцію слід відрізняти від суміжних станів. Від масової паніки її відмежовує відсутність хаотичної втрати контролю. Інфляція – це регуляризований зсув у бік загрозливого прочитання, який цілком сумісний із зовнішньою дисципліною. Від моральної паніки її відрізняє те, що джерелом тут є не «демонізація» певної групи, а розсіювання афективної важливості на широкий спектр неоднозначних стимулів. Від раціональної пересторогиа – стабільність феномену, адже інфляція триває і там, де підтвердження ризику слабке або його немає, а механізм «відкату» не працює.

Нарешті, афективна інфляція має соціальну динаміку. Вона самопідтримується завдяки зворотним зв'язкам. На верхньому рівні – тому що «сильні» означення краще мобілізують увагу і ресурси тут і зараз; на середньому – бо групи легше консолідуються довкола чітких емоційних маркерів, ніж довкола складних умовних сценаріїв; на базовому – тому що тілесний досвід тривалої небезпеки (порушення сну, напруга тощо) створює готовність «чути» загрозу в слабких сигналах (McEwen, 1998; Phelps & LeDoux, 2005). Відповідно, уповільнення інфляції можливе лише там, де система періодично повертає собі право на сумнів, відновлює баланс між швидким афектом і повільною перевіркою, створює «вікна охолодження» для перегляду рішень, а публічна мова навмисно утримує когнітивну складність – сценарії, пороги, межі (Barrett, 2017).

Отже, *афективна інфляція загрози – це стійкий суспільний режим надання сенсу невизначеності, за якого «загрозливе» читання неоднозначних подій стає частішим, легше запускається і гірше відкликається*. Вона виростає з передбачувальної природи емоцій, випереджальної роботи еволюційно давніх контурів реагування і підвищеного алостатичного навантаження, закріплюється в публічній комунікації та управлінських практиках і підриває внутрішню безпеку тим, що розмиває селективність стратегічної уваги, збільшує частоту хибних тривог і, у підсумку, послаблює інституційну довіру до реальних сигналів. Різниця між адаптивною настороженістю і небезпечною інфляцією полягає в наявності зворотних механізмів: якщо публічні означення «екзистенційності» регулярно піддаються повільній перевірці, мають пороги й терміни відміни, інфляція не конвертується у внутрішню загрозу. Коли ж «екзистенційність» стає інерцією мови і практик, *система втрачає здатність відрізняти суттєве від шуму, і саме тут починається підрив внутрішньої безпеки*.

Дискурсивна фіксація надзвичайності. У тривалій війні надзвичайний режим рідко зникає сам по собі. Мовні формули «екзистенційної загрози», що колись були потрібні для швидкої мобілізації, набувають інерції і дедалі менше залежать від поточної конфігурації ризиків. *Під «дискурсивною фіксацією надзвичайності» ми маємо на увазі не сам факт застосування виняткових заходів, а втрату їхньої відмовності.* Публічні означення «безальтернативності» та «екзистенційності» зберігаються і розширюються на

сфери, де в «мирній логіці» працювали б звичайні політики. Цей зсув відбувається не у вакуумі, а на перетині безпекової рамки сек'юритизації і психологічних механізмів оцінювання й пізнавальної мотивації.

Теорія сек'юритизації чітко фіксує момент народження винятку: «екзистенційна загроза» не міститься в речах самих по собі – вона постає в мовному акті, який аудиторія приймає, делегуючи політиці право діяти поза звичними правилами. За умови «короткої» війни це забезпечує швидкість, за умови тривалої війни таким актам починає бракувати зворотності: зміна ризиків далеко не завжди веде до перегляду ярликів. Чому суспільство й далі приймає виняток? Психологічна відповідь лежить у двох площинах. Перша – оцінювання подій: коли подія стабільно трактується як водночас «життєво важлива» і «погано керована», емоційний стан, що легітимує жорсткі рішення, стає хронічним (Lazarus, 1991). Друга – пізнавальна мотивація. У режимі тривалої невизначеності зростає попит на когнітивне «закриття», тобто на прості бінарні рамки, які знімають дискомфорт двозначності. За таких умов альтернативні сценарії і «умовні пороги» сприймаються як слабкість, а не як професійна доброчесність (Kruglanski, Roets, & Hiel van, 2011). Сумарно це дає провідник для фіксації: надзвичайність проявляється не лише як політичний інструмент, а як психологічно зручний спосіб зберігати сенс у турбулентності.

Фіксація проявляється в публічній мові й у практиках ухвалення рішень. На рівні дискурсу – зникнення когнітивної складності: замість аргументованих меж дії, сценарного мислення й відкрито названих «зон незнання» з'являються формули «або-або», що не підлягають ревізії. На рівні процедур – порушення симетрії між запровадженням і скасуванням: вхід у виняток оформлено детально, вихід – розмитий або відкладений. На рівні інституційної пам'яті – ефект прецеденту: кожне наступне посилання на екзистенційність «дешевшає», бо спирається вже не на унікальність ситуації, а на ланцюжок буденних повторів. Так формується контур, у якому позачергове стає «порядком денним», а механізми «повільної ревізії» випадають.

Важливо відрізняти фіксацію від виправданої надзвичайності. У певні моменти війни жорсткі рішення – єдиний вихід. Але навіть тоді вони не фіксація, якщо супроводжуються трьома речами: 1) порогами й строками дії, оголошеними наперед; 2) публічною процедурою перегляду, що визнає можливість помилки і зміну профілю ризику; 3) когнітивно складною комунікацією, яка подає альтернативні сценарії та умови відміни. Фіксація починається там, де ці три запобіжники зникають, коли надзвичайність подається як «єдина мова реальності», а не як зворотний інструмент політики безпеки. *Безпековий сенс фіксації – втрата адаптивності*. Система, що мислить у фіксованих екзистенційних ярликах, повільно перенацілює ресурси. Вона запізнюється з «відкатом» обмежень, утримує «вчорашні» пріоритети й не випускає нові загрози зі статусу «другорядних» у статус «центральних», якщо ті не вкладаються у звичний фрейм. Це безпосередньо б'є по внутрішній безпеці, бо робить політику реагування інерційною: там, де потрібні селективність і швидка перебудова, з'являється тягучість. Друга ціна –

нормативне виснаження аудиторії: коли «екзистенційність» лунає часто і «назавжди», громадяни втрачають чутливість до реальних попереджень. Довіра до інституційних сигналів тривоги падає, і навіть важливі звернення сприймаються як черговий ритуал. Третя – деградація процедурної легітимності: що довше виняток триває без чіткої відмовності, то сильніше зростає підозра, що «практичність» підмінила справедливість, і тим швидше суспільство переходить у режим слухняності без кооперації.

Контраргумент на користь фіксації – «загроза ж не зникає». Але саме довгий горизонт і робить фіксацію ризикованою: постійна надзвичайність – це не нескінченна готовність, а спрощення, яке погіршує розпізнавання. Звідси принципова межа: не ставити вимогу «повернення до норми» там, де норми об'єктивно немає, але наполягати на поверненні механізмів відмовності – ревізій, строків, порогів, публічних підстав – навіть усередині воєнної реальності. Інакше система перестає відрізняти критичне від звичного і безпека перетворюється на мову, яка виправдовує власну інерцію.

Отже, дискурсивна фіксація надзвичайності – це набута незворотність екзистенційних рамок, стан, коли надзвичайність з інструменту політики стає її тлом. Вона виникає на перетині сек'юритизації (виняток через прийняття суспільством) і психологічних механізмів оцінювання значущості й потреби в когнітивному «закритті», які роблять прості, бінарні формули стійкими в умовах тривалої невизначеності Її внутрішня динаміка – зникнення когнітивної складності, порушення симетрії «вхід/вихід» із винятку, ефект прецеденту. Відбувається виснаження довіри до попереджень і деградація процедурної легітимності. Відмінність від виправданої надзвичайності полягає в наявності реальних порогів, строків, процедур ревізії і складної, чесної комунікації. Там, де ці умови зникають, надзвичайність стає «липкою», а внутрішня безпека – інерційною і глухою до зміни ризиків.

Виходить, що з практичної сторони фіксація має накопичувальні побічні ефекти. По-перше, вона зменшує адаптивність. Ресурси «застигають» у вчорашніх пріоритетах, а інституції запізнюються з переспрямовуванням уваги – з'являється інерційність рішень, несумісна з мінливою конфігурацією ризиків. По-друге, фіксація виснажує довіру до сигналів. Що частіше «екзистенційність» подається як незмінне тло, то слабшою стає реакція суспільства на реальні попередження. По-третє, вона підточує процедурну легітимність. Якщо виняток триває без переконливої відмовності, громадяни дедалі частіше приписують рішенню логіку зручності замість логіки справедливості, і система переходить у режим «слухняність без співпраці». Це безпосередньо відкриває двері до наступного елемента нашої типології – *інституційної підозри*, де формальна відповідність зберігається, а добровільна кооперація зникає.

Інституційна підозра. Після того як мова надзвичайності втрачає відмовність і стає тлом, змінюється спосіб щоденної взаємодії громадян з державою: контрольні процедури множаться швидше, ніж процедури сервісу й пояснення, і сам досвід взаємодії з інституціями набуває холодної інтонації.

Саме тут формується інституційована підозра – не «поганий настрій» і не загальна недовіра як риса, а режим повсякденної взаємодії, у якому зберігається дисциплінована відповідність «за буквою», але зникає добровільна кооперація «за змістом». Громадянин виконує вимоги, однак уникає ініціативи, не «підхоплює» корисні дії інших, не ділиться слабкими сигналами ризику, переводить комунікацію на мінімально достатній рівень. Цей зсув не є парадоксом. Правова психологія наголошує, що сприйняття легітимності рішень ґрунтується не стільки на їхній вигоді чи суворості, скільки на пережитій процедурній і міжособистісній справедливості – передбачуваності кроків, прозорості підстав, можливості безпечного оскарження й гідному ставленні у взаємодії (Tyler, 2006). Коли цих якостей бракує, громадянин раціонально «охолоджує» участь – ініціатива здається ризиком, бо непередбачуваність процедур породжує сумніви щодо дотримання правил, а стиль комунікації сигналізує про асиметрію влади.

На рівні інституцій ця логіка підкріплюється архітектурою «урядування занепокоєнням»: за тривалої загрози апарат безпеки розширює інструменти спостереження, перевірок, попереднього контролю і робить це швидше, ніж розвиває канали сервісу, консультації та зворотного зв’язку. Унаслідок перекосу інфраструктури контроль стає не винятковим, а типовим способом керування невизначеністю; «перевірено – отже, безпечно» замінює «пояснено – отже, зрозуміло». На практиці це виглядає як розмноження формальних запобіжників, які не супроводжуються пояснювальними рамками: громадянин частіше стикається з перевіркою, ніж із зрозумілою логікою того, коли й навіщо вона застосовується. У такій конфігурації підозра стає інституційною нормою, вона не потребує додаткової легітимації, бо вшита в процедури, час, простір, дизайн фронт-офісів (Bigo, 2002).

Групова оптика поглиблює цю рівновагу. У полі тривалої загрози звужуються еталони «правильної» емоційної інтонованості й соціальної поведінки, зростає готовність розрізняти «своїх» і «своїх – але інакших». «Несинхронний» – той, хто ставить додаткові запитання, хто демонструє інший темп жалоби або іншу, менш драматичну артикуляцію тривоги, – потрапляє в зону морального виключення. Йому приписують сумнівну лояльність, а отже, і знижений рівень авансу довіри (Iyengar et al., 2019; Tajfel, & Turner, 1979). Інституції не створюють цієї оптики, але можуть її легітимувати. Коли комунікація холодна, а процедури непрозорі, «підозра наперед» видається не лише допустимою, а й «правильною» громадянською поведінкою. Так виникає замкнене коло: формальна правомірність підтримується, але мотиваційна база кооперації піддається ерозії. І саме ця ерозія погіршує спроможність інституцій реагувати на складні, розпорошені ризики, що потребують тонкої горизонтальної взаємодії.

Важливо відмежувати інституційовану підозру від феноменів, з якими її можна сплутати. Вона не тотожна цинізму. Цинічний стиль інтерпретує дії держави як принципово корисливі, тоді як у режимі підозри громадянин згоден виконувати приписи, але не готовий ризикувати зайвою взаємністю. Вона – не

апатія. Апатія означає емоційне виснаження і відхід від участі, тоді як підозра – це раціоналізований протокол мінімальної достатності в контакті з інституціями. Вона – не просто недовіра. Загальна недовіра може не впливати на поведінку, інституційна підозра структурує поведінку, зменшуючи внесок громадянина в спільну справу там, де формальні процедури могли б на нього спиратися.

Межі явища проходять не по суворості, а по підзвітності. Жорсткі рішення й часті перевірки самі собою не породжують підозри, якщо супроводжуються передбачуваними кроками, ясною логікою, можливістю безпечного оскарження і поважним стилем комунікації. У такому разі громадянин переживає навіть несприятливі наслідки як справедливі й зберігає готовність до співпраці (Tyler, 2006). Інституційна підозра починається там, де регулярний дефіцит цих якостей перетворює обережність на норму: ініціатива виглядає небезпечною, бо складно прогнозувати, як саме інституція інтерпретує «зайвий крок» і наскільки він обернеться санкцією чи стигмою «проблемного клієнта».

Безпекове значення феномену двоїсте. По-перше, він зменшує кооперaційну місткість суспільства: висихають «тонкі» канали – слабкі зв’язки, через які циркулюють ранні попереджувальні сигнали, локальні ноу-хау, дрібні взаємодопомоги. Жоден примус не здатен відтворити цей «надлишок дії», бо він тримається на очікуванні взаємності і передбачуваності поведінки іншого. По-друге, інституційна підозра підвищує ціну будь-якої координації: щоб досягти тієї ж самої операційної якості, потрібно більше формальних кроків, більше повторних перевірок, більше часу – і це все у середовищі дефіциту ресурсів. Нарешті, феномен санкціонує внутрішні барикади: коли підозра стає нормою, «чисті межі» всередині «свого» кола здаються природним способом втримати порядок, відтак спільна узагальнена довіра дробиться на племінні довіри, а конфліктогенність консервується.

Чи є межі, коли суворі процедури не породжують підозри? Так, і вони підтверджують тезу про процедурну справедливість. Жорсткий контроль сприймається як законний, коли поєднує три ознаки: передбачуваність (людина наперед знає, що, коли і за яких умов з нею відбудеться), пояснюваність (рішення супроводжується логікою, зрозумілою нефахівцеві, з названими припущеннями і межами), поважна взаємодія (тон і форма, які демонструють гідність суб’єкта, можливість запитати без страху бути покараним за сам факт запитування). Там, де ці умови стабільно виконуються, підозра не інституціалізується – громадянин може не погоджуватися зі змістом рішення, але зберігати готовність співпрацювати, бо вважає процес справедливим.

Нарешті, інституційна підозра пояснює, чому наступний негативний елемент – «внутрішні чисті межі» – так легко сприймаються як «здоровий захист». Коли досвід взаємодії холодний і непрозорий, а еталон «правильної» інтонації занадто вузький, «дешевим» стабілізатором здається звуження кола «своїх» і підвищення «тестів правильності». У короткому періоді це справді зменшує когнітивну й емоційну невизначеність, у довготривалому, як уже

зазначалось, – конвертує узагальнену довіру в племінну, підвищуючи транзакційні витрати координації і консервуючи конфліктогенність (Iyengar et al., 2019). Так інституційна підозра стає не лише наслідком фіксації надзвичайності, а й провідником до подальшої ерозії соціальної тканини.

У підсумку інституційна підозра – це перекодування взаємності в протокол мінімальної достатності, що виростає з дефіциту процедурної і міжособистісної справедливості (Tyler, 2006), укорінюється в архітектурі контролю як нормі управління невизначеністю (Bigo, 2002) і посилюється груповими механізмами морального виключення в умовах афективної поляризації (Iyengar et al., 2019; Tajfel & Turner, 1979). Її головна *ціна для внутрішньої безпеки – втрата носія кооперації*. Без очікування передбачуваності й взаємності інституційна спроможність не конвертується в дію, а політика реагування залишається формально коректною, проте фактично бідною на ефект. На відміну від загальної недовіри, цей режим змінює поведінку тут-і-тепер, і саме тому його було включено в типологію внутрішніх загроз безпеці, спричинених війною.

У затяжній війні суспільство шукає способів повернути собі відчуття безперервності «Ми» – не просто юридичної або організаційної, а екзистенційної, коли світ знову виглядає зв’язним і передбачуваним. Саме тут постає феномен, який ми назвали феноменом «*внутрішніх чистих меж*». Це не стільки нове конструювання колективної ідентичності, скільки її закриття, коли межі «свого» всередині самого «свого» робляться жорсткими, а право на повноцінне членство обумовлюється відповідністю символічним «тестам правильності». Це не зводиться до мобілізаційної єдності, у якій багато голосів можуть співзвучно тримати фронт. Ідеться про редукцію множинності, коли інші інтонації лояльності, інший темп жалоби, інший стиль аргументації, інші емоційні акценти набувають підозрілої тональності та маркуються як «не ті», «недостатньо свої». Теоретична рамка тут задається поєднанням соціально-психологічного розуміння ідентичності як межі між «Ми» і «Вони» та концепту онтологічної безпеки, що описує базову потребу акторів у тяглості самості й передбачуваності світу (Giddens, 1991; Mitzen, 2006). Коли повсякденний досвід прорізається втратами й невизначеністю, спокуса «дешевих стабілізаторів» зростає. Замість того щоб утримувати складну, але інклюзивну множинність «Ми», суспільство зачиняє двері, звужуючи критерії легітимної належності.

Внутрішня логіка накопичення цієї практики здається послідовною. Перший крок – емоційне спустошення і порушення базових очікувань щодо доброзичливості світу й справедливості порядку. Цей досвід соціальна і клінічна психологія описують як руйнування «базових припущень», коли усталені уявлення про світ як упорядкований і про себе як здатного впливати більше не витримують емпіричної перевірки (Janoff-Bulman, 1992). Другий крок – символічна робота з травмою. На рівні публічної пам’яті з’являються наративи, які не лише оплакують втрати, а й визначають, «як саме правильно пам’ятати» і «хто має право говорити від імені болю». Якщо ця робота організована інклюзивно, пам’ять відкриває простір для множинних позицій.

Якщо ж вона вибудовується монологічно, пам’ять стає механізмом виключення, критерієм допуску до «співбольового» кола (Alexander, 2004). Третій крок – інституціоналізація «тестів правильності» в повсякденних практиках. Питання з розряду «ти наш?» перестає бути відкритим і перетворюється на низку неформальних перевірок – інтонаційних, символічних, поведінкових. Саме тут «чисті межі» стають не просто культурним настроєм, а режимом взаємодії.

Важливо відмежувати цей феномен від споріднених явищ. Він не дорівнює мобілізаційній згуртованості, коли допускається широка амплітуда «бути своїм» за умови дотримання спільних правил. Він не збігається і з легітимним моральним осудом відверто небезпечних практик. Осуд ґрунтується на прозорих нормах і процедурах, тоді як «чисті межі» працюють через розмиті, часто не артикульовані індикатори «правильності», переносні між контекстами. Ключова відмінність – заміна процедурної справедливості символічною лояльністю: належність цінується вище за аргумент і вище за дотримання формальних правил.

Безпековий сенс внутрішніх «чистих меж» проявляється відразу в трьох площинах. По-перше, руйнується узагальнена довіра як очікування, що незнайомий співгромадянин діятиме передбачувано й доброзичливо в межах спільних правил. Замість неї з’являється племінна довіра, яка чудово працює всередині вузьких кіл, але різко підвищує транзакційні витрати будь-якої міжгрупової координації. В операційних термінах це означає: більше часу на погодження, більше «перекладачів» між локальними культурами лояльності, більше непорозумінь, які сприймаються як умисні образи саме тому, що межі вже жорсткі. По-друге, виснажується інституційна адаптивність. Там, де право на голос та ініціативу має лише «правильно інтонована» частина «своїх», система систематично втрачає «слабкі сигнали» від тих, чий досвід і чутливість могли б попередити про нові ризики. По-третє, зростає конфліктогенність: за жорстких внутрішніх меж будь-який збій процедури миттєво дістає моральну інтерпретацію («нас зрадили», «нас принизили»), а шлях до ремедіації подовжується, бо відновити довіру через процедурні гарантії важче там, де легітимність спирається на символічну «правильність».

Завжди є спокусливий контраргумент: «у війні межі мають бути чистими, інакше ми втратимо себе». Проблема в тому, що ця логіка, перенесена з фронтових контекстів на всю тканину цивільних взаємодій, підміняє безпеку сумісності з безпекою уніфікації. Перша вимагає прозорих норм співжиття, здатних утримати різні інтонації лояльності в одному правовому полі. Друга – виключає «несинхронних» не тому, що вони порушили правила, а тому, що вони розбалансовують відчуття тяглості. У короткому періоді уніфікація справді знижує тривогу: межі стають ясними, внутрішні конфлікти тимчасово вщухають. У довготривалому – вона стає самопосилювальною, оскільки, щоб зберегти ефект спокою, межі доводиться робити ще «чистішими», коло «своїх» – ще вужчим, а критерії «правильності» – ще більш вимогливими. Ціна цього –

втрата гнучкості під час зіткнення з новими ситуаціями, коли потрібні саме різні оптики «своїх» для збирання повної картини ризику.

Культурна динаміка травми надає цьому процесу додаткової інерції. Пам'ять про жертви і страждання може бути підставою для етичної солідарності, але вона ж може стати символічною зброєю – мовою, що легітимує виключення незручних голосів під приводом «неправильного способу вболівати» або «неправильного тону». Коли другий варіант домінує, суспільство переходить від меморіальної спільності до меморіального контролю: не лише «що пам'ятати», а й «як правильно пам'ятати» стає предметом санкції (Alexander, 2004). У такій атмосфері навіть раціональні процедурні незгоди набувають екзистенційного забарвлення, а отже, вирішуються не діалогом, а додатковим загущенням меж.

Остаточно безпековий характер «чистих меж» виявляється там, де вони починають структурувати доступ до ресурсів і права на участь в ухваленні рішень. Коли життєво важливі сервіси, локальні бюджети, гуманітарні канали або публічні майданчики модерації не просто регулюються правилами, а фактично «охороняються» неформальними критеріями відповідності символічному канону, система втрачає не лише прозорість, а й операційну ефективність. Відсіюються компетентні «Свої-Інакші», які могли б посилити спроможність, але не пройшли неформальні «тести». Виникають паралельні мережі доступу, і вони ж цементують нові бар'єри, які доведеться долати в момент раптових загроз.

Підсумовуючи, варто зазначити, що внутрішні «чисті межі» – це спосіб коротким шляхом відновити тяглість «Ми» у війні ціною інклюзії і процедурної справедливості. Психологічно це заміна складної роботи зі змістом і правилом на просту роботу з межами. Політично – це перехід від безпеки сумісності до безпеки уніфікації, операційно – це обмін узагальненої довіри на племінну.

Теорія онтологічної безпеки пояснює, чому таке рішення спокушає в умовах турбулентності (Giddens, 1991; Mitzen, 2006), а дослідження культурної травми – як пам'ять може стати механізмом виключення (Alexander, 2004). Психологія базових припущень показує, чому руйнування морального порядку штовхає до «простих відповідей» (Janoff-Bulman, 1992). Завдяки цим ланкам видно головне: *«чисті межі» – це не просто моральний дефект, а психологічний канал підриву внутрішньої безпеки*, бо зменшує кооперaційну місткість і підвищує конфліктогенність саме там, де система потребує множинних лояльностей, здатних жити в одному спільному правилі.

Когнітивна дезорієнтація та інфляція критеріїв істинності. Під когнітивною дезорієнтацією маємо на увазі не індивідуальну «плутанину» як тимчасову втому, а тривалий суспільний режим, за якого послаблюються критерії валідації тверджень і зсув відбувається від «чи це правда?» до «чи це мобілізує/заспокоює/підтверджує наших?». У цьому режимі комунікаційні екосистеми перевиробляють «схожість на правду» і винагороджують емоційно насичену, але слабко верифіковану інформацію. Відмінність від класичної «дезінформації» полягає в тому, що дезінформація не потребує

централізованого злого наміру – достатньо структурного дисбалансу уваги, перманентного тиску невизначеності та мотиваційних викривлень опрацювання інформації (Kahneman, 2011; Lewandowsky, Ecker, & Cook, 2017). Так формується *інфляція критеріїв істинності*. За одиницю довіри починають конкурувати маркери емоційної яскравості, статус промовця і групова конгруентність, витісняючи повільніші епістемічні стандарти – джерела, межі даних, реплікацію, альтернативні пояснення (Pennycook & Rand, 2019).

У затяжній війні суспільні стандарти «того, що вважати знанням» переживають повільний, але системний зсув. Тобто змінюється не тільки спектр загроз і баланс ресурсів – трансформується режим валідизації знання, спосіб, у який інституції і публічні аудиторії надають твердженням статусу «достатньо валідних, щоб діяти». Те, що в мирній ситуації потребувало перевірки, контексту і порівняння альтернатив, дедалі частіше замінюється швидкими поясненнями, які головним чином знімають емоційний дискомфорт невизначеності. Ідеться не про окремі помилки чи чутки, а про *когнітивну дезорієнтацію* як нову норму надання статусу істини. Переконливим визнається те, що краще «працює» для збереження сенсу й легкого ухвалення рішень у полі постійної тривоги, а не те, що краще описує реальний профіль ризику. Цей режим народжується на перетині афективної інфляції загрози і дискурсивної фіксації надзвичайності, коли майже будь-яка неоднозначність читається крізь призму загрози, а мова «екзистенційного» стає тлом: ціна когнітивної складності різко зростає, а стандарти доказовості «звужуються» під цю нову економію уваги (Lewandowsky, Ecker, & Cook, 2017).

Внутрішня динаміка когнітивної дезорієнтації має три взаємопов’язані лінії. Перша – перевантаження уваги. Інституції і громадяни одночасно опрацьовують більше «терміново важливого», ніж дозволяє операційна місткість. За таких умов судження дедалі частіше спирається на евристики – упізнавані шаблони, які мінімізують зусилля мислення. Евристики самі по собі не є вадою. Вони стають проблемою, коли верифікаційні практики (зіставлення джерел, межі достовірності, відкладені судження) демобілізуються як «занадто повільні». Друга лінія – мотиваційна оптика. У тривалому стресі посилюється прагнення до епістемічного «закриття» – стабільного, бінарного опису ситуації, який швидко «заморозить» невизначеність (Kruglanski, Roets, & Hiel van, 2011). Під дією цього мотиву суспільний попит зміщується від відкритих порівнянь і сценарних рамок до «остаточних» відповідей; відповідно, повільні й умовні твердження втрачають легітимність. Третя лінія – афективна селекція інформації. У полі хронічної тривоги когнітивна система віддає перевагу твердженням, які швидше зменшують емоційний дискомфорт, навіть якщо їхня пояснювальна точність нижча (Lazarus, 1991). Комунікаційні середовища змагальності за увагу підсилюють цю селекцію: більш імпресивні пояснення поширюються швидше й далі, а отже, виглядають «правдоподібнішими» саме через свою видимість (Lewandowsky et al., 2017).

На рівні публічної мови дезорієнтація проявляється у втраті когнітивної складності: зникають межі застосовності моделей, виноски про невизначеність,

припущення даних, «умови відміни» висновків. Суспільний дискурс замінює порівняльні таблиці ризиків на бінарні формули «або-або», і саме ці формули задають владну логіку: управлінські рішення формулюються без явних сценарних порогів, а процедурні «вікна ревізії» трактуються як ознака слабкості. На рівні інститутів знання – журналістики, аналітики, науки – з'являються похибки «перекладу» складного в просте. Умовні висновки подаються як безумовні, коефіцієнти невизначеності випускаються, несумірні показники зводяться до «зручної» шкали. Водночас зростає «вага» свідчення досвіду як сурогату експертизи. Одиничний епізод легко підміняє статистику, а репрезентативність поступається місцем пережитій інтенсивності. Це не виродження раціональності, а адаптація до нової економії уваги – коли на кону емоційний порядок, складні описи програють.

Від суміжних станів когнітивну дезорієнтацію відрізняє саме зміна стандарту достатності доказів. Вона не тотожна «інформаційному хаосу». Хаос – це надлишок непов'язаних сигналів, а дезорієнтація – це стала перевага афективно переконливих тверджень над верифікованими. Вона не дорівнює «масовій дезінформації». Брехня може бути частиною процесу, але головне – соціальна готовність надавати статус істини твердженням, що знімають дискомфорт, а не точніше описують ризик. Вона не зводиться до «низької медіаграмотності» – навіть високоосвічені аудиторії в умовах тривалого стресу демонструють зсув до когнітивного «закриття» та афективної селекції (Kruglanski et al., 2011; Lewandowsky et al., 2017). Нарешті, це не просто «поляризація». Афективна поляризація забезпечує готові моральні фільтри, але дезорієнтація описує ширшу норму доказовості, яка б'є не лише по лініях «Ми-Вони», а по всій інфраструктурі ухвалення рішень.

Безпековий сенс явища – у системних помилках пріоритизації і керованості інформаційними провокаціями. Коли екзистенційні формули домінують, питання порівняльної небезпеки (що саме є більшим ризиком?) витісняється питанням риторичної сили (що саме краще звучить як «загроза»?). Результат – перерозподіл уваги і ресурсів на користь тем з високою афективною віддачею, але не обов'язково з високою фактичною шкодою. Додається ефект «пастки сигналу»: попередження, які часто не підтверджуються, знецінюють довіру до інституцій навіть тоді, коли ризик реальний. У підсумку система стає реактивною – вона відповідає на емоційно «гучні» подразники, гірше помічає «тихі» ранні індикатори і запізнюється з корекцією курсу.

Контраргумент може звучати так: під час війни швидкість важливіша за точність. Це справедливо для гострої фази, але в довгому горизонті точність є передумовою швидкості. Без адекватної селекції інформації швидкі відповіді все частіше падають у «хибні тривоги», а справді критичні вузли залишаються «недофінансованими». Власне, єдиний спосіб не зрадити вимогу швидкості – інституціоналізувати повільні елементи всередині швидких процесів. У психологічному вимірі це означає не боротьбу з емоціями, а переконфігурацію їхньої ролі – афект має ініціювати увагу, але не підмінювати критерії

істинності. Нарешті, когнітивна дезорієнтація легалізує внутрішні «чисті межі», даючи їм інтелектуальне виправдання («альтернативні голоси лише «плутають карти»»).

Підсумовуючи, зазначимо, що когнітивна дезорієнтація – це *стійкий режим занижених стандартів доказовості, за якого статус істини надається твердженням, що краще знімають тривогу, а не точніше відображають ризики*. Вона виникає через перевантаження уваги, мотиваційну потребу в когнітивному «закритті» та афективну селекцію інформації. Проявляється у втраті когнітивної складності в публічній мові та «похибках перекладу» складного в просте і підриває внутрішню безпеку через системні помилки пріоритизації, ефект «пастки сигналу» й реактивність політики. Її корекція не зводиться до моралізаторства про «правильне мислення» – вона потребує вбудованих процедур повільної перевірки всередині швидких рішень і чесної комунікації меж знання як частини воєнної раціональності.

Нормативна ерозія і моральна травма. У тривалій війні суспільство живе не лише з небезпекою, а й із повсякденною моральною двозначністю, яку неможливо повністю усунути: жорсткі рішення, «брудні руки», пріоритети, що змінюються швидше за нормативні рамки. Коли така двозначність не лишається винятком, а поступово перетворюється на звичне тло, ми спостерігаємо *нормативну ерозію – послаблення очікування, що правила є спільними, послідовними й підзвітними*. І паралельний із нею феномен *моральної травми*, тобто *стійкого пошкодження моральної самооцінки та уявлень про справедливість, що виникає внаслідок вчинення, свідчення чи неможливості відвернути дії, які порушують базові етичні переконання* (Litz et al., 2009). Інакше кажучи, ерозія змінює зовнішній порядок *належного,* а моральна травма – внутрішній порядок *гідного*, і обидва процеси взаємно підсилюють один одного.

Витоки ерозії лежать в уже описаних феноменах. По-перше, дискурсивна фіксація надзвичайності знімає «відмовність» виняткових процедур: якщо надзвичайні заходи тривають без порогів і строків, виникає звичка перестрибувати через «повільні» гарантії справедливості (Buzan, Wæver, & Wilde de, 1998). По-друге, когнітивна дезорієнтація знижує стандарт валідизації, коли риторична сила й швидкість важать більше за межі даних, а мова виправдань ближче, ніж мова обмежень (Lewandowsky, Ecker, & Cook, 2017). По-третє, інституційована підозра охолоджує громадянську участь. У цій конфігурації перші відхилення від «мирної» норми здобувають статус «практичної доцільності», а повторюваність робить їх морально «дешевшими».

Психологічний механізм цього «здешевлення» добре описує теорія морального роз’єднання. Люди й інституції можуть тимчасово «відщеплювати» загальні моральні стандарти через евфемістичну мову («жорсткі заходи», «нульова терпимість»), вигідні порівняння («менше зло»), розмивання відповідальності («така інструкція») або дегуманізацію «проблемних» адресатів. У короткому горизонті це дає психологічне полегшення, знімає когнітивний і моральний дисонанс, у довгому – формує звичку обходити норми

там, де вони ускладнюють швидку дію. Паралельно розгортається динаміка моральної травми: пережите (вчинене, дозволене чи невідворотнє) порушення базових етичних переконань породжує тривкий комплекс сорому, гніву й відчуття зради, що змінює спосіб оцінювання себе й інституцій (Litz et al., 2009). І тут виникає замкнений контур: щоб витримати внутрішній біль, індивід/організація збільшує дозу роз'єднання («так треба було»), а чим частіше це відтворюється, тим нормальнішою стає сама ерозія правил.

Важливо відмежувати описаний процес від споріднених станів, щоб не патологізувати необхідні оборонні кроки. Жорсткість як така не дорівнює ерозії. Якщо жорсткі рішення супроводжуються прозорими підставами, обмежувальними порогами, справедливими механізмами й повагою у взаємодії, вони можуть зміцнювати, а не руйнувати довіру до правил (Tyler, 2006). Ціннісний плюралізм не є моральним релятивізмом: суспільство може тримати множинність мотивацій і все ж вимагати однакової процедурної справедливості. Моральна травма – не синонім ПТСР, її ядро – не симптоми реексперієнсингу чи гіпервигляду, а пошкодження моральної ідентичності та уявлень про справедливість. Вона може співіснувати з високою функціональністю, але має приховану поведінкову ціну: цинізм, емоційне оніміння або, навпаки, схильність до «каральної доброчесності», коли жорсткість принципів стає замінником втраченої етичної опори (Bandura, 1999; Litz et al., 2009).

Де проходить межа між адаптивною тимчасовою жорсткістю і ерозією? Ключ – у зворотності і підзвітності. Там, де винятки мають чіткі пороги запуску й відміни, супроводжуються пояснюваними критеріями і не конвертуються в «нову норму», ми маємо справу з інструментальною жорсткістю. Там, де винятки розповзаються, мова виправдань замінює мову меж, а «своїм» дозволяється більше, ніж «іншим», починається ерозія. Показовим індикатором є зміна тональності публічних пояснень: із «ми зобов'язані відновити пропорційність як тільки…» на «інакше неможливо в умовах війни». Перший формат тримає в полі зору майбутню деморалізацію норм, другий – консервує «тимчасове назавжди».

У безпековому сенсі описаний вузол має три рівні наслідків. На *індивідуальному рівні* моральне роз'єднання підточує громадянську мотивацію: люди зберігають «букву» послуху, але уникають «надлишкової» участі, бо не вірять, що система відрізняє морально припустиму слухняність від морально зрадливої. На *організаційному рівні* моральне роз'єднання породжує еластичність стандартів: «для своїх» стає можливим те, що для інших заборонене. Це руйнує внутрішню справедливість і знижує якість саморегуляції апарату. На *суспільному рівні* ерозія конвертує узагальнену довіру в «племінні» довіри. Правила втрачають універсальність, а отже, транзакційні витрати координації зростають – потрібно більше часу, «посередників» і гарантій навіть для простих взаємодій (Tyler, 2006).

Типові контраргументи апелюють до ефективності – мовляв, без жорстких, іноді «не хороших рішень вижити неможливо. Суперечити цьому

важко, але саме тому потрібне розрізнення «жорстко, але підзвітно» і «жорстко, бо інакше незручно». Емпірична логіка процедурної справедливості послідовно показує: сприйняття справедливості процесу підвищує готовність співпрацювати навіть з несприятливими рішеннями. Натомість відчуття подвійних стандартів стимулює мінімальну відповідність і цинічну нормалізацію обхідних практик. З перспективи психології моралі, кумулятивне роз'єднання – поганий регулятор. Що частіше ми евфемізуємо примус і приниження гідності, то легше нам узагалі обходитися без моральних термінів (Bandura, 1999), то слабшою стає «вмонтована зупинка» перед реальною жорстокістю.

Є й інша, менш очевидна, ціна. Нормативна ерозія змінює профіль ризику. Системи, які звикають до «корисних винятків», стають передбачувано вразливими для внутрішніх зловживань – саме тому, що втрачають «крихку» інфраструктуру сумніву й апеляції. У термінах безпеки це означає погіршення раннього виявлення. Люди рідше подають сигнали про небезпеки й зловживання, бо очікують, що «для своїх» виняток знову спрацює. Отже, «тихі» загрози накопичуються до моменту, коли їх уже важко ревізувати без великої ціни – матеріальної й моральної.

Позитивна програма в цих умовах не зводиться до моралізаторства «будьмо хорошими». Вона про архітектуру зворотності. На рівні мови – повертати когнітивну складність, тобто називати пороги, межі, припущення, строки відміни. На рівні процедур – вбудовувати короткі, але неминучі вікна ревізії, які не потребують політичного героїзму для запуску. На рівні взаємодії – тримати повагу як операційний стандарт, бо саме вона транслює громадянинові сигнал: навіть у винятку ти не втрачаєш гідності адресата. І найскладніше – працювати з моральною травмою не шляхом її заперечення («треба просто триматися»), а через визнання, наративізацію й реабілітаційні практики, що повертають спроможність діяти, не збільшуючи дозу роз'єднання (Litz et al., 2009).

Підсумовуючи, зазначимо, що *нормативна ерозія і моральна травма – не побічний ефект війни, а центральний психологічний канал підриву внутрішньої безпеки.* Перша замінює універсальність правил еластичністю для своїх, друга – підточує внутрішній компас гідного. Разом вони переводять громадян із режиму кооперації в режим мінімальної відповідності, підвищують транзакційні витрати координації та роблять систему глухою до ранніх сигналів зловживань і нових ризиків. Лише там, де виняток залишається підзвітним і зворотним, а травма дістає голос і догляд, «сила» не перетворюється на звичний дозвіл.

Вигорання співучасті. У ранні фази війни суспільство часто демонструє дивовижну здатність до самозапуску – волонтерські «ланцюжки постачання», локальні ініціативи, горизонтальні мережі допомоги. Саме цей «надлишок дії» – готовність робити більше, ніж формально вимагає процедура, – і є носієм внутрішньої безпеки: він пришвидшує конвертацію рішень у результати, «латаючи» розриви між інституційними контурами. Проте в тривалій війні

настає вигорання співучасті – кумулятивний виснажливий стан, коли емоційна втома, відчуття неефективності й цинічне відсторонення від колективних завдань дедалі частіше замінюють ініціативу, взаємні поступки і готовність тримати слабкі сигнали ризику. Ідеться не про індивідуальне побутове вигорання, а про соціально узгоджений зсув поведінки серед ключових носіїв кооперації – волонтерів, працівників соціальних професій, активістів, «містків» між кластерами довіри (Hobfoll, 2001; Maslach & Leiter, 2016).

Джерела явища – у вже описаній нами конфігурації середовища. Афективна інфляція загрози підтримує хронічну готовність до «пожежогасіння». Дискурсивна фіксація надзвичайності знімає «відмовність» винятку. Інституційована підозра охолоджує добровільну кооперацію. Нормативна ерозія підвищує транзакційні витрати будь-якої координації. У такій екології кожен додатковий крок громадської участі потребує більше емоційного і часово-організаційного ресурсу, а відчуття впливу стає менш наочним. Згідно з теорією «збереження ресурсів» тривалий стрес і повторні втрати запускають «спіралі виснаження» (люди скорочують витрати на те, що не дає швидкого відновлення контролю, і намагаються зберегти залишки енергії, навіть якщо це зменшує шанси на довгостроковий вихід із кризи) (Hobfoll, 2001). Для співучасті це означає системне зникання саме того «надлишку дії», на якому трималася ефективність горизонталей.

Внутрішня динаміка вигорання має три взаємопов’язані компоненти в класичній моделі: емоційне виснаження, деперсоналізація/цинізм і зниження відчуття ефективності (Maslach & Leiter, 2016). У громадському вимірі це набуває специфічних форм. Емоційне виснаження виглядає як зменшення участі – люди уникають додаткових запитів, обмежуються «буквою» вимог, скорочують «чергові» волонтерські зміни. Деперсоналізація проявляється як холодна взаємодія, коли контрагенти з «інших» кіл сприймаються не як партнери по спільній справі, а як джерела додаткових транзакційних витрат. Зниження відчуття ефективності оживає в реченнях на зразок «навіщо я буду робити, якщо інші все одно не зроблять», тобто в колапсі очікуваної взаємності. До цього додається мотиваційний механізм набутого безсилля – серії невдач, коли зусилля не дають передбачуваного результату, формують очікування неконтрольованості і люди припиняють експериментувати з дією, навіть якщо об’єктивно шанс на успіх зберігається (Maier & Seligman, 1976).

Значущим підсилювачем вигорання є розрив між персональною і колективною ефективністю. Навіть висока віра у власну дієздатність не рятує, коли падає віра, що «ми разом здатні досягти». Саме колективна ефективність є кращим предиктором тривкої громадянської участі в складних завданнях. Коли ж паралельно зменшується очікувана інструментальність, тобто відчуття, що внесок конвертується у вплив, готовність до участі падає навіть у високомотивованих групах (Zomeren van, Postmes, & Spears, 2008). Екологія тривалої війни часто «перекодовує» сигнали успіху: малі перемоги губляться на тлі великих втрат; структурні бар’єри (логістика, бюрократія, дефіцит ресурсів) посилюють відчуття марності дрібних кроків; видимість зусиль поступається

місцем видимості провалів, що краще циркулюють у медіа. У підсумку люди починають «економити себе», а мережі – звужуватися до внутрішніх кіл, де ще зберігається відчуття взаємності.

Важливо відмежувати вигорання співучасті від суміжних станів. Це не апатія як риса, адже апатія передбачає ширшу емоційну «замороженість», тоді як вигорання часто співіснує з високою турботою, просто без ресурсу для дії. Це не депресія, хоча вони можуть перетинатися, – депресія має інший клінічний профіль і потребує інших втручань. Це не цинічна байдужість – цинізм у вигоранні радше захисна «шкаралупа, ніж світоглядна позиція (Maslach & Leiter, 2016). Нарешті, це не просто брак часу – згідно з дослідженнями громадської активності, вирішальною є очікувана ефективність і взаємність (Zomeren van et al., 2008).

Безпековий сенс вигорання співучасті – у втраті здатності системи тримати складні координації. По-перше, зникає раннє попередження: слабкі сигнали ризику рідше «доходять» до інституцій, бо люди втомлюються «дзвонити дарма», адже попередні спроби, що не мали наслідків, формують очікування некорисності сигналу. По-друге, падає якість виконання – без «надлишку дії» рішення залишаються коректними на папері, але бідними на ефект. Кожна ланка прагне мінімізувати контакт «за межами своєї смуги», і система стає крихкою під час виконання будь-яких міжвідомчих або міжсекторальних завдань. По-третє, зростає «вартість» мобілізації: щоб залучити ту саму кількість волонтерських годин або локальних ініціатив, потрібні дедалі сильніші стимули й організаційна інфраструктура. Там, де інституції не мають цього запасу, виникають «провали сервісу» в чутливих точках.

Типові контраргументи апелюють до «високих моральних ставок», мовляв, «немає права втомлюватися». Але саме моральна травма (власна або свідчена) – одна з найсильніших причин вигорання. Люди не просто «втомлюються допомагати», вони виснажуються від дезінтеграції сенсу, коли практичні компроміси й подвійні стандарти мовою «практичності» роз’їдають відчуття справедливості й гідності (Litz et al., 2009). У такому контексті апеляції до моралі без операційних змін лише поглиблюють виснаження.

Практичний висновок не зводиться до заклику «триматися». Він про архітектуру відновлення. Найкращий прогнозист зниження вигорання – цикли приросту ресурсів, помітні, відчутні «дивіденди» за участь (Hobfoll, 2001). У громадських мережах це означає: 1) повернути видимість впливу – метрики малих перемог і зв’язування їх із конкретними внесками; 2) зменшити транзакційні витрати участі – чіткі протоколи взаємодії між секторами, «одне вікно» замість довгого ланцюжка погоджень; 3) «ремонтувати» колективну ефективність – спільні вправи/сценарії, де учасники переживають керованість задачі в безпечному режимі; 4) інституціоналізувати «вікна відпочинку» без моральної стигми: ротації, обмеження «нескінченних змін», формальні «паузи» для ключових носіїв мереж; 5) профілактика набутого безсилля – короткі цикли, у яких зусилля – видимий ефект, навіть якщо локальний;

6) наративізація сенсу з визнанням меж і травми, а не лише зі «сталевою мовою».

Підсумовуючи, зазначимо, що вигорання співучасті – це не моральна вада й не ознака слабкості, а закономірний продукт екології тривалої війни, де дефіцит уваги, висока ціна сумніву, санкційна стилістика і подвійні стандарти підривають очікувану взаємність та ефективність. Його ціна для внутрішньої безпеки – втрата «надлишку дії», провали раннього попередження і ламкість міжсекторальних координацій. Єдиний робочий зустрічний рух – архітектурні зміни, що створюють цикли приросту ресурсів, ремонтують колективну ефективність і нормалізують оборотні «паузи» без стигми. Лише так горизонтальні мережі знову перетворюють формальні рішення на реальний ефект.

Втома співчуття і десенсибілізація до страждання. Тривала війна змінює не лише інституційні режими і когнітивні практики, а й афективний обіг у суспільстві – те, як переживають, розподіляють і транслюють співчуття. У ранні фази шок мобілізує емпатію і взаємодопомогу, однак за місяці й роки співпереживання виснажується і поступається місцем втомі співчуття та ширшій десенситизації до страждання інших (Figley, 1995; Slovic, 2007). Ідеться не про «жорстокість» як моральну ваду, а про психологічну економію в умовах надмірного афективного навантаження: люди та організації зменшують чутливість, щоб зберегти функціональність. Проблема починається тоді, коли ця економія стає нормою, а не тимчасовим механізмом виживання і починає підривати кооперaційні носії внутрішньої безпеки.

Внутрішня динаміка явища має принаймні три лінії. Перша – звикання й психічна онімілість: повторювана експозиція до травматичного контенту (новини про загибель, поранення, руйнування) знижує маргінальну емпатійну віддачу кожної наступної історії – відома «арифметика співчуття», за якої одна трагедія торкає сильніше, ніж статистика сотень (Slovic, 2007). Друга – вторинний травматичний стрес у тих, хто професійно чи волонтерськи контактує зі стражданням інших. Імітуючи симптоматику травми, вони водночас зменшують здатність до тепла й відкритості, бо внутрішні ресурси витрачаються на самозахист (Figley, 1995). Третя – парохіальна емпатія. За тривалого конфлікту емпатія звужується до «своїх», а до «інших» не лише не зростає, а може набувати зворотного знаку. Психологічні дослідження пов’язують парохіальну емпатію з підвищеною підтримкою каральних політик щодо «чужих» (Bruneau, Cikara, & Saxe, 2017). Усі три лінії підсилюються афективною інфляцією загрози й побутовою мілітаризацією стилю: «жорстка мова» нормалізує відчеплення від нюансів людського досвіду, бо нюанс виглядає «м’якістю».

Чому ці процеси набувають стійкості? По-перше, через асиметрію винагород. Миттєво «вимкнена» чутливість негайно зменшує стрес, тоді як довгі інвестиції в емпатію окупаються непевно й відстрочено. По-друге, через професійні норми емоційної праці у фронтових сервісах –там, де «холодність» винагороджується як ознака компетентності, співчуття маркують як «ризик

професійного вигорання» й актори вчаться емпатійної економії (Maslach & Leiter, 2016). По-третє, через інформаційну селекцію: медіа заохочують драматичне й нове, «рутинне» страждання стає невидимим, а отже, соціально позбавленим причин для співчуття. Нарешті, через нормативну ерозію: подвійні стандарти для «своїх»/«чужих» легітимують різні «норми емпатії» і ця асиметрія здається «практичною».

Важливо відмежувати стан від суміжних явищ. Втома співчуття не тотожна професійній компетентності. Здатність регулювати емоції й утримувати межі відрізняється від емоційного оніміння. Перше зберігає здатність до тепла, друге – відсікає її як небезпечну. Десенсибілізація не відповідає резильєнтності. Резильєнтність – це гнучка адаптація з відновленням чутливості в безпечних контекстах, десенсибілізація – тональна втрата, яка переноситься між контекстами.

Безпековий сенс явища проявляється принаймні в чотирьох площинах. По-перше, розподіл ресурсів: десенсибілізація «притуплює» увагу до тихих, хронічних страждань (евакуація вразливих груп, тривалі реабілітації, психосоціальна підтримка), які не конкурують за драматичністю з фронтовими сюжетами, але мають кумулятивну вагу для стійкості (Slovic, 2007). По-друге, толерантність до побічної шкоди, коли емпатія до «чужих» або «несинхронних своїх» падає, зростає поріг прийнятності грубих практик (мовних принижень, публічної стигми, «каральної» логіки), що підривають внутрішню кооперацію. По-третє, інноваційна спроможність: емпатія – не лише «почуття», а сенсорний канал, через який система отримує слабкі сигнали про болючі точки. Її виснаження робить систему «глухою» до локальних знань і «нестандартних» ідей. По-четверте, міжгрупова конфліктогенність – парохіальна емпатія сприяє ескалаційним відповідям і закріплює «чисті межі» – саме там, де потрібна сумісність відмінностей під спільним правилом (Bruneau et al., 2017).

Емпіричні механізми добре узгоджуються з попередніми вузлами нашої типології. Когнітивна дезорієнтація винагороджує прості, «закривальні» пояснення; інституційна підозра охолоджує доброзичливі ініціативи; нормативна ерозія легітимує різні «норми гуманності» для різних кіл. Разом це створює афективну екологію дефіциту, коли емпатія стає «ресурсноємною розкішшю», а економія на людяності – «розумною практичністю».

Чи є тут контраргументи? Найчастіший – «надмір емпатії робить нас м’якими». Тут важливо відрізнити емоційне розлиття (коли емоції заливають здатність діяти) від інструментальної емпатії – уміння бачити, як рішення відгукнеться в конкретних життях і мережах, що й дає змогу розрахувати кооперaційні витрати. Дослідження показують, що збалансована емпатія (поєднання співпереживання з дистанційованим розумінням) підвищує якість міжгрупових рішень і зменшує підтримку каральної ескалації (Bloom, 2017; Zaki, 2019; Bruneau et al., 2017). Отже, питання не в тому, «емпатія чи афективність», а яка емпатія і де вона вбудована в процес.

Звідси – практичний наслідок: модулі відновлення емпатії мають бути вбудовані у швидкі процеси. Це передбачає: 1) ротації і «відновні вікна» для

професій із високою експозицією до страждання, щоб запобігти вторинному травматичному стресу; 2) наративні формати короткої видимості результату («історії відновлення», не лише втрати), які повертають психологічні дивіденди за внесок; 3) кросгрупові вправи емпатії – керовані контакти, що зменшують парохіальність співчуття й знижують підтримку каральних інтервенцій; 4) інституційні стандарти «мінімальної гуманності» в сервісах (тон, час відповіді, право на пояснення), які не залежать від «емоційного запасу» окремого працівника; 5) гігієна медіаспоживання в організаціях – обмеження «потоків жорстких новин» без втрати інформованості; 6) мовна політика, що уникає дегуманізуючих евфемізмів («баласт», «проблемні»), – мова є швидким провідником десенситизації.

Підсумовуючи, уточнимо, що втома співчуття і десенсибілізація – це не побутовий настрій, а структурний афективний режим тривалої війни. Він виникає із психічної онімілості, вторинного травматичного стресу і парохіальної емпатії, підсилений інформаційною селекцією і нормативними асиметріями. Його безпекова ціна – збіднення кооперaційної тканини, зміщення ресурсів від «тихих» страждань, підвищення толерантності до побічної шкоди та ескалаційна упередженість між групами. Корекція тут – не моралізаторський заклик «відчувай більше», а архітектура відновлення емпатії у швидких процесах і процедури мінімальної гуманності, що роблять людяність менш залежною від коливань особистих ресурсів.

Превентивна самоцензура і зникнення коригувального зворотного зв'язку. У тривалій війні комунікація між громадянами, професійними спільнотами та інституціями поступово переходить у режим превентивної самоцензури – не лише через прямі заборони чи санкції, а через їх очікування і пов'язану із цим антиципована слухняність. Ідеться не про охоронювані державні таємниці чи операційні обмеження (які можуть бути виправданими), а про самообмеження висловлювань, запитань і критики в цивільних просторах, де саме коригувальний зворотний зв'язок є носієм якості рішень. Комунікаційні норми зміщуються: «краще промовчати, ніж ускладнювати», «краще погодитися, ніж виглядати нелояльним». У результаті механізми виправлення помилок – уточнення припущень, виявлення слабких місць, ранні заперечення – залишаються невикористаними.

Внутрішня динаміка цього зсуву має кілька ланок. Перша – спіраль мовчання, коли домінантна позиція комунікується як єдино «правильна», а відхилення маркується як небезпечне чи нелояльне. Навіть ті, хто не згодні, занижують видимість альтернатив, щоб уникнути соціальної санкції. Тим самим публічне поле стає ще більш одноманітним і ризик висловлюватися зростає (Noelle-Neumann, 1974). Друга – фальсифікація уподобань: люди публічно декларують позиції, яких приватно не поділяють, бо оцінюють баланс ризиків і винагород у бік лояльності. Водночас приватні переконання не накопичуються у видимий тиск змін, тож система хибно читає «повну згоду» (Kuran, 1995). Третя – плюралістичне невігластво: кожен, спостерігаючи мовчання інших, робить висновок, що «я один бачу проблему», і, щоб не

виявитися «неправильним», також мовчить (Prentice, & Miller, 1993). Четверта – падіння психологічної безпеки, коли в групах та організаціях зникає відчуття, що «за критику/помилку не покарають», і колеги перестають приносити «погані новини» (Edmondson, 1999). П'ята – ефекти спостереження: там, де поширені відчуття цифрового нагляду, люди скорочують пошукові запити, обговорення і навіть «лайки» тем, які можуть бути потрактовані як підозрілі – класичний «охолоджувальний ефект» (Penney, 2016). Нарешті, включається раціональний вибір «вихід замість голосу»: коли апеляція виглядає безрезультатною або ризиковою, актори обирають вихід з дискусій, зміщення в тіньові канали, «еміграцію» участі у «свої» кола й тим самим ще більше збіднюють публічний коригувальний простір (Hirschman, 1970).

Ці ланки добре узгоджуються з екологією загроз. Дискурсивна фіксація надзвичайності надає морально-політичної коректності одним інтонаціям і стигматизує інші як «непотрібний сумнів». Побутова мілітаризація переводить комунікацію в регістр коротких імперативів, де пояснювальний діалог видається зайвим. Інституційована підозра робить кожен додатковий запит потенційним ризиком; когнітивна дезорієнтація винагороджує просту, «закривальну» мову й знецінює умовні твердження. На цьому тлі самоцензура раціоналізується: «я ж не ворог – просто не хочу створювати проблем». Далі включається групова психологія, зростає «ціна відхилення» всередині «своїх»; механізми морального виключення формують ярлики – «надміру критичний», «підозріло холодний», і ці ярлики переносяться між контекстами, незалежно від факту компетентності критика.

Психологічна механіка самоцензури має кілька шарів. Перший – загроза соціальної ізоляції як потужний негативний підкріплювач: у культурі високої мобілізації і «чистих меж» репутаційний ризик виступити проти течії перевищує очікувану користь від говоріння (Noelle-Neumann, 1993). Другий – конформізм і нормативний вплив. Навіть якщо немає явних санкцій, люди схильні вирівнюватися під групову норму, особливо коли ситуація двозначна та емоційно заряджена (Asch, 1951). Третій – потреба у визначеності. Під загрозою бінарні коди («за/проти», «свій/чужий») винагороджуються як когнітивно дешеві. Сумнів та уточнення трактуються як нелояльність, і вартість «градацій сірого» різко зростає (Kruglanski, Roets, & Hiel van, 2011). Четвертий – низька психологічна безпека в робочих і сервісних командах. Коли «погані новини» караються стилістично чи кар'єрно, раціонально мовчати, навіть якщо ці новини критично важливі для безпеки (Edmondson, 1999). П'ятий – охолоджувальна дія нагляду: відчуття спостереження, архівації висловлювань і можливості ретроспективної санкції знижує готовність до пошуку, читання і публічного обговорення чутливих тем, навіть без прямої цензури (Penney, 2016).

Важливо відмежувати явище від споріднених станів. Самоцензура не дорівнює службовій таємниці. Остання є інструментом управління ризиком витоку в специфічних операційних доменах; самоцензура – стилістика цивільних взаємодій, яка скорочує простір аргументації там, де її безпекова

цінність максимальна. Самоцензура не тотожна відповідальній комунікації. Відповідальна комунікація передбачає позначення меж даних, припущень та обережність у прогнозах, самоцензура – вилучення змісту, що міг би поліпшити рішення. Самоцензура відрізняється і від лояльності. Лояльність у демократичних рамках передбачає голос – готовність назвати ризики, які загрожують «своїм»; самоцензура підміняє голос мовчанням.

Безпековий сенс превентивної самоцензури – зникнення коригувального зворотного зв'язку саме там, де він найцінніший – у ранній фазі помилок. По-перше, падає якість ухвалення рішень через ефект групового мислення: якщо відхилення від консенсусу не артикулюються, група переоцінює власну невразливість, ірраціонально знецінює альтернативи й ігнорує попереджувальні знаки (Janis, 1972). По-друге, втрачається механізм «слабких сигналів»: волонтери, фронт-офіси, нижчі ланки управління перестають ділитися «дрібними» індикаторами провалів сервісу, які в сукупності є найкращими предикторами великих збоїв. По-третє, зростає вартість помилки: через брак раннього застереження корекція відбувається пізніше, уже у фазі накопичених витрат і символічних ставок – тоді навіть розумні «відкати» виглядають як слабкість і політично дорожчають. По-четверте, заморожується інноваційність: люди перестають пропонувати «нестандартні» ідеї, бо ризик соціальної санкції перевищує очікувану винагороду; система втрачає варіативність відповіді саме там, де потрібні різні оптики «своїх». Нарешті, падає готовність до викриттів. Класичні дослідження показують, що, якщо немає безпечних каналів і процедур захисту інформаторів, організації стають глухими до внутрішніх зловживань (Hirschman, 1970; Near, & Miceli, 1985).

Типовий контраргумент апелює до воєнної дисципліни – мовляв, «публічні сумніви розхитують тил». Але дисципліна – це про передбачуваність виконання, а коригувальний зворотний зв'язок – про якість курсу. Їх можна і треба суміщати – зберігати суворість у виконанні і водночас інституціоналізувати безпечні канали сумніву. Доказова база психології команд та організацій засвідчує: психологічна безпека (дозвіл на помилку/запитання без страху стигми) – один із найкращих предикторів якості навчання й адаптивності в складних середовищах (Edmondson, 1999). У воєнній екології це означає «вікна сумніву» – місця, час і процедури, де можна ставити незручні запитання із захистом статусу, без ритуалу публічного «покаяння».

Варто згадати про цифровий вимір. У середовищах з високим відчуттям спостереження (від камер до логів пошукових запитів) задокументовано охолоджувальні ефекти: люди скорочують активність на теми, що сприймаються як політично чутливі, навіть якщо ця активність легальна й корисна для безпеки (Penney, 2016). Для системи це означає провали в колективному пошуку – менше гіпотез, менше взаємних перевірок, менше «колективного мозку». Тому частиною безпекової політики має бути не лише захист даних, а й захист запитань – прозорі межі моніторингу, диференціація операційної та цивільної комунікації, мінімізація «надлишкових тіней» від процедур безпеки в громадських просторах.

Отже, превентивна самоцензура – це не «обережність» і не «лояльність», а психологічний канал втрати коригувального зворотного зв'язку, без якого складні системи стають крихкими і реактивними. Її двигуни – спіраль мовчання, фальсифікація уподобань, плюралістичне невігластво, падіння психологічної безпеки, охолоджувальні ефекти нагляду й раціональний вибір «вихід замість голосу». Її ціна – пізні корекції, дорогі помилки, зникнення інноваційності, сліпота до слабких сигналів. Лише там, де дисципліна виконання поєднується з дизайном безпечних каналів сумніву, де «несвоєчасні» запитання мають процесуальний захист, а межі нагляду – прозорі й диференційовані, воєнна раціональність залишається адаптивною, а внутрішня безпека – кооперaційно місткою.

Цивільно-військовий розрив і травматична реінтеграція. У затяжній війні військовий досвід перестає бути епізодом біографії і стає режимом життя**,** а цивільний досвід – не нейтральним тлом, а полем складної адаптації. Цивільно-військовий розрив означає не просто відмінність ролей, а структуровану асиметрію очікувань, мови і сенсів між тими, хто тривалий час перебував у бойовій екології, і тими, хто відтворював тилову економіку. Коли цей розрив не перекрито інституційно і психологічно, він перетворюється на канал дезорганізації довіри, координаційних збоїв і нормативного тертя – саме тих процесів, що підривають внутрішню безпеку.

Внутрішня динаміка феномену складається з кількох переплетених ліній:

1. Перенесення бойових адаптацій у цивільні контексти. Бойове середовище формує адаптивні, але вузькоспеціалізовані патерни саморегуляції: пильність, швидке бінарне розрізнення загроз, стискання «довгих» процедур до «коротких» імперативів, інструментальна мова (Keane, Zimmerling, & Caddell, 1985). У цивільних контекстах ці ж патерни дають перенапружену пильність (гіпервідстеження потенційної небезпеки), нетерпимість до неоднозначності й конфліктний стиль у побутових і робочих взаємодіях, де структура завдання вимагає повільного узгодження й «довгих» пояснень. Якщо додати моральну травму – пошкодження моральної самооцінки й уявлень про справедливість після участі/свідчення «несумісних із достоїнством» ситуацій (Litz et al., 2009), отримуємо нижчий поріг емоційної реактивності в разі зіткнення з буденною несправедливістю і бюрократичною байдужістю.

2. Стрес переходу і рольова невідповідність. Класичні роботи про повернення з війни описують **«**стрес переходу**»** як різкий розрив структурованої спільноти, втрату зрозумілої ієрархії цілей, інший темп часу, інші критерії «цінності» дій (Demers, 2011; Castro & Kintzle, 2014). На тиловому ринку праці бойові компетентності не завжди мають очевидний переклад у цивільні «мови» професій, що породжує фрустрацію ефективності й знецінене «Я», навіть якщо об'єктивно людина висококомпетентна (MacLean & Kleykamp, 2014). У сімейних системах змінюються ролі й межі, адже члени родини адаптувалися до відсутності. Повернення «вклинює» інший стиль регуляції, і без психологічної підтримки це часто «читається» як емоційна холодність або «командність», що поглиблює відчуження.

3. Стигма допомоги і невидимі бар'єри. У багатьох військових культурах зберігається стигма звернення по психологічну допомогу, оскільки вона асоціюється з втратою боєздатності або «слабкістю». Класичні дані показують: навіть за високої потреби частина військових не звертається по допомогу через страх стигми і кар'єрних наслідків (Hoge et al., 2004). У цивільних сервісах стигма дублюється: «ви ж військовий, впораєтесь». Натомість потрібні травма-інформовані практики, що визнають специфіку бойової адаптації без патологізації людини.

4. Ризикові вузли поведінки – без детермінізму. Більшість ветеранів не демонструють підвищеної агресивності чи девіації і надають суспільству значні ресурси лідерства, дисципліни й смислової мотивації. Водночас є і вузли підвищеного ризику. Насамперед у разі поєднання симптомів ПТСР, моральної травми, зловживання психоактивними речовинами і тривалої соціально-економічної нестабільності (Hoge et al., 2004; Litz et al., 2009). Дослідження показують, що інтимне партнерське насильство та імпульсивні конфлікти зростають у групах із високою симптоматикою і низькою підтримкою. Підкреслюємо – *це умови, а не «властивість ветеранів»* (Taft et al., 2011).

Важливо відмежувати описаний вузол від спрощень. По-перше, цивільно-військовий розрив – це не криміналізація ветеранів. Психологічно некоректно переносити вузлові ризики на всю популяцію. Значна частина ветеранів демонструє вищу, ніж у середньому, громадянську участь і лідерство, особливо в умовах чітких процедур справедливості та визнання (Castro & Kintzle, 2014; Tyler, 2006). По-друге**,** бойові компетентності – це не патологія. Пильність, швидкість і директивність – цінні компетентності в кризових доменах (безпека, управління ризиками, логістика). Проблема виникає, коли бракує «перекладача контекстів» – сервісів реінтеграції і середовища праці, що задають правила «де коротко/директивно, а де довго/пояснювально». По-третє, звернення по допомогу – це не слабкість. Результати різних досліджень послідовно показують, що раннє звернення знижує ризики вторинних ускладнень і поліпшує функціонування сім'ї та праці (Hoge et al., 2004). Тому головне завдання – зменшити «ціну» звернення (видимість, конфіденційність, «нормалізація»).

Безпековий сенс цивільно-військового розриву – у кооперaційній місткості системи. Якщо військові й цивільні контури не зшиті, виникають три типові наслідки:

1. Координаційні провали і «ламкість» виконання. Рішення «згори» спираються на «надлишок дії» мереж – волонтерів, місцевого врядування, ветеранських ініціатив. Коли на вході – тон наказу і «презумпція підозри», а на виході – стигма і брак перекладу компетентностей, «надлишок дії» зникає. Система отримує слухняність без співучасті. Формальна відповідність є, але бракує тисяч дрібних узгоджень, які конвертують рішення в реальний ефект (Tyler, 2006).

2. Накопичення «тихих» ризиків у сім'ях і спільнотах. ПТСР, моральна травма і вторинний стрес у партнерів взаємно підсилюються, підвищуючи ризик конфліктного стилю й зловживань там, де немає підтримки і «пауз» на

відновлення. Для безпеки це означає латентні осередки напруженості, що прориваються у вигляді побутової агресії, локальних протестів проти «черствості системи» або саморуйнівної поведінки (Hoge et al., 2004; Litz et al., 2009).

3. Політична вразливість до маніпуляцій. Незаповнений розрив – сильний символічний ресурс для популістських фреймів («цивільні нас не розуміють», «ветерани – привілей/загроза»). Активація парохіальної емпатії (тепло лише для «своїх») штовхає до «чистих меж», про які ми вже писали, і підвищує конфліктогенність (Bruneau, Cikara, & Saxe, 2017). У підсумку падає узагальнена довіра між кластерами – саме тим «мастилом», що знижує транзакційні витрати координації (Putnam, 2000).

Звідси – архітектурні, а не моралізаторські висновки: а) переклад компетентностей: стандартизовані «карти перенесення» бойових ролей у цивільні (логістика → операційний менеджмент; командування відділенням → управління змінами; дисципліна → проєктний офіцер ризику, сертифікація і мікронавчання під реальні вакансії) (MacLean & Kleykamp, 2014); б) травма-інформовані сервіси: фронт-офіси, що зчитують гіпервідстеження не як «агресію», а як адаптацію; протоколи деескалації; короткі «вікна охолодження» в складних взаємодіях, конфіденційні канали допомоги без «каральної етики» (Hoge et al., 2004; Litz et al., 2009); в) «ремонт» колективної ефективності: спільні «тренажери» із цивільними і ветеранами – переживання керованості спільних завдань, що підвищує колективну ефективність і повертає «надлишок дії» (Bandura, 2000); г) процедурна справедливість у доступі до пільг/сервісів: симетричні правила, прозорі підстави відмов, чіткі строки й апеляція – це знижує транзакційні витрати контакту з державою і прибирає «презумпцію підозри» (Tyler, 2006); д) профілактика сімейних ризиків: парні програми, що поєднують навички комунікації, регуляції афекту та опрацювання моральної травми; «паузи» і ротації ролей без стигми (Taft et al., 2011); є) мовна політика в медіа і сервісах: відмова від патологізувальних і героїзувальних крайнощів. Замість цього – нормалізація звернення по допомогу й реалістичні наративи трансферу компетентностей.

Підсумовуючи все сказане вище про цивільно-військовий розрив і травматичну реінтеграцію, хотіли б ще раз зазначити, *що це не «післямова» війни, а один із центральних вузлів внутрішньої безпеки в довготривалому горизонті*. Психологічно він живиться перенесенням бойових адаптацій, стресом переходу, стигмою звернення по допомогу і латентними вузлами ризику, а організаційно – проявляється як ламкість виконання, накопичення тихого напруження і політична маніпульованість.

На завершення особливо хотіли б наголосити на тому, що, здійснивши перехід від безпекових парадигм до психології, ми отримали не «ще одну рамку». На наше переконання, безпека страждає тоді, коли суспільство не має способів перетворювати афект на смисл, а смисл – на довіру, що неминуче продукує внутрішні загрози національній безпеці.

Описана типологія не є вичерпною, «рамка» не закрита – її можна значно розширити, і деякі загрозливі явища буде проаналізовано в наступному розділі.

Розділ 4
ПОЛЯРИЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

4.1. Поляризація як соціальний феномен: типологія, механізми, наслідки

Упродовж останніх десятиліть феномен поляризації перетворився з політичного гасла на одну з центральних категорій гуманітарного знання. Поляризацію дедалі частіше розглядають як багатовимірний процес, у якому когнітивні спотворення, емоційні реакції та культурно-комунікативні структури утворюють взаємозалежну систему. Цей феномен не обмежується сферою політики, він проникає в повсякденні міжособистісні стосунки, академічні дискусії і навіть у спосіб самосприйняття людиною власного «Я» в умовах фрагментованого соціуму (Iyengar et al., 2019).

У XXI столітті поляризація стала не просто симптомом суспільних розколів, а *ознакою зміни самої структури свідомості***.** Якщо в традиційних моделях соціальної взаємодії конфлікт розглядали як відхилення від гармонії, то тепер він стає базовим принципом організації соціального поля. Сучасна людина функціонує в інформаційному середовищі, де постійна наявність альтернативних поглядів не сприяє діалогу, а, навпаки, провокує закриття у власному смисловому просторі. Так формується психологічна динаміка» «Ми — Вони», що дедалі більше нагадує механізм емоційного самозахисту, ніж результат раціонального вибору.

Із психологічного погляду поляризація є *механізмом регуляції невизначеності***,** який активується у відповідь на зростання когнітивного перевантаження. Коли індивід стикається з надлишком інформації, він змушений скорочувати складність реальності через жорсткий розподіл на «своє» і «чуже». Саме цей процес – редукція неоднозначності – лежить в основі когнітивної ригідності, що визначає сучасні соціальні взаємини (Kruglanski, 2013). Поляризація стає засобом досягнення внутрішньої стабільності, способом уникнення хаосу інтерпретацій, навіть ціною втрати відкритості до нового досвіду.

Актуальність проблеми підкріплюється також трансформаціями комунікаційного простору. Цифрові медіа створюють середовище, де *структура інформаційного потоку підсилює психологічну тенденцію до одновимірності*. Алгоритмічні системи персоналізованого контенту не лише відображають наші переваги, а й активно формують їх, створюючи так звані ехо-камери (Sasahara et al., 2021). Вони підтримують ілюзію інформаційного

контролю, водночас зменшуючи здатність до емпатійного сприйняття відмінностей.

Отже, поляризація в сучасному світі має двоїсту природу. Вона, з одного боку, є адаптивною відповіддю на складність і надмірність інформації, а з іншого – джерелом нових форм соціальної та особистісної дезінтеграції. Її динаміка демонструє, як психологічні механізми, що колись слугували підтриманню цілісності свідомості, тепер призводять до фрагментації соціального простору.

У цьому параграфі ми спробуємо розкрити психологічну природу поляризації як механізму адаптації до невизначеності, простеживши її еволюцію від когнітивного рівня до системного і соціокультурного. У центрі аналізу – питання про те, як індивідуальні процеси узгодження переконань перетворюються на колективну афективну динаміку, а згодом – на структурну властивість комунікативного середовища. Авторська позиція полягає в тому, що *поляризація не є випадковим наслідком кризи раціональності, а радше глибинним механізмом психологічної саморегуляції свідомості в умовах постійного відчуття загрози хаосу.*

Поняття поляризації має складну інтелектуальну історію. У соціальній психології воно спершу означало процес посилення початкових настановлень у груповій динаміці (Moscovici & Zavalloni, 1969). Однак із розвитком когнітивних наук і комунікативної теорії це поняття набуло багаторівневого змісту.

Поляризація – це не просто поділ суспільства на «табори», а форма емоційно-когнітивної організації соціальної реальності, у якій відмінність перестає бути ресурсом розвитку й перетворюється на механізм підтримання психологічної рівноваги. Вона функціонує як стан психічного поля, де індивіди, групи й інститути взаємодіють не через аргументи, а через афекти, що задають орієнтацію – кому довіряти, кого боятися, кого зневажати. Саме тому поляризація – це не лише політична динаміка, а передусім психологічна стратегія виживання в стані невизначеності.

Сучасні суспільства живуть у ситуації надлишку – інформаційного, комунікативногоу, морального. Людина змушена постійно оцінювати події, вибудовувати ставлення, реагувати. Занадто велика кількість можливих точок зору створює відчуття втрати орієнтирів. Поляризація виникає як відповідь психіки на цей перевантажений світ: вона скорочує складність, перетворюючи хаос на зрозумілу дихотомію. У цьому сенсі вона є механізмом економії уваги й емоційної енергії**.** Але те, що зсередини переживається як упорядкування, зовні виглядає як дезінтеграція. Людина, що знаходить стабільність у межах своєї групи, втрачає здатність до рефлексії поза нею. Її картина світу стає самодостатньою, замкненою, і кожен альтернативний досвід вона починає сприймати як вторгнення. Психологічна безпека досягається ціною згортання горизонту сприйняття. Звідси – парадокс поляризації: вона водночас підтримує внутрішню рівновагу і руйнує колективну.

У соціально-психологічному вимірі поляризація – це не одномоментний розрив, а тривалий процес емоційного накопичення. Спершу вона формується як реакція на загрозу або ціннісну невідповідність, далі – як стиль мислення, що надає сенсу досвіду. Коли ж конфлікт затягується, поляризація стає нормою. Емоційна мобілізація перетворюється на звичну форму існування, а ворожість – на соціально прийнятну емоцію. Це вже не фаза конфлікту, а режим соціального життя, у якому розмежування стає структурним принципом спільності. Психологічна стійкість поляризації пояснюється тим, що вона вкорінюється в трьох рівнях функціонування психіки. На *інтраіндивідуальному рівні* діють когнітивно-афективні механізми: селективне сприйняття, пошук підтверджень, редукція дисонансу, які забезпечують емоційну цілісність особи. На *інтерперсональному рівні* відбувається соціалізація цих механізмів: ідентифікація з «нашими», груповий конформізм, моральне узаконення агресії проти «чужих». Нарешті, на *інфраструктурному рівні* алгоритмічні системи, медіа й цифрові ритуали комунікації посилюють афективні реакції, конвертуючи їх у соціальний капітал. Саме взаємодія цих трьох рівнів створює феномен, який має не лише психологічну, а й системну інерцію.

Поляризація не виникає з порожнечі. Її джерело – емоційне перевантаження суспільної комунікації. Коли обсяг подразників перевищує здатність психіки до інтеграції, з'являється потреба в зменшенні складності. Людина шукає спосіб упорядкувати світ не через знання, а через почуття. Саме тому поляризація завжди має афективне ядро. Вона ґрунтується на моральних емоціях – обуренні, гніві, приниженні, гордості, які не лише виражають позицію, а створюють саму її можливість. Емоція в цьому контексті – не реакція, а конститутивний елемент соціальної реальності; вона визначає, що є справедливим, а що – неприйнятним, кому можна співчувати, а кому – ні. Цей афективний вимір пояснює, чому поляризація не зникає під впливом фактів. Логічні аргументи не діють на емоційні структури, що виконують функцію психологічної стабілізації. Навпаки, спроба поставити під сумнів групову правоту лише підсилює напруження, адже це втручання в систему, яка захищає емоційну послідовність. Поляризація тому й стійка, що вона не лише когнітивна, а й морально-афективна. Вона спирається не на дані, а на відчуття правоти, і тому не може бути «спростована», лише пережита. Поляризація – це не просто соціальний поділ, а механізм емоційної організації колективного досвіду. Її сутність не у відмінностях позицій, а в способі, у який суспільство переживає ці відмінності. Психологічно вона постає як реакція системи на хронічну невизначеність: коли старі цінності й інститути не гарантують безпеки, психіка шукає опору в чітких межах «Ми» і «Вони». Ці межі надають сенсу, але водночас зменшують складність світу, перетворюючи множинність точок зору на дуалістичну схему.

В українському контексті, особливо в умовах війни, поляризація є засобом психологічної мобілізації і водночас ризиком моральної деградації. З одного боку, поділ на «своїх» і «чужих» виконує життєво необхідну функцію – підтримує відчуття колективної ідентичності, солідарності, готовності до дії. У

ситуації екзистенційної загрози це форма виживання. Але водночас цей поділ має здатність закріплюватися, перетворюючи короткочасну оборонну реакцію на стійкий стиль сприйняття. Людина, яка тривалий час живе в стані афективної мобілізації, починає оцінювати будь-яку різницю крізь призму загрози. Те, що виходить за межі групової згоди, сприймається як потенційна зрада.

Така логіка має глибоко психологічне коріння. Як показують сучасні дослідження соціальної когніції (Jost & Hennes, 2022; Finkel et al., 2020), потреба у визначеності є однією з базових у структурі мислення. Коли невизначеність стає хронічною, вона породжує тривогу, яку психіка прагне нейтралізувати через побудову «емоційно узгоджених» карт реальності. Поляризація, отже, це не аномалія, а *спосіб саморегуляції колективного афекту*. Вона дає змогу зменшити напруження, забезпечивши відчуття контролю, адже якщо є «Ми» і «Вони», то світ знову впорядкований. Проте саме в цьому й полягає її психологічна пастка. Афективна впорядкованість підтримується через редукцію складності, емоційна стабільність «купується» ціною втрати емпатії. Групова ідентичність замикається, і будь-який діалог, який виходить за межі моральної лояльності, сприймається як вторгнення. У воєнних умовах це явище набуває особливої гостроти, оскільки емоційна енергія, що раніше підтримувала опір і згуртованість, може перетворитися на негнучкість, нетерпимість, потребу в моральній чистоті, яка не залишає місця для сумніву.

Поляризація, отже, стає не лише соціальною, а й психологічною інфраструктурою переживання війни. Вона структурує не тільки позиції, а й афекти і визначає, що дозволено відчувати. У цьому сенсі поляризація – це спосіб колективного емоційного самозахисту, але також і потенційна загроза післявоєнного відновлення, оскільки емоційна жорсткість, що збереглася, може унеможливити суспільну реінтеграцію. Психологічно цей процес має три взаємопов'язані виміри. Перший – *когнітивний*, що проявляється в селективності сприйняття. Людина шукає підтвердження власних переконань, щоб зберегти відчуття узгодженості. Це створює ефект «когнітивного дзеркала»: реальність сприймається не такою, якою вона є, а такою, що зберігає стабільність образу «Ми». Другий – *афективний*, у якому домінує потреба в емоційному узгодженні. Позитивні емоції резервуються для «своїх», негативні – для «чужих», що поступово робить емоційну карту світу двобарвною. Третій – *соціально-комунікативний*, у якому мережеві алгоритми, медійна риторика й символічні системи відтворюють афективні контури групового поділу. Так формується цифрово афективна екологія, у якій конфлікт стає механізмом циркуляції уваги.

Поляризація – це не злам суспільства, а його емоційна реконфігурація. Вона створює стабільність, але позбавляє пластичності. У воєнному суспільстві це проявляється особливо виразно: довіра, емпатія, співчуття стають «стратегічними ресурсами», якими потрібно користуватися обережно тому, що надмірна відкритість сприймається як вразливість. Така емоційна економія

підтримує мобілізаційний стан, але водночас виснажує суспільну психіку. Після тривалого періоду напруження поляризація функціонує й далі, навіть без зовнішнього ворога – у формі афективної пам'яті, яка відтворює схеми поділу вже в нових контекстах.

Поляризація має не лише форми, а й ритм: вона розвивається в динамічних фазах, що відтворюють логіку колективного афекту. Спочатку виникає фаза *латентного напруження*, коли суспільство ще не розділене відкрито, але вже функціонує в стані моральної пильності. Люди уважно фіксують ознаки «неналежності»: інтонацію, риторику, дрібні відхилення від групового коду. Афект ще не активний, але готовий до вибуху. Це період накопичення символічного матеріалу для майбутнього конфлікту – образів, міфів, ідеологем. Друга фаза – *афективна кристалізація*, коли почуття набувають соціальної форми. З'являються маркери розмежування – не лише в дискурсі, а й у поведінкових нормах. Поляризація стає видимою: межі груп закріплюються через емоційні ритуали: колективне обурення, спільне засудження, демонстрування солідарності. На цьому етапі зростає роль медіа, адже саме вони надають емоціям об'єктивації. Моральний афект стає публічним, а отже, соціально контрольованим. Третя фаза – *стабілізаційна*. Конфлікт більше не потребує зовнішнього стимулу – емоційна система суспільства працює автономно. Групи не лише підтримують власні переконання, а й емоційно підкріплюють розрив. Зникає потреба в реальних причинах ворожості, достатньо самих символів. Це те, що в сучасній літературі називають «самопідтримувальна поляризація», – стан, у якому протистояння стає самоціллю.

Кожна із цих фаз має свої психологічні механізми підтримки. На індивідуальному рівні це когнітивна узгодженість (Festinger, 1957) – прагнення уникнути внутрішніх суперечностей. Людина відкидає інформацію, яка не вписується в її систему переконань, і цим знижує рівень тривоги.

На міжособистісному – дія механізму соціальної ідентифікації (Tajfel & Turner, 1986): емоційне ототожнення з групою, яке водночас забезпечує належність і виправдовує агресію проти іншої. На макрорівні – вплив алгоритмізованої комунікації (Brady et al., 2023), яка структурує простір уваги за афективним принципом: що сильніша емоція, то вища видимість. Отже, поляризація живиться не лише конфліктом, а й самим фактом емоційної експресії.

Український досвід останніх років надає цьому аналізу особливої конкретності. Війна створила ситуацію, коли афективна мобілізація стала колективною нормою, а поляризація – інструментом психологічного самозбереження. Водночас у посттравматичній перспективі ця ж структура може гальмувати реінтеграцію, адже емоційні звички, вироблені під час небезпеки, не зникають після її зняття. Вони переходять у мову, оцінки, моделі поведінки, формуючи «посткризову поляризацію» – стабільну схему моральної взаємної недовіри навіть у мирному контексті.

Значить, поляризацію слід розуміти не як тимчасову дезінтеграцію, а як *психологічну модель адаптації до невизначеності*. Вона забезпечує емоційну економію, але блокує розвиток рефлексії. Люди втрачають здатність бачити відмінність без оцінки, сприймати складність без тривоги. Це і є головний виклик для соціальної психології сьогодення – пояснити, як процес, що спочатку стабілізує колектив, зрештою перетворюється на джерело його втоми й дезорієнтації. Для аналітичного розуміння цієї логіки недостатньо лише опису соціальних факторів. Треба вийти на рівень механізмів психічної саморегуляції, які підтримують поляризаційні процеси. Саме тому в подальшому викладі обрано три парадигми, що у своїй сукупності утворюють пояснювальні рамки:

– *когнітивна парадигма* дає змогу виявити, як внутрішня потреба в когерентності та уникненні дисонансу породжує вибірковість мислення й емоційну стійкість переконань;

– *соціально-ідентифікаційна парадигма* показує, як групова належність трансформує афект у моральну норму, а ворожість – у форму лояльності;

– *мережево-комунікативна парадигма* розкриває, як цифрове середовище інституціонує поляризацію, роблячи емоційний розрив структурним елементом суспільного зв'язку.

Разом вони дають змогу розглядати поляризацію як цілісну систему психологічних процесів – від індивідуального афекту до колективної пам'яті. Її розуміння потребує не опису, а реконструкції логіки, за якою мислення, емоції та комунікація утворюють замкнуте коло. Саме це коло – предмет подальшого аналізу.

Когнітивна парадигма стала одним із найстійкіших інструментів осмислення соціальної поведінки, особливо в ситуаціях, де домінує нераціональність. Її значення для розуміння поляризації полягає в тому, що вона пропонує *модель психічної економії* – пояснює, як людина прагне зберігати внутрішню узгодженість навіть ціною спотворення реальності.

Засади цієї логіки заклав L. Festinger (1957), показавши, що когнітивна система не є пасивним реєстратором інформації: вона активно вибудовує узгодженість між переконаннями, цінностями та діями. Коли між ними виникає суперечність, з'являється дисонанс – психологічний дискомфорт, який потрібно зменшити. Найчастіше – не шляхом зміни дії, а через переінтерпретацію фактів. Це і є механізм когнітивної адаптації: підтримання психічної цілісності через контроль смислу. У ситуаціях соціальної напруженості цей механізм набуває колективного виміру. Дисонанс переживається не лише індивідуально, а як моральна невідповідність у межах групи. Люди схильні узгоджувати не лише власні думки, а й емоційні оцінки своїх близьких, політичних лідерів, «моральних авторитетів». Коли суспільство опиняється в кризі, когнітивна узгодженість трансформується у форму лояльності. Приймати «правильні» інтерпретації стає не питанням істини, а питанням моральної належності.

Цю трансформацію добре описує модель *мотиваційного мислення* (Taber & Lodge, 2006). Її суть у тому, що розум працює не задля істини, а задля

збереження емоційної стабільності. Людина шукає, інтерпретує й пам'ятає інформацію таким чином, щоб уникнути внутрішнього конфлікту між фактами і вірою. Це не свідомий обман, а спосіб підтримати ідентичність. Сучасні дослідження (Baar van et al., 2021; Kahan, 2017) уточнюють: мислення не є нейтральним інструментом, воно емоційно вмотивоване – кожне судження пов'язане із системою почуттів, що забезпечує почуття «моральної узгодженості».

Саме це пояснює феномен, який у соціальній психології називають *когнітивною поляризацією* – розривом не у фактах, а в способах їх тлумачення. Люди живуть у різних реальностях, тому що кожна група вибудовує власну когнітивну систему захисту. Така система нагадує імунітет: вона розпізнає загрозу не за змістом інформації, а за її емоційною валентністю. Якщо повідомлення викликає тривогу або суперечить груповим цінностям, воно відкидається як «вороже». Цей механізм особливо чітко виявляється в періоди війни чи колективної травми, коли потреба в емоційній узгодженості переважає над раціональністю.

В українському воєнному досвіді це набуває специфічного виміру. Інформаційне середовище, насичене емоційно забарвленими повідомленнями, підсилює селективну увагу до «морально корисних» смислів. Люди несвідомо уникають контенту, який може знизити рівень упевненості, навіть якщо він об'єктивно точний. Така вибірковість не є дефектом мислення – це адаптивний механізм підтримання психічної рівноваги в ситуації загрози. Проте коли загроза минає, механізм не вимикається, він працює і далі, перетворюючись на психологічну інерцію поляризації.

Сила когнітивної парадигми полягає в її пояснювальній економії. Вона показує, як складні соціальні процеси виростають з універсальних принципів психічного функціонування. Вона дає змогу описати логіку, за якою люди відкидають інформацію, що суперечить їхнім переконанням, не через неосвіченість, а через емоційно-когнітивну саморегуляцію. Проте тут і з'являється межа її застосування. У межах цієї парадигми індивід мислиться ізольовано, поза соціальним контекстом і взаємним впливом афектів. Насправді ж мислення завжди відбувається *всередині* соціальних зв'язків. Коли люди формують судження, вони не просто інтерпретують факти – вони узгоджують свої емоції з емоціями групи. Як показують дослідження Halpern (2024) і Brady з колегами (2023), емоційний резонанс спільноти є визначальним чинником для того, яку інформацію людина сприймає як достовірну. Виходить, когнітивна узгодженість – це не приватна властивість психіки, а соціально поділюваний процес, який підтримується через спільні афекти.

Попри очевидну глибину, когнітивна парадигма має суттєві обмеження. Її модель людини залишається надто «внутрішньою». Вона описує психіку як систему, що саморегулюється в межах індивідуального досвіду, тоді як реальна соціальна поведінка формується в просторі спільних емоцій, символів і довіри. Саме тому, пояснюючи поляризацію виключно через редукцію дисонансу, ми не бачимо головного – як мислення перетворюється на соціальну дію, а афект –

на моральний імператив. Сучасні дослідження показують, що когнітивна узгодженість є лише першим етапом у більшому процесі – афективного закріплення переконань. Спершу індивід зменшує внутрішній дисонанс, але далі цей стан потребує соціального підкріплення. Емоційна підтримка з боку «своїх» надає когнітивним судженням відчуття моральної сили. Людина відчуває не просто, що вона «має рацію», а що її позиція – «правильна» в етичному сенсі. У цей момент знання стає емоційно зарядженим і починає виконувати регулятивну функцію.

Такий механізм чітко виявляється в умовах війни. Підтримка певної позиції стає не лише раціональним вибором, а моральним актом – способом вираження лояльності до колективу, визнання спільного болю, спокути або солідарності. Це пояснює, чому навіть після зникнення зовнішньої загрози когнітивні схеми залишаються стабільними. Вони вже не просто захищають від дисонансу, а зберігають емоційний зв'язок зі спільнотою. Так когнітивна узгодженість переходить у групову моральну послідовність – форму «емоційного консенсусу», що не допускає сумніву без ризику втрати належності.

У цій точці когнітивна парадигма натрапляє на власну межу – вона не пояснює, чому узгодженість переконань набуває колективного, а не індивідуального характеру. Вона розуміє дисонанс як приватний стан, тоді як насправді він є соціально опосередкованим. Людина не просто прагне уникнути внутрішнього конфлікту – вона прагне уникнути морального осуду своєї групи, зберегти статус «свого». Саме ця мотивація, соціальна за природою, перетворює когнітивну логіку на емоційно-нормативну. Більше того, у цифровому середовищі цей механізм підсилюється технологічно. Алгоритми, що оптимізують контент за принципом емоційного залучення, створюють структуру постійного підтвердження. Користувач бачить ті самі судження, емоції, інтонації і завдяки цьому отримує афективне підкріплення своєї позиції. Поступово це формує не лише «інформаційні бульбашки», а й «емоційні контури» – зони, у яких мислення функціонує в межах сталих відчуттів. Людина думає не тому, що має аргументи, а тому, що її думка *відповідає* тому, що *вона відчуває*.

Цей феномен добре ілюструє модель «афективного склеювання». Ідеться про те, що емоційні патерни групи створюють «каркас» для мислення. Саме він визначає, які думки члени групи відчувають як комфортні, а які – як загрозливі. Значить, навіть когнітивні процеси є функцією соціально поділюваних афектів. У цьому полягає головне уточнення до когнітивної парадигми: *мислення не автономне, а емоційно поділюване*. З погляду соціальної психології це означає, що пояснення поляризації не може залишатися в межах індивідуальної когніції. Слід враховувати, що узгодженість переконань – це форма афективного зв'язку між людьми, а не лише інтелектуальна стратегія. Коли людина повторює «групову істину», вона не просто мислить у межах стереотипу – вона підтримує стан спільного афекту, який забезпечує психологічну безпеку.

Отже, когнітивна парадигма зберігає потужну пояснювальну силу на рівні початкових механізмів – селективного сприймання, редукції дисонансу, утримання узгодженості. Проте вона не охоплює моменту, коли *індивідуальна логіка переходить у колективну*, а мислення стає *формою ідентичності*. Вона успішно описує мікропсихологічний рівень – механізми узгодження переконань, селективного сприймання й утвердження когерентності, проте не розкриває, як індивідуальні процеси перетворюються на колективну динаміку ворожості. Для цього потрібна інша аналітична оптика – *соціально-ідентифікаційна*, яка дає змогу побачити, як мислення вбудовується в структуру емоційної лояльності, групової моралі та символічного поділу світу; зрозуміти, як емоційно захищене переконання перетворюється на символ належності, а відчуття правоти – на соціальний маркер лояльності.

Якщо когнітивна парадигма пояснює поляризацію через внутрішні процеси мислення, то соціально-ідентифікаційна переносить акцент на те, як людина мислить і почувається в межах спільноти. Поляризація в цих рамках постає не як індивідуальний збій, а як спосіб організації колективної емоційності**,** де ідентичність є центральним психологічним вузлом. Згідно з теорією соціальної ідентичності (Tajfel & Turner, 1986), людина отримує частину свого «Я» завдяки належності до групи. Проте в кризові періоди цей процес набуває більшої емоційної інтенсивності. Ідентичність стає не просто когнітивною категорією, а афективною системою безпеки**.** Належність до «своїх» гарантує відчуття стабільності, передбачуваності, моральної визначеності. Саме ця функція – зменшення тривоги через ототожнення – робить ідентичність найсильнішим психологічним механізмом поляризації. Коли груповій належності загрожує розмивання, колектив активізує афективні маркери відмінності **–** гордість, обурення, приниження, героїзм. Так емоції стають матеріалом для соціальної структури. Як показують дослідження Hogg (2018) і Jost (2022), групи підтримують стабільність не раціональними угодами, а через *емоційний резонанс* – спільне відчуття значущості «нашої правоти». Моральний афект тут відіграє роль цементу: він не лише відмежовує групи, а й консолідує їх ізсередини.

Особливість поляризації полягає в тому, що *вона не просто розділяє суспільство, а морально впорядковує його*. «Ми» не лише інакші – «Ми» кращі, чистіші, справедливіші. Моральна емоція виконує роль доказу, відчуття правоти стає аргументом саме по собі. Це створює парадокс: що інтенсивніше група переживає власну моральність, то меншою є її здатність до самокритики. Такий стан Halpern (2024) визначає як «емоційну інфляцію», коли моральна енергія, покликана об’єднувати, перетворюється на *ресурс виключення.* У воєнному контексті ця динаміка проявляється особливо чітко. Високе моральне напруження формує *етос захисту*, суспільство вибудовується навколо почуття солідарності і справедливого гніву. Це почуття є необхідним для психологічної мобілізації, однак воно має побічний ефект – зниження толерантності до внутрішньої різноманітності. Війна перетворює ідентичність на обов’язок, а не на вибір. І якщо в період загрози така жорсткість є адаптивною, то в

післявоєнній перспективі вона підтримує емоційні релікти конфлікту: суспільство не припиняє мислити в термінах ворожості навіть без зовнішнього ворога. Ідентичність, яка тривалий час функціонувала в режимі виживання, зберігає цю логіку як *моральну пам'ять*. Вона стає не просто способом самоідентифікації, а *матрицею сприйняття соціальної реальності***.** Після завершення активної фази конфлікту суспільство виявляє, що навіть звичні відмінності – політичні, культурні, світоглядні – викликають емоційний відгук, подібний до реакцій воєнного часу. У такий спосіб поляризація закріплюється на рівні «емоційної мови» – навіть без прямих конфліктів люди мислять у категоріях загрози.

З позиції соціальної психології це означає, що групова ідентичність виконує подвійну функцію: вона захищає і водночас обмежує. Вона створює спільність, але робить її крихкою настільки, що будь-яке відхилення сприймається як ризик для цілого. Звідси виникає феномен *морального колективізму*, коли індивідуальне судження втрачає легітимність поза рамками групової позиції. Людина вже не мислить – вона *репрезентує*. Ця логіка особливо небезпечна в періоди відновлення після колективних травм.

Як свідчать емпіричні спостереження Čehajić-Clancy з колегами (2023), суспільства, що пережили війну або глибокі розколи, схильні перетворювати пам'ять на інструмент ідентичності. Минуле не просто згадується – воно емоційно кодується як моральна істина, яку не можна ставити під сумнів. У такій ситуації навіть спроба критичного аналізу сприймається як зрада. Тут поляризація набуває *морально-афективної автономії*, вона вже не потребує зовнішнього ворога, щоб підтримувати емоційний тонус. Сам факт групової єдності ґрунтується на постійному емоційному «Ми», на спільному способі відчувати, говорити, обурюватися. Групова емоція стає водночас формою пам'яті й механізмом майбутнього контролю.

Соціальна ідентичність існує лише настільки, наскільки вона підтверджується у взаємодії. Саме тому її стабільність забезпечується через *механізми підтримки* – поведінкові, емоційні, символічні. Ці механізми не лише зміцнюють групову єдність, а й створюють психологічну інерцію, завдяки якій поляризація не розпадається навіть без зовнішнього конфлікту. Одним із базових механізмів є *соціальний конформізм*. У класичному розумінні – це готовність людини погоджуватися з групою, навіть усупереч власним спостереженням (Asch, 1956). Проте в сучасному контексті конформізм не є просто когнітивним тиском – він має емоційну природу. Люди пристосовуються не лише до думок інших, а й до почуттів, які вважаються соціально прийнятними. Відхилення від групового афекту викликає страх відчуження. Тому конформізм сьогодні функціонує як *афективна саморегуляція*, коли людина відчуває, що «повинна» емоційно реагувати так само, як її спільнота.

Дослідження van Zomeren (2021) показують, що колективна емоція стає головним маркером лояльності: спільний гнів або обурення важливіші за спільну ідею. Такий механізм утримує групу від розпаду, але водночас робить її

залежною від постійного емоційного напруження. Коли зовнішнього подразника немає, група несвідомо відтворює внутрішні джерела афекту – «моральні приводи» для обурення чи демонстрування вірності. Це і є психологічна основа *символічної агресії* – перенесення енергії колективного афекту на уявні об'єкти. Символічна агресія не є прямою ворожістю. Вона існує як ритуал відновлення межі між «Нами» і «Ними». У сучасному інформаційному просторі це проявляється через мову, іронію, сарказм, символічне «маркування» – від хештегів до мемів. Кожен такий акт виконує функцію емоційного підтвердження: «Ми ще є». Для індивіда – це форма належності, для групи – спосіб самопідтримки. Але психологічно – це *закріплення афекту через повторення*. Як тільки афект стає рутинним, він перестає бути реакцією і перетворюється на елемент структури ідентичності. Поступово групова лояльність набуває форми *емоційного контракту*. Її головна умова – не поділяти позицію, а *відчувати правильно*. Це особливо помітно в суспільствах, які пережили колективні травми. Як зазначають Čehajić-Clancy і колеги (2023), постконфліктна пам'ять часто функціонує як «емоційний режим», де допустимі способи відчування визначаються соціально. Людина, яка дозволяє собі амбівалентність або сумнів, ризикує бути виключеною з колективної емоційної спільності.

У воєнному суспільстві така логіка набуває максимальної сили. Лояльність – це не просто моральна позиція, а психологічна стратегія виживання. Вона створює внутрішній порядок, коли кожен знає, що саме потрібно відчувати, аби не залишитися «зовні». Але з плином часу цей порядок починає відтворювати сам себе. Коли зовнішній ворог зникає, колективна емоція не розсіюється – вона шукає нові об'єкти. Так виникає *поствоєнна поляризація*, тобто афект, що забезпечував згуртованість, перетворюється на емоційний залишок, який заважає суспільству перейти до стану реінтеграції. Тож можна зробити ключовий висновок: *соціальна ідентичність – не лише ресурс згуртованості, а й потенційне джерело дезінтеграції*. Її стабільність ґрунтується на постійній емоційній активності. Група не може існувати без періодичного відтворення «чужого» як фігури загрози. Ця потреба в символічному супротивникові – структурна, а не ситуативна. Вона пояснює, чому поляризація не завершується навіть після припинення конфлікту: вона живиться не подіями, а *емоційною архітектурою лояльності*.

Водночас ідентичність має і зворотний потенціал. Вона може стати не лише рамками конфронтації, а й основою для переосмислення спільності. Це можливо тоді, коли колективна емоція набуває здатності до рефлексії, коли спільнота починає переживати себе не лише через відмінність, а й через взаємну вразливість. Саме ця трансформація – від лояльності до солідарності – є умовою редукції поляризації. Але для цього потрібно подолати саму логіку емоційної взаємності, закладену в структурі ідентичності. Отже, межа соціально-ідентифікаційної парадигми полягає у її внутрішній замкненості. Вона блискуче пояснює, як виникає й утримується групова єдність, але не показує, як вона відтворюється в медійному середовищі і як перетворюється на

стійку соціальну структуру афектів. Для цього потрібна інша оптика – така, що враховує не лише психологічні процеси, а й інфраструктуру циркуляції емоцій, тобто те, як інформаційні потоки самі стають середовищем для емоційного життя суспільства. Ці рамки забезпечує *мережево-комунікативна парадигма*, що стане предметом подальшого аналізу.

Якщо соціально-ідентифікаційна парадигма пояснює поляризацію через механізми групової лояльності, то мережево-комунікативна переносить фокус на *інфраструктуру цього процесу* – на те, як саме інформаційне середовище організовує емоційний обмін, підсилює конфлікт і стабілізує афект.

У цифрову добу поляризація перестає бути лише продуктом людської взаємодії; вона стає ефектом системи, де технологічні алгоритми виконують роль невидимих регуляторів соціальних емоцій. Алгоритмічна логіка соціальних мереж побудована на принципі емоційного залучення. Системи пріоритезують контент, що викликає сильні реакції – обурення, страх, іронію, гнів тощо. Ця селекція створює асиметричне середовище афектів, де переважають повідомлення з високою емоційною валентністю. Виходить, сама структура комунікації сприяє утворенню афективних контурів: користувачі частіше бачать те, що підтверджує їхній емоційний досвід, і рідше – те, що його ставить під сумнів. Це породжує не лише «інформаційні бульбашки», а й афективні «еконіші», де циркулюють певні типи емоцій, риторики й символів.

Дослідження Brady, Wills & van Bavel (2023) показують, що морально забарвлений контент має вищу швидкість поширення, ніж нейтральний. Платформи добирають його не з ідеологічних міркувань, а з алгоритмічних: емоції забезпечують взаємодію, взаємодія – трафік, а трафік – економічну вигоду. У результаті афективна інтенсивність стає критерієм видимості. У такий спосіб соціальні мережі формують своєрідну економіку емоцій, у якій обурення є валютою, а поляризація – стабільною бізнес-моделлю. Психологічно це означає, що емоційна регуляція індивіда переноситься назовні. Людина більше не контролює власну увагу, її фокус визначається алгоритмічними підказками, які підсилюють уже наявні реакції. Система створює *цикл афективного підкріплення*, де користувач реагує на контент, алгоритм це фіксує, пропонує схожий матеріал, а емоційна реакція стає ще сильнішою. З часом цей процес стає умовним рефлексом: певні теми або образи автоматично викликають передбачувані почуття. Поляризація, отже, перестає бути виключно соціальною – вона стає *нейропсихологічним патерном*, вбудованим у щоденну поведінку.

Особливість цифрової комунікації полягає в тому, що вона знімає просторову дистанцію, але збільшує емоційну. Контакт між користувачами позбавлений невербальної інформації, тілесних сигналів, пауз, тобто всього того, що в реальному спілкуванні пом’якшує напруження. Емоція тут не модерується, а множиться. Вона поширюється миттєво, не проходячи крізь фільтр рефлексії. Як зазначає Halpern (2024), цифрове середовище створює режим афективної безкарності: можна висловити будь-яке почуття, не стикаючись із його наслідками. Саме тому онлайн-простір стає ідеальним

середовищем для утримання поляризації, він дозволяє емоції існувати без відповідальності.

В українському контексті ці процеси мають особливий вимір. Під час війни соціальні мережі стали не просто каналом комунікації, а механізмом колективної психічної мобілізації**.** Через них відбувалося не лише інформування, а й спільне проживання афектів – горя, гніву, солідарності. Проте саме це зробило цифровий простір місцем, де емоції фіксуються в стійкі риторичні форми. Мова воєнного досвіду, повторювана щодня, перетворюється на *емоційну матрицю сприймання реальності*. Навіть після зменшення напруження користувачі відтворюють ті самі патерни – короткі вислови, меми, реакції, тому що вони стали символами належності до моральної спільноти.

Отже, алгоритмічній поляризації властива психологічна й культурна двоїстість. Вона, з одного боку, створює спільноти емоційного взаємного підкріплення, а з іншого – фрагментує поле публічної пам'яті. Люди можуть переживати одні й ті самі події, але в різних емоційних тональностях, не перетинаючись навіть у фактах. У результаті виникає те, що Jost & Hennes (2022) називають «асиметрією емпатії», тобто здатністю поширювати співпереживання лише на «Своїх», тоді як до «Інших» застосовується моральна байдужість. Цифрове середовище тим самим виконує роль «афективного інкубатора»: воно не створює поляризацію з нуля, але забезпечує її стабільність. Кожен користувач отримує емоційне підтвердження своєї позиції, а сам акт комунікації стає формою самозаспокоєння. Поляризація перетворюється на емоційну екологію сучасної людини, коли афект й інформація нероздільні.

Алгоритмічна поляризація має глибшу психологічну структуру, ніж здається на перший погляд. Ідеться не лише про технологічну фільтрацію контенту, а про *переорганізацію способу емоційного навчання*. Користувачі засвоюють афективні патерни через повторення реакцій, які отримують найбільше соціальне підкріплення. «Лайк» «шер», «репост» – це не просто функції, а механізми підкріплення емоційної поведінки, що діють за тим самим принципом, який описав ще B. F. Skinner (1938): поведінка, яка отримує винагороду, повторюється. У цифровому середовищі винагородою є не зміна ситуації, а *афективна валідація* – відчуття, що твої емоції поділяють. Відтак формується емоційно-алгоритмічне коло: афект → реакція → підкріплення → закріплення. У ньому людина не просто висловлює почуття, а поступово вчиться відчувати соціально прийнятним способом. Це приводить до феномену, який можна визначити як *алгоритмічну соціалізацію емоцій*. Почуття втрачають приватний вимір і перетворюються на публічні знаки. Вони більше не належать індивіду – вони циркулюють як частина риторичної гри.

З погляду психології це означає, що цифрова комунікація створює зовнішні регулятори внутрішнього життя. Люди отримують афективний відгук не з реальної взаємодії, а з інтерфейсів, які стандартизують емоційний досвід. Коли певна реакція – обурення, співчуття, гордість – не викликає відгуку, вона здається «неефективною». Так поступово виробляється емоційний прагматизм,

коли відчуття існує настільки, наскільки воно соціально підтверджене. Психологічна ціна цього процесу – *втрата здатності до афективної інтроспекції*. Людина перестає розрізняти, що вона справді переживає, а що лише повторює як соціально очікувану реакцію. Виникає феномен «*емоційної зовнішності*» – коли емоції переживаються не всередині, а на поверхні взаємодії. У цьому сенсі цифрова поляризація є не просто конфліктом думок, а режимом публічного почуття, у якому емоційна виразність підмінює зміст.

Ще один вимір цієї динаміки – цифрова афективна пам'ять. Соціальні платформи не забувають. Вони зберігають емоційні сліди – реакції, коментарі, записи і тим самим фіксують стан суспільного афекту в певний момент. Ці сліди постійно повертаються через механізми нагадувань і «спогадів», що створює ефект *емоційної ретравматизації*, оскільки суспільство знову переживає старі почуття, навіть коли обставини змінилися. Як показують дослідження Gülzow & Krämer (2022), цифрові алгоритми фактично відтворюють колективну пам'ять не як хронологію, а як цикл афективних повторень. Отож минуле залишається емоційно активним, воно не осмислюється, а переживається заново. Для суспільства, що перебуває у війні або глибокій кризі, це означає постійне повернення до стану мобілізованої свідомості. Поляризація втрачає часові межі і стає режимом постійної готовності, коли тривога, гнів і гордість циркулюють без кінця. Люди живуть у повторенні, де афект не встигає перетворитися на досвід. Це створює хронічну психологічну втому, яка маскується під моральну зосередженість.

У цифровому просторі формується те, що можна назвати *емоційною інфраструктурою суспільства*. Алгоритми не просто відображають стан громадської думки – вони керують ритмом її почуттів. Це приводить до появи нового типу соціальної згуртованості – *«зв'язності без діалогу»*, коли відчуття спільності базується не на змісті, а на синхронності емоційних реакцій. У цій системі афект стає не наслідком комунікації, а її умовою. Це пояснює, чому поляризація в цифровому середовищі має стійкість, яка перевищує будь-які соціальні чи політичні чинники. Вона підтримується саморегульованим контуром афективного підкріплення, де кожна емоція породжує нову реакцію, а реакція – чергову хвилю збудження. У результаті формується психологічна динаміка, близька до залежності, виникає потреба в емоційному стимулі, який підтверджує власну ідентичність. Люди повертаються до соціальних мереж не лише за інформацією, а щоб відчути себе «Своїми».

Отже, мережево-комунікативна парадигма відкриває глибинний рівень розуміння поляризації – як *психотехнологічного феномену*, у якому емоції, технології та соціальна ідентичність утворюють єдину систему взаємного підкріплення. Її головна сила – у здатності поєднувати афект і структуру, але саме це є її обмеженням, тому що вона описує, як поляризація підтримується, але не як вона може бути подолана.

Попередній розгляд чотирьох парадигм – когнітивної, афективної, соціально-ідентифікаційної і мережево-комунікативної – окреслив спектр психологічних механізмів, через які сучасні суспільства переживають стан

розщеплення. Проте кожна з парадигм фіксує лише окремий аспект явища, що не дає змоги побачити, як ці процеси співдіють у часі й просторі соціальної взаємодії. Когнітивна перспектива показує, як формується упереджене мислення; афективна – як воно набуває емоційної валентності; соціально-ідентифікаційна – як воно закріплюється в структурі «Ми – Вони»; мережево-комунікативна – як ця структура відтворюється в цифрових алгоритмах.

Однак поляризація – це не просто сума цих механізмів, а *динамічний соціально-психологічний процес*, у якому вони взаємно перетворюються.

Перехід від парадигм до типології передбачає зміну самої логіки аналізу, а саме від пошуку причин – до розуміння форм функціонування поляризації. Парадигма відповідає на питання *«чому?»*, тоді як тип – на питання *«як*?*»:* як саме проявляється, підтримується й поширюється стан поділу в масовій свідомості? Типологічний підхід дає змогу побачити, що поляризація не є одиничним феноменом, а має різні рівні структурованості психіки й комунікації, які можуть послідовно активізуватися або співіснувати одночасно. У такому підході тип – це не «вид» поляризації, а психологічна конфігурація, у якій поєднуються певні когнітивні стратегії, емоційні патерни та соціальні механізми. Інакше кажучи, типологія не ділить явище за джерелом, а конструює його за *функцією:* як воно підтримує рівновагу системи, як задовольняє потреби групової безпеки чи як легітимізує соціальні межі. Власне, типологічна логіка дає нам змогу розглядати три рівні психологічного функціонування поляризації**:**

1. Інтраіндивідуальний рівень, де діють когнітивно-афективні процеси – селективне сприйняття, редукція дисонансу, емоційна валентність.

2. Інтерперсональний рівень, де формуються механізми ідентичності, лояльності, групового конформізму.

3. Інфраструктурний рівень, який охоплює мережево-комунікативну архітектоніку: алгоритмічну селекцію, візуальну риторику, цифрове відтворення афектів.

Кожен із цих рівнів утворює власний тип поляризаційного функціонування, але лише в сукупності вони створюють системну цілісність. На мікрорівні людина шукає когнітивну послідовність, на мезорівні – афективну солідарність, а на макрорівні – алгоритмічну видимість своєї позиції. Отож поляризація виявляється багаторівневою системою *компенсаторних процесів*, у якій кожен рівень стабілізує попередній.

Наступний крок полягає не в простому описі типів, а у виявленні їхньої структурної ролі в загальному полі соціальної напруженості. Поляризація, розглянута крізь призму трьох рівнів психологічного функціонування – інтраіндивідуального, інтерперсонального та інфраструктурного, постає не як випадкове порушення соціальної комунікації, а як складна система підтримання психологічної рівноваги в стані невизначеності. Вона не лише відображає розбіжності в переконаннях, а й структурує способи емоційного реагування, через які суспільство регулює власне напруження.

На *інтраіндивідуальному рівні* поляризація проявляється як стратегія когнітивно-афективного самозахисту. Людина прагне зберегти внутрішню узгодженість, тому будь-яка інформація, що порушує цю рівновагу, переживається як загроза. Механізми селективного сприймання, редукції дисонансу, емоційної валідизації та потреби когнітивного закриття забезпечують психологічну стабільність, але водночас знижують гнучкість мислення. Сумнів стає енергетично невигідним, а емоційна впевненість – комфортною формою психологічної безпеки. На цьому рівні поляризація – це не відмова від мислення, а афективна форма його економії.

Інтерперсональний рівень показує, як індивідуальні механізми перетворюються на соціальні патерни взаємодії. Афекти починають циркулювати між людьми, створюючи емоційні поля взаємного підтвердження. Резонанс почуттів стає критерієм істинності, а моральна згода – маркером належності. Група функціонує як система колективної регуляції емоцій, вона стабілізує тривогу, консолідує почуття, формує межу «Ми-Вони». У цій структурі поляризація виконує захисну функцію, адже допомагає членам групи зберігати ідентичність через емоційну синхронію. Конфлікт із «Чужими» стає способом збереження внутрішньої цілісності. Отже, поляризація – це механізм соціальної гомеостазії, тобто підтримання стабільності через зовнішню напруженість.

На *інфраструктурному рівні* цей процес переходить у системний режим. Алгоритмічні платформи стають посередниками емоційного обміну, автоматизуючи його логіку. Вони перетворюють афект на інформаційну одиницю, а емоційний резонанс – на показник успішності комунікації. Людина, взаємодіючи з мережею, фактично делегує їй частину власної емоційної регуляції. Її почуття набувають значення лише тоді, коли стають видимими для інших. Унаслідок цього формується залежність від зовнішнього зворотного зв’язку, який визначає, що є релевантним, гідним уваги, справжнім. Цифрова екосистема не просто передає поляризацію – вона її відтворює, підкріплюючи найсильніші афекти й перетворюючи конфлікт на основний канал соціальної взаємодії.

Типологічний аналіз також дає змогу розрізняти форми маніфестації поляризації – *явну* і *латентну*. Явна поляризація спостерігається у відкритих конфліктах. Це стан, коли суспільні розбіжності переходять у публічний конфлікт, маніфестуються в медіа, протестах або політичних кампаніях. Вона характеризується високою емоційною інтенсивністю, зростанням агресивної риторики, мобілізацією прихильників і чіткою дихотомією «Ми – Вони». Психологічно це відповідає фазі *афективної мобілізації*, коли емоції – гнів, тривога, обурення – не лише супроводжують думки, а й визначають поведінку. У такому стані суспільство функціонує як низка ізольованих груп, що конкурують за моральну легітимність.

Латентна поляризація виявляється в іншій формі: це структурна стабільність розмежування, коли явних конфліктів немає, але комунікаційні й когнітивні межі залишаються непроникними. Люди є споживачами різних

джерел інформації, взаємодіють у власних мережах, підтримують різні ціннісні системи і, водночас, не вважають себе конфліктними. Саме ця форма є найстійкішою, бо вона не потребує відкритої ескалації, а вбудовується в соціальні практики, стаючи «невидимою нормою» сприйняття. Латентна поляризація підтримується емоційною звичкою – стабільним тлом недовіри й відчуження, який не усвідомлюється, але регулює ставлення до «Інших». Психологічно перехід від латентної до явної форми часто спричиняє активація загрози – подія або дискурс, що надає наявним відмінностям статусу екзистенційної важливості. Це може бути символічний інцидент, політичне рішення чи інформаційна кампанія, що викликає почуття порушення меж «Нашої» групи. Унаслідок цього афекти, які раніше були фоновими, стають відкритими. Недовіра перетворюється на гнів, відсторонення – на ворожість. Після фази маніфестації поляризація може знову стабілізуватися в латентному стані, коли відкритий конфлікт згасає, але соціальна структура залишається розділеною. Отже, ці дві форми становлять циклічний процес – періоди напруження й затишшя, що взаємно підтримують загальну рівновагу системи.

Інша аналітична вісь – *вертикальна* і *горизонтальна* поляризації. Перша описує напруження між суспільними рівнями (наприклад, громадяни ↔ еліти, периферія ↔ центр), друга – між групами, що перебувають на одному рівні соціальної структури (національні, етнічні, ідеологічні спільноти). Психологічно ці дві форми відрізняються механізмом сприймання загрози: у вертикальній поляризації активується почуття втрати контролю і статусної несправедливості, тоді як у горизонтальній – моральне відчуження і зниження емпатії до «Інших». Обидва типи можуть співіснувати, створюючи комплексну картину багаторівневого поділу.

Узагальнюючи, можна сказати, що *поляризація – це багаторівнева психологічна структура, яка регулює водночас когнітивну, емоційну та соціальну сфери.* На індивідуальному рівні вона стабілізує «Я»; на міжособистісному – зберігає групову злагоду; на інфраструктурному – підтримує безперервність комунікаційного обігу. Саме тому спроби «боротися з поляризацією» часто виявляються неефективними, адже вони спрямовані на зміст (думки, позиції), тоді як її сутність полягає у формі – у способі функціонування емоційної енергії в соціумі.

Із психологічного погляду поляризація виконує низку компенсаторних функцій. Вона дає людині відчуття належності до більшої спільності, забезпечує емоційний резонанс і дає змогу відчути контроль над невизначеністю світу. Її деструктивність полягає не в самій наявності відмінностей, а в перетворенні відмінностей на єдино можливу форму афективного зв’язку. Коли конфлікт стає єдиною мовою взаємодії, суспільство зберігає себе через напруження, але втрачає здатність до рефлексії.

Три рівні психологічного функціонування – інтраіндивідуальний, інтерперсональний та інфраструктурний – утворюють архітектоніку поляризації, систему, де афект, когніція і технологічна медіація взаємопов’язані й самопідтримувані. Ця архітектоніка не є патологічною – вона відповідає

логіці психічної адаптації в епоху постійного інформаційного збудження. Проте її стабілізувальний потенціал має зворотний бік: що більше система залежить від афекту, то менше в ній простору для когнітивної гнучкості.

Подальший аналіз потребує переходу до вивчення *наслідків* – тих соціально-психологічних і когнітивно-афективних змін, які ця система породжує в індивідах і спільнотах. Поляризація не лише змінює способи комунікації, а й трансформує базові психологічні функції (довіру, емпатію, пам'ять, моральне судження). Саме ці зміни і становлять головний виклик. Поляризація не завершується з припиненням конфлікту – вона залишає після себе психологічну топографію розмежування, у якій змінюється саме поняття соціального зв'язку. Її наслідки не обмежуються політичними чи комунікативними ефектами. Вони стосуються глибинних механізмів довіри, емпатії, сприйняття себе та інших. У цьому сенсі поляризація – не лише стан суспільства, а форма психічного середовища, у якому людина змушена існувати.

Одним із найпомітніших наслідків є *ерозія горизонтальної довіри* – базового ресурсу соціальної стабільності. Коли суспільство довго живе в режимі емоційної тривоги, взаємна підозра стає частиною звичного сприйняття. Довіра, яка раніше спиралася на припущення добрих намірів, поступово замінюється на перевірку лояльності. Люди починають оцінювати одне одного не за компетентністю чи досвідом, а за емоційними сигналами належності («чи він відчуває так само, як я?»). У цьому полягає зсув від довіри як соціальної функції до довіри як морального тесту. Цей механізм особливо помітний у післявоєнних і кризових суспільствах. Колективна травма породжує потребу в стабільності, але водночас – страх повторення загрози. Звідси феномен посттравматичної соціальної пильності, коли люди залишаються емоційно настороженими навіть у безпечних умовах. Згідно з дослідженнями Vollhardt (2021), після масових конфліктів формується «пам'ять недовіри» – стійкий емоційний шаблон, який передається через покоління. У такій системі навіть звичайна різниця в поглядах може сприйматися як початок зради.

Іншим наслідком є *фрагментація соціальної моралі*. Коли суспільство розділене за емоційними лініями, моральні критерії перестають бути спільними. Те, що для однієї групи є героїзмом, для іншої – агресією. Що для одних є «висловленням правди», для інших – «провокацією». Унаслідок цього моральна система втрачає універсальність і перетворюється на мозаїку локальних афектів**.** Так виникає феномен «*емоційних спільнот*» (Scheve & Salmela, 2023), тобто групи людей, які поділяють не стільки переконання, скільки *способи відчувати*. Їх об'єднує не ідеологія, а спільна афективна оптика (спільна мова обурення, сорому, патріотизму чи тривоги). У межах таких спільнот почуття стають критерієм істинності. Це призводить до того, що суспільство втрачає здатність домовлятися, оскільки не має спільного емоційного знаменника, тобто відчуття перестають бути комунікативно «перекладними».

З погляду соціальної психології така моральна фрагментація створює *ефект подвійної ізоляції*. З одного боку, групи втрачають довіру одна до одної, з іншого – самі стають залежними від власних афективних ритуалів. Групова згуртованість підтримується не аргументами, а повторенням емоційних практик – спільного обурення, символічного засудження, святкування «наших» перемог. Це створює *циклічну соціальність*, де спільність відтворюється не розвитком, а реакцією.

Парадоксально, але поляризація, що спочатку мобілізує, з часом породжує втому від афекту. Постійна емоційна готовність до реакції виснажує когнітивні ресурси, знижує здатність до концентрації та складного мислення. Дослідження Baar van & FeldmanHall (2022) показують, що тривале перебування в стані морального збудження призводить до «*емоційного притуплення*», коли люди зберігають переконання, але втрачають енергію для взаємодії. Звідси – феномен емоційної байдужості серед високополяризованих спільнот (люди все ще поділені, але більше не прагнуть переконувати чи слухати). У воєнному контексті ця втома має особливу форму. Спільнота, що тривалий час жила в режимі афективної мобілізації, починає відчувати потребу в мовчанні, але не має психологічних інструментів для переходу до спокою. Афект, який довго слугував засобом виживання, тепер заважає адаптації. Виникає стан колективної емоційної інерції, коли конфлікт уже затухає, але психіка й далі діє за його правилами. Ця інерція проявляється в прагненні до простих дихотомій, у підозрі до нейтральних позицій, у гіпертрофії символічних відмінностей.

Довготривала поляризація веде до *зміни соціальної орієнтації***.** Люди втрачають уявлення про те, що таке «спільне». Публічний простір, який мав бути місцем обміну, перетворюється на арену паралельних монологів. Соціальна дезорієнтація проявляється не лише в конфліктах, а й у відчутті розгубленості. Навіть ті, хто поділяє одну позицію, не впевнені, чи справді вони говорять про те саме. Це призводить до появи нового типу колективної ідентичності – *ідентичності через конфлікт*. Люди визначають себе не за позитивними рисами, а за тим, чому вони протистоять. Така форма самоусвідомлення є психологічно крихкою, бо існує лише доти, доки триває опозиція. Зникнення ворога сприймається як втрата сенсу, і тому система підсвідомо шукає нових джерел напруження, щоб зберегти відчуття цілісності.

Поляризація діє не лише як соціальний процес, а і як когнітивна деформація, що змінює способи мислення. Коли людина постійно функціонує в умовах інформаційної напруженості, її система опрацювання даних поступово пристосовується до роботи в режимі загрози. Це описується в когнітивній психології як *ефект захисного сприйняття*, тобто інформація інтерпретується не для розуміння, а для підтримання психологічної стабільності (Kahan, 2017). Дослідження Pennycook & Rand (2021) показують, що в умовах високої поляризації люди демонструють зниження аналітичного мислення, натомість активізується *інтуїтивно-афективне судження*. Це не свідчить про зниження інтелекту, а про зміну його функції (мислення більше не шукає істину, а

захищає ідентичність). Когнітивні ресурси використовуються для селекції фактів, які емоційно узгоджуються з позицією групи. У результаті формується так званий *мотиваційний раціоналізм* – інтелектуальна діяльність, підпорядкована завданню моральної узгодженості (Taber & Lodge, 2006). З часом цей процес набуває стабільності. Люди перестають розрізняти аргумент і емоцію, факт і моральний сигнал. Дискусія втрачає пізнавальний зміст і перетворюється на *ритуал афективного підтвердження*. Так, у цифровому просторі коментар або репост рідко мають на меті обмін інформацією – їхня функція полягає у вираженні належності. Це створює парадокс: що більше інформації людина споживає, то вужчим стає її світогляд.

Поляризація також змінює *сприйняття складності*. Коли психіка тривалий час перебуває в стані морального збудження, вона прагне до спрощення. Складні пояснення викликають тривогу, бо руйнують емоційну визначеність. Тому поляризоване мислення тяжіє до дихотомій – «чорне/біле», «своє/чуже», «зрада/перемога». Це когнітивно зручно, але психологічно небезпечно тому, що спрощення знижує здатність до емпатії і самокритики. У цьому сенсі поляризація є формою когнітивного захисту від неоднозначності, який із часом перетворюється на структурну рису мислення.

Емоційний бік поляризації не менш важливий. Тривала участь у конфліктному середовищі змінює спосіб переживання емоцій. Люди звикають до підвищеного рівня збудження, і цей стан стає психологічно комфортним. Дослідження Gross & Barrett (2022) описують цей феномен як «*афективне звикання*» – поступове перетворення емоційної реакції на фонову норму. Афект, який колись мобілізував, тепер підтримує відчуття життєвості. Така емоційна звичка формує психологічну залежність від конфлікту. Коли напруження зменшується, людина відчуває порожнечу, брак стимуляції, а отже, відбувається пошук нового приводу для обурення чи суперечки. Це пояснює циклічність суспільних криз (навіть після завершення конфлікту система повертається до знайомих форм емоційного життя). Війна, революція чи політичний скандал залишають емоційний сценарій, за яким суспільство воліє діяти і надалі. Водночас поляризація порушує механізми емоційної регуляції. Постійне перебування в стані морального збудження виснажує нервову систему, що призводить до феномену, який FeldmanHall (2023) називає *моральним вигоранням*. Люди втрачають здатність емоційно реагувати на події, які ще недавно їх глибоко хвилювали. Це своєрідний психологічний парадокс: що більше суспільство переживає, то менше воно здатне відчувати. З клінічного погляду поляризація створює умови для афективної дезінтеграції. Емоції втрачають цілісність, вони стають фрагментарними, миттєвими, часто суперечливими. Людина може водночас відчувати гнів і апатію, моральну впевненість і виснаження. Замість інтегрованої особистісної реакції формується *емоційний рельєф суспільства* – сукупність ізольованих імпульсів, що не зводяться до єдиної системи сенсів.

Окремий вимір наслідків стосується *колективної пам'яті*. У стані поляризації пам'ять перестає бути простором спільного осмислення минулого –

вона стає *полем емоційного контролю*. Минуле використовується для підтримання теперішніх емоцій, а не для їх подолання. Як зазначають Hanke & Obaidi (2024), групи схильні реконструювати історію відповідн до власного морального афекту, створюючи *емоційно узгоджені наративи*. Це призводить до того, що суспільство живе не з історією, а всередині неї, повторюючи одні й ті самі емоційні сюжети. Так само змінюється й уявлення про майбутнє. Поляризоване суспільство мислить не в категоріях можливостей, а в категоріях загроз. Будь-яка зміна сприймається як ризик, а не розвиток. Це породжує стан *колективної емоційної консервації:* суспільство прагне стабільності, але водночас відтворює старі конфлікти, бо лише вони гарантують відчуття визначеності.

Поляризація діє як психологічний фільтр, який визначає, що суспільство здатне бачити, відчувати і розуміти про себе. Вона виконує майже архетипову функцію – позначає межі уявного «Ми» і водночас задає спосіб бачення «Інших». Її глибина не у ворожості, а в тому, що вона стає формою впорядкування хаосу – способом наділити світ сенсом тоді, коли зникає спільна мова. Але наслідки поляризації мають психологічну тотальність: вони пронизують мислення, емоції, пам’ять і уяву. Поляризація не просто залишає відбиток – вона створює *нову психологічну норму*, *у якій конфлікт ідентичностей стає звичним станом свідомості*. У цій точці відбувається перехід від «загальної» поляризації до її політичної форми**.** Політична поляризація не є окремим різновидом – вона є концентрованим виявом усіх попередніх рівнів; це кульмінаційна форма психологічної ізоляції, коли ідентичність перемагає солідарність. Саме тому *політична поляризація* так глибоко *впливає на соціальну згуртованість:* вона підмінює моральну взаємність прагненням до перемоги, а спільний інтерес логікою – або «Ми», або «Вони».

Перехід від загального феномену поляризації до її політичного виміру є закономірним, оскільки політика стає дзеркалом соціальної психіки, у якому відбиваються її страхи, бажання і потреба в стабільності. У цьому переході криється головне питання: чи здатне суспільство залишатися єдиним, якщо воно неоднорідне? Пошук відповіді на це питання відкриває наступний параграф – про природу політичної поляризації і її вплив на соціальну згуртованість, тобто на той психологічний ресурс, який уможливлює спільне майбутнє.

4.2. Вплив політичної поляризації на соціальну згуртованість суспільства, яке переживає досвід війни

Політична поляризація стала однією з найпомітніших характеристик сучасних демократій. Її зазвичай описують у термінах ідеологічного поділу – між правими і лівими, консерваторами і лібералами, традиціоналістами і модерністами. У політичній науці поняття «поляризація» вперше системно використали D. Poole & H. Rosenthal (1984) для позначення ідеологічної дистанції між позиціями американських політичних партій. У цій «класичній» фазі воно описувало горизонтальний розподіл – конфлікт ідей, який водночас забезпечував оновлення політичного консенсусу. Пізніші дослідження (DiMaggio et al., 1996) показали, що сама наявність розбіжностей не загрожує демократії – навпаки, їхня інституційна легітимація є умовою стабільності. Отже, панувала думка, що ідеологічна поляризація виконує конструктивну функцію – вона структурує плюралізм.

У стабільних демократіях цей процес має відносно зрозумілу логіку. Партійні системи з чітко артикульованими ідеологіями забезпечують каналізацію конфліктів через процедури, а не через афекти. Відмінність перетворюється на структурний елемент балансу: вона дисциплінує мислення, але не руйнує комунікацію. Поляризація тут має природу «змагальної симетрії», де конфлікт є умовою оновлення публічного простору.

Крім того, політична поляризація в сталих демократіях постає не лише як розбіжність позицій між партіями чи електоральними групами, а як глибинна трансформація психологічних механізмів суспільної згуртованості. Вона є продуктом тривалого історичного процесу, у якому інституційна конкуренція перетворилася на емоційно насичену динаміку морального розмежування. У класичних дослідженнях американської політичної поведінки середини XX століття (Campbell et al., 1960) політична поляризація мислилася переважно як функціональна властивість демократії, коли наявність різних програмних бачень забезпечує вибір і підвищує відповідальність партій перед виборцями. У подальшому Lewis-Beck з колегами (2008) поглибили підхід Campbell, уточнивши методологію досліджень політичної поведінки, зокрема моделі партійної ідентифікації.

Проте вже в роботах Converse (1964) звернено увагу на те, що більшість громадян не мають стійкої системи політичних переконань, а отже, традиційне уявлення про ідеологічну поляризацію як розмежування раціональних позицій є спрощенням. Відтоді увага поступово змістилася до психологічних підстав політичної належності – від раціонального вибору до афективної ідентифікації. Цей зсув став вирішальним для розуміння впливу поляризації на згуртованість. Коли політична орієнтація перестає бути інструментом участі і перетворюється на маркер соціальної належності, згуртованість починає відтворюватися не через узгодження цінностей, а через емоційне підтвердження меж. Саме тому

поляризація в сучасних демократіях стала своєрідним соціально-психологічним термометром. Вона вимірює не стільки конфлікт інтересів, скільки температуру групової лояльності.

Згуртованість, яка, за класичними моделями É. Durkheim (1984) чи T. Parsons (2013), ґрунтувалася на довірі і спільному моральному коді, у поляризованих суспільствах дедалі частіше набуває форми ситуативного емоційного єднання проти когось. Це означає, що соціальна єдність перестає бути результатом узгоджених норм і стає побічним продуктом колективної антагоністичної енергії. Ключовим симптомом цього процесу є перехід від *ідеологічної* до *афективної поляризації* (Iyengar & Westwood, 2015; Mason, 2018). Якщо ідеологічна поляризація передбачала конфлікт ідей, то афективна ґрунтується на конфлікті емоцій, що супроводжують належність до певної політичної спільноти. Електоральна лояльність більше не пояснюється змістом програм чи раціональним вибором, а визначається почуттям симпатії або відрази до «своїх» і «чужих». Ця афективна логіка пронизує соціальні мережі, новинний простір, навіть побутові взаємодії, формуючи нову конфігурацію згуртованості, яка є емоційно гомогенною всередині групи, але різко розірваною назовні. Відтак довіра перестає бути горизонтальним ресурсом, який пов’язує різні частини соціуму, і стає вертикальним, замкненим у межах власної групи, де підтримується колективним афектом моральної правоти.

Дослідження Hetherington (2009) і Hetherington & Rudolph (2015) показали, що в США зниження міжпартійної довіри відбувається паралельно з посиленням внутрішньогрупової солідарності. У цьому полягає психологічний парадокс: згуртованість не зникає – вона змінює об’єкт. Громадяни зберігають здатність до колективної дії, але лише в межах власного табору. Унаслідок цього відбувається те, що Norris (2011) називає демократичним дефіцитом емпатії**,** коли система формально функціонує, однак комунікативні мости між групами зруйновано. Політична поляризація в таких умовах постає не просто як загроза демократії, а як нова модель соціального порядку, в якій соціальна згуртованість підтримується не взаємністю, а опозиційністю.

Цей процес має чітку психологічну архітектоніку. Унаслідок поляризації активізуються базові когнітивно-афективні механізми підтримання соціальної ідентичності. Те, що в моделі Tajfel (1981) описано як «позитивна диференціація своєї групи», у сучасних умовах перетворюється на системну схильність до моральної верифікації – потребу не просто відчувати належність, а морально виправдовувати свою групу. Саме це пояснює, чому згуртованість у поляризованих демократіях має емоційно-моральну природу. Вона тримається не на взаємній довірі, а на колективній переконаності у власній правоті, яку потрібно постійно підтверджувати. Унаслідок цього відбувається *інверсія згуртованості*, солідарність усередині групи підкріплює роз’єднання між групами і суспільство функціонує в стані постійної мобілізації афектів.

Саме в цьому – основна відмінність між поляризацією як нормальним інституційним плюралізмом і поляризацією як психологічним режимом суспільства. У першому випадку різниця поглядів стимулює демократичний

обмін і сприяє еволюції цінностей, у другому – вона стає структурним чинником дезінтеграції. Це відбувається не тому, що люди не поділяють спільних принципів, а тому, що емоційна ідентифікація з політичними таборами витісняє ідентифікацію із суспільством як цілістю. Відтак сама згуртованість стає контингентною, тобто такою, що існує лише в межах тимчасової емоційної синхронізації.

Політична поляризація і соціальна згуртованість не є двома окремими станами суспільства, що змінюють одне одного, – це дві протилежні, але взаємозалежні форми організації спільного психічного життя. Їхня відмінність полягає не в джерелах, а у векторі тієї самої енергії – потреби в межах, визначеності й належності. Згуртованість спрямовує цю енергію на інтеграцію через довіру, взаємність і толерантність до неоднозначності, а поляризація – на стабілізацію через розмежування, коли впевненість досягається шляхом звуження спектру прийнятних ідентичностей і смислів. Тому говорити про вплив поляризації на згуртованість – означає описувати, як одна й та сама психічна система перемикає власні режими – від рефлексивної взаємності до емоційної оборони.

Проблема впливу політичної поляризації на соціальну згуртованість у сталих демократіях особливо гостро постала в останні два десятиліття. Якщо ранні дослідження розглядали її як показник ідеологічних розбіжностей, то сьогодні вона сприймається як комплексна система психологічних процесів, що відтворюють і регулюють межі соціальної єдності. У цьому контексті концептуальні рамки, запропоновані Finkel (2020), Haidt (2012), Jost (2017), Gross & Barrett (2011) і Baar & FeldmanHall (2022), є не просто поясненнями-конкурентами, а різними моделями психологічної структури згуртованості під тиском поляризаційних афектів.

У моделі Finkel і співавторів (2020) політична поляризація постає як форма «сектантського» мислення, де політична ідентичність набуває моральної та емоційної насиченості, притаманної релігійним групам. На перший погляд, ця інтерпретація дає змогу пояснити феномен глибокого взаємного відторгнення в межах демократичного простору, проте вона фактично підміняє поняття згуртованості поняттям групової солідарності. Така заміна є симптоматичною: у сектантській логіці згуртованість вимірюється інтенсивністю лояльності, а не здатністю до взаємного розуміння. Отже, поляризація справді створює єдність, але цю єдність не можна назвати соціальною в повному сенсі, оскільки вона не передбачає відкритості до інших. Психологічно це форма замкненої інтеграції, де спільність базується не на спільній меті, а на колективній емоційній обороні.

Іншу перспективу пропонує Haidt (2012), який розглядає поляризацію крізь призму теорії моральних інтуїцій. На його думку, конфлікти в демократичних суспільствах не є суто раціональними, а відображають глибші моральні відмінності, що коріняться в різних системах базових цінностей. Haidt вбачає в моральній розбіжності природний продукт еволюції моралі, який забезпечує різноманітність етичних стратегій. Однак у реальних політичних

процесах ці моральні системи рідко співіснують у стані рівноваги. Коли одна з них починає домінувати, інші сприймаються не як альтернативи, а як загрози. Виходить, моральна різноманітність, що мала б підтримувати адаптивність суспільства, стає підґрунтям моральної фрагментації. Унаслідок цього згуртованість набуває характеру моральної спільності, замкненої на власному коді «чистоти»і «захисту». Політична поляризація в цьому сенсі функціонує як механізм стабілізації власної моралі через протиставлення чужій.

Jost (2017), продовжуючи лінію дослідження ідеологічних асиметрій, наголошує, що поляризація вкорінена в потребі психологічної впевненості й когнітивної закритості. На його думку, праві і ліві відрізняються не тільки позиціями, а й базовими когнітивними стилями, що визначають рівень толерантності до невизначеності. Ця модель дає змогу пояснити, чому в стані соціальної турбулентності суспільства схильні до посилення поляризації, оскільки страх перед хаосом і потреба в стабільності підсилюють привабливість однозначних ідеологічних орієнтирів. Проте під кутом зору згуртованості цей підхід має обмеження. Зосереджуючись на індивідуальних когнітивних механізмах, він ігнорує соціальну функцію поляризації – її здатність виконувати роль колективного механізму відновлення символічного порядку. Інакше кажучи, поляризація тут розуміється як дисфункція, тоді як насправді вона може бути формою колективної адаптації до невизначеності, хоч і ціною дезінтеграції міжгрупових зв’язків.

Інша група теорій, запропонована Gross & Barrett (2011) і Baar & FeldmanHall (2022), спирається на нейропсихологічний підхід до емоційної регуляції. Дослідники показують, що політична ідентичність активує ті самі нейронні контури, що й афективна прив’язаність, тобто політичні уподобання включаються в базові механізми емоційного зв’язку. Звідси випливає, що поляризація – це не лише соціальна стратегія, а й біологічний процес стабілізації емоційних меж. З одного боку, ця перспектива поглиблює розуміння феномену, показуючи його як частину еволюційного механізму згуртованості, з іншого – вона загрожує редукціонізмом.

Якщо поляризація є природним способом емоційної самоорганізації, то унеможливлюється, власне, політичне вирішення конфліктів. Критично важливо наголосити, що згуртованість у цьому підході постає як емоційна синхронізація, а не як спільне вироблення смислу. Тому вона короткотривала й залежить від постійного підживлення афекту, що й пояснює нестійкість довіри в сучасних демократіях.

Модель Mason (2018) зосереджена на понятті виразного партійного афекту. Дослідниця стверджує, що люди підтримують партії не тому, що поділяють їхню політику, а тому, що через це дістають можливість афективного самовираження. Такий підхід добре пояснює психологічну привабливість поляризації, але водночас показує її небезпечний бік, адже згуртованість зводиться до функції емоційного розвантаження, а не до пошуку спільних рішень. Політична участь перетворюється на ритуал колективної катарсичної взаємодії, що підтримує стабільність системи лише за рахунок перманентного

конфлікту. Отже, у сталих демократіях поляризація не лише підриває раціональні основи довіри, а й створює альтернативну форму згуртованості – афективно-ритуальну, у якій спільність підтверджується не через взаємність, а через повторення емоційних актів лояльності.

Зведення цих підходів у єдине поле дає змогу окреслити три базові парадигми, у яких осмислюється зв'язок між політичною поляризацією і згуртованістю. Перша – когнітивно-інституційна (Converse, Jost), де поляризація є порушенням раціонального порядку, що загрожує єдності. Друга – афективно-моральна (Haidt, Finkel, Mason), у якій поляризація розуміється як відновлення моральних меж через емоційну лояльність. Третя – нейропсихологічна (Gross & Barrett, Baar van & FeldmanHall), де поляризація – природний спосіб стабілізації емоційних зв'язків. Критично важливо те, що жодна із цих парадигм не пояснює повною мірою феномен сучасної згуртованості, єдність здебільшого розглядають як побічний продукт напруження, а не його подолання. Однак, варто зазначити, що політична поляризація в сталих демократіях не стільки руйнує соціальну згуртованість, скільки трансформує її психологічну основу, роблячи її залежною від циркуляції колективного афекту.

Політична поляризація в сталих демократіях стає частиною механізму саморегуляції соціальної системи; вона компенсує дефіцит емоційної інтеграції, який виникає внаслідок раціоналізації суспільного життя. Але ціною цього компенсаторного ефекту є підміна довіри емоційною синхронізацією. Там, де довіра передбачає взаємне визнання і готовність до відкритої комунікації, емоційна синхронізація базується на спільному переживанні моральних оцінок. Людина довіряє не тому, що вважає іншу компетентною чи чесною, а тому, що відчуває з нею спільну емоційну орієнтацію. Цей процес є водночас психологічним і соціальним, оскільки зміщує основу соціального зв'язку з когнітивної взаємності на афективну відповідність. Згуртованість стає не горизонтальною, а концентричною – вона об'єднує кола емоційної лояльності, що не перетинаються між собою.

Такий тип згуртованості не є випадковим відхиленням, а формує нову норму соціальної інтеграції. Його можна описати через три взаємопов'язані процеси. Перший – емоційна конвергенція, коли спільність підтримується не спільним змістом, а спільною емоційною тональністю. Цей феномен детально описано в дослідженнях Levendusky (2009) і Gross & Barrett (2011). Вони засвідчують, що групова належність підтримується шляхом постійного повторення емоційно заряджених меседжів, які синхронізують афекти учасників, створюючи ілюзію стабільності. Другий процес – когнітивна редукція, тобто спрощення складної соціальної реальності до зрозумілих дихотомій. Kruglanski (2004) показує, що в умовах невизначеності людина схильна звужувати когнітивне поле, уникаючи неоднозначності. Політична поляризація використовує цю схильність як ресурс, коли прості бінарні категорії забезпечують швидке ухвалення рішень і посилюють внутрішньогрупову узгодженість. Третій процес – моральна афектація, описана

Haidt (2012) і Jost (2017), коли емоційна оцінка переходить у моральну форму. Політична позиція сприймається як моральний статус, а незгода – як моральна провина. Унаслідок цього згуртованість набуває ознак моральної спільності, що зберігається лише за умови постійного етичного розмежування.

Усі три процеси є не лише реакціями на поляризацію, а її складниками. Політична поляризація створює середовище, у якому ці механізми активуються і взаємно підсилюють один одного. Емоційна конвергенція дає почуття безпеки в межах своєї групи, когнітивна редукція – ілюзію ясності, моральна афектація – упевненість у правоті. Разом вони формують своєрідну психологічну тріаду стабільності, що підтримує групову ідентичність. Проте ця стабільність є ілюзорною, позаяк вона залежить від постійного відтворення зовнішньої загрози. Як тільки інтенсивність поляризаційних афектів зменшується, зникає й відчуття єдності. Саме тому така згуртованість короткотривала і самопідживлювана, що підтверджують емпіричні спостереження в США, де цикли політичної мобілізації й емоційного виснаження повторюються з високою регулярністю (Hetherington, 2009; Finkel et al., 2020).

Отже, політична поляризація не лише впливає на соціальну згуртованість, а фактично визначає її сучасну форму. Вона замінює інституційну солідарність афективною і підтримує рівень колективної активності через механізм емоційного взаємозбудження. У цьому полягає новий тип соціальної інтеграції сталих демократій – *згуртованість через конфлікт*. Демократії не зникають, але їхня стабільність стає залежною від інтенсивності антагонізму. Це дає змогу уникати апатії, проте блокує розвиток спільного символічного простору, у якому можлива довіра без ворога. Звідси – потреба в подальшому етапі аналізу: розглянути, як політична поляризація, перетворюючись на емоційно-нормативний режим спільності, змінює глибинну психологічну структуру згуртованості.

У поляризованих демократіях згуртованість перестає бути стабільним результатом інституційних домовленостей і набуває рис динамічної, емоційно зумовленої рівноваги. Її підтримують не соціальні норми взаємності, а психологічні механізми, які водночас забезпечують відчуття єдності та відтворюють розкол. Умовно їх можна описати як три взаємопов’язані способи емоційно-когнітивної адаптації – емоційну конвергенцію, когнітивну редукцію і моральну афектацію. Разом вони формують архітектоніку поляризованої згуртованості – такої, що базується не на довірі, а на синхронізації афектів.

Емоційна конвергенція є ключовим механізмом, через який політична поляризація зберігає власну інерцію. Ідеться про процес, у якому спільність переживається не через зміст політичних ідей, а через спільний емоційний стан. У дослідженнях Gross & Barrett (2011) емоції розглядаються як інтегративна форма соціального обміну, що здатна швидко об’єднувати людей навколо сигналів загрози чи підтримки. У політичному контексті ці сигнали циркулюють у медійному середовищі і створюють відчуття колективної участі в боротьбі, навіть без безпосередньої взаємодії між членами групи. Політична ідентичність, отже, набуває характеристик емоційного контексту, у якому будь-

яка подія стає приводом для повторного підтвердження спільності. Цей процес пояснює, чому в поляризованих суспільствах конфлікт не лише не руйнує згуртованість, а часто слугує її джерелом. Ворожість, спрямована назовні, активізує колективний афект, який утримує групу в тонусі. Проте така згуртованість є вразливою: вона потребує постійного відтворення емоційного стимулу, а тому періоди затишшя сприймаються як загроза спільності. Поляризація, відповідно, формує емоційно залежну модель суспільного зв'язку – відчуття «ми» зникає, коли слабшає інтенсивність афекту.

Когнітивна редукція так само є способом збереження психологічної визначеності в умовах надлишкової складності соціального світу. За Kruglanski (2004), потреба в когнітивному замиканні посилюється в ситуаціях невизначеності, коли люди прагнуть швидких і простих відповідей. Політична поляризація експлуатує цю потребу, пропонуючи просту дихотомію – «наш» і «чужий». Така схема знижує рівень когнітивного напруження і водночас зміцнює групову єдність, оскільки забезпечує відчуття ясності. Однак цей ефект має парадоксальний вияв: спрощуючи соціальну реальність, людина втрачає здатність до емпатії і рефлексії, які є основою довіри. Коли політична лояльність підміняє складні моральні судження, згуртованість стає механічною – вона підтримується не співпереживанням, а одноманітністю думок. У такому середовищі компроміс сприймається як зрада, а будь-яка неоднозначність – як загроза спільності. Згуртованість, побудована на когнітивній редукції, є стабільною лише доти, доки світ зберігає чорно-білу структуру. Коли ж соціальна реальність ускладнюється, ця структура руйнується і група переживає кризу ідентичності.

Моральна афектація, описана в працях Haidt (2012) і Jost (2017), є найглибшим рівнем цього процесу. Вона полягає в перетворенні політичних розбіжностей на моральні категорії, що визначають межі прийнятного. У такому контексті політична позиція перестає бути предметом обговорення і стає ознакою моральної належності. Людина підтримує партію не тому, що поділяє її програму, а тому, що вона репрезентує моральний порядок, у якому вона почувається захищеною. Це створює феномен, який Finkel і співавтори (2020) назвали «політичним сектантством»: межа між ідеологічною незгодою і моральним осудом стирається, а спільнота перетворюється на моральну екосистему, де згуртованість підтримується страхом перед моральною деградацією іншої сторони. Така динаміка породжує стійкі схеми моральної поляризації, у яких компроміс сприймається не як угода, а як втеча від морального обов'язку. У цьому сенсі моральна афектація є не лише наслідком поляризації, а й її умовою: вона забезпечує психологічну стабільність системи, блокуючи можливість емпатичного розширення «ми».

Ці три механізми взаємопов'язані й утворюють психологічну матрицю сучасної згуртованості в умовах поляризації. Емоційна конвергенція створює спільний афективний простір, когнітивна редукція упорядковує цей простір, а моральна афектація наповнює його етичним змістом. Разом вони забезпечують відчуття стабільності, але водночас формують закриту систему, у якій

згуртованість стає самодостатньою і не потребує реальної комунікації. Людина відчуває себе частиною спільноти не тому, що взаємодіє з іншими, а тому, що поділяє з ними однакову емоційну реакцію на зовнішній світ. Цей ефект добре описано в дослідженнях Baar van & FeldmanHall (2022). Ідеться про те, що емоційна синхронізація в групі знижує рівень тривоги і підвищує суб'єктивне відчуття контролю. У поляризованих суспільствах згуртованість набуває функції колективного механізму контролю невизначеності. Вона не обов'язково конвертується у спільну дію, проте підтримує афективно-символічне відчуття безпеки, необхідне для існування в умовах, де кожне нове повідомлення потенційно руйнує когнітивні структури порядку.

Утім, ця форма згуртованості має високу енергетичну вартість. Вона потребує постійного відтворення емоційних подразників, що утримують спільність у стані збудження. Соціальні мережі, політичні дебати і медіаконтент перетворюються на механізми підтримання афективного тонусу, необхідного для підтримання поляризованої згуртованості. Це пояснює феномен хронічного соціального напруження, властивий сучасним демократіям, коли відчуття єдності зберігається лише завдяки повторюваному відтворенню конфлікту. На рівні індивіда це проявляється в підвищеній емоційній залежності від інформаційного середовища, а на рівні суспільства – у зниженні здатності до довгострокової кооперації. Замість того щоб шукати спільні орієнтири, групи підтримують стан взаємної напруженості як запоруку власного існування. Отже, поляризація породжує своєрідну психологічну економіку, у якій енергія конфлікту перетворюється на ресурс соціальної стабільності.

Важливо зазначити, що така форма згуртованості не є патологічною в класичному сенсі. Вона є адаптаційною відповіддю свідомості на зростання складності й невизначеності сучасного світу. Як зазначають Gross і Barrett (2011), емоційна регуляція в колективному вимірі завжди балансує між інтеграцією й ізоляцією. Політична поляризація лише зміщує цей баланс у бік короткочасних емоційних зв'язків, які швидко формуються і так само швидко розпадаються. У цьому сенсі сучасна згуртованість є реляційною. Вона являє собою не стабільний стан, а постійний процес синхронізації афектів. Її сила полягає у швидкості мобілізації, а слабкість – у недостатності глибини. Поляризоване суспільство здатне швидко об'єднатися перед загрозою, але так само швидко втрачає єдність, коли загроза зникає. Тому політична поляризація в сталих демократіях не руйнує згуртованість, а перетворює її на коливальний процес, у якому спільність підтримується завдяки безперервному оновленню емоційної напруженості.

Саме через це сучасна політична згуртованість набуває ритуального характеру. Її підтримують не спільні дії, а повторення символічних актів – участь у виборах, демонстраціях, онлайн-кампаніях, висловлення лояльності в публічному просторі. Ці акти не завжди мають реальний політичний результат, але виконують важливу психологічну функцію – поновлюють відчуття колективної присутності. Як і в архаїчних ритуалах, емоційна синхронізація

замінює реальну комунікацію, а відчуття «єдності» народжується з одночасного переживання, а не зі змісту взаємодії. У цьому полягає глибинна трансформація сучасної згуртованості: *вона зберігає форму соціальної єдності, але втрачає зміст спільного проєкту*.

Порівняльний аналіз політичної поляризації в сталих демократіях показує, що цей феномен має різні ступені інституційної легітимності і психологічні наслідки для соціальної згуртованості. Хоча базові механізми – емоційна конвергенція, когнітивна редукція і моральна афектація – спільні, способи їх прояву залежать від історичного досвіду, рівня політичної культури і сили інституцій довіри. Саме тому США, Канада і країни Західної Європи демонструють різні моделі того, як поляризація дестабілізує і водночас відтворює суспільну єдність.

Американський випадок є класичним прикладом афективної поляризації, яка стала основним каналом відновлення емоційної інтеграції в суспільстві, де традиційні форми інституційної довіри ослабли. Уже з 1980-х років спостерігається тенденція до зникнення ідеологічної конкуренції: програми партій стають дедалі більше схожими, але водночас зростає рівень емоційної лояльності виборців (Hetherington, 2009). Політика перетворюється на простір моральної самоідентифікації, а партійна належність – на елемент соціальної психології щоденного життя. Партійна належність стає соціальною ідентичністю **(**Iyengar & Westwood, 2015). Громадяни шукають у політичній спільноті не лише представництва, а й психологічного підтвердження власної цінності. Так формується новий тип згуртованості, який можна назвати конфліктним, коли групи протистоять одна одній, але саме через це підтримують спільний ритм соціальної взаємодії. Ворожість стає формою визнання. Коли суспільство перебуває в стані постійного емоційного напруження, воно зберігає відчуття динаміки й спільної участі. Саме тому американська поляризація є не лише руйнівною, а й парадоксально здатною стабілізувати: вона підтримує рівень соціальної мобільності і публічного інтересу. Проте така згуртованість має короткий горизонт, вона не створює перспективи спільного майбутнього тому, що залежить від постійного відтворення антагонізму (Finkel et al., 2020).

Канадський контекст демонструє іншу траєкторію. Тут поляризація також є, але її інтенсивність нижча, а наслідки для згуртованості менш деструктивні. Система багатопартійності і висока інституційна культура стримують перетворення політичних розбіжностей на моральні антагонізми. Як показують дослідження Johnston (2019), Stephenson з колегами (2021), канадські громадяни загалом схильні до когнітивної складності; вони здатні одночасно підтримувати кілька, на перший погляд, несумісних позицій. Це знижує рівень когнітивної редукції й утримує суспільство в режимі компромісної згуртованості. Поляризація тут виконує функцію соціального регулятора – вона сигналізує про наявність напруження, але не розриває соціальне поле. Психологічно це можна пояснити вищим рівнем емоційної толерантності – здатністю переживати розбіжності без втрати базового відчуття спільності. Отже, згуртованість у

Канаді є радше інституційною, ніж афективною. Вона підтримується не через емоційне відмежування, а через спільне визнання правил взаємодії. Це не означає браку конфліктів, але їхній емоційний потенціал не накопичується у формі колективного афекту. Політична система, по суті, абсорбує енергію поляризації, перетворюючи її на символічний ресурс громадянської зрілості.

Європейський варіант має складнішу природу. У країнах ЄС поляризація посилюється не так через внутрішні соціальні суперечності, як через відчуття загрози культурній ідентичності. Міграційні процеси, глобалізація, економічні кризи породжують емоційний запит на чіткі межі належності. Популістські рухи використовують цю потребу, пропонуючи просту схему «національного захисту», коли згуртованість базується на уявленні про спільну вразливість (Gidron et al., 2020; McCoy et al., 2018). Поляризація тут набуває символічного виміру. Вона не просто розділяє суспільство на групи, а конструює моральну карту Європи, де «захисники традиційних цінностей» протистоять «глобалістам». Ця карта створює емоційне відчуття зорієнтованості, компенсуючи втрату стабільних ідентифікаційних рамок. Згуртованість у такій системі є не конфліктною, як у США, і не компромісною, як у Канаді, а символічною; вона тримається на уявленні про спільну місію – зберегти культурний порядок. Проте ця символічна єдність має ціну. Вона замикається в минулому, відтворюючи ностальгічну модель ідентичності, що перешкоджає адаптації до нових соціальних реалій.

Порівняння цих контекстів дає змогу простежити закономірність: політична поляризація трансформує згуртованість, але не однаково. У США вона набуває форми афективної енергії, яка забезпечує короткочасну, але сильну мобілізацію. У Канаді – форми регулятивної напруженості, що підтримує рівновагу між різними групами. У Західній Європі – символічної оборони, яка зберігає відчуття колективної тяглості. Усі моделі демонструють, що поляризація не тотожна розпаду. Вона може виконувати різні психологічні функції – стабілізаційну, компенсаторну або інтегративну. Проте здебільшого простежується одна й та сама зміна логіки згуртованості – від взаємної довіри до взаємного розпізнавання. Люди більше не шукають у політичній спільноті партнерів – вони шукають віддзеркалення власних емоцій і страхів. Соціальна єдність перетворюється на дзеркальну структуру, у якій кожна група потребує іншої для підтвердження власної ідентичності.

Психологічно це можна описати як процес емоційної взаємозалежності, коли опозиційні групи живляться одна однією, підтримуючи загальний рівень напруження, який забезпечує стабільність системи. Ворожість тут виконує ту ж функцію, яку колись виконувала довіра: вона створює передбачуваність. Коли емоційна поляризація стає нормою, кожен знає, де його місце, і відчуває належність до певного морального порядку. У цьому полягає *ілюзія сучасної згуртованості: вона виглядає як єдність, але тримається на антагонізмі*. Саме ця ілюзія робить демократії водночас стійкими і крихкими. Вони можуть витримувати глибокі розбіжності, але втрачають здатність до колективної рефлексії.

Отже, порівняння показує, що політична поляризація є універсальним механізмом психологічної адаптації до кризи інституційної довіри. Її сила полягає в здатності створювати короткочасне відчуття спільності через емоційну взаємодію, її слабкість – у залежності від постійного відтворення антагонізму. Для соціальної згуртованості це означає перехід від тривалих структур довіри до тимчасових афективних мереж. У цьому полягає нова парадигма соціальної єдності в сталих демократіях: суспільство зберігає цілісність не завдяки консенсусу, а завдяки безперервній циркуляції емоційного напруження, яке підтримує відчуття живої взаємодії.

Європейський досвід політичної поляризації суттєво відрізняється від північноамериканського насамперед тим, що в ньому зберігається відчуття історичної тяглості та моральної відповідальності перед колективним минулим. У країнах Західної Європи поляризація не виникла як спонтанна емоційна реакція на політичну конкуренцію, а формувалася поступово, у межах стабільних партійних систем, які впродовж десятиліть забезпечували компроміс між капіталом і соціальними правами. Саме тому європейська модель поляризації має глибший етичний вимір. Вона не лише розділяє позиції, а й визначає, що вважати морально припустимим у публічному просторі.

Цей моральний компонент пов’язаний із травматичною пам’яттю XX століття. Після досвіду фашизму, Голокосту і тоталітарних режимів європейські демократії побудували політичну культуру, у центрі якої – відраза до радикалізму. Але з плином часу ця культура, що забезпечувала згуртованість на основі консенсусу, почала виснажуватись. Нові покоління не мають безпосереднього досвіду історичної катастрофи, тому моральні засади солідарності втратили емоційну очевидність. Як наслідок, у публічному просторі виникла своєрідна «етична втома» – стан, коли ідея гуманізму сприймається радше як декларація, ніж як емоційна реальність. Поляризація в цій ситуації виконує функцію «етичного каталізатора»: вона оживлює моральні суперечки, повертає відчуття значущості позиції, але водночас перетворює мораль на інструмент виключення.

Особливо виразно це видно на прикладі Німеччини, де політична поляризація тісно пов’язана з історичною травмою колективної провини. Поява партії «Альтернатива для Німеччини» стала симптомом втоми від постійного морального самоконтролю, на якому трималася післявоєнна згуртованість. Виборці цієї партії не завжди поділяють її програму, але відчувають потребу звільнитися від морального тиску, який десятиліттями визначав межі політично прийнятного. Тож поляризація тут є реакцією не лише на економічні чи міграційні проблеми, а й на психологічне виснаження від необхідності постійного покаяння. Соціальна згуртованість, яка раніше будувалася на спільному усвідомленні відповідальності, трансформується в згуртованість захисну, спрямовану на збереження власної ідентичності від морального осуду. Це типово для «символічної» згуртованості: вона спирається не на спільну дію, а на уявлення про колективне право «бути собою».

У Франції процес має іншу динаміку. Тут поляризація розгортається в площині соціальної нерівності, але її психологічна структура така сама – це реакція на втрату символічної єдності. Рух «жовтих жилетів», який розпочався як економічний протест, швидко перетворився на моральну конфронтацію між «справжнім народом» і «елітами». У цьому конфлікті відбулося перезасвоєння французької ідеї республіканської солідарності. Гасло «égalité» набуло емоційного наповнення, ставши знаком справедливості як моральної емоції, а не політичного принципу. У соціально-психологічному вимірі це означає, що згуртованість у Франції дедалі частіше постає як афективне переживання несправедливості. Люди об'єднуються не навколо цінностей, а навколо спільного відчуття морального приниження. Цей тип згуртованості є нестійким, але потужним. Він вибухає в кризові моменти, мобілізуючи суспільство, і так само швидко розпадається, коли зникає емоційний імпульс.

Північна Європа пропонує ще одну модель, яку можна визначити як контрольовану поляризацію. У Скандинавських країнах, з їхньою високою довірою до інституцій і традицією суспільного діалогу, поляризація не досягає критичних масштабів, але поступово набуває емоційного забарвлення. Психологічно це виявляється у феномені «морального перфекціонізму» – прагненні зберігати репутацію суспільства, яке діє раціонально, екологічно, етично. У цьому контексті конфлікт відбувається не між таборами, а між уявленнями про власну моральну досконалість. Люди, які відчувають, що не відповідають соціальним стандартам відповідальності чи толерантності, схильні дистанціюватися, створюючи «мовчазну» поляризацію. Це особлива форма згуртованості, заснована на соціальному контролі через моральний ідеал. Вона здається стабільною, але її психологічна вартість висока, оскільки внутрішня напруженість компенсується зовнішньою гармонією.

Отже, у європейських демократіях політична поляризація діє як механізм відновлення моральної динаміки в суспільствах, де солідарність стала звичною нормою, а не переживанням. На відміну від США, де згуртованість підтримується через емоційний конфлікт, або Канади, де її гарантує інституційна толерантність, у Європі поляризація відновлює емоційний вимір згуртованості через моральне напруження. Але її стабільність умовна. Коли моральні суперечки втрачають інтенсивність, суспільство швидко повертається до байдужості. Європейська згуртованість є рефлексивною – вона ґрунтується на усвідомленні своєї крихкості й потребує постійного нагадування про неї. Поляризація, власне, стає способом відтворення пам'яті про межі, за які не можна виходити, і, водночас, механізмом оновлення колективних емоцій, без яких жодна згуртованість не має живої сили.

Кожна з описаних моделей, які ми умовно назвали, *конфліктною, компромісною і символічною*, виконує адаптаційну функцію, але водночас містить у собі власний психологічний механізм руйнування. Політична поляризація створює тимчасові форми згуртованості, які дають змогу суспільству пережити кризу довіри, проте ці форми не здатні підтримувати тривалу соціальну стабільність. Їхня спільна вразливість полягає в тому, що

вони ґрунтуються на афективних процесах, які з часом вичерпуються. Емоційна енергія, що живить згуртованість, не може існувати без зовнішніх подразників тому, коли інтенсивність конфлікту спадає, система втрачає здатність до самопідтримання.

У конфліктній моделі, характерній для США, головним ресурсом згуртованості стає емоційна взаємозалежність опонентів. Як показують Finkel і співавтори (2020), рівень взаємної неприязні між партійними прихильниками зріс до історичного максимуму, але водночас зросла й частота політичної участі. Це свідчить про парадоксальну стабільність системи, що тримається на антагонізмі. Проте такий стан вимагає постійного афективного напруження, яке з часом переходить у колективну втому. Психологічні дослідження показують, що тривала участь у поляризованих інформаційних середовищах призводить до виснаження емпатії й зниження толерантності до невизначеності (Baar van & FeldmanHall, 2022). Коли конфлікт стає буденністю, він перестає виконувати інтегративну функцію і починає дезорганізовувати когнітивну структуру суспільного сприйняття. Люди і далі мислять у категоріях «ми – вони», навіть тоді, коли безпосередня політична загроза зникає. Згуртованість, яка базується на конфлікті, перетворюється відтак на колективну залежність від напруженості.

Компромісна модель, притаманна Канаді, здається психологічно здоровішою, однак і вона не позбавлена внутрішніх суперечностей. Її стабільність забезпечується високою культурою діалогу, але така культура має свою межу – надмірну раціоналізацію. Як зазначає Haidt (2012), моральна взаємодія не може бути суто когнітивною, адже емоційна синхронізація є неодмінною умовою довіри. Коли суспільство навмисно уникає сильних емоційних протиставлень, воно втрачає глибину морального зв’язку. Канадська система політичної толерантності іноді продукує феномен, який Jost (2017) називає «емотивною байдужістю», коли громадяни приймають інші позиції, але без залучення. Це створює згуртованість без пристрасті – стабільну, але слабку в енергетичному сенсі. Психологічно вона функціонує як форма емоційної економії: суспільство уникає конфлікту, проте поступово втрачає здатність до глибокої колективної мотивації. Саме тому навіть незначні кризи можуть спричиняти раптові спалахи недовіри, прихована втома від поміркованості вибухає під дією зовнішнього подразника.

У символічній моделі, характерній для Західної Європи, головною небезпекою є перетворення згуртованості на моральний ритуал. Європейські суспільства, як зазначають Gidron, Adams і Horne (2020), будують свою ідентичність на уявленні про моральну винятковість демократії. Така позиція має інтегративний ефект, але водночас породжує ефект «морального перенасичення», коли кожна політична дискусія розглядається крізь призму етичної чистоти, простір для компромісу зникає. Це веде до того, що згуртованість підтримується страхом перед моральним відступом. Емоційно це виявляється в хронічному відчутті провини, яке, за Gross і Barrett (2022), є типовим регулятором поведінки у високорефлексивних суспільствах. Але

провина – це енергія короткої дії, вона стимулює, але не надихає. Тому європейська згуртованість дедалі більше нагадує механізм колективного самоконтролю, а не взаємного визнання.

Попри зовнішні відмінності всі моделі демонструють одну тенденцію – *поступове виснаження моральної енергії, що підтримує соціальну згуртованість*. У термінах сучасної психології це можна описати як «колективну втому», стан, коли суспільство функціонує і далі, але втрачає здатність до емоційної мобілізації. Коли афективна поляризація стає хронічною, навіть позитивні емоції – гордість, солідарність, співчуття – викликають підозру, бо здаються частиною маніпуляції. Люди уникають спільного переживання, щоб не стати «жертвами пропаганди», і, отже, самі підривають базу довіри. У цьому полягає головний психологічний парадокс сучасних демократій – вони прагнуть до відкритості, але для підтримання стабільності змушені постійно виробляти емоційне напруження.

У науковій літературі дедалі частіше трапляється поняття «виснаження довіри» (Baar van & FeldmanHall, 2022). Це не просто зниження міжособистісної довіри, а втрата самої здатності довіряти як базової емоційної реакції. Політична поляризація, незалежно від типу, посилює цю деградацію. Люди звикають до того, що будь-яка взаємодія потенційно містить загрозу ідентичності. Тому навіть спільні цінності сприймаються з недовірою, як засіб контролю. Соціальна згуртованість у таких умовах виживає лише як механізм адаптації – вона не об’єднує, а захищає від хаосу.

Отже, критичний аналіз моделей поляризованої згуртованості показує, що жодна з них не може бути стабільною без відновлення морально-емоційного ресурсу довіри. Афективна економіка сучасних демократій функціонує як замкнене коло: поляризація продукує згуртованість, але водночас її руйнує. Щоб залишатися стабільними, суспільства змушені безупинно оновлювати конфлікт, який підтримує їхню цілісність. У цьому сенсі політична поляризація є не стільки загрозою, скільки симптомом епохи втоми – спробою знайти нові способи переживати спільність у світі, де довіра вже не є природним станом.

На відміну від усталених демократій, де політична поляризація формувалася як продукт інституційної зрілості й ідеологічної диференціації, український випадок демонструє іншу траєкторію. В Украні поляризація виникала на тлі слабкої політичної культури, персоналістичного типу лідерства і браку глибоко вкорінених ідеологічних традицій. Від початку незалежності політичний простір України розвивався не як система ідей, а як поле конкуруючих символів, персон і регіональних лояльностей. Це означає, що в українському суспільстві поляризація ніколи не мала виразної доктринальної форми – вона не поділяла громадян за світоглядними координатами, як це відбувалося в США чи країнах Європи, а формувалася за принципом емоційної належності до певних фігур або групових ідентичностей.

Однією з ключових причин цієї особливості є структурна слабкість політичної соціалізації. Політична культура українців після розпаду СРСР залишалася глибоко амбівалентною. З одного боку, був потяг до

демократичних процедур, з іншого – звичка до патерналістського мислення і недовіри до інституцій. У соціально-психологічному сенсі це спричинило специфічний тип політичної свідомості, який можна означити як *адаптивно-цинічний*. Громадяни схильні сприймати політику не як сферу колективної дії, а як зовнішню силу, що впливає на життя, але не передбачає участі. Саме з цього виростає феномен *пасивної згуртованості:* суспільство здатне до спільного реагування на загрозу, але не до довготривалої кооперації навколо спільних цінностей.

Політичне поле країни, що формується в умовах посттоталітарного переходу і перманентної кризи інституційної довіри, виявилося надто слабким, щоб створити сталі осі ідентифікації. Партії здебільшого залишалися інструментами персонального впливу, а не носіями доктринальних позицій, що позбавляло суспільство можливості розрізняти політичні програми за ідеологічними параметрами.

На відміну від західних демократій, де поляризація є продуктом надмірної структурованості, тобто зіткнення сильних ідейних таборів, в Україні ми спостерігаємо інверсійний феномен – *поляризацію на тлі слабкості структури*. Це особливий тип політичного напруження, який не має стабільних носіїв, а тому постійно змінює форму. Лідерські партії виникають і зникають разом із харизмою своїх засновників. Електоральні симпатії рухаються не вздовж ідеологічних координат, а між полюсами емоційної довіри. У такій системі поняття «лівого» і «правого» фактично втратило сенс. Межі політичного поля визначаються не принципами, а персоналізованими очікуваннями. Замість інституційного суперництва маємо емоційну конкуренцію за легітимність, у якій політичні постаті змагаються за довіру не як представники ідей, а як символи колективних надій або страхів.

Соціально-психологічний вимір цієї ситуації проявляється у феномені, який можна назвати *моральним делегуванням*. Громадяни не сприймають політичну участь як спільну відповідальність, натомість проєктують власні очікування на постать лідера, наділяючи його рисами морального представника. Це породжує крихку форму згуртованості, коли єдність базується не на співучасті, а на пасивній ідентифікації. Тому політична поляризація постає не як конфлікт цінностей, а як зіткнення типів довіри – персоналізованої та інституційної. Перший тип переважає – люди довіряють тим, хто здається «своїм» у моральному сенсі, а не тим, хто представляє чітко окреслену політичну програму.

Наслідком такої деідеологізованої політичної культури є те, що суспільна поляризація не закріплюється в партійних структурах. Виборець не залишається лояльним до партії між виборами, тому поляризація не накопичує тривалої енергії. Кожен політичний цикл починається ніби з нуля, і саме це створює ілюзію низького рівня конфліктності. Проте під поверхнею залишається емоційний потенціал недовіри, який за певних умов легко активізується. Це пояснює парадокс українського політичного життя: попри видиму апатію суспільство здатне до раптової, масштабної мобілізації. Такі

спалахи не є свідченням стійкої згуртованості, радше реакцією на кризу легітимності, коли єдиним джерелом об'єднання стає афект протесту.

Період до Революції Гідності був позначений домінуванням *регіональної поляризації*, яка частково замінила собою ідеологічну. Поділ на «Схід» і «Захід» виконував роль культурного маркера, за допомогою якого люди визначали, кому належати і кому довіряти. Проте цей поділ мав радше соціально-психологічний, ніж політичний характер. Він відображав різницю в досвіді модернізації, типах колективної пам'яті, мовних і релігійних практиках, але не означав системного протистояння цінностей. На рівні щоденного життя це проявлялося як *регіональна згуртованість* – сильне внутрішнє відчуття «своїх», яке компенсувало брак довіри до держави. Отже, поляризація і згуртованість у цей період не протистояли одна одній, а функціонували у взаємному балансі: що слабше відчувалася інституційна єдність країни, то сильніше активізувалися локальні емоційні зв'язки.

Революція Гідності стала переломним моментом, коли поляризація перестала бути географічною і набула морально-символічного змісту. Вперше політичний конфлікт постав як боротьба за цінності – гідність, справедливість, європейський вибір. Проте ця поява морального виміру не привела до формування ідеологічної структури. Після завершення протестів політичне поле знову швидко персоналізувалося. Замість стабільних партійних ідентичностей виникли тимчасові емоційні коаліції – мобілізації навколо довіри до конкретних постатей або страху перед іншими. Це явище можна назвати *афективною політичною лояльністю*, яка має всі риси емоційної залежності. Згуртованість при цьому функціонує не як продукт інституційного посередництва, а як стан афективного напруження між спільним обуренням і спільною надією.

Прикметно, що в українському контексті поляризація ніколи не супроводжувалася глибоким розривом суспільної комунікації. Навіть у періоди найвищого політичного протистояння зберігалася здатність до емоційного співпереживання. Це пояснюється тим, що українська поляризація історично виникала не з ідеологічного поділу, а з досвіду вразливості. Брак стабільних інституцій, постійна економічна нестабільність і зовнішня загроза формували відчуття колективної небезпеки, що періодично мобілізувало суспільство. Отож, на відміну від західних демократій, де поляризація підриває згуртованість, в Україні вона парадоксально слугувала механізмом її короткочасного відновлення.

Проте така згуртованість має амбівалентну природу. Вона швидко формується в кризових ситуаціях і так само швидко розпадається після їх завершення. Її можна описати як *емоційну реактивність суспільства*, де колективна єдність стає відповіддю на травму, а не наслідком спільного бачення майбутнього. Політична поляризація тут не є джерелом стабільного поділу, а радше способом переживати напруження між безсиллям і прагненням до дії. Саме тому будь-яке посилення невизначеності – економічної, воєнної чи

моральної – миттєво породжує хвилю колективної мобілізації, але водночас загострює вразливість соціальних зв'язків.

Українська модель поляризації, отже, вирізняється подвійною природою: вона не структурна, а ситуаційна; не раціональна, а афективна; не руйнує згуртованість, а постійно перетворює її на інструмент виживання. Саме ця особливість визначила психологічну готовність суспільства до консолідації в умовах війни – консолідації, яка ґрунтується не на системі переконань, а на спільному емоційному досвіді загрози.

Передвоєнний період показав, що українська політична система залишалася глибоко персоналізованою навіть після оновлення еліт. Нові партії повторили старі патерни. Замість ідеологічної платформи вони пропонували образ «чесності» чи «порядності», тобто моральні категорії, які замінили політичні. Це означає, що політичної поляризації фактично немає, адже немає структурних меж, які могли б розділити суспільство за системою переконань. Але саме такий брак створив передумови для виникнення поляризації іншого типу – афективної, тобто такої, що виявляється не між партіями, а всередині суспільства.

Повномасштабна війна лише посилила цей процес. В умовах зовнішньої загрози політичне суперництво було фактично заморожене, оскільки публічна критика влади сприймалася як недоречна або небезпечна. Однак це не ліквідувало поляризаційний потенціал, а лише змістило його в іншу площину – від партійної до суспільної. Емоції, які раніше концентрувалися навколо політичних постатей, переорієнтувалися на ширші моральні категорії – «патріотизм», «відповідальність», «справедливість». Саме ці емоційні осі стали новими координатами поляризації, де межі «свого» і «чужого» визначаються не за партійною належністю, а за ступенем моральної участі у війні.

Унаслідок цього політична поляризація в Україні набула *дифузної природи*, коли формально вона зникає з політичної арени, але фактично відтворюється на рівні громадянських емоцій. Це не поляризація позицій, а поляризація афектів – розходження в способах відчувати спільність. Згуртованість більше не забезпечується політичними інститутами, її функцію перебирають на себе моральні уявлення про «гідність», «жертву» і «належність». У цій конфігурації політика стає емоційним простором, де суспільство шукає не представництва, а підтвердження морального сенсу.

Війна не лише змінила масштаб політичної взаємодії в Україні, а й трансформувала самі психологічні механізми поляризації. Формально політична арена звузилася – більшість партій втратили реальний вплив, а електоральна конкуренція зупинилася. Проте на рівні соціальної свідомості процес поляризації не припинився, він лише змінив свою природу. У воєнних умовах політика перестала бути сферою вибору між альтернативами і перетворилася на систему моральних орієнтирів. Це означає, що політична поляризація перемістилася з інституційного поля в афективне: тепер розмежування проходить не між партіями, а між уявленнями про те, що є «правильним», «чесним», «гідним» у ситуації війни.

На психологічному рівні ця трансформація має дві взаємопов'язані причини. Перша – різка концентрація емоційної енергії навколо теми виживання. У стані загрози люди шукають моральну визначеність, яка б замінила політичну. Тому постає *новий тип соціальної солідарності – екзистенційна згуртованість*, заснована на спільному афекті страху і відваги. Друга причина – дефіцит довіри до політичних інститутів, який не зник навіть після початкового сплеску патріотизму. Цей дефіцит компенсується пошуком «моральних репрезентантів», постатей, груп чи символів, що уособлюють справедливість. Такою постаттю стає військовий, волонтер, медик, навіть «звичайний громадянин», який не припиняє сумлінно працювати. Усі вони виконують функцію морального посередництва – дають суспільству відчуття, що спільність зберігається, навіть коли інституційні рамки ослаблені.

У цій конфігурації політична поляризація набуває подвійної функції. З одного боку, вона виконує стабілізувальну роль, консолідуючи суспільство навколо морального ядра – уявлення про колективну гідність. З іншого – вона створює нові лінії поділу, адже кожен афект визначає не лише «своїх», а й «інших».

Проведені нами у 2024 році напівструктуровані інтерв'ю дають змогу припустити, що емоційна реактивність є головним чинником політичної поляризації українського суспільства. Вона виявляється не в межах партійних ліній, а в конфліктах моральної інтерпретації війни. Високий рівень напруження зафіксовано у висловлюваннях щодо п'яти тематичних зон: ставлення до громадян, які перебувають на окупованих територіях; до тих, хто ухиляється від мобілізації; до внутрішньо переміщених осіб; до людей, які виїхали за межі країни; а також до питань економічного бронювання і загальної мобілізації.

Розшифровані інтерв'ю також засвідчили, що досвід війни розділяє суспільство не за принципом підтримання чи опозиції, а за типом афективної залученості. Одні респонденти говорили про війну з інтонацією мобілізації – як про моральний обов'язок, що надає життю сенсу. Інші – з тоном утоми, розчарування, емоційного виснаження. Між цими полюсами не було проміжних позицій, що свідчить про механізм бінаризації афекту. У психологічному плані це типовий процес для спільнот, які перебувають у стані тривалої загрози, коли колективна психіка зберігає стабільність, розділяючи складні емоції на протилежні категорії Емпіричне дослідження, отже, підтверджує головну тезу соціальної психології конфліктів – тривала загроза породжує стабільність не через довіру, а через моральне протиставлення. Українське суспільство сьогодні демонструє саме цю форму стійкості – афективну, реактивну, здатну утримувати спільність у стані постійного напруження. Політична поляризація є її психічним інструментом – тимчасовим, але необхідним способом адаптації колективної свідомості до досвіду війни. Інтерпретаційний феноменологічний аналіз дав змогу простежити, як емоційні структури переходять у когнітивні схеми. Коли респонденти описували власне ставлення до «тих, хто залишився», «тих, хто виїхав», «тих, хто не пішов на фронт», вони не посилалися на

політичні аргументи – натомість використовували морально насичені категорії: «чесність», «страх», «відповідальність», «сором». Це свідчить про те, що поляризація в сучасній Україні є процесом *моральної афектизації* політичної сфери: політичне зникає, залишаючи після себе морально емоційне поле, у якому переживання виконує функцію аргументу (Сіверс, 2024).

У термінах соціальної психології і психодинамічного аналізу йдеться про формування колективної афективної матриці, де суспільство узгоджує не думки, а емоційні реакції. Як наголошують Haslam, Jetten & Reicher (2021), у кризових ситуаціях ідентичність переходить від когнітивної спільності до емоційної: «бути разом» означає «відчувати однаково». Саме це відбувається в українському суспільстві: поляризація не руйнує єдності, а забезпечує її через емоційний контраст. Кожна група відчуває стабільність настільки, наскільки існує інша, яка викликає відчуття моральної відмінності.

Такий механізм, проте, має парадоксальний наслідок. Поляризація, що тимчасово стабілізує колективну психіку, водночас блокує процес емоційної інтеграції. Вона фіксує суспільство в стані морального афекту, унеможливлюючи перехід до рефлексивного рівня осмислення війни. Згідно з Gross & Barrett (2011), це типова динаміка афективних систем. Коли емоція виконує регулятивну функцію занадто довго, вона починає заміщувати когніцію, створюючи ефект емоційної інерції. Саме така інерція простежується у висловлюваннях респондентів: навіть там, де звучить прагнення «до миру», воно набуває агресивного тону, що свідчить про неінтегровану тривогу.

Із психотерапевтичного погляду суспільство в стані афективного розщеплення функціонує як організм, що зберігає рівновагу через внутрішнє напруження. Поляризація в цьому сенсі – не симптом розпаду, а форма виживання. Вона дає змогу уникнути дезорганізації колективного «Я», але ціною втрати гнучкості. У післявоєнному контексті це може стати джерелом нової травматизації, бо спільнота, звикла підтримувати себе конфліктом, виявиться неготовою до співіснування без ворога.

Ці теми, хоча й не мають прямої політичної прив’язки, виявляються психічними маркерами лояльності. Через них суспільство проєктує межі між «своїми» і «чужими», встановлюючи моральні координати спільності. Ці розмежування не є ідеологічними – вони морально-емоційні, але їхній вплив на згуртованість глибший, ніж у будь-яких партійних суперечках. Вони визначають, хто має право бути частиною «ми», а хто – ні. У цьому сенсі політична поляризація в Україні не зникла, а лише змінила форму, вона перетворилася на *моральну інфраструктуру війни*, що підтримує єдність і водночас породжує напруження.

Досвід воєнного часу показує, що афективна поляризація може виконувати функцію психологічного самозахисту. Вона дає змогу каналізувати емоції – гнів, страх, провину – у соціально прийнятні форми: обурення, патріотизм, взаємну підтримку. Але цей процес має межі. Коли колективні емоції не отримують раціонального осмислення, вони перетворюються на латентну агресію, що поступово руйнує горизонт довіри. Так виникають

мікророзколи всередині суспільства – між тими, хто вважає себе більш залученими в спільну справу, і тими, кого підозрюють у байдужості. У цьому сенсі політична поляризація у воєнний період не є суто руйнівною, але вона загострює проблему морального порівняння – постійного вимірювання, хто «справжній» громадянин, а хто «недостатньо свій».

Водночас слід визнати, що саме це емоційне напруження підтримує соціальну динаміку. Вона стимулює участь, мобілізує ресурси, створює відчуття моральної взаємозалежності. Українська згуртованість у воєнний час – це не згуртованість спокою, а згуртованість дії, що живиться афектом. Її парадокс у тому, що вона тримається не на спільному баченні майбутнього, а на спільному проживанні теперішнього. Політична поляризація в цих умовах виконує роль емоційного компаса, який вказує не напрям розвитку, а межі допустимого. Саме ці межі – моральні, а не політичні – сьогодні визначають архітектоніку української спільності.

Отже, *у сучасній Україні політична поляризація набуває особливого змісту: вона не є протистоянням між ідеологічними таборами, а це постійна боротьба за право визначати моральні критерії спільного життя. Брак структурованої партійної системи не усуває поляризацію, а лише надає їй безпосередності, наближаючи до щоденного досвіду. Це робить українську згуртованість гнучкою і водночас вразливою: вона легко активізується у відповідь на загрозу, але так само легко дестабілізується, коли загроза втрачає чіткі обриси.*

Український досвід політичної поляризації виявив глибшу закономірність, що виходить за межі політичних інституцій. Вона полягає в тому, що поляризація не просто супроводжує суспільні кризи – вона стає способом психологічного опрацювання цих криз. Там, де в стабільних демократіях політична конкуренція врівноважується процедурною довірою, в Україні її замінює емоційна взаємодія, у якій громадяни шукають підтвердження власної моральної значущості. Ця особливість визначає архітектоніку соціальної згуртованості: її головною опорною лінією є не інституційна лояльність, а афективна співпричетність. Люди відчувають себе частиною спільноти до того часу, допоки зберігається спільне емоційне напруження, допоки «разом болить», «разом страшно», «разом важливо». Саме цей афект і є тим, що в умовах війни підмінює брак політичних структур довіри.

З одного боку, така згуртованість є надзвичайно живучою. Вона не потребує посередництва партій чи формальних організацій, спирається на горизонтальні зв’язки і безпосередні емоційні коди – співчуття, лють, співучасть. Завдяки цьому суспільство зберігає здатність до швидкої мобілізації, до колективної дії навіть у ситуації повного інституційного паралічу. З іншого боку, ця ж риса робить згуртованість крихкою, оскільки, коли емоційне поле змінює полярність, розпадаються й соціальні зв’язки. Афективна архітектоніка не створює стабільних структур – вона живе за законами хвиль, що піднімаються у відповідь на загрозу і згасають після неї.

Відтак суспільна єдність в Україні є не стійким станом, а динамічною рівновагою між солідарністю і розмежуванням.

Політична поляризація в цьому контексті виконує функцію внутрішнього стабілізатора. Вона не дозволяє емоційному полю розпастися на хаотичні вектори, бо структурує його – визначає, хто «свій», а хто «чужий». Така структуризація має високу психологічну ефективність, вона повертає людям почуття орієнтації, відновлює контроль над невизначеністю. Проте вона також закріплює тенденцію до емоційної одномірності: щоб відчувати себе частиною спільного «ми», треба поділяти не переконання, а афект. Це створює своєрідну *афективну монокультуру*, у якій відхилення від домінантного емоційного коду сприймається як загроза спільності. Політична поляризація, отже, не руйнує згуртованість безпосередньо, але знижує її адаптивність, обмежуючи здатність суспільства витримувати внутрішню різноманітність.

Одним із ключових психологічних наслідків цього процесу є звуження горизонту довіри. Довіра втрачає універсальний характер і стає селективною – вона розподіляється лише в межах емоційно узгоджених груп. Якщо в довоєнний період недовіра спрямовувалася насамперед на державу, то під час війни вона переорієнтувалася на «інших громадян», тобто на тих, чиї дії або слова здаються недостатньо лояльними. Це явище можна описати як *фрагментацію моральної довіри*. Згуртованість при цьому зберігається, але втрачає горизонтальний вимір – вона більше не об'єднує незнайомих людей, а цементує невеликі спільноти моральної однодумності. У довготривалій перспективі це створює ризик того, що суспільство втратить здатність до загальнонаціональної інтеграції поза рамками війни, адже його емоційна економіка побудована на переживанні загрози.

Водночас саме в цій нестабільності виявляється джерело сили української соціальності. На відміну від західних демократій, де політична поляризація призводить до блокування інституційної взаємодії, в Україні вона не паралізує колективну дію. Її енергія спрямовується в громадянські ініціативи, волонтерські мережі, взаємодопомогу. Тобто, попри високий рівень емоційного напруження, поляризація тут не деструктивна, а регулятивна. Вона постійно перебудовує межі спільності, зберігаючи її життєздатність. Можна сказати, що українська згуртованість функціонує за принципом емоційної самоорганізації: коли інституційна структура слабка, суспільство відтворює себе через емоційні зв'язки, які водночас утримують і напружують соціальну тканину. Однак у мирний час така архітектоніка може виявитися непридатною. Війна нормалізує високий рівень афекту, роблячи його психологічно необхідним для підтримання відчуття спільності. Коли ж загроза зменшиться, суспільство зіткнеться з феноменом емоційної порожнечі – зникне зовнішній подразник, який забезпечував єдність. Це створює ризик посттравматичного розпаду згуртованості – коли афективна енергія, вивільнена з оборонної функції, не знайде нової спрямованості. Тоді політична поляризація може відновитися вже в деструктивній формі, адже невідрефлексовані емоційні механізми почнуть шукати нові об'єкти проєкції.

Отже, політична поляризація в Україні є феноменом подвійної дії. Вона підтримує згуртованість у кризові періоди, але водночас консервує емоційну залежність від кризи. Вона компенсує слабкість політичних інститутів, але не сприяє їх зміцненню. Її головна функція полягає в психологічній стабілізації суспільства, яке постійно перебуває в стані невизначеності. Проте для того, щоб ця стабілізація не перетворилася на стагнацію, потрібне усвідомлення самої структури афективної згуртованості – розуміння того, що єдність, заснована на емоції загрози, не може стати основою довготривалої політичної культури.

У цьому сенсі політична поляризація в Україні є не завершеним процесом, а станом переходу – від деідеологізованої емоційної спільності до потенційно нової, усвідомленої форми політичної суб'єктності. Вона відкриває питання не лише про те, як зберегти єдність, а й про те, як навчитися жити без постійного емоційного подразника. Від того, чи зможе суспільство перетворити свою афективну згуртованість на інституційну довіру, залежить не лише якість політичної культури, а й саме виживання демократії в післявоєнній Україні.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що політична поляризація в Україні не є класичним проявом ідеологічного поділу, а відображає складну психологічну реакцію суспільства на тривалу кризу політичного представництва і невизначеність майбутнього. Її джерело – не в конфлікті цінностей, а в пошуку стабільності в умовах постійного зламу. Вона виконує амбівалентну функцію: з одного боку, компенсує слабкість інституцій, мобілізуючи громадянську солідарність, з іншого – закріплює залежність згуртованості від емоційного напруження, перетворюючи її на механізм виживання, а не розвитку. Такий тип поляризації не руйнує соціальну тканину, але змінює її структуру: згуртованість більше не є наслідком спільних переконань, а стає результатом спільного афекту.

Війна виявила глибинну психологічну функцію цієї афективної згуртованості; вона стала формою колективного опору невизначеності, способом збереження відчуття сенсу тоді, коли традиційні інституції втратили спроможність гарантувати передбачуваність. Проте саме в цьому криється і загроза. У тривалій перспективі поляризація, що ґрунтується на емоційній солідарності, може перерости у втому, цинізм і розчарування. Соціальна згуртованість, позбавлена політичного змісту, ризикує втратити свій інтегративний потенціал, перетворившись на фрагментовану мозаїку локальних ідентичностей. Цей процес уже проявляється в зростанні вибіркової довіри, у тенденції до моральної сегрегації, у поглибленні меж між групами, які по-різному переживають війну.

Тому головне питання, що постає перед українським суспільством, полягає не в тому, як уникнути поляризації, а в тому, як перетворити її енергію на джерело осмисленої єдності. Політична культура майбутнього має навчитися перетворювати афект у дискурс, емоційний імпульс – у політичну дію, спільний біль – у форму спільного проєкту. Це потребує не лише інституційного оновлення, а й глибинної психологічної роботи з колективною свідомістю –

переходу від реактивної єдності до рефлексивної спільності. Саме тут відкривається логічний перехід до наступного рівня аналізу – феномену політичного відчуження. Якщо поляризація є формою афективної присутності в політиці, то відчуження – її зворотним боком, станом, коли громадяни втрачають відчуття причетності до політичного процесу, навіть якщо емоційно залишаються залученими до символічних подій. В українських умовах це відчуження не є байдужістю, воно є наслідком хронічного розриву між моральною енергією суспільства і неефективністю політичних структур.

Отже, подальший аналіз неминуче має зосередитися на тому, як політичне відчуження стає чинником соціальної вразливості, підриваючи здатність суспільства відновлювати довіру і проєктувати майбутнє. Цей перехід від емоційної згуртованості до психології дистанції позначає нову фазу суспільної динаміки – фазу, у якій боротьба за спільність змінюється боротьбою за суб'єктність. Саме це і визначає логіку наступного параграфа – «Політичне відчуження як чинник вразливості українського суспільства».

4.3. Політичне відчуження як чинник вразливості українського суспільства

Політичне відчуження – одна з найглибших і найменш усвідомлених форм соціальної вразливості сучасного суспільства. Воно позначає не лише втрату інтересу до політики, а насамперед руйнування психологічних зв'язків, що підтримують відчуття спільної долі і моральної взаємозалежності між громадянами й політичними інституціями. Ідеться не про «брак активності» чи «слабку участь», а про глибинний розрив між переживанням і структурою, між колективною волею і владними механізмами, які її репрезентують. Політичне відчуження фіксує стан, коли політична система функціонує й далі, але перестає бути психологічно «своєю». Саме тому воно є чинником соціальної вразливості, адже зникає почуття моральної відповідальності за спільний простір, що робить суспільство відкритим до маніпуляцій, деморалізації та внутрішнього розпаду.

Історичні витоки цього феномену сягають доби становлення модерності, коли філософи і соціологи намагалися пояснити, чому суспільства, що досягають небувалого рівня раціональності, водночас переживають глибоку кризу смислів. Для Карла Маркса, скажімо, відчуження стало ключовою категорією розуміння того, як процес праці – центральний механізм самореалізації людини – перетворюється на джерело її підпорядкування. В «Економічно-філософських рукописах» він визначив чотири рівні відчуження: від продукту праці, від процесу праці, від власної «родової сутності» і від інших людей. Кожен із них у політичному вимірі означає втрату зв'язків між суб'єктом і колективним світом. Громадянин, що перестає впізнавати себе в політичних рішеннях і символах влади, переживає саме ту ж логіку: створений

ним порядок починає діяти автономно, нав'язуючи свою раціональність замість спільної волі. Маркс не використовував поняття «політичного відчуження» безпосередньо, але його аналіз природи праці фактично окреслив механізм, за допомогою якого інститути, покликані виражати людську свободу, відтворюють залежність і байдужість (Marx, 1844/1975).

M. Weber (1978) переніс цю діалектику в площину організації влади. У його концепції раціоналізації світ втрачає «зачарування», а політика стає професією управління процедурами. Бюрократія, яка мала гарантувати справедливість, перетворюється на безособову систему контролю, у якій рішення визначаються не переконанням, а компетенцією. Weber уперше показав, що у функціонально диференційованому суспільстві емоційна ідентифікація з політичним порядком неминуче слабшає. Люди довіряють правилам, але не відчувають причетності до їхнього сенсу. Цей розрив створює передумови для формування того, що в сучасній політичній психології визначають як «когнітивну дистанцію»: громадяни визнають легітимність влади, але не відчувають внутрішнього зв'язку з нею. Такий тип лояльності забезпечує стабільність, але знижує здатність системи до колективної мобілізації у кризових ситуаціях.

Е. Дюркгайм розкрив інший аспект цієї проблеми, увівши поняття аномії. Його аналіз показав, що суспільство може зберігати структурну єдність, водночас втрачаючи моральну. Аномія – це не хаос, а моральна дезорієнтація, коли індивіди не знаходять у суспільстві сенсу своїх дій. У політичному вимірі це означає руйнування символічних орієнтирів, які забезпечують відчуття належності. Люди беруть участь у виборах, дотримуються законів, але не вбачають у цьому вираження спільного проєкту. Дюркгайм показав, що така форма відчуження передує соціальним кризам, адже ще до вибуху конфліктів відбувається внутрішнє «охолодження» суспільної енергії. Саме в цій перспективі політичне відчуження можна розглядати як латентний процес морального виснаження, що робить колективні структури крихкими, навіть якщо відкритих конфліктів немає (Durkheim, 1897/1951).

Якщо класики розглядали відчуження переважно як соціальну або моральну проблему, то в середині XX століття воно набуло чітко психологічного виміру. Зокрема, Е. Фромм тлумачить відчуження як реакцію на тривогу свободи. Людина, стикаючись із множинністю виборів і відповідальністю за них, прагне звільнитися від тягаря рішень. У політичній площині це проявляється в готовності поступитися автономією заради стабільності. Відчуження стає формою самозахисту від надміру свободи, способом уникнути фрустрації, пов'язаної з неможливістю впливу на великі системи. Фромм наголошував, що така адаптація має високу психологічну ціну – втрачається здатність до емоційного залучення, а отже, й до згуртованості. Громадянин, який шукає захисту у владі, втрачає інтерес до колективного діалогу, і політична культура поступово деградує у формальну (Fromm, 1955).

Г. Маркузе радикалізував цю думку, описуючи феномен «одновимірної людини». На його переконання, сучасні суспільства інтегрують індивідів не

через ідеї, а через задоволення. Соціальний контроль більше не потребує примусу – він діє через споживання, комфорт і звичку. Відчуження перетворюється на самозаспокоєння – людина почувається частиною системи настільки, наскільки система забезпечує її потреби. Політична сфера при цьому втрачає автономію – вона редукується до технічного управління ресурсами. Маркузе вбачав у цьому приховану кризу згуртованості, коли колективна солідарність замінюється «м'якою конформністю», що створює ілюзію спільності без реального змісту. Цей процес згодом стане одним із центральних предметів політичної психології другої половини XX століття (Marcuse, 1964).

Класичні концепції відчуження – від марксистського бачення розриву між людиною і продуктами її діяльності до веберівських форм раціоналізованої деперсоналізації, дюркгаймівського переживання аномії та фроммівського уявлення про втрату автентичності в індустріалізованому світі – окреслили фундаментальну інтенцію: відчуження виникає там, де індивід перестає відчувати зв'язок із структурою, що мала б забезпечувати сенс, належність і контроль. У Маркса цей розрив має соціально-економічну природу, у Дюркгайма – нормативну, у Фромма – екзистенційну, у Маркузе – цивілізаційно-технологічну. Спільною лишається одна лінія: відчуження є не індивідуальною «неуважністю» до світу, а системним дисбалансом між суб'єктом і умовами його соціального існування. Саме ця логіка і стала вихідною точкою для політичної психології, яка, починаючи із середини XX століття, почала пошук індикаторів політичного виміру того самого розриву.

У ранніх емпіричних дослідженнях політичної поведінки 1950–1970-х років (Campbell et al., 1960; Almond & Verba, 1963; Easton, 1965) відчуження трактували як результат дефіциту довіри, зниження інтересу до політики, слабкої внутрішньої і зовнішньої ефективності. Поведінкова традиція інтерпретувала політичну сферу через змінні участі, інтересу та довіри, тим самим редукуючи складне питання відчуження до індивідуальних атитюдів. У цьому дискурсі відчужена людина – це пасивний, невмотивований учасник політики, той, хто не має достатніх ресурсів або бажання впливати на політичний процес. Умовно кажучи, саме тут відчуження почали вимірювати як «мінус політичної поведінки» – мінус-довіра, мінус-участь, мінус-ефективність.

Однак подальший розвиток політичної психології засвідчив, що таке трактування надто вузьке. Уже в 1980–1990-х роках з'являються дослідження, у яких помічено, що апатія не пояснює емоційної інтенсивності громадських настроїв, потенціалу протестної мобілізації чи стійкості недовіри в стабільних демократіях. Саме в цей період автори, які працювали в традиції вивчення політичної ефективності (Craig & Niemi, 1983; Magleby, 1987), починають відходити від уявлення, що відчуження – це просто слабка зацікавленість. Поступово стає очевидно, що відчуження не зникає зі зростанням політичної обізнаності або залученості. Навпаки, воно може співіснувати з високою емоційною залученістю, але спрямованою проти політичної системи.

Перелом стається на межі 2000–2010-х років, коли дослідники довіри і демократичного громадянства (Norris, 2011; Dalton, 2004; Hooghe & Marien, 2013) формулюють передбачення про те, що стане центральною темою 2020-х: відчуження може бути активною, а не пасивною реакцією. Реакцією громадянина, який не просто «байдужий», а відчуває системну невзаємність між собою і політичним порядком. Це саме той момент, де політична психологія повертається до класичних інтуїцій Маркса чи Фромма, але в новому контексті: розрив між індивідом і системою з'являється не тому, що громадянин не цікавиться політикою, а тому, що політична система не виконує функцій, які роблять її психологічно значущою.

Після 2016 року цей поворот стає очевидним. Новітні дослідження (Druckman et al., 2021; Hutchison & Bleidorn, 2014) демонструють, що політичне відчуження вже не пояснюється логікою дефіцитів. Це не апатія, а емоційно насичений стан. Це поєднання втоми, моральної фрустрації, відчуття невидимості, когнітивної недовіри і втрати політичного «Ми». У цій новій оптиці відчуження повертає свою первісну соціально-психологічну глибину: воно стає не про «мене, який не бере участі», а про «систему, яка мене не бачить», не чує, не репрезентує і не пропонує надійних рамок для колективної дії. Саме тому відчуження сьогодні розглядають як чинник суспільної вразливості – у тому ж сенсі, у якому Маркс чи Дюркгайм аналізували вразливість соціального порядку, але на рівні політичних інституцій і психологічних механізмів опрацювання політичної реальності.

Отже, сучасна політична психологія повертає феномен політичного відчуження в площину, ближчу до первинних інтуїцій класичної соціальної теорії: відчуження є не формою відсторонення від політики, а наслідком порушених зв'язків між людиною і політичним порядком. У цьому відчуженні поєднуються когнітивні переживання нерівності впливу, емоційні реакції на постійне напруження і брак відповіді, а також зниження відчуття належності до політичної спільноти. Саме в такому сенсі політичне відчуження стає важливим чинником суспільної вразливості. Воно не лише знижує довіру до інститутів, а й підриває психологічні механізми, через які громадяни підтримують цілісність політичного порядку.

У сучасній політичній психології політичне відчуження описують як комплексний психосоціальний стан, що формується в умовах порушеної взаємності між людиною і політичними інститутами. На відміну від ранніх поведінкових підходів, де його зводили до браку інтересу або низького рівня участі, сучасні дослідження показують, що відчуження виникає тоді, коли політична система перестає давати суб'єктові відчуття впливу, передбачуваності й належності. Людина може зберігати увагу до політики, бути добре інформованою і навіть намагатися впливати на процеси, але водночас переживати брак відповіді з боку інститутів, що створює враження однобічності взаємодії. Саме ця однобічність, описана в працях Norris (2011) і Dalton (2004), поступово формує внутрішній стан, коли зусилля громадянина не

знаходять реального або символічного підтвердження з боку політичної системи.

У цьому контексті ключовим стає зрушення в когнітивних очікуваннях. Політична поведінка формується на припущенні, що участь у процесах – від голосування до локальної активності – хоча б мінімально впливає на рішення. Коли очікування впливу розходяться з досвідом, формується сприйняття непроникності інституцій. Людина перестає вірити, що дії і позиції, висловлені нею, можуть бути врахованими, і тому політична сфера поступово втрачає ознаки простору, де індивід може реалізувати власну суб'єктність. У політичній психології це розглядають як перехід від довіри до відстороненості, зумовлений не байдужістю, а розчаруванням у можливості впливу.

Паралельно з когнітивним розчаруванням формується емоційний вимір політичного відчуження. Зокрема, у низці праць наголошується, що сучасна політична сфера є джерелом безперервної напруженості, інтенсивних конфліктів та інформаційного перевантаження. У таких умовах людина часто переживає політику як надмірно представлену в її повсякденності, але таку, що не дає відчуття зміни чи реагування на її запити. Це породжує специфічну форму виснаження. Емоційна реакція на політику стає негативною не тому, що людині не цікаво, а тому, що участь у політичному житті не дає відчуття компетентності й результативності. Виснаження поступово переходить у відстороненість, але ця відстороненість не є байдужістю – вона є способом психологічного самозахисту від середовища, яке не пропонує позитивного зворотного зв'язку (Druckman, Klar, & Krupnikov, 2021).

Наступним рівнем стає порушення ідентифікаційного зв'язку зі спільнотою. Ідеться не про втрату етнічної, культурної чи соціальної належності, а про звуження символічного простору політичної спільноти, де громадянин більше не відчуває себе частиною групи, до якої політичні інституції звертаються у своїй комунікації та рішеннях. Політичні події і рішення людина починає сприймати як такі, що відбуваються «деінде» і «для когось іншого». Цей розрив не завжди має радикальну або опозиційну природу, він часто є латентним, але стійким – політика перетворюється на простір, у якому людина не бачить себе адресатом. До цього додається поступова втрата відчуття передбачуваності інституцій. У працях Д. Істона політична підтримка тлумачилася як залежна від стабільності очікувань щодо дій влади (Easton, 1965). У сучасному контексті такі очікування піддаються ерозії (довіра до певних прогнозів чи обіцянок зменшується, соціальні або психологічні очікування перестають виконувати свою регулятивну функцію**,** зникає стійкість колективних уявлень про майбутнє, люди перестають орієнтуватися на попередні норми, припущення або стандарти, тому що вони більше не працюють), що пов'язано як із фрагментацією інформаційного середовища, так і з непослідовними рішеннями державних органів.

Брак передбачуваності породжує почуття невпевненості, яке поширюється не лише на політичну сферу, а й на загальне уявлення про можливість впливати на власне життя. У внутрішньому досвіді це проявляється

як відчуття нестабільності, де політичні рішення сприймаються як непідконтрольні й такі, що не підлягають громадському впливу. Саме ця невизначеність створює підґрунтя для політичного відчуження як стану, що руйнує довготривалі форми підтримання інституцій.

Зрештою формується сукупний ефект, у якому когнітивні, емоційні та ідентифікаційні порушення взаємно підсилюють одне одного. Втрата взаємності в стосунках із владою посилює емоційне виснаження. Емоційне виснаження пришвидшує втрату належності. Втрата належності підсилює відчуття непередбачуваності й відчуття, що політика не має стосунку до власного життя. Така конфігурація створює передумови для зниження колективної здатності суспільства реагувати на кризи, послаблює механізми політичної мобілізації і сприяє зростанню недовіри як до індивідів, так і до інституцій. Відчуження стає не просто індивідуальним станом, а структурним чинником, що впливає на стійкість усього політичного поля.

У сучасних суспільствах політичне відчуження постає як складний процес, у якому численні індивідуальні переживання поступово формують нову якість колективного стану. Те, що в ранніх теоріях описували як автономну рису окремої особи, у сучасних політико-психологічних дослідженнях набуває значення динамічного феномену, в якому поєднуються зсуви в сприйнятті власного політичного впливу, емоційна реакція на перевантаженість політичної сфери та зміна уявлень про власне місце в політичній спільноті. Відчуження розгортається не у вигляді одномоментної втрати інтересу, а як поступове руйнування зв’язку між людиною і політичними інститутами. Щораз частіше дії громадян не знаходять підтвердження у відповідях інституцій, рішення влади видаються непослідовними або необгрунтованими, а політичне середовище – надмірно насиченим, але водночас малодоступним для реального впливу.

У цій внутрішній динаміці важливо не те, які саме події її провокують, а те, як вони переживаються. Людина, яка систематично не отримує знаків зворотного зв’язку, починає сприймати політичну сферу не як простір, у якому її дії можуть мати значення, а як складну зовнішню систему, в якій її присутність не фіксується. У дослідженнях Dalton (2004) і Norris (2011) цей зсув описано як зміну базових очікувань. Участь уже не пов’язується з впливом, а залученість не викликає відчуття контролю. Людина не відмовляється від політики – вона втрачає відчуття, що політичний процес передбачає для неї якусь форму взаємності. Брак взаємності поступово накопичується і вже не усвідомлюється як окреме розчарування, а переходить у стан тривалого внутрішнього відсторонення від політичної сфери.

На цьому тлі емоційна природа відчуження починає відігравати ключову роль. Політики в житті людини стає занадто багато: через новинні потоки, конфлікти, постійну конкуренцію інтерпретацій, які формують відчуття перевантаженості й виснаження. Дослідники (Druckman, Klar, & Krupnikov, 2021) наголошують, що сучасні громадяни не уникають політичної інформації, але переживають її як таку, що не дає відчуття стабільності й послідовності. У

цьому стані емоційна реакція поступово відокремлюється від структурних характеристик політики. Людина відчуває важкість і напруження не через зміст рішень, а через сам факт безперервної взаємодії з політичною реальністю, яка не повертає відчуття впливу чи причетності. Виснаження не зменшує обізнаності, але робить політичну сферу джерелом напруження, а не взаємної дії.

Це емоційне тло посилюється внутрішнім зсувом у переживанні політичної спільноти. Людина перестає бачити в ній простір, у якому її голос має місце або значення. Сучасне відчуження нерідко виникає саме як втрата відчуття «Ми», яке раніше інтегрувало громадян у політичний порядок. Суб'єкт залишається членом соціальної чи культурної спільноти, але політична спільнота перестає бути тим середовищем, із яким він себе пов'язує. Брак символічної представленості в політичному житті породжує тихе, але стійке дистанціювання (Hooghe & Marien, 2013). Політика десь поруч, але не для мене, не зі мною, не щодо мене. У цій комбінації переживань формується стан, який починає впливати не лише на окрему особу, а й на суспільну тканину загалом. Через накопичення нестачі взаємності політичну систему сприймають як таку, що не виконує інтегративних функцій. Емоційне виснаження знижує здатність до участі: навіть якщо інтерес не зникає, брак належності підриває довготривалі механізми підтримання інституцій. Такі зміни не обмежуються ставленням до влади; вони трансформують форму політичного досвіду, у якому суспільство перестає функціонувати як єдина політична спільнота, тому що зникає внутрішній зв'язок між громадянами і структурою, що визначає загальні правила гри.

Унаслідок цього політичне відчуження постає не як сума окремих емоцій чи когнітивних оцінок, а як тривала втрата відчуття присутності в політичному порядку. Це не відмова від політичного життя і не байдужість до нього – це внутрішнє переконання, що політична система рухається поза межами можливості впливу, а участь уже не повертає ні символічної, ні практичної взаємності. Саме в такому розумінні політичне відчуження стає чинником суспільної вразливості. Воно не руйнує політичний порядок одномоментно, але підточує його довгострокову опору – зв'язок між громадянами та інституціями, без якого політична система втрачає здатність до стійкого функціонування.

У тих політичних контекстах, які звикли описувати як найбільш інституційно стабільні, політичне відчуження набуває форми, що не лише не вписується в класичні уявлення про «кризу участі», а й прямо суперечить їм. Усталені демократії, які протягом десятиліть зберігали передбачуваність процедур і відтворювали високі стандарти інституційної відповідальності, поступово виявили, що цього більше недостатньо для підтримання внутрішнього відчуття політичної належності. Динаміка цього процесу не пов'язана з деградацією інститутів. Адже вибори залишаються конкурентними, суди – незалежними, парламентські процедури – прозорими. Однак у сприйнятті громадян поступово змінюється те, що традиційно тримало демократію в психологічній рівновазі, – відчуття, що політичний порядок не

лише функціонує, а й бачить кожного учасника. У цьому зсуві є те, що Далтон називав наслідком «зростання громадянських очікувань», коли люди, політично освічені та інформовані, дедалі гостріше відчувають розбіжність між обіцяною демократією участі й реально доступними каналами впливу (Dalton, 2004).

У сучасних демократіях політична залученість перестає означати відчуття впливу, так само як формальна відкритість інституцій перестає гарантувати досвід взаємності. Громадянин може знати більше про політику, ніж будь-коли раніше, але ця поінформованість не підкріплюється відчуттям, що політична система реагує на його позицію. Саме тому П. Норріс описує сучасну проблему розвинених демократій не як падіння реальної демократичної якості, а як збільшення «дефіциту очікувань». Не інституції стали гіршими, а внутрішній горизонт того, що громадяни вважають нормальною мірою репрезентативності, вийшов далеко за межі того, що можуть забезпечити навіть найстійкіші політичні системи. У цьому сенсі відчуження в усталених демократіях не є індикатором байдужості чи втрати інтересу, воно є наслідком більш складного психологічного процесу – переорієнтації політичного досвіду з площини «участі» в площину «справедливого визнання», яке дедалі важче забезпечити (Norris, 2011).

Особливо відчутно це проявляється в способі, у який трансформується сама структура політичного сприйняття. Протягом минулих десятиліть інституції виконували функцію стабілізації політичної реальності. Вони забезпечували довгий горизонт очікувань і давали громадянам змогу формувати стійку довіру, що політичні рішення не є випадковими. Сьогодні цей горизонт розмивається. Інформаційні потоки пришвидшують політичні цикли, перетворюючи інституційну послідовність на щось менш помітне, ніж щоденні конфлікти і медійні коливання. У цьому сенсі, як показують дослідники (Hetherington, 2005; Hibbing & Theiss-Morse, 2002), формальна стабільність інститутів більше не гарантує психологічного відчуття стабільності – вона губиться у фрагментованому політичному досвіді. Тому громадянин не стільки сумнівається в інституціях, скільки перестає переживати їх як центр політичної спільності.

Прикметно, що саме ті демократії, де рівень політичної грамотності є найвищим, виявляються найбільш чутливими до цього розриву. Механізм тут не парадоксальний, а цілком психологічно закономірний: що краще людина знає, як «має працювати» демократія, то гостріше вона сприймає будь-які прояви невідповідності між нормою і практикою. Високі стандарти громадянської вимогливості, описані в роботах Norris (2011), Inglehart & Welzel (2005), не лише стимулюють політичну участь, а й поглиблюють відчуття розчарування, коли участь не дає досвіду впливу. Тому в сталих демократіях виростає специфічна конфігурація політичного відчуження – не відхід від політики, не деполітизація, а розрив між інтенсивністю уваги і слабкістю зворотного зв’язку.

Цей розрив посилюється через інформаційну структуру сучасної політики. Постійна насиченість політичними сигналами створює ситуацію, у

якій громадянин переживає політику як надмірно присутню, але водночас віддалену. Д. Мутц показує, що інформаційні режими, які підвищують поінформованість, не зміцнюють політичної належності. Навпаки – вони загострюють відчуття, що політична система є простором, де домінують сили й інтереси, до яких індивід не має доступу. Саме тому говорять про «осмислену дистанцію». Люди не відвертаються від політики – вони перестають шукати в ній власне місце. У цьому стані політична участь зберігається, але її внутрішній сенс змінюється: вона перестає бути формою співприсутності і стає радше механічною дією без переживання належності (Mutz, 2015).

Тут відкривається ключовий висновок: *у сталих демократіях політичне відчуження не підриває інституційну структуру, але підточує її психологічну основу*. Люди дотримуються законів, голосують, сплачують податки, але дедалі рідше сприймають політичну систему як таку, що включає їх у спільні символічні рамки. Але легітимність тримається не лише на процедурах, а й на внутрішній переконаності громадян, що інституції діють із позиції взаємності. Коли цього відчуття немає, це робить навіть найстійкішу демократію вразливою, бо руйнує не правила, а те, що робить правила життєздатними – психологічне переживання політичної спільності.

У розвинених демократіях взаємодія політичного відчуження і поляризації формується не як випадкове нашарування окремих психологічних реакцій, а як складна динаміка, у якій трансформація індивідуального досвіду стає основою для зміни політичних структур. Коли громадянин більше не відчуває, що політична система передає йому символічний сигнал взаємності, його політичні орієнтації поступово переносяться з інституційного рівня, який здається надто віддаленим, холодним і непроникним, на рівень взаємин між групами. Дослідження показують, що в таких умовах поляризація міцнішає не там, де є глибокі ідеологічні суперечності, а там, де інституції перестають виконувати роль посередника між громадянами. Там, де політичний процес більше не пропонує досвіду включеності, група стає єдиним доступним джерелом відчуття належності (Gidron, Adams, & Horne, 2020; Iyengar & Westwood, 2015).

Це означає, що відчуження здійснює прихований, але фундаментальний вплив: воно робить політичні ідентичності більш уразливими до перетворення на групові маркери, де розбіжності в позиціях переживаються не як конкуренція альтернатив, а як радикально значущі межі між «своїми» і «чужими». У працях Mason (2018) описано, як у таких випадках сама присутність опонента стає джерелом тривоги тому, що політичний простір перестає сприйматися як спільний. Якщо раніше саме інституції забезпечували психологічне відчуття того, що суперечності можуть бути врегульовані завдяки процедурі, то тепер емоційна вага конфлікту переноситься на групову відданість. Це не посилення ідей, а поглиблення меж.

Тут важливо зауважити, що такі зміни не є наслідком деградації політичної культури. Навпаки, у сталих демократіях вони виникають у середовищі високої поінформованості, розвиненої освіти і складної

інформаційної інфраструктури. Людина, яка добре розуміє політичні процеси, не стає менш критичною – вона стає більш вимогливою до того, як працює взаємність між громадянином і владою. Так, Р. Далтон переконливо продемонстрував, що підвищена компетентність робить громадян чутливішими до порушень у механізмах відповідальності. Якщо інституції не подають чітких сигналів уваги і врахування, то саме уповільнення, непрозорість процедур і дистанційованість стають причиною відчуття невключеності. Це емоційна реакція на несинхронність між очікуваннями і тим, що людина бачить у політичному житті (Dalton, 2004).

Поляризація в цій конфігурації – не самостійний процес, а своєрідна контрзалежність. Там, де інституції втрачають здатність створювати простір спільності, групи беруть на себе цю функцію, але роблять це в спосіб, що поглиблює розриви. Групова належність стає замінником політичної участі, а групова емоційність – замінником політичної впевненості. У дослідженнях McCoy, Rahman і Somer (2018) це описано як феномен, коли суспільство зберігає формальну демократичну структуру, але дедалі більше втрачає внутрішній досвід цілісності. Відчуження стає тлом, на якому будь-яка взаємодія між громадянином і державою прочитується крізь призму групової недовіри, навіть якщо реальна політика не пов’язана з груповими конфліктами.

У такому середовищі політична система поступово втрачає одну з ключових характеристик демократії – *здатність бути реактивною щодо потреб громадян*. Інституційна реактивність – це не швидкість ухвалення рішень і не технічна ефективність, а здатність політичної системи повертати громадянам відчуття, що їхні дії та позиції потрапляють у спільний простір, де вони щось важать. Levi, Sacks & Tyler (2009) наголошували, що легітимність виникає там, де людина бачить у діях інституцій хоча б мінімальну відповідність тому, що вважає справедливим. В умовах відчуження саме ця відповідність зникає найпершою. Людина може визнавати формальну законність дій інститутів, але більше не переживає їх як пов’язані з її особистою чи груповою присутністю.

Звідси й починається руйнування інституційної реактивності. Коли політичний простір сприймається крізь досвід постійної дистанції, будь-який крок влади втрачає видимість відповіді. Він сприймається як зовнішній рух, що не має внутрішнього зв’язку з тим, що думають громадяни. Відчуження не створює радикальної відмови від інститутів – воно створює байдужу порожнечу між громадянином і владою, у якій інституційне рішення вже принципово не може бути прочитаним як жест взаємності. У цій порожнечі навіть хороші рішення мають вигляд технічних, а складні – підозрілих.

Саме тому поляризація так швидко заповнює простір, що виникає через відчуження. Там, де інституція вже не може бути прочитана як «наша», група автоматично займає її місце. Це означає, що інституційна реактивність руйнується не лише через втрату довіри, а й через втрату елементарної можливості бути почутою. Поляризація лише закріплює цей розрив. Коли громадянин сприймає інституції як чужі, а свою групу – як єдине середовище

взаємності, жоден інституційний жест не може відновити зв'язок, бо він прочитується як спрямований на іншу групу. У цій логіці політичне відчуження і поляризація утворюють самопосилювальну структуру. Відчуження зменшує здатність системи реагувати на громадян, а поляризація робить будь-яку реакцію неприйнятною для інших. Зрештою інституції опиняються в стані дисфункції не тому, що перестають працювати юридично чи процедурно, а тому, що перестають існувати як символічна основа спільного життя.

Усталені демократії, які досі розглядали як соціальні утворення з найбільш розвиненими механізмами політичної взаємності, сьогодні демонструють конфігурацію, що видається внутрішньо суперечливою. Формальна стійкість інституцій поєднується з поступовим розмиванням того психологічного ґрунту, на якому ця стійкість тримається. Політичне відчуження, що колись вважали симптомом дефектної або нерозвиненої демократії, тепер стає характерною рисою політичного досвіду в суспільствах із найтривалішими демократичними традиціями. Дослідження Dalton (2004), Norris (2011) та Inglehart (2018) переконливо показують, що головним джерелом цієї трансформації є зміна того, як громадяни переживають свою включеність у політичний порядок, а не зміна формальних характеристик інститутів.

На цьому тлі поляризація постає не як самостійний процес, а як особливий спосіб переживання політичної і соціальної нестачі взаємності. Її не можна зрозуміти як прямий наслідок ідеологічних розбіжностей. Сталим демократіям властиві давні лінії суперечок, але тривалий час саме інституції стримували їхню емоційну інтенсивність, створюючи спільний простір, у межах якого конфлікт був можливий без руйнування політичної спільноти. У працях Mason (2018) і Gidron, Adams & Horne (2020) показано, що поляризація набирає сили не там, де зростають розбіжності, а там, де політична система перестає давати досвід спільного «Ми».

Істотний зсув відбувається тому, що відчуження порушує не політичні орієнтації, а саме *ідентифікаційну основу політичної спільності*. Громадянин у стабільній демократії звик жити у світі, де інституції не просто ухвалюють рішення, а водночас відтворюють відчуття символічної включеності. Коли ця включеність зникає, політичні уподобання перестають функціонувати в межах ширшої уявної спільноти і відтак шукають опору в менших групах – партійних, світоглядних, культурних. Саме ці групи починають виконувати функцію, яку інституції виконували раніше, – функцію забезпечення взаємності. Але їхня взаємність завжди є вибірковою. Тому поляризація в сталих демократіях не тільки посилюється, а й набуває іншої структури. Вона не є суперництвом політичних альтернатив, а стає суперництвом за символічний центр політичної спільноти.

Розрив між громадянином й інституціями, який формує політичне відчуження, має глибший психологічний вимір, ніж здається на перший погляд. Він пов'язаний не лише з оцінюванням ефективності чи довіри, а з тим, що інституції перестають бути «дзеркалом», у якому громадянин бачить підтвердження власної присутності в політиці. У цьому сенсі розвинені

демократії стикаються з тим, що Habermas свого часу називав «втратою суспільного сенсу репрезентації», хоча сучасні емпіричні дослідження (Hetherington 2005; Hibbing & Theiss-Morse 2002) наповнюють цей процес конкретним психологічним змістом – інституції більше не сприймаються як простір співприсутності.

Поляризація лише активізує цю зміну. Коли політика перестає бути місцем взаємодії, вона перетворюється на конкуренцію за те, хто «має право» вважати себе центром політичного «Ми». Це конкуренція не за інтереси, а за саму структуру належності. Саме тому конфлікти в сталих демократіях стають не просто гострішими, а більш драматичними. Політичний опонент більше не сприймається як інший варіант вирішення проблеми, а як той, хто порушує порядок символічного представництва. Тут вступає в силу психологічна логіка загрози: я починаю сприймати іншу групу як таку, що позбавляє мене місця в політичній спільноті, а не просто як носія іншої думки.

У цій взаємодії приховано ще один рівень: *поляризація стає способом компенсації відчуження*. Людина, яка не знаходить у політичних інституціях підтвердження власної включеності, шукає його в груповій лояльності. Це підтверджують дослідження Rosenblum & Muirhead (2019): партійна або групова ідентичність починає виконувати функції, які раніше виконувала саме демократія – надавати відчуття, що є «Ми», до якого я належу і яке мене визнає. Але групове «Ми» завжди будується на різкій межі. Звідси – зростання емоційної інтенсивності політичних розбіжностей. І саме на цьому тлі руйнується інституційна реактивність.

Ситуація, коли громадянин перестає переживати інституцію як простір, який йому відповідає, створює глибоке порушення самої логіки демократичної взаємності. Інституція може ухвалювати рішення, може діяти професійно, може залишатися формально нейтральною, але якщо вона більше не сприймається як така, що «чує» і «помічає», вона втрачає здатність виконувати інтегративну функцію. Levi, Sacks & Tyler (2009) показали, що легітимність не утворюється на рівні процедур, вона утворюється на рівні переживання справедливості взаємодії. Відчуження руйнує саме це переживання.

Поляризація лише прискорює руйнування. Там, де інституція стає символічно «нічиєю», групи починають переписувати її значення під власну ідентичність: «ця інституція – не для нас», «вона – для них», «вона – проти нас». І саме тут відбувається те, що сучасні дослідники описують як втрату здатності інституцій бути політичними «медіаторами». Вони більше не з’єднують, а стають об’єктами суперництва груп. Це не структурний колапс – це *психологічне розпадання інституційної ролі*, яке і є головною загрозою для сталих демократій.

У політичних системах, які тривалий час функціонують у межах стабільних демократичних правил, інституції виконують не лише юридичні чи адміністративні функції, а й глибшу психологічну роль – вони утворюють контури спільності, у яких громадянин переживає власну присутність у політичному порядку. Ця здатність – умовно названа інституційною

реактивністю – полягає в тому, що інституція може не лише ухвалювати рішення, а й створювати для громадянина досвід того, що його позиція є в політичному просторі й має значення. Вона не є технічним параметром – вона є психологічною основою легітимності. Адже, як показували Levi, Sacks & Tyler (2009), довіра громадян до інститутів залежить не стільки від конкретних результатів, скільки від переконання, що інституції керуються принципом виправданості й враховують людину як морального суб'єкта, а не як статистичну одиницю.

Інституційна реактивність формується тоді, коли політичний порядок здатен передавати громадянам сигнали взаємності. Не обіцянки негайних змін, а підтвердження того, що людина «вписана» в структуру спільного життя. У цьому полягає сила демократичної системи – її здатність не просто організовувати політичну конкуренцію, а й підтримувати латентний, але відчутний зв'язок між індивідом і спільнотою. Дослідження Norris (2011) показують, що саме цей зв'язок створює внутрішню впевненість, яка дає змогу демократіям витримувати кризи: навіть якщо рішення влади критикуються, людина все одно переживає інституцію як простір своєї присутності.

Проте політичне відчуження руйнує цю здатність на рівні, що не завжди фіксується формальними показниками. Інституції можуть залишатися процедурно відповідальними, але перестають бути психологічно доступними. Громадянин більше не сприймає їх як символічну структуру, що віддзеркалює його голос; вони постають як зовнішній механізм, який функціонує окремо від нього. У дослідженнях Hibbing & Theiss-Morse (2002) показано, що навіть тоді, коли громадяни згодні з конкретними рішеннями влади, вони можуть відчувати, що спосіб їх ухвалення не враховує їхніх очікувань щодо справедливості. Саме ця розбіжність – між оцінкою результату й оцінкою ставлення – виявляється критичною, тож інституція втрачає реактивність не тому, що вчиняє неправильно, а тому, що перестає повертати громадянину досвід впізнаваної взаємності.

У цьому сенсі політичне відчуження не є збоєм у поведінці громадян, а зміною самої структури взаємодії між громадянином і системою. Інституція, яка раніше «відповідала», тепер стає мовчазною. Її рішення можуть бути раціональними, але позбавлені того символічного жесту, який раніше оприявнював зв'язок. І саме тут проявляється глибинна логіка руйнування. Відчуження не відштовхує людину від політики – воно позбавляє інституцію можливості бути почутою. Так виникає своєрідний психологічний бар'єр: політичний сигнал більше не перетворюється на переживання відповіді і політична дія більше не прочитується як адресована спільноті.

Коли інституційна реактивність зникає, поляризація починає заповнювати порожній простір. Адже групова належність – на відміну від інституційної – завжди має емоційну очевидність: група відповідає, група визнає, група підтверджує. Тому поляризація в сталих демократіях – це не лише конфлікт позицій, а результат того, що інституції більше не утримують громадян у політичному центрі. Група бере на себе функцію «дзеркала», але робить це в

спосіб, який перетворює політику на суперництво за символічне право бути «справжнім представником» спільноти. У цій конфігурації, як показують McCoy, Rahman, & Somer (2018), інституції перестають бути посередниками між позиціями та інтересами. Вони стають полем боротьби між групами, що відчувають себе не конкурентами, а загрозою з погляду свого місця в політичній структурі.

Втрата інституційної реактивності також має опосередкований, але довготривалий психологічний ефект. Громадяни починають сприймати інститут не як «наш» спільний простір, а як майданчик, що належить іншій групі – більш сильній, більш голосній, більш впливовій. Це породжує відчуття вторинності, що набуває форми стійкої внутрішньої дистанції. Саме цю динаміку фіксували Levi & Stoker (2000), показуючи, що довіра до інститутів зменшується не тоді, коли громадянин не отримує результат, а тоді, коли він не бачить своєї присутності в процесі. Інституція перестає бути нашою не тоді, коли вона помиляється, а тоді, коли ми перестаємо бачити в ній себе.

Отже, інституційна реактивність руйнується не одномоментно, а через накопичення певних психологічних зсувів – від ослаблення відчуття співприсутності до зміщення політичної лояльності в бік групових ідентичностей; від втрати символічної відповіді до формування переконання, що політичний порядок функціонує «деінде» і «для когось іншого». Коли ці зсуви стабілізуються, інституція вже не може повернути собі довіру просто завдяки правильним рішенням: довіра була прив'язана не до правильності, а до взаємності.

У цьому й полягає найглибша загроза політичного відчуження для сталих демократій – воно підточує не функціонування інститутів, а підвалини того досвіду, що робить інститути живими. Коли політичний порядок перестає бути місцем спільного життя, а стає лише технічною структурою, демократія існує й далі, але громадяни зникають з її внутрішнього простору.

Політичне відчуження в Україні не є ані симптомом занепаду, ані продуктом короткотермінових політичних ротацій, воно вкорінене в способі, у який українське суспільство ввійшло у власну державність. Там, де політичні інституції виконують роль інтегративних носіїв спільного досвіду, відчуження постає як розрив. В українській історії цей розрив не мав чіткої точки початку тому, що держава ніколи не була однозначним символом політичної впорядкованості, чи гарантом колективної тяглості. Поколіннєва пам'ять про владу не містила досвіду політичної взаємності. Вона містила досвід зовнішньої примусовості, адміністративної нерівності й непередбачуваності. Унаслідок цього політичне відчуження не означає зміни від стану довіри до стану недовіри – воно означає, що довіра не стала формою політичної присутності в житті громадянина.

Ця структурна невкоріненість політичної взаємності формує специфічну модель української політичної культури, у якій інституції є, але вони не обов'язково втілюють спільні очікування. Норми можуть бути задекларовані, але вони не завжди набувають статусу колективних зобов'язань. Правила

можуть бути виписані, але не сприймаються як механізм, що захищає межі справедливості. Тому політичний порядок тут не функціонує як символічне поле, у яке громадянин інтегрується. Він функціонує як система координат, у якій громадянин вимушений орієнтуватися, але не обов'язково відчуває внутрішню належність.

У науковій літературі є спокуса трактувати українське політичне відчуження за логікою моделей, розроблених для сталих демократій – *як втрату процедурної довіри* (Norris, 2011), *відхід від дотримання норм* (Tyler & Huo, 2002) або *наслідок політичної поляризації і фрагментації* (Hetherington, 2009). Але жодна з цих моделей не описує українську ситуацію адекватно. Вони припускають наявність колись усталеного зв'язку між громадянином і державою, який піддається ерозії. Український випадок позбавлений цієї передумови. Зв'язок не був усталеним, тому і його руйнування набуває іншої форми – *не деградації, а хронічної неповноти*. Громадянин залишається всередині політичної реальності, але не відчуває себе частиною інституційного порядку. У цьому полягає ключова психологічна відмінність – *політичне відчуження не зменшує суб'єктивного почуття відповідальності за країну, але зменшує відчуття належності до держави як інституційного суб'єкта*.

Політичне відчуження в Україні набуває особливої форми тому, що політична держава ніколи не сприймалася як результат внутрішньої еволюції суспільства. Наразі вона постає радше як інституційна надбудова, що час від часу переформатовує власну архітектуру, але рідко створює почуття послідовної тяглості. За такого досвіду політична включеність не може бути стабільною, оскільки не спирається на очікування незмінності правил. Те, що в усталених демократіях забезпечує передбачуваність – сталі процедури, інституційна спадковість, репутаційна пам'ять державних органів, в українському контексті існує лише в зародкових або фрагментованих формах. Тому громадянин не переживає державу як свій інституційний світ, а радше як змінну конфігурацію влади, яка може бути наближеною чи віддаленою, але не стає елементом його власного політичного «Я».

Відчуження набуває сили там, де політичні інституції втрачають можливість бути символічними центрами спільного досвіду. Коли людина не впізнає в процедурі того, що відображає її місце в політичному просторі, вона шукає інші джерела стабільності – моральні, емоційні, групові. У цьому сенсі українська політична культура характеризується тим, що основним носієм переживання політичної спільності стає не держава, а соціальні зв'язки, які виникають поза інституційним порядком. Громадянська мобілізація у формах волонтерства, горизонтальних мереж і самоорганізації не є свідченням політичної довіри, вона – реакція на відсутність держави як гаранта колективної безпеки й відповідальності. Саме ця здатність суспільства до автономної самоінтеграції свідчить про глибину відчуження – люди співпрацюють одне з одним саме там, де не очікують конструктивної присутності інституцій.

Політичне відчуження в Україні проявляється не як розрив між громадянами і владою, а як стійке уявлення про те, що політичний процес не є простором рівності. Hibbing & Theiss-Morse (2002) підкреслюють, що громадяни в усьому світі реагують не стільки на результати політичних рішень, скільки на спосіб, у який ці рішення ухвалюються. У країнах із високою процедурною легітимністю навіть непопулярні рішення можуть бути прийнятними, якщо вони ухвалюються прозорим чином. В Україні ж сама процедура рідко була гарантією справедливості і, внаслідок цього, політика не стала сферою спільних правил, яким можна довіряти незалежно від персон. Кожна політична зміна переживається не як нормальне оновлення, а як перезапуск системи, яка щоразу починається з «нульової точки». Це створює відчуття «історичного безгрунтя» – попередні політичні практики не накопичуються в колективній пам'яті як доказ можливості стабільної державності.

Цей брак інституційної тяглості формує характерну для українського політичного відчуження психологічну конфігурацію, коли *громадянин постійно зберігає готовність до дії, але не вірить у можливість стабільного політичного майбутнього*. Його політична енергія не зникає – навпаки, вона проявляється у формах, які не потребують інституційного посередництва. Відчуження не означає байдужості. Воно означає недовіру до інституцій як механізмів, здатних утримувати політичні зобов'язання. У сталих демократіях, як показує Dalton (2004), такий стан веде до приватизації політичної участі та зменшення громадянської активності. В українському ж контексті ситуація інша – *недовіра до інституцій не виключає почуття відповідальності за країну*. Це парадоксальна, але стабільна форма політичної культури – людина вважає себе відповідальною за колективний добробут, але не вважає державу відповідальною за виконання своїх зобов'язань.

Саме ця внутрішня подвійність – поєднання сильної суспільної суб'єктності і слабкої інституційної інтегрованості – визначає унікальний характер українського політичного відчуження. Ідеться не про зниження участі чи про збайдужіння до політики. Ідеться про те, що політичні дії здійснюються в моральній і громадянській логіці, але не в інституційній. Людина може жертвувати власним часом, ресурсами й навіть життям заради країни, але це не означає безумовної довіри до державного механізму. Вона вступає в політичний простір не через формальні канали, а через неформальні мережі, через спільноти солідарності, через горизонтальні зв'язки – усі ті структури, які замінюють ті форми політичної порядності, що в інших суспільствах забезпечують держава і її інституції.

У цьому сенсі *політичне відчуження в Україні є не дефіцитом, а способом адаптації до середовища, де політичний порядок тривалий час не виконував свого системного завдання – бути гарантом рівності й передбачуваності*. І саме тому воно не зникає навіть тоді, коли суспільство демонструє високу політичну мобілізацію. Відчуження не суперечить патріотизму, воно не суперечить громадянській відповідальності, не суперечить

готовності до самопожертви. Воно забарвлює ці явища іншим сенсом, де лояльність спрямована до країни, а не до держави; до спільноти, а не до інституцій; до ідеї політичної суб'єктності, а не до процедурної структури.

За умов, коли інституційна тяглість не стала засобом формування політичної довіри, політичне відчуження в Україні поступово набуло статусу *колективного психосоціального механізму*. Воно не функціонує як індивідуальна емоція, що виникає у відповідь на конкретне рішення влади, а як стійка матриця сприйняття держави. У своїй класичній концепції політичної підтримки Easton (1965) розрізняв дифузну і специфічну підтримку. Перша стосується загальної лояльності до політичної системи, друга – оцінювання конкретних акторів і політик. В українському випадку саме дифузна підтримка ніколи не була стабільною. Держава не накопичувала символічного капіталу, який давав би громадянинові змогу сприймати її як гаранта колективної тяглості. Через це навіть у періоди успішних реформ або електоральної підтримки специфічний рівень підтримки не переходив у дифузний. Інакше кажучи, довіра ніколи не ставала структурною.

Психологічно це означає, що інституції сприймаються не як постійне тло політичного життя, а як тимчасові конфігурації. Коли держава не асоціюється з передбачуваністю, громадянин не здатен будувати на ній довготривалі очікування. Hetherington (2009) показав, що навіть у контексті американської політики втрата інституційної передбачуваності веде до глибоких зрушень у політичній лояльності. Українська ситуація значно складніша, бо тут проблема *не у втраті, а в браку довготривалої інституційної пам'яті.* Через це відчуження стає не наслідком криз, а принципом політичної навігації. Громадянин не розчаровується в державі – він не очікує від неї нічого такого, що могло б стати підставою для розчарування.

Таке сприйняття формує специфічний тип політичної культури, де горизонтальні зв'язки перевершують інституційні. Соціальна взаємність зміщується у сферу неформальних мереж, локальних спільнот, добровільних ініціатив. Hibbing & Theiss-Morse (2002) слушно зауважували, що громадяни надають перевагу політиці, у якій рішення ухвалюються за заздалегідь відомими принципами. Українські громадяни не раз опинялися в ситуації, коли правила змінювалися «під подію», «під особу», «під обставини», що руйнувало можливість сприймати політичні процедури як морально зобов'язальні. Це створило вкрай сильне відчуття політичної непевності, у якій власні зусилля й власні мережі здавалися надійнішими за інституційні механізми.

Недовіра до держави в такому контексті не є результатом політичної незрілості. Вона має раціональну основу, оскільки структура політичної системи справді не забезпечувала передбачуваності. Levi & Stoker (2000) підкреслювали, що довіра виникає як відповідь на виконання державою власних обіцянок. В Україні обіцянки не завжди формулювалися чітко або, коли формулювалися, виконувалися нерівномірно. Це створювало ефекти, описані в теорії соціального підсилення ризику: якщо система сприймається як така, що здатна погіршити стан речей або додати невизначеності, люди

надмірно реагують навіть на незначні сигнали слабкості. Політична система здається небезпечною не тому, що вона неефективна, а тому, що її наслідки непередбачувані. Отож *політичне відчуження в Україні має не лише інституційний і культурний, а й глибокий емоційно-когнітивний вимір – недовіра стає способом зниження ризику*.

Фрагментованість політичної соціалізації лише посилює цю тенденцію. Канали формування політичних норм – освіта, медіа, громадські інституції – не виробили єдиних стандартів політичної поведінки. Тому політична належність виникає епізодично, у контекстах, де громадянин відчуває моральну обов'язковість, а не інституційну підтримку. Часто-густо політична самоідентифікація формується через кризи. Це означає, що *політичний досвід будується навколо подій, а не процедур*. Людина переживає політичну єдність у моменти екзистенційної небезпеки, але не у звичайному адміністративному щоденному порядку. У результаті стан згуртованості не переходить у стан довіри, він залишається емоційним піком, що не закріплюється інституційно.

У цій логіці політичне відчуження не є аномалією – це результат того, що політична система не створює умов для інтегративної ідентичності. Громадянин залишається суб'єктом політики, але політика залишається для нього простором нестабільності. Саме тому українське суспільство здатне до надзвичайних форм мобілізації, але водночас залишається вразливим до виснаження, розчарування і недовіри до інституційних реформ. Відчуження робить політичну активність вибуховою, але не тривалою; емоційно інтенсивною, але не процедурно впорядкованою.

Особливої ваги в українському політичному відчуженні набуває психодинамічний вимір, що формувався під впливом тривалого досвіду політичної нестабільності, колективних травм і повторюваних циклів втрати та відновлення державності. Відчуження тут не можна редукувати до раціонального оцінювання ефективності інституцій. Воно постає як реакція на досвід, у якому політичний порядок ніколи не був захищеним від руйнування, а громадянин ніколи не мав гарантій, що його участь у політичному житті матиме тривалі наслідки. Саме тому політична дія часто переживається в категоріях небезпеки, надмірної відповідальності або потенційної зради. Політика в українському контексті це не лише сфера адміністративних рішень – це простір емоційних ризиків.

Цей емоційний вимір відчуження має свої історичні витоки. Держава, яка протягом століть не забезпечувала безпеки й рівності, сприймалася як зовнішня сила, що може бути корисною чи шкідливою, але рідко – як власна. Easton (1965) зазначав, що політична система набуває легітимності тоді, коли стає «об'єктом дифузної підтримки», що спирається не на короткотермінові вигоди, а на відчуття лояльності до самого факту існування спільного порядку. В Україні цього типу лояльності досі не було – не тому, що суспільство відкидало державу, а тому, що держава не встигла стати стабільним об'єктом переживання. Брак тяглості, повторювані зміни режимів, травматичний досвід колоніальної залежності – усе це підривало можливість формування емоційної

довіри до інституцій. Відчуження ставало способом зменшення вразливості перед владою, яка не гарантувала ані стабільності, ані справедливості.

Тому ключовим психологічним механізмом українського політичного відчуження є *захисне дистанціювання* – не байдужість, а саме захисна відстань, яка дає людині змогу утримувати контроль над власним середовищем. Tyler & Huo (2002) описали цей механізм у термінах процедурної справедливості. Коли громадянин не вірить у процедуру, він не будує поведінку на основі інституційного зобов'язання. Але український випадок виходить за межі цього пояснення – недовіра тут набуває не лише юридичної, а й емоційної функції. Вона захищає від повторного травмування, пов'язаного з досвідом політичної зради, нерівності або безсилля. Громадянин дистанціюється не від політики як такої, а від тієї частини політичної системи, яку він не може контролювати і яка може завдати йому шкоди. Саме тому недовіра до державних інституцій завжди сильніша, ніж недовіра до громадських структур або до горизонтальних мереж: перші мають потенційну силу примусу, другі – лише силу солідарності.

У структурі цієї захисної дистанції проявляється інший важливий психологічний процес – *феномен перенесення політичної довіри на позадержавні спільноти.* Коли інституції не виконують інтегративної функції, роль носіїв політичного сенсу перебирають на себе групи, що формуються «знизу» (волонтерські мережі, локальні ініціативи, спільноти взаємної підтримки). Hibbing & Theiss-Morse (2002) звертали увагу на те, що громадяни, які не довіряють політичним процесам, часто довіряють «народові» як більш автентичному носію політичної моралі. В Україні ця логіка посилюється завдяки досвіду криз, коли саме громадянські структури виступали як ефективні, відповідальні й морально зрозумілі. Унаслідок цього політична спільність пов'язується не з державою, а з людьми, які взаємодіють поза її межами. Відчуження від інституцій стає водночас джерелом високого рівня соціальної довіри в горизонтальних взаємодіях. Усі ці механізми створюють парадоксальну, але стійку конфігурацію – *політична активність висока, але інституційна інтегрованість низька*. Dalton (2004) показав, що в західних демократіях зростання громадянської компетентності та індивідуалізму призводить до форм зниження інституційної лояльності. Український контекст демонструє інший тип. Активність не пов'язана з індивідуалізмом, а з колективною відповідальністю, однак ця відповідальність спрямована повз державу. Політичне «Ми» тут базується на досвіді взаємності під час криз, а не на процедурному порядку. Це створює відчуття внутрішньої солідарності, яке, однак, не здатне трансформуватися в довіру до інституцій. Саме в цьому полягає одна з *головних вразливостей української політичної культури – політична енергія є, але їй бракує інституційного каналу*.

Ця вразливість посилюється тим, що політичний досвід в Україні практично завжди має характер травматичної переривності. Kasperson (1988) писав про те, що системи, сприйняті як небезпечні, формують у населення надмірну чутливість до загроз. Український політичний простір тривалий час працював саме за цією логікою, коли кожна політична зміна не лише

оновлювала структуру влади, а й підсилювала відчуття, що майбутнє непередбачуване. Тому навіть позитивні трансформації переживаються крізь призму можливих ризиків. Громадянин не може перебувати в стані тривалої політичної довіри, бо система не дає йому впевненості у завтрашньому дні. Відчуження стає способом зниження екзистенційної тривоги, способом не дозволити політиці знову завдати шкоди.

Усе це разом – *історичні травми, нестала політична культура, слабкість інституційної тяглості, емоційні наслідки тривалих криз – створює політичне відчуження як складну психосоціальну структуру*, що передує і визначає особливості поведінки суспільства у війні. Саме це відчуження пояснює, чому українське суспільство демонструє у воєнному контексті феноменальні рівні солідарності і водночас глибокий скепсис щодо державних структур, чому мобілізація поєднується з недовірою, а героїзм – із відчуттям власної незахищеності перед політичними рішеннями.

Особливість політичного відчуження в Україні полягає в тому, що воно не просто визначає ставлення громадян до інституцій, а створює певний тип сприйняття політичної реальності. Саме тому воно формує не окремі політичні реакції, а цілі горизонти можливого – те, як громадянин уявляє політику, що він від неї очікує, які види небезпеки бачить і як розуміє власну роль у суспільстві. У цьому політичне відчуження не є індивідуальною схильністю, а становить частину політичної культури, що історично закріпилася як форма адаптації до нестабільної державності.

У такому культурному середовищі політичні інституції ніколи не ставали повноцінними носіями колективної тяглості. Вони існували радше як змінні конфігурації, що не мали власної символічної ваги, тому громадянин не відчував обов'язку залишатися з ними в тривалих відносинах. Психологічно це означає, що *політичний досвід не спирається на очікування стійкості, а базується на готовності до раптових розривів та оновлень*. Easton (1965) наголошував, що стабільність політичної системи залежить від «дифузної підтримки» – тієї базової довіри, яка дає громадянам змогу переживати суперечності й невдачі. Український контекст демонструє брак цієї підтримки: політика не має запасу міцності, який давав би змогу сприймати труднощі як тимчасові. Саме тому будь-яка криза – адміністративна, економічна чи безпекова – сприймається як загроза не конкретному уряду, а самому існуванню політичного порядку.

У цій точці політичне відчуження починає формувати специфічні вразливості, але вони не зводяться до простих «ризиків» чи «дефіцитів». Вони є наслідком тієї самої невкоріненої політичної взаємності, яка робить українську політичну культуру надзвичайно чутливою до зовнішніх потрясінь і водночас здатною продукувати потужні хвилі солідарності. Найглибша із цих вразливостей полягає в тому, що *політичне «Ми» в Україні залишається переважно емоційним і контекстуальним*. Воно формується в моменти надзвичайної небезпеки, але не в повсякденні. Людина може відчувати себе частиною спільноти тоді, коли спільність під загрозою, але втрачає це відчуття

у звичайних політичних ситуаціях. Hetherington (2009) зазначав, що низька інституційна довіра посилює залежність від емоційної політики. Український випадок підсилює цю закономірність завдяки історичній нестабільності й слабкому інституційному досвіду.

Інша вразливість виникає через перенесення політичної довіри на позадержавні форми організації. Громадянські мережі, самоорганізація, волонтерські структури – усе це створює відчуття реальної політичної ефективності, але водночас підкреслює слабкість інституцій. В Україні це не просто тенденція, а стійка психологічна норма. Те, що робиться «разом», переживається як морально виправдане, а те, що робиться «державою», часто викликає підозру або скепсис. Ця розбіжність створює вразливість у момент, коли потрібно перетворити громадянську мобілізацію на інституційне управління, але енергія суспільства не конвертується в політичну легітимність.

Нарешті, однією з найделікатніших вразливостей є незавершеність політичної ідентичності, яка не має опори в інституціях. Коли держава не виконує ролі символічного центру, політична ідентичність набуває характеру перманентного пошуку: людина не впізнає себе у владних структурах, але й не відмовляється від бажання бути частиною політичного цілого. Це породжує стан напруженої відкритості до політичних змін – готовність захищати країну поєднується з готовністю не довіряти державі. Levi & Stoker (2000) пояснювали, що довіра є механізмом зниження складності політики. Її брак робить політичну реальність надмірно важкою для тривалого психологічного утримання. У суспільстві, де інституційна тяглість слабка, ця важкість стає фоновим станом.

Усі ці вразливості не існують окремо одна від одної. Вони утворюють цілісну психологічно-політичну конфігурацію, у якій політика сприймається як простір одночасної близькості й небезпеки, необхідності й недовіри, відповідальності й обмеженого впливу. Саме ця конфігурація визначає спосіб входження українського суспільства у воєнний стан. *Війна не створює політичне відчуження – вона різко підсилює його внутрішню напруженість*. Вразливості, що були латентними в мирний час, стають явними. Нестача інституційної тяглості починає конфліктувати з необхідністю тривалого планування. Фрагментована ідентичність – із потребою політичної єдності, а недовіра – із необхідністю делегувати державі функції виживання.

Саме тому розгляд політичного відчуження у воєнних умовах потребує окремої уваги. Ідеться не просто про те, як змінюється ставлення до держави, а про те, як війна перебудовує базові психологічні структури політичної взаємності, посилює або нівелює наявні вразливості й створює нові парадокси політичного життя.

Війна радикально трансформує соціально-психологічні механізми політичного відчуження, але ця трансформація ніколи не є лінійною. Вона розгортається в полі напруження між зовнішньою загрозою й внутрішньою недовірою, між потребою в інституційному захисті та емоційним досвідом попередніх розчарувань. Сучасні дослідження політичної психології конфліктів

показують, що війна не посилює довіру автоматично, натомість вона радикалізує ті структури сприйняття, що були раніше (Bavel & Packer, 2022). Саме тому політичне відчуження в українському випадку не зникає під тиском спільної небезпеки – воно змінює форму, залишаючись способом психологічної обережності.

Одним із найпомітніших зсувів є *перебудова групових емоцій*. Під впливом гострої загрози переважають емоції страху, образи та гніву, які визначають політичне «Ми» значно сильніше, ніж інституційна належність (Petersen et al., 2023). Але в Україні ця емоційна динаміка структурно відрізняється від описаних у класичних конфліктах випадків: загроза має зовнішнє джерело, але внутрішня недовіра не зникає, а накладається на тло тривалого досвіду нестабільної державності. Тому політична тривога спрямовується і назовні, і всередину – на можливу неспроможність держави виконати захисну функцію. Цей феномен можна описати як «двоканальне сприйняття загрози», коли громадянин оцінює небезпеку не лише у фізичному, а й в інституційному вимірі.

Паралельно війна посилює *процес категоризації*, через який групова ідентичність стає різкіше окресленою. Krug і співавтори (2021) наголошували, що в умовах екзистенційної загрози групові межі переживаються тілесно й емоційно, а не лише символічно. В Україні це проявляється в різкому посиленні відчуття «Ми» як спільності дії, але саме ця ідентичність не переходить автоматично в інституційну довіру. Цей парадокс існує тому, що війна здатна підсилити горизонтальну довіру, але не гарантує посилення довіри до держави. Це особливо проявляється в тому, що громадяни масово долучаються до спільних дій, але й далі оцінюють інституції як потенційно ненадійні.

Ще одна суттєва трансформація стосується *політичної емпатії і регуляції емоцій*. Van Baar & FeldmanHall (2021) показали, що під тиском загрози люди шукають емоційної стабілізації в групах, які забезпечують зрозумілі моральні сигнали і відчуття взаємності. В українському контексті цю функцію виконують волонтерські мережі, військові спільноти, локальні форми самоорганізації, і саме вони стають головними носіями соціально-психологічної безпеки. Держава, яка не має такого емоційного профілю, не здатна повністю інтегрувати громадянську мобілізацію у власні інституційні рамки. Тому політичне відчуження відтворюється не як протистояння, а як обережність: громадянин не відмовляється від участі, але обмежує рівень емоційного впливу, який політика може на нього справляти.

Війна створює *«нестійку рівновагу довіри»*. Люди можуть демонструвати максимальну лояльність до країни і водночас різку критичність до держави. У цьому немає суперечності. Це результат того, що політична лояльність формується в моральному, а не інституційному просторі. Умовно кажучи, громадянин відчуває зобов’язання перед країною, але не обов’язково перед адміністрацією, яка представляє державу. Війна лише підсилює цей розрив: очікування від держави стають вищими, ніж у мирний час, а здатність пробачати помилки – значно нижчою.

Особливо важливо зважати на те, що тривала війна призводить до психологічної втоми – феномену, який у сучасній політичній психології описують як «емоційний дефіцит». Він полягає не лише у виснаженні ресурсів, а й у послабленні здатності підтримувати позитивні очікування щодо інституцій. Недовіра в таких умовах стає не реакцією на події, а способом захисту від емоційного перевантаження – своєрідною економією психічної енергії. А відтак *політичне відчуження у воєнний час перетворюється на механізм самозбереження*. Воно допомагає утримувати контроль над емоційною інтенсивністю війни, не розчиняючись у потоках подій, які людина не може регулювати.

У підсумку війна робить політичне відчуження частиною психологічної адаптації. Воно змінює свій зміст, але не зникає: від дистанції переходить до селективності, від недовіри – до обережного розмежування функцій, від фонової підозри – до захисної форми емоційного самообмеження. Саме тому у воєнному контексті політичне відчуження є ресурсом витривалості і водночас джерелом вразливості. Воно допомагає витримувати надмірну загрозу, але ускладнює можливість політичної інтеграції, потрібної для тривалого управління країною в умовах війни. Тривала війна створює специфічний механізм, коли політичне відчуження стає водночас формою захисту, способом уникнення перенавантаження і джерелом нестабільних політичних реакцій. У цьому стані суспільство може бути неймовірно сильним у горизонтальній взаємності, але водночас обмежено здатним до інституційної інтеграції. Це не слабкість і не «культурна вада» – це природна психодинамічна відповідь на тривале життя в небезпеці, де емоційні й когнітивні ресурси витрачаються на виживання, а не на процеси політичної ідентифікації.

На завершення хотіли б наголосити, що політичне відчуження в Україні виявляється не як локальний симптом чи тимчасовий ефект криз, а як стабільна *соціально-психологічна конструкція, що поєднує брак політичної ідентичності, слабку інституційну інтегрованість і домінування морально-афективної спільності над політичними структурами*. Саме ця конфігурація й формує ключові вразливості українського політичного поля, а саме: нестійкість інтерпретацій, ситуативність довіри, інституційну зовнішність держави та обмежену здатність політичних інститутів резонувати з внутрішнім досвідом громадян. У такому вигляді політичне відчуження є не відхиленням, а рамкою, що визначає можливі траєкторії подальшого розвитку політичної системи і межі її психологічної стійкості.

4.4. Соціальна взаємодія в умовах невизначеності

У кризових умовах, особливо в умовах війни, невизначеність постає як особливе тло суспільного життя; вона є невід’ємним атрибутом актуальної дійсності, що кидає виклик сучасній людині і є вагомим явищем в різних сферах її життєдіяльності. Посилення невизначеності й нестабільності в суспільстві, спричинені війною, розв’язаною рф проти України, занурюють

людей у специфічні психологічні стани, пов'язані зі ставленням до невизначеності (її сприйманням, переживанням, стратегіями опанування), що може позначатися на соціальній взаємодії як на рівні суспільства, окремих соціальних груп, спільнот, так і на індивідуальному рівні, зокрема як готовності чи спроможності до гуртування.

У цьому контексті актуальним і перспективним як у теоретичному, так і в прикладному аспекті є розгляд проблеми ставлення до невизначеності як сукупності когнітивних, емоційних та поведінкових реакцій, починаючи з первинного сприйняття та оцінювання невизначеності в процесі обміну інформацією (когнітивна реакція), через емоційне сприйняття невизначених ситуацій (емоційна реакція), до остаточного рішення про те, як діяти і взаємодіяти (поведінкова реакція), і, відповідно, особливостей впливу інтолерантного/толерантного ставлення до невизначеності на соціальну взаємодію та здатність протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам в умовах суспільної нестабільності й невизначеності.

Проблема невизначеності й ставлення до невизначеності стала предметом дослідження зарубіжних (S. Budner, V. Greco, M. Hillen, R. Lauriola та ін.) та вітчизняних (А. Гусєв, С. Литвин, П. Лушин, Г. Павленко, В. Семиченко та ін.) дослідників.

Поняття «невизначеність» найчастіше описують через такі категорії, як множинність суджень, неточність, неповнота, фрагментованість, неструктурованість, незрозумілість, і, відповідно, вказують на такі характеристики невизначених й соціально нестабільних ситуацій, як новизна, суперечливість, складність (Budner, 1962), і таких ситуацій, що призводять до формування ригідних суджень, упереджень і «чорно-білого мислення» (Kruglanski, 2006). Серед характеристик невизначеності – непередбачуваність, різноманітність; взаємосуперечливість і амбівалентність (Литвин, 2019); неконтрольованість як суб'єктивна неможливість управляти розвитком подій, протистояти несподіванкам, передбачити їх і, водночас, як здатність сприймати нові неструктуровані, неоднозначні ситуації не як загрозу, а як такі, що кидають виклик (Гусєв, 2009); багатомірність, полісистемність, наявність безлічі об'єктивних і суб'єктивних конфліктів (Семиченко, 2019); множинність можливостей і виборів (Коробка, 2024) та ін.

Дослідники зазначають, що ситуації невизначеності виникають унаслідок як недостатності інформації, так і її надмірного різноманіття (Павленко, 2020); перенасиченості новою взаємосуперечливою інформацією (Литвин, 2019); що невизначеність існує для суб'єкта як принципова невідомість майбутнього, як неможливість точно прогнозувати події (Павленко, 2020; Семиченко, 2019), але значущим аспектом є саме суб'єктивна оцінка та сприйняття людиною невизначеної ситуації як важкої або, навпаки, як такої, що відкриває позитивні можливості (Павленко, 2020).

Зазвичай невизначеність інтерпретують як негативний феномен. Адже тривале перебування в стані невизначеності, як зауважують дослідники, може призвести до зниження адаптивної здатності людини, підвищення у неї

тривожності, появи відчуття дискомфорту, нестійкості до стресу, критичної упередженості щодо себе, порушення міжособистісних стосунків і соціальних зв'язків (Семиченко, 2019; Hillen et al., 2017; Koerner, 2008). Водночас цей феномен може бути віднесений, на думку дослідників, і до позитивних явищ, адже, крім неприємних емоцій, невизначеність приховує в собі важливий позитивний потенціал для людини і, через вироблення адекватної позиції до невизначеності, вона може відчути приховані можливості (Лушин, 2016). Про це також свідчать результати досліджень, які підтверджують, що ситуації невизначеності можуть викликати такі позитивні переживання, як інтерес, цікавість (Семиченко, 2019); спонукають ставитися до них не лише як до загрози, а і як до виклику (Перегончук, 2016).

Отже, невизначеність часом може викликати страх, занепокоєння, фрустрацію, уникнення ухвалювати рішення, а часом – може активізувати пошук інформації, щоб мінімізувати її негативні ефекти. Людина не лише визнає невизначеність як таку, а й певною мірою прагне невизначеності, щоб, можливо, отримати від цього вигоду.

Слід зазначити, що інтерес дослідників привертає не просто опис феномену невизначеності, а аналіз ставлення до невизначеності як сукупності когнітивних, емоційних та поведінкових реакцій, починаючи з первинного сприйняття та оцінки невизначеності в процесі обміну інформацією (когнітивна реакція), через емоційне сприймання невизначених ситуацій (емоційна реакція), до остаточного рішення про те, як діяти (поведінкова реакція). Реакції людини на невизначеність можуть бути різними залежно від конкретного контексту, і різні джерела невизначеності можуть спровокувати різні реакції, що передбачає їх розрізнення (Hamilton et al., 2013).

Якщо йдеться про когнітивну відповідь на ситуацію невизначеності, то можемо говорити про різноманітні оцінки, які можуть варіювати від негативних до позитивних. З одного боку, дослідники наголошують на тому, що в ситуації невизначеності, загрози й соціальної поляризації активується потреба в когнітивному закритті**,** що призводить до поспішного ухвалення рішень і ригідного фіксування на «знайдених» істинах (Kruglanski, 2006). З іншого боку, йдеться про раціональне ухвалення рішень в умовах невизначеності, де раціональність визначається як з погляду логічної узгодженості суджень і рішень, так і їх відповідності об'єктивній реальності (Bell et al., 1988). Також досить широким є спектр емоційних реакцій, що можуть виявлятися в дискомфорті, занепокоєнні, гніві, хвилюванні, збудженні тощо. Поведінкові ж відповіді можуть бути спрямовані як на пошук інформації та ухвалення рішення, так і на уникнення останнього (Dugas et al., 2001, Ladouceur et al., 1998).

Різноманітність поведінкових реакцій – і таких, щоб мінімізувати негативні ефекти, і таких, щоб максимізувати позитивні ефекти невизначеності, аналізують у своїх роботах K. Durrheim, D. Foster, M. Hillen та інші дослідники. На їхню думку, одні люди, шукаючи інформацію, намагаються зменшити невизначеність, тобто мінімізують або ігнорують її, зосереджуючи свою увагу

на чомусь іншому; другі – визнають невизначеність, але відчувають через неї знесилення; треті – прагнуть невизначеності і, зрештою, дістають від неї вигоду. Залежно від конкретного контексту одні й ті ж особи можуть демонструвати різні реакції на невизначеність (Durrheim & Foster, 1997; Hillen et al., 2017).

Якщо сприймати невизначеність як принципово негативне явище, то ставлення до неї, як зазначають дослідники, є відповіддю, спрямованою на її уникнення чи пом'якшення шкоди від неї (Herman et al., 2010; Lauriola et al., 2015). Згідно з таким підходом, спектр ставлення до невизначеності досить обмежений і ставлення до невизначеності коливається від негативного до нейтрального, а найбільше, чого можна досягти, – це уникнути негативних наслідків невизначеності. З іншого боку, невизначеність можна розглядати і як сприятливий стан, до якого прагнуть, якого шукають; відповідно, ставлення до невизначеності можна трактувати як відповідь, спрямовану на отримання вигоди від невизначеності (Greco & Roger, 2001). Згідно з таким концептуальним баченням феноменологічний спектр ставлення до невизначеності розширюється від негативного до позитивного.

Отже, за результатами аналізу проблеми невизначеності й ставлення до неї можемо зробити висновок, що здатність взаємодіяти з невизначеністю, відчувати позитивні емоції в нових, незнайомих, неструктурованих ситуаціях, сприймати їх не як загрозливі, а як виклики, як можливість власної здійсненності відображає *толерантне* ставлення до невизначеності. Натомість уникання невизначеності, неготовність прийняти складність і неоднозначність реальності, сприйняття нових, неструктурованих ситуацій як загрозливих – усе це свідчить про *інтолерантне* ставлення до невизначеності.

Узагальнивши результати розгляду проблеми ставлення до невизначеності, толерантності/інтолерантності до невизначеності в працях вітчизняних (Громова, 2020; Гусєв, 2015; Литвин, 2019; Лушин, 2016; Павленко, 2020; Саннікова, 2020 та ін.) та зарубіжних (Furnham & Marks, 2013; Hillen et al.; 2017; Koerner & Dugas, 2008; Lauriola et al., 2015) науковців, маємо підстави трактувати толерантність до невизначеності як багатогранне явище, яке охоплює різноманітне ставлення до невизначеності – від негативного, або інтолерантного, до позитивного, або толерантного. Тобто ми розглядаємо ставлення до невизначеності як властивість особистості давати їй оцінки – від позитивних до негативних, і вбачати в ній загрозу чи можливості; емоційно – позитивно, нейтрально чи негативно – сприймати її і поведінково реагувати на неї – уникати невизначеної ситуації чи змінювати її, здійснювати пошук інформації та ухвалювати рішення чи уникати останнього (Коробка, 2024, с. 66).

Як особливе тло суспільного життя в умовах війни, невизначеність є невід'ємним атрибутом актуальної соціальної дійсності. Джерела виникнення невизначеності в суспільстві, зрозуміло, найрізноманітніші. Серед загальних причин, які зумовлюють невизначеність і згодом виникнення ситуацій ризику, зазвичай називають обмеженість тих або тих (матеріальних, фінансових та інших) ресурсів для ухвалення та реалізації рішень, неповноту або викривленість наявної інформації, неможливість однозначно розкрити зміст

явищ або процесів. Невизначеність також генерується наявністю безлічі відмінностей у соціально-політичних настановленнях, ідеалах, оцінках, стереотипах поведінки та цінностях людей, а також зміною пріоритетів одних інтересів щодо інших.

Невизначеність і непередбачуваність життя, спричинені війною, є серйозним викликом для особистісної стійкості наших людей, підтримання їхньої готовності долати повсякденні труднощі та адаптуватися до непередбачуваних життєвих ситуацій. У структурі ж особистісної стійкості до невизначеності серед її компонентів дослідники виокремлюють, зокрема, такі, як соціальна підтримка, соціальні контакти, залученість до значущої взаємодії (Danyliuk & Serdiuk, 2023). Посилення нестабільності й невизначеності в суспільстві внаслідок війни певним чином позначається на соціальній взаємодії як на рівні суспільства, окремих соціальних груп, спільнот, так і на індивідуальному рівні, зокрема на готовності чи спроможності людей до гуртування, що проблематизує окремі аспекти *соціальної взаємодії* в контексті невизначеності і ставлення до неї.

Поняття соціальної взаємодії є одним із ключових у соціології та соціальній психології. Тож найбільш ґрунтовно проблему соціальної взаємодії представлено саме в соціологічних (Н. Діденко, А. Пилипенко, М. Вебер, Т. Парсонс, П. Сорокін, Дж. Хоманс та ін.) та соціально-психологічних (О. Булгакова, Н. Довгань, С. Іванченко, В. Казміренко, О. Кочубейник та ін.) дослідженнях.

Відповідно до соціологічних теорій, зокрема концепій М. Вебера, Т. Парсонса, П. Сорокіна, соціальна взаємодія є неодмінним елементом усіх соціальних явищ (соціальних відносин, процесів, змін, соціальної структури, статусів, ролей та ін.), що може бути ініційований самим актором (індивідом, групою) і розглядатися як «виклик», а може бути відповідною реакцією на дії інших – бути «відповіддю на виклик». Сама ж соціальна структура, соціальні стосунки та соціальні інститути є результатом різних видів і форм соціальної взаємодії (Weber, 1968; Parsons, 1949; Sorokin, 1985).

Явище взаємодії людей (як безпосередніх, прямих контактів індивідів між собою, так і різних варіантів опосередкованої взаємодії), як зазначав П. Сорокін, має місце тоді, «коли психічні переживання або зовнішні акти, або те й інше, одного (одних) людей представляють функцію існування і стану (психічного і фізичного) іншого або інших індивідів» (Sorokin, 1985). Дослідник розглядав три типи соціальної взаємодії: обмін ідеями (будь-якими уявленнями, відомостями, переконаннями, думками тощо); обмін вольовими імпульсами, коли люди узгоджують свої дії для досягнення спільних цілей; обмін почуттями, коли люди об’єднуються або розділяються на підставі свого емоційного ставлення до чогось (любові, ненависті, презирства, осуду тощо).

У соціології соціальну взаємодію зазвичай розглядають як поєднання окремих соціальних дій. У науковий ужиток поняття *соціальної дії* впровадив свого часу М. Вебер. Він визначав соціологію як науку, що вивчає соціальну

дію, і зазначав, що соціологія розглядає поведінку особи остільки, оскільки дія індивіда є осмисленою і в неї вкладається певний сенс.

Поняттям соціальної дії як найпростішої одиниці соціальної діяльності Вебер позначав дію індивіда, свідомо орієнтовану на поведінку як відповідь інших людей, на їхню реакцію. Він наголошував, що *дією* слід називати людську поведінку (байдуже, зовнішнє чи внутрішнє це діяння чи недіяння), якщо й оскільки той і ті, що діють, пов'язують з нею певний суб'єктивний сенс, тоді як *соціальною дією* слід називати таку дію, яка за своїм змістом, котрий мали на увазі той і ті, що діяли, віднесена до поведінки інших і цим орієнтована у своєму перебігу (Weber, 1964).

Отже, можемо говорити про те, що дії людини можна назвати соціальними тоді, коли вони орієнтовані на інших і передбачають пряму й опосередковану взаємодію з іншими людьми.

М. Вебер виокремив головні ознаки соціальної дії, як-от суб'єктивний сенс, настановлення щодо дій інших, настановлення щодо дій у відповідь (Weber, 1964). Дослідник вважав, що соціологія має брати до уваги дію індивіда чи групи індивідів і, відповідно, найбільш «зрозумілою» є дія осмислена, тобто спрямована на досягнення цілей, котрі ясно усвідомлюються самим індивідом, що діє, і для досягнення цих цілей використовуються засоби, визнані за адекватні самим індивідом, що діє. Отже, у процесі взаємодії люди прагнуть максимально раціоналізувати свою поведінку, тому соціальні дії є осмисленими, раціональними й спрямованими на іншого.

Розглядаючи соціальну взаємодію як таку, що ґрунтується на міжособистісних взаємодіях й утворюється одиничними діями, Т. Парсонс вважав, що елементами такої дії є діяч, об'єкт дії, норми організації взаємодії; цінності учасників; ситуація дії (Parsons, 1949). Соціальна система, відповідно, створюється взаємодією індивідів, кожен із яких є і діячем, і об'єктом спостереження з боку інших, дії ж кожного базуються на відповідних очікуваннях від інших. Типові очікування й норми формуються внаслідок регулярності одних і тих самих ситуацій взаємодії і становлять основу формування соціальних ролей.

Отже, *соціальна взаємодія – це процес безпосереднього або опосередкованого обміну діями соціальних суб'єктів (акторів).* Для цілої низки соціологічних теорій в основі цього ключового поняття лежить уявлення про те, що соціальний діяч, індивід або суспільство завжди перебувають у фізичному чи уявному оточенні інших соціальних діячів – акторів (індивідуальних або групових) – і поводяться відповідно до певної соціальної ситуації. Індивід або група визначають свою позицію щодо інших, своє місце в соціальній структурі, свої соціальні ролі.

Розглядаючи соціальну взаємодію на соцієтальному рівні, зазначимо, що вона є результатом взаємного обміну колективним досвідом, знаннями, поняттями, завдяки чому формується *культура* (Sorokin, 1985). Відповідно, соціальну взаємодію можна представити як соціокультурний процес, під час якого колективний досвід передається від покоління до покоління.

Згідно з положеннями теорії соціокультурної взаємодії поколінь Н. Довгань, спираючись на соціокультурні аспекти аналізу – інституційного, позиційного, культурного, розкриває психологічні особливості взаємодії поколінь. Дослідниця робить висновок, що реальність є поєднанням самостійних систем – просторів поколінь, а також наголошує на наявності текст/контекстуальних закономірностей хвильового перетину стилів сучасників, які визначають конструювання історичних сценаріїв соціальних змін (Довгань, 2020, с. 8).

Об'єктивною основою соціальної взаємодії є спільність чи розбіжність інтересів, близьких чи віддалених цілей, поглядів, а її сутність полягає в тому, що лише у взаємодії з іншими людина може задовольнити переважну більшість своїх потреб, інтересів, цінностей. Водночас сама по собі взаємодія є основною життєвою потребою людини, адже в процесі взаємодії відбувається обмін інформацією, знаннями, досвідом. Відповідно, у визначенні соціальної взаємодії поняття обміну, діалогу, консенсусу є одними із ключових.

Соціальні комунікації мають двосторонню природу, і метою комунікативної дії, як зазначають дослідники, є вільна згода учасників задля досягнення результату в певній ситуації, а напрям дій у певних ситуаціях визначають спільні цілі, що випливають із загальновизнаних; спонукальним мотивом для співпраці стає спільна мета (Parsons, 1949). На думку Ю. Габермаса, результатом комунікативної дії має стати досягнення *дискурсу* – цілеспрямованого обговорення громадськістю вищих цінностей, якими люди керуються у своїх діях, завданням якого є досягнення *консенсусу* як аутентичного взаєморозуміння. Останнє характеризує природне мовленнєве спілкування людей у життєвому просторі (Іванченко, 2016). Консенсус же в концептуальному розумінні відображає певний стан суспільної свідомості, коли різні соціальні групи спрямовані на використання стратегії соціального партнерства чи інших комунікативних стратегій поведінки, що передбачає досягнення злагоди за умови, коли учасники взаємодії згодні скоригувати позиції чи свої інтереси заради підтримання соціального миру (Діденко, 2019, с. 13).

Отже, саме досягнення консенсусу щодо цінностей є фундаментальним інтегративним принципом функціонування суспільства, адже «ціннісна розмитість» веде до негативних тенденцій порушення суспільного консенсусу і загострення соціальної ситуації. Діалог сторін, під час якого сторони досягають консенсусу щодо суспільно важливих питань, забезпечується завдяки процесу обміну думками та ідеями (Іванченко, 2016; Кочубейник, 2018).

Розглядаючи соціальний діалог як специфічну форму соціальної взаємодії, яка здійснюється у вигляді комунікативної практики, О. Кочубейник наголошує, що соціальний діалог – це не лише обмін інформацією, ідеями, емоціями за допомогою знаків, символів, а й механізм, що сприяє налагодженню зв'язків між різними сегментами соціуму. Дослідниця зазначає, що тлумачення соціального діалогу як «колективної роботи» щодо удосконалення комунікативного простору дасть змогу з'ясувати деякі специфічні

особливості взаємодії локальних дискурсів, що визначають конструювання соціально-психологічних та етичних ефектів (Кочубейник, 2018, с. 16).

У вимірі простору соціальних відносин і стосунків, де спостерігається диспозиція властивостей «Ми» і «Вони», діалог стає єдиним практичним засобом, а відповідно, і соціально-психологічним механізмом досягнення згоди, взаєморозуміння, ресурсом конвенціальності й розвитку та конструктивно інтегрованого соціального знання, а отже, спільної розбудови конструктивної соціальної дії (Казміренко, 2008). І якщо говорити про практичну площину, то такий підхід відкриває доступ до процедур регулювання діалогу за допомогою управління стратегіями і тактиками комунікації, адже як зазначають науковці, у проблемній ситуації активізується потреба в когнітивному спілкуванні та організовується відповідна взаємодія, де певний груповий суб'єкт веде пошуки оптимального чи найбільш ефективного виходу з кризової ситуації. Технологічне ж забезпечення когнітивного процесу побудови комунікативних дій, дає змогу розблоковувати конфронтацію і знімати руйнівне конфліктне протистояння (Казміренко, 2008).

Як зазначають науковці, важливими результатами соціального діалогу як комунікативної практики є:

змістовний договір між його учасниками, який даватиме змогу втілювати в життя певні практичні завдання (*технологічний* результат);

така зміна дискурсивних параметрів комунікативного середовища, яка надалі уможливлюватиме відтворення конвенційного комунікативного процесу і протистояння маніпулятивним або конфліктним комунікативним стратегіям (*комунікативний* результат);

формування в суспільстві солідарності, згуртованості, довіри й толерантності, що передбачає важливий ефект для громадянського суспільства (*соціально-психологічний* результат) (Кочубейник, 2018, с. 16).

Проблема соціальної взаємодії також представлена в низці сучасних психологічних і педагогічних досліджень (Булгакова, 2017; Ібрагімова, 2013; Колосович, 2013; Кримець, 2011; Носатова, 2022; Bales, 1999). Так, соціальну взаємодію визначають як якісний процес безпосередньої дії людей одне на одного, що породжує їхній взаємний зв'язок; при цьому наголошується, що соціальна взаємодія сприяє не лише вирішенню чисто утилітарних завдань, а й духовному взаємозбагаченню людей, що спілкуються, оскільки саме в процесі спільної діяльності і спілкування найбільш рельєфно виявляється як професійна, так і соціальна дієздатність кожної конкретної людини (Ібрагімова, 2013).

Дослідники звертають увагу на принципову відмінність соціальної взаємодії від взаємодії на біологічному, фізичному, хімічному рівнях: це наявність соціальних (індивідуальних, групових і колективних) суб'єктів, що її зумовлюють; а також те, що ця взаємодія реалізується в соціальному просторі і в процесі здійснення детермінується як принципами самоорганізації, так і організацією людської діяльності. Останнє в широкому сенсі означає вплив

соціальних суб'єктів один на одного, що характеризує форми людського взаємобуття, взаємодіяльності, взаємопізнання (Кримець, 2011, с. 13).

Соціальну взаємодію розглядають як таку форму спілкування осіб, соціальних спільностей, верств, угруповань, коли систематично здійснюється їхній вплив одне на одного, реалізується соціальна дія кожного з партнерів, досягається пристосування дій одного до дій іншого, спільність у розумінні ситуації, сенсу дій і певний ступінь солідарності або згоди між ними (Вербець, 2009).

Дослідники визначають сфери, до яких належать ті чи ті явища взаємодії. Це сфера позитивних/негативних емоцій, до якої належать такі явища взаємодії, як солідарність, зняття напруженості, згода/демонстрація антагонізму, створення напруженості, незгода; сфера постановки/вирішення проблем, що передбачає прохання про інформацію, про висловлення думки, про припис/пропозицію, настанову, думку, орієнтацію інших (Bales, 1999). Відповідно, одні із цих категорій пов'язані з діями, спрямованими на виконання завдань, інші – орієнтовані на оцінювання міжособистісних стосунків.

У соціально-психологічному контексті сенс соціальної взаємодії, на думку дослідників, може бути розкрито за умови включення дій у спільну діяльність (Іванченко, 2016), яка розглядається як будь-яка активність, спрямована на співпрацю, досягнення порозуміння та ухвалення рішень, які будуть задовольняти всі зацікавлені сторони.

Як систему взаємозалежних дій у спільній діяльності, співпраці й міжособистісному спілкуванні особистостей, соціальну взаємодію розглядають як взаємодію Я-суб'єктів і їх перетворення на Ми-суб'єкт у межах завдання, регламентованого соціально-рольовими відносинами соціального інституту і відносинами між соціальними групами. Акцентування на ознаці взаємності, яка, власне, і перетворює активність незалежних суб'єктів (Я-суб'єктів) на спільну, вказує на взаємозалежну активність із відповідними відношеннями функціональної залежності (Ми-суб'єкт). Ознака ж взаємності *активності* за своєю природою належить до сфери суб'єктивного, психологічного (Булгакова, 2019, с. 136).

Розглядаючи *активність* у соціальній сфері, В. Татенко (2017) зазначає, що активність як універсальна якість усього живого в людському вимірі набуває особливого змісту через соціальну сутність людини, котра проявляється в здатності відтворювати та освоювати суспільні відносини.

До сутнісних ознак *соціальної активності* як свідомої і цілеспрямованої діяльності особистості та її цілісно-психологічної якості дослідники відносять спрямованість особистості на прагнення впливати на соціальні процеси, налаштованість змінювати або зберігати чинний соціальний стан і трактують соціальну активність як системну соціальну якість та особливий вольовий стан, у межах яких відображається активне ставлення людини до різних сфер соціальної дійсності й виявляється рівень комунікації індивідів, малих і великих соціальних груп (Ковтун, 2014, с. 66).

Отже, в умовах посилення нестабільності й невизначеності сучасного світу ефективні суспільні перетворення неможливі без *формування високого рівня соціальної активності* індивіда і суспільства загалом. Соціально вмотивована вольова активність, як стверджують дослідники, можлива лише тоді, коли індивід, особа або особистість усвідомлюють невизначеність соціальної дійсності як відкритого нескінченного простору можливого і ця можливість у соціальному середовищі супроводжується відповідальністю за долю «Іншого» (Ковтун, 2014, с. 101). Соціальна активність як утілення соціальних потреб реалізується завдяки актуалізації індивідуальних і суспільних інтересів та їх узгодженню. Саме актуалізація соціальної активності, сфери соціальних комунікацій та налагодження соціального діалогу як демократичного засобу узгодження інтересів різних суб'єктів соціальної взаємодії задля суспільних перетворень має сприяти активізації соціальної взаємодії для досягнення згуртованості в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці.

Як наголошують науковці, взаємодія є одним із ключових елементів згуртованості, адже члени згуртованої спільноти активно взаємодіють між собою, що особливо критично в умовах кризи – війни, стихійних або техногенних лих (Ткачук, 2020). Дослідники зазначають, що спільна загроза, потреба й прагнення до безпеки, національної єдності й набуття ідентичності, соціальної справедливості й відповідальності стають передумовами резонування соціальної згуртованості в умовах невизначеності через війну (Примак, 2023). Соціальна згуртованість, на їхню думку, формується на перетині трьох рівнів (особи, спільноти, інституцій), а для підтримання соціальної згуртованості людина повинна мати мотивацію і бажання належати до групи/суспільства, що випливають з її когнітивних переконань (норм і цінностей), однак люди можуть брати активну участь у житті групи, спільноти лише тоді, коли їм це дозволяють державні закони, правила, норми та цінності. Коли ж є прагнення брати участь і діяти, а формальна структура країни не дає змоги громадянам діяти, то соціальна згуртованість, відповідно, гальмується (Fonseca et al., 2019). Тобто для того, щоб люди діяли, їм потрібні «сприятливі» спільноти (клімат із сумісними наборами норм і цінностей) та інститути (формальні структури, норми і цінності), які не забороняють і не обмежують дії та вибір людини. Для кращого розуміння природи соціальної згуртованості слід враховувати зв'язки і взаємозалежності між особою, спільнотою та інституціями. Власне, соціальна згуртованість, як зазначають дослідники, формується на перетині трьох вищезгаданих рівнів і може бути як метою, так і засобом досягнення цілей – і на рівні особистості, і на рівні спільноти, і на рівні інституцій (Сіверс, 2023).

У структурі соціальної згуртованості кожен із цих трьох рівнів є однаково важливим, і кожен із них містить по три ключових фактори (характеристики) (Fonseca et al., 2019). Так, на *рівні окремої людини* (особи) фактор «*самомотивація*» пов'язаний з причинами, які змушують людину перебувати в групі. Фактор *«особистісне сприйняття норм і цінностей»* відображає індивідуальний погляд людини на групу, до якої вона належить, та охоплює її систему переконань, почуття належності, ступінь симпатії-антипатії. Фактор

«*залучення до діяльності і продуктивність*» стосується мотивації та прагнення діяти і брати на себе відповідальність у групі, проявляти ініціативу, компетентність під час виконання завдань.

На *рівні спільноти* фактор *«комфортність соціального середовища»* пов'язаний із соціальним кліматом групи. Фактор *«налагодженість соціальних відносин і зв'язків»* стосується капіталу, який отримують члени групи, і пов'язаний, наприклад, із соціальним капіталом – довірою, взаємною лояльністю та солідарністю, моральною підтримкою чи величиною винагород у групі. Фактор *«продуктивність соціальних процесів і досягнення цілей»* торкається продуктивності групи, її цілей і, отже, пов'язаний із цими спільними цілями і моральною поведінкою/нормами)

На *рівні інституцій* фактор *«задоволеності державним середовищем»* (структурою, нормами, правилами) стосується формальних інститутів і суб'єктів у суспільстві, які відповідають за його підтримку, – ідеться про соціальну стабільність, довіру, громадянське суспільство, рівень самогубств у суспільстві. Фактор *«дотримання прав людини в державі»* відображає суб'єктність, доступ громадян до прав і свободу особи під час перебування в групі/суспільстві, вільне волевиявлення під час голосування тощо. Фактор *«управління конфліктами та ухвалення рішень у державі»* передбачає управління формальними інститутами суспільства і може бути пов'язаний, наприклад, із подоланням наслідків соціальної дезорганізації або конфлікту, а також усуненням нерівності і виключення.

Соціальну згуртованість розглядають також як стан гармонійних, обопільно вигідних стосунків і взаємності між акторами – громадянами, спільнотами, інституціями (органи державної влади, недержавні організації) (Social Cohesion…, 2022, p. 6); як такий стан справ, що стосується як вертикальної, так і горизонтальної взаємодії між членами суспільства й характеризується набором настановлень і норм, пов'язаних з довірою, почуттям належності й готовністю брати участь і допомагати, а також їхніми поведінковими проявами (Chan et al., 2006). Якщо стосунки громадянин-громадянин у суспільстві функціонують гармонійно, це суспільство має високий рівень горизонтальної соціальної згуртованості; якщо ж у суспільстві гармонійно функціонують стосунки громадянин-інституція, воно має високий рівень вертикальної соціальної згуртованості (Social Cohesion…, 2022, p. 6).

Отже, соціальну згуртованість можна аналізувати і на горизонтальному (міжособистісні стосунки в самому суспільстві), і на вертикальному (відносини між окремими особами/групами/спільнотами і державою / іншими суспільними інституціями) рівнях.

За результатами теоретичного аналізу соціальної згуртованості (Fonseca et al., 2019; Chan et al., 2006; Social Cohesion…, 2022) і вторинного аналізу даних емпіричних досліджень (Бибик & Савельчук, 2023) ми підготували анкету для проведення пілотного дослідження. До неї включено питання щодо оцінювання зазначених факторів соціальної згуртованості на рівні особи, спільноти та інституцій, а також питання щодо суб'єктивного оцінювання горизонтальної (стосунки між громадянами) і вертикальної (відносини між різними соціальними

групами в суспільстві і між громадянами та інституціями) згуртованості. В опитуванні взяли участь 33 респонденти – студенти-бакалаври 4 курсу Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана. Респондентам було запропоновано оцінити рівень соціальної згуртованості в умовах війни за окремими показниками й загалом за шкалою від 1 до 10 (де 1 є найнижчим, а 10 – найвищим рівнем).

Як бачимо з отриманих результатів суб'єктивного оцінювання факторів соціальної згуртованості (табл. 4.1), середні показники за всіма факторами перебувають у межах середніх значень. Найвище респонденти оцінюють соціальну згуртованість на рівні спільноти – середні показники за всіма факторами відповідають середнім значенням, але лежать ближче до їхньої верхньої межі. Дещо нижче оцінено згуртованість на індивідуальному рівні: тут також середні показники за всіма факторами перебувають у межах середніх значень, водночас показники оцінювання факторів «самомотивація», «особистісне сприйняття норм і цінностей» зсунуті ближче до верхньої межі середніх значень. Порівняно з показниками зазначених факторів найнижче студенти оцінюють соціальну згуртованість на рівні інституцій, хоча показники за факторами згуртованості на цьому рівні також перебувають у межах середніх значень зі зсувом уліво. Суб'єктивні оцінки горизонтальної згуртованості, тобто згуртованості у своїй соціальній групі (стосунки між громадянами), і вертикальної згуртованості (між різними соціальними групами в суспільстві і між громадянами та інституціями) також не виходять за межі середніх значень, водночас оцінки горизонтальної соціальної згуртованості все ж є вищими, ніж оцінки згуртованості у вертикальній площині.

Таблиця 4.1

Оцінювання студентами факторів соціальної згуртованості в умовах війни *(за 10-бальною шкалою)*

Оцінювані фактори	**Середній бал**
На рівні особи	*7.04*
Самомотивація	7.12
Особистісне сприйняття норм та цінностей	7.25
Залученість у діяльність і продуктивність	6.76
На рівні спільноти	*7.68*
Комфортність соціального середовища	7.73
Налагодженість соціальних відносин і зв'язків	7.76
Продуктивність соціальних процесів і досягнення цілей	7.55
На рівні інституцій	*5.66*
Задоволеність державним середовищем (структурою, нормами, правилами	5.42
Дотримання прав людини в державі	6.03
Задоволеність управлінням конфліктами та ухваленням рішень у державі	5.52
Соціальна згуртованість у горизонтальній площині	*7.39*
Соціальна згуртованість у вертикальній площині	*6.00*

З огляду на результати теоретичного аналізу досліджуваної проблеми та оцінювання респондентами соціальної згуртованості можемо зробити висновок, що для всебічного розуміння і вивчення такого складного і динамічного конструкта, яким є соціальна згуртованість, слід брати до уваги всі три рівні – рівень особи, рівень спільноти, рівень інституцій. У практичному плані це сприятиме розробленню та впровадженню соціально-психологічних засобів розвитку соціальної згуртованості, беручи до уваги особливості її прояву в умовах суспільної нестабільності й невизначеності на кожному з рівнів. На наше переконання, різні суб'єкти й актори у своїй соціальній взаємодії на індивідуальному, спільнотному та інституційному рівнях мають значний потенціал для того, щоб зробити свій внесок у згуртованість і розвиток суспільства.

Дослідники зазначають, що суспільство як система взаємодії людей має постійно долати певні внутрішні суперечності – між природою і суспільством, між різними соціальними спільнотами, між суспільством й особистістю (Пилипенко, 2005). Через довготривалі воєнні дії, в умовах посилення нестабільності й невизначеності внутрішні суперечності в суспільстві можуть загострюватися, а відтак призводити до виникнення проблем у взаємодії між громадянами, різними соціальними групами, між владою і суспільством на різних рівнях – і на індивідуальному, і на рівні громад, і на регіональному та національному рівнях. Соціальна взаємодія в таких умовах істотно ускладнюється, що утруднює досягнення суспільного консенсусу як певного стану суспільної свідомості, коли різні соціальні групи спрямовані на стратегію соціального партнерства чи інші комунікативні стратегії поведінки.

Отже, коли йдеться про соціальну взаємодію, то в умовах невизначеності вона може супроводжуватися суперечностями, ба навіть конфліктами світоглядів, цілей та інтересів, здатними послаблювати довіру й негативно впливати на соціальну згуртованість. Водночас невизначеність може приховувати в собі й нові можливості, вибори та свободи; давати нові як внутрішні, так і зовнішні опори і взаємозв'язки; підвищуватись готовність людей до гуртування.

В умовах невизначеності на соціальну активність і взаємодію людей, як свідчать дослідження, може впливати, серед багатьох інших, такий чинник, як толерантність/інтолерантність до невизначеності (Коробка, 2024; Мельник, 2020). У контексті розгляду цієї проблеми, а саме впливу ставлення до невизначеності на соціальну взаємодію, досить інформативними є результати нашого дослідження, присвяченого ресурсності толерантності до невизначеності в підтриманні суб'єктивного благополуччя молоді (Коробка, 2014, с. 101–102). Так, емпірично підтверджено, що для осіб з високим рівнем толерантності до невизначеності, зокрема за показниками ставлення до невизначених ситуацій, характерні такі ознаки, як виражена схильність сприймати себе суб'єктом своїх дій і контролювати власне життя; здатність оптимістично оцінювати власні успіхи і невдачі, а також схильність очікувати успіху в майбутньому. Разом з тим такі особи менш тривожні, швидше переходять від планів до дій і частіше схильні ризикувати, ніж особи з низьким ступенем вираженості толерантності до невизначеності.

Особи з високим рівнем прийняття невизначеності за показником толерантності до невизначеності (прийняття/уникнення невизначеності) зазвичай розглядають будь-яку невизначену ситуацію як можливість вибору, розвитку, набуття нового досвіду. Вони не відчувають деструктивної тривоги у невизначених ситуаціях, а здатні активно і продуктивно в них діяти. Зіткнення зі складною ситуацією спонукає таких осіб здійснювати спроби щодо пошуку та використання альтернативних способів вирішення актуальної проблеми, а також актуалізує і мобілізує їхню здатність до розкриття особистісного потенціалу. Нові обставини вони сприймають радше як виклик, а не як фактор дестабілізації; новизна ситуації викликає у них цікавість, мотивує і мобілізує їх до пошуку конструктивних та ефективних способів її вирішення. Результати аналізу особливостей зв'язку між толерантністю до невизначеності і такими компонентами благополуччя, як соціально-нормативне благополуччя, управління середовищем, позитивні стосунки з іншими, які свідчать про те, як особа бачить свої стосунки з іншими і більш широкою спільнотою, як вона оцінює власне функціонування в суспільстві, також дають підстави говорити про вплив толерантного ставлення до невизначеності на соціальну взаємодію.

Отримані нами результати (за показниками толерантності до невизначеності) показали, що чим більш позитивним й адекватним є ставлення досліджуваних до невизначених ситуацій і нових подій, які відбуваються в їхньому середовищі; чим виразніше виявлена їхня здатність бачити більшу кількість можливостей, оптимістично оцінювати успіхи й невдачі, сприймати проблему, яка здається нерозв'язною, як новий життєвий поворот, зберігати стан спокою в разі зіткнення з нею, тим більше вони прагнуть керуватися у своїх діях власними моральними цінностями і соціальними нормами (за показником соціально-нормативного благополуччя, яке відображає відповідність дій, учинків, загалом життя соціальним нормам, моральним цінностям особистості в їх інтеріоризованому вигляді) (Коробка, 2014, с. 130). Також встановлено, що зі зростанням показника толерантності до невизначеності зростають і такі показники психологічного благополуччя, як управління середовищем і позитивні стосунки з іншими.

Отже, результати дослідження показали, що чим більш позитивним й адекватним є ставлення досліджуваних до нових подій і невизначених ситуацій, які відбуваються в їхньому середовищі, здатність бачити більшу кількість можливостей, оптимістично оцінювати успіхи й невдачі та ефективно діяти в непередбачуваних і несподіваних ситуаціях, тим більше вони відчувають упевненість і компетентність у своїй поведінці та спроможність ефективно використовувати різні обставини, долати труднощі (управління середовищем); виявляють уміння і прагнення підтримувати близькі стосунки з іншими на основі довіри, підтримки та взаєморозуміння; виявляють увагу та емпатію стосовно інших; проявляють турботу про інших; переживають власну причетність і відчуття потрібності іншим (позитивні стосунки з іншими) (Коробка, 2014, с. 131). Звідси випливає, що толерантне ставлення до невизначеності, перетворюючи невизначеність із джерела загрози на джерело множинності можливостей і вибору, що виявляється в здатності до

проактивного реагування – застосовування конструктивних стратегій опанування ситуацій невизначеності, готовності активно впливати на умови середовища тощо – може сприяти адаптації до невизначеності й нестабільності, посилювати співпрацю і ставати запорукою стійкості. Толерантні до невизначеності особи частіше готові ризикувати, налагоджувати нові контакти, експериментувати з ідеями чи проєктами, навіть якщо їхній результат не гарантований; виявляють готовність долучатися до волонтерства чи громадських рухів, незважаючи на непередбачуваність і складність такої діяльності, де немає чітких правил чи гарантій успіху.

Коли невизначеність сприймається особою як спільний виклик, толерантне ставлення до невизначеності може посилювати *відчуття єдності*, а готовність довіряти й співпрацювати – підвищувати рівень взаємопідтримки, зміцнювати зв'язки, сприяти згуртованості і швидшому відновленню після кризових подій. Натомість інтолерантне ставлення до невизначеності може посилювати страх, недовіру до інших, вразливість до маніпуляцій, а через страх перед невідомим – призводити до уникання ширшої взаємодії та відмови від участі. Таке ставлення до невизначеності, що є фактором ризику для соціальної активності, може спричиняти пасивність, зростання рівня тривожності, підвищену агресію та провокувати виникнення ризикогенної соціальної взаємодії.

Водночас, розглядаючи проблему соціальної взаємодії в умовах посилення невизначеності, слід брати до уваги й те, що в ситуаціях невизначеності, посилення загрози чи соціальної поляризації люди прагнуть до завершеності в сприйнятті світу, упевненості й стабільності, що призводить до зниження толерантності та посилення інтолерантності до невизначеності, а відтак формування ригідних суджень, упереджень та фіксації на консервативних цінностях, які часто продукуються групою (A. Kruglanski, A. Pierro, L. Mannetti, E. De Grada). У ситуаціях невизначеності люди зазвичай покладаються свою групу як епістемічний авторитет, що зменшує індивідуальні зусилля з осмислення і стимулює групову конформність, призводить до зростання групоцентризму (упередженого тяжіння до власної групи) і нетерпимості до «інших», що сприймаються як загроза епістемічній стабільності (Kruglanski et al., 2006). Наслідком зростання потреби в когнітивному завершенні, особливо в періоди соціальної поляризації, кризи чи війни, може стати підтримка авторитаризму, чорно-білої моралі, неприйняття відхилень, опір змінам, консерватизм тощо.

З огляду на все викладене вище і враховуючи посилення мотивації в зменшенні когнітивної невизначеності, що позначається на ставленні до невизначеності та соціальній взаємодії, зазначимо, що в умовах посилення суспільної невизначеності й нестабільності внаслідок війни *важливо сприяти розвитку здатності бути толерантним до невизначених умов життєдіяльності (через освіту, культуру, лідерство) та виявляти суб'єктність щодо її застосування*, що може стати одним із вагомих психологічних чинників активізації соціальної взаємодії для досягнення згуртованості, підвищення стійкості та здатності протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам.

Розділ 5
ЦІННІСНА ЗГУРТОВАНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА ЯК ОСНОВА ЄДНАННЯ І ВИЯВ СПІЛЬНОЇ ДІЇ

5.1. Аксіологічна основа соціальної згуртованості українського суспільства

Соціальна згуртованість є неодмінною психологічною умовою будь-яких соціальних змін, і питання про передумови єдності суспільства, її природу і потенціал є одним із ключових аспектів соціального розвитку у воєнний і повоєнний час. Звідси – потреба в ґрунтовному аналізі соціальної згуртованості як феномену, що забезпечує внутрішню єдність і самоорганізованість соціуму, проявляючись у його здатності до соціальної саморегуляції, самозбереження і саморозвитку. Щоб упорядкувати множинність підходів до вивчення феномену соціальної згуртованості, спробуємо, йдучи від більш загальних положень до конкретних, з'ясувати основні передумови, які забезпечують єднання суспільства на різних його рівнях.

У контексті соціальної згуртованості доцільно говорити про *розвиток інститутів громадянського суспільства*. Саме їхня дієвість, а не номінальність сприяє громадянській активності і передбачає: забезпечення рівності прав (рівний доступ до благ, спільна участь в ухваленні управлінських рішень) (Воропаєва, 2016; Довгань, 2024); зміцнення соціальних відносин і зв'язків усередині суспільства (розвиток соціального капіталу суспільства) (Карнаухова, 2017; Kearns & Forrest, 2000). Як зазначає О. Дейнеко, залежно від особливостей визначення поняття «соціальна згуртованість» дослідники тяжіють або до концепції соціального капіталу, що, на їхнє переконання, покладено в її основу, або до теоретичного конструкта соціальної солідарності як найбільш широкого розуміння феномену (Дейнеко, 2021а). Під кутом зору соціально-психологічного знання процеси творення громадянського суспільства є невід'ємними від процесів вибудовування соціальних відносин і зв'язків між усіма його членами. Суспільні перетворення, свідками яких ми є сьогодні, актуалізували тему пошуків оптимальної форми організації громадянського суспільства, найбільш прийнятної для нашої держави. Ідеться про спільну ідею, здатну об'єднати людей, групи та спільноти, передусім як громадян, незалежно від їхніх індивідуальних відмінностей (регіональних, соціально-психологічних, соціокультурних).

З погляду розвитку суспільної єдності важливо дбати про *зменшення соціальної ізоляції і соціальної дезінтеграції*, особливо коли йдеться про деокуповані території. Активне залучення внутрішньо переміщених осіб до

життя громади, підтримання тих, хто виїхав за межі країни, – усе це сприяє створенню безбар'єрного соціального середовища з урахуванням можливостей усіх громадян, які проживають в Україні (Сіверс, 2023). Немає і не може бути «меншовартісних» громадян, регіонів, територій чи сфер життєдіяльності.

Ще однією важливою передумовою єднання є *переживання досвіду спільного долання тяжких випробувань*. Тут слід зважати на те, що різність такого досвіду може гальмувати або принаймні сповільнювати об'єднавчий процес. Це особливо помітно, коли певна частина суспільства, згуртована однією історичною пам'яттю, опиняється в жорсткій конфронтації з іншою частиною суспільства, згуртованою іншою історичною пам'яттю (Горностай, 2023; Похиленко, 2023). Сьогодні в українців є унікальний досвід спільного долання тяжких випробувань, які відбулися не в минулому, а проживаються тут і зараз. І те, що відбувається сьогодні, може допомогти співвіднести ці два «світосприйняття» так, щоб їхнє протистояння не було таким істотним у спільній діяльності.

Пильної уваги й чималих зусиль потребує і *вибудовування довіри*, *взаємної поваги*, що неможливо без налагодження партнерських відносин як на вертикальному так і на горизонтальному рівнях. Для цього потрібні відповідні знання і прагнення суб'єктності, прозорість та щирість у відносинах (Цукур, 2023).

Крім уже переліченого, як важливу передумову згуртованості суспільства назвемо *формування «спільного образу майбутнього»*, *що* передбачає об'єднання на основі спільного бачення майбутнього України (Духневич, 2024). Зауважимо, що повноцінна картина майбутнього і дорожня карта, яка має до нього привести, повинні бути чіткими й зрозумілими. Досягти цього можна, зокрема, як через ціннісний фактор (Дейнеко, 2021с), що сприяє соціальному єднанню й згуртованості, так і через формування почуття належності (коли велика кількість людей, усвідомлено чи неусвідомлено, пов'язує «образ себе» з певною ідеєю, цінністю або моделлю поведінки і, ніби переживаючи взаємну причетність, вони починають, не домовляючись, поводитися відповідно до цієї ідеї, цієї цінності тощо).

Основні розвідки щодо соціальної згуртованості ґрунтуються на вже наявному досвіді – як власному, так і зарубіжному (вивчення психологічних ефектів політики світової спільноти). На сьогодні відомо чимало спроб концептуалізації поняття соціальної згуртованості. Так, українські дослідники А. Гриненко & В. Кирилюк (2017) запропонували своє бачення узагальнених підходів до пояснення природи досліджуваного поняття. Закордонні автори також приділяють пильну увагу цьому феномену (Leininger et al., 2021; Moustakas, 2023; Schiefer, & Noll van der, 2017). Більшість дослідників розглядають соціальну згуртованість і як *категорію громадських дій*, що передбачає досягнення певної соціальної мети і пов'язана з почуттям належності до спільноти, із солідарністю і взаємоповагою між усіма членами; і як *готовність* до внеску в суспільний добробут, до прояву довіри, відповідального вибору, творчості й близькості, співпраці й включеності

(співпричетності), адже соціальна інтеграція і взаємодія неможливі без спільних норм, цінностей і довіри до соціально-політичних інститутів, інших груп та окремих осіб.

Наприклад, М. Бондаренко зазначає, що згуртоване суспільство характеризується надійними соціальними відносинами, позитивною емоційною пов'язаністю своїх членів зі спільнотою/державою і вираженим акцентом на загальному добробуті. Кожна із цих трьох сфер розгортається в трьох просторах, які можуть бути виміряні окремо. Так, соціальні відносини охоплюють соціальні мережі, рівень довіри до інших і ступінь прийняття відмінностей. Спільність передбачає силу ідентифікації себе з державою/спільнотою, рівень довіри до інститутів і відчуття справедливості, а «фокус на загальний добробут» відображає рівень солідарності, ступінь визнання соціальних правил і громадянської залученості (Бондаренко, Бабенко, & Боровський, 2017).

Соціальну згуртованість можна описати за допомогою таких параметрів сучасного демократичного суспільства, як рівень соціальної інклюзивності, рівень розвитку соціального капіталу, готовність співпрацювати задля досягнення спільного добробуту. Ключову роль у створенні соціального капіталу відіграють міжособистісні стосунки і довіра. У суспільстві з високим рівнем міжособистісної довіри, більшою активністю і залученістю в різні сфери життєдіяльності рівень згуртованості, найімовірніше, буде вищим. Спрямованість на спільний добробут – це здатність громадян бути соціально відповідальними і діяти в інтересах всієї громади/держави, співпрацювати й підтримувати інших (Кучерносов, 2015). Слабкі зв'язки в будь-якому із цих вимірів можуть породжувати проблеми: слабка горизонтальна згуртованість часто призводить до конфлікту, тоді як результатом слабкої вертикальної згуртованості нерідко стає брак довіри між населенням і владою.

Нині термін «соціальна згуртованість» активно використовують у медіапросторі, політичних виступах, наукових дослідженнях і на різних публічних аренах (зокрема й міжнародній), коли мова заходить про Україну. Ухвалено правові документи й реалізуються численні ініціативи («Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки», проєкт «Сприяння соціальній згуртованості в Україні» тощо), де за стратегічну мету визначено формування згуртованої держави, зокрема і через єдність громадян. Тобто йдеться про реалізацію державної політики, спрямованої на людину, а не лише на декларування економічного й соціального розвитку країни та регіонів загалом.

Більшість дослідників поділяють думку, що соціальна згуртованість – це те, що тримає людей разом, незважаючи на всі їхні відмінності, – до того ж тримає, так би мовити, зсередини, не примушуючи, а спонукаючи. Серед параметрів, якими описують стан суспільства чи соціальної спільноти в цьому контексті, – єдність цінностей, ідей, переконань, поглядів, інтересів, цілей, спільність норм тощо. Говорячи ж про змістові характеристики соціальної згуртованості, низка дослідників, крім економічної, статусної, політичної

солідаризації, громадської безпеки й мережі соціального капіталу, окремо наголошує на важливості цінностей та норм, які об'єднують суспільство. Отже, можемо відтак підсумувати, що соціальна згуртованість – це передусім *результат процесу формування нового ціннісного підґрунтя для здійснення кардинальних змін у сучасному суспільному розвитку*.

Ключовим чинником формування психологічної єдності суспільства є *аксіологічний* вимір соціальної згуртованості, оскільки саме система цінностей визначає межі прийнятного, належного й бажаного у взаємодії між людьми. В умовах трансформаційних процесів, викликаних війною, соціальною нестабільністю і переосмисленням колективної ідентичності, аксіологічна основа постає не лише як філософсько-етичний, а і як психологічний феномен, що забезпечує інтеграцію індивідуального і колективного досвіду. Цінності стають психологічними орієнтирами, які структурують мотиваційно-смисловий простір особистості і групи. Вони задають напрям соціальних дій, формують відчуття належності до спільноти, підтримують довіру і взаємну відповідальність. У цьому контексті соціальну згуртованість можна розглядати як результат узгодження особистісних і суспільних ціннісних систем, що забезпечує внутрішню стабільність соціуму і його здатність протистояти деструктивним впливам. Ціннісні орієнтації можуть не збігатися із структурою цінностей, які функціонують у суспільній свідомості. Тобто для окремої особистості може бути важливим і значущим те, що не є таким з погляду суспільних інтересів та усталених норм суспільства. Тому важливо розрізняти ціннісні орієнтації особистості й орієнтацію особистості на цінності, поширені в цьому суспільстві. Орієнтація на цінності відображає певне ставлення особистості до зовнішніх настановлень, норм, звичаїв. З позиції психології цінності – це не лише абстрактні ідеї, а внутрішні регулятори поведінки, що формуються в процесі соціалізації. За Г. Гекгаузеном, ціннісні орієнтації тісно пов'язані з мотивацією і цілепокладанням, задаючи напрям людської активності (Stanley, 2003). На думку Г. Балла (2009), цінності є системоутворювальним чинником особистісного розвитку, оскільки вони надають діяльності смислу і морального змісту. У соціально-психологічному контексті цінності виконують функцію колективного коду: вони задають нормативні очікування, визначають межі прийнятної поведінки й забезпечують ідентифікацію людини зі спільнотою. Саме на спільних цінностях вибудовуються основні психологічні маркери соціальної згуртованості – відчуття належності, довіри і взаємної підтримки.

Серед сучасних теоретичних підходів до проблеми ціннісного підґрунтя соціальної згуртованості можна виділити два концептуальні напрями – ціннісну гомогенність і ціннісну гетерогенність. Прихильники першого (Д. Шифер, Дж. Нолл) виходять із того, що ціннісний консенсус і єдність моральних норм сприяють суспільній стабільності та узгодженості соціальних дій (Schiefer, & Noll van der, 2017). Другий підхід (К. Фонсека) наголошує на значущості прийняття різноманіття, толерантності, поваги та взаємності як засад конструктивного співіснування в демократичних суспільствах (Fonseca,

Lukosch, & Brazier, 2019). Перший підхід (традиційно пов'язаний із функціоналізмом Т. Парсонса) розглядає згуртованість як наслідок консенсусу навколо базових соціокультурних норм; другий – гетерогенний – виходить із визнання множинності цінностей і наголошує, що соціальна єдність можлива навіть за умови ціннісного різноманіття, якщо між групами є взаємна повага, толерантність і готовність до співпраці. Адже цінності згуртованості не є культурно універсальними і можуть варіюватися залежно від соціокультурних особливостей національних контекстів. Така позиція видається особливо релевантною для сучасної України, де соціальна єдність формується не через одноманітність, а через спільний досвід боротьби, солідарності і взаємопідтримки.

Крім того, у сучасному науковому дискурсі ціннісний вимір розглядають як один із ключових компонентів соціальної згуртованості, що визначає її глибинну сутність і механізми формування. У більшості дефініцій поняття «соціальна згуртованість» дослідники апелюють до категорії «спільних цінностей» (shared values), які формують основу суспільної інтеграції, довіри та взаємодопомоги (Дейнеко, 2021b). Це визначення дає розуміння того, що соціальна згуртованість конструюється на засадах спільних цінностей, тобто останні є її онтологічним стрижнем і неодмінною умовою функціонування. Зокрема, у моделі п'яти дихотомій соціальної згуртованості, розробленій Дж. Дженсон, ціннісний компонент проявляється через осі «належність – ізоляція» і «прийняття – неприйняття», що акцентують увагу на ролі спільних цінностей і колективних ідентичностей як підґрунтя соціальної єдності (Jenson, 2011). У своїй концепції дослідниця підкреслює, що ознаками соціальної згуртованості є наявність спільних цінностей і громадянська культура, заснована на взаємоповазі та соціальному контролі. Схожу думку обстоюють Е. Кернс & Р. Форрест, які визначають згуртоване суспільство як спільноту, у якій її члени поділяють спільні цінності, а отже, керуються спільними цілями, моральними принципами й нормами поведінки (Kearns & Forrest, 2000). Таке розуміння надає поняттю соціальної згуртованості гуманістичного змісту, розглядаючи її не лише як атрибут соціальної структури, а як результат соціальних практик. Однак тут варто зауважити, що наявність спільних цінностей у суспільстві не означає спільну міру їх визнання і значущості для різних соціальних суб'єктів. До того ж досягнення спільних цінностей у сучасних суспільствах ускладнює зростання соціального розмаїття (Jenson, 2011). Також чимало питань виникає щодо тлумачення поняття «спільні цінності», яке розробники дефініцій соціальної згуртованості не пов'язують із конкретним кількісним вимірюванням. Ми поділяємо думку інших авторів, що, з відомих у науковому дискурсі типологій, найбільшою мірою поняттю «спільні цінності» відповідає категорія «загальноприйняті цінності», тобто такі, що приймаються і поділяються абсолютною більшістю (понад 70%) населення (Дейнеко, 2021b).

Е. Грін & Дж. Джанмаат спробували типологізувати вияви соціальної згуртованості, що демонструє варіативність її ціннісного наповнення залежно

від соціокультурного контексту (Spoonley et al., 2005). Такий підхід акцентує на різноплановості феномену соціальної згуртованості й неможливості універсалізації її ціннісної структури. Виокремлення певного набору цінностей згуртованого суспільства не є універсальним у «просторі й часі», оскільки відображає певний «режим» соціальної згуртованості. Важливо, що визначення цінностей згуртованого суспільства завжди відсилає нас до певних ідеологічних систем. У цьому зв'язку актуалізація і підтримання цінностей згуртованості є засобом відтворення певного ідеологічного режиму, що відображає сутність феномену соціальної згуртованості як інструменту конструювання соціально-політичних дискурсів. Концепція виокремлення «режимів» соціальної згуртованості наголошує на тому, що для кожної держави має застосовуватися власний алгоритм конструювання соціальної згуртованості з огляду на соціокультурні особливості. Отже, універсальні «рецепти» конструювання соціальної згуртованості є досить обмеженими з погляду їх практичної реалізації. Водночас методологічна лінія, започаткована Дж. Чаном (Chan, To, & Chan, 2006) і продовжена Дж. Боттоні (2018), пропонує виключити ціннісний компонент з визначення поняття соціальної згуртованості, аналізуючи його опосередкований вплив через соціокультурні та економічні чинники. Незважаючи на це, їхнє визначення не можна назвати таким, що справді позбавлене ціннісного підґрунтя. На думку Дж. Чана, соціальна згуртованість – це «стан…, що стосується як вертикальних, так і горизонтальних взаємодій між членами суспільства і характеризується набором настановлень і норм, що передбачають довіру, почуття належності й готовність брати участь та допомагати, а також відповідні поведінкові прояви» (Chan, To, & Chan, 2006, p. 290). Тож такі підходи, попри декларовану нейтральність, фактично мають аксіологічне підґрунтя, адже довіра, готовність до співпраці і взаємодопомога є безпосередніми проявами цінностей колективізму й гуманізму.

Водночас залишається актуальною проблема співвідношення *декларованих* і *реальних* цінностей. Соціальна згуртованість може бути на рівні офіційних гасел, але не проявлятися в практиках щоденної взаємодії. Тому важливо вивчати не лише ті цінності, які проголошують люди, а й ті, що визначають їхню поведінку, моральні вибори й ставлення до інших. Така диференціація видається вкрай актуальною, оскільки вона дає змогу виокремлювати два стани соціальної згуртованості – *потенційний* (що враховує декларативні цінності) і *реальний* (що спирається на особливості їх практичної реалізації).

Перехід до аналізу ціннісної сфери дає змогу глибше зрозуміти аксіологічні підвалини згуртованості. Цінність завжди є позитивною категорією, пов'язаною із задоволенням духовних потреб людини і суспільства. Вона формує систему соціокультурних орієнтирів і вищих принципів, що визначають напрям суспільного розвитку. Кожне суспільство має власну ієрархію цінностей, але ключову роль відіграють *базові*, або *інтеграційні*, цінності, які постають у формі національно-культурного ідеалу (Стасевська, 2014). Саме через систему цінностей особистість знаходить відповіді на сенсожиттєві питання, а суспільство – джерело своєї духовної єдності. Проте

цінності є динамічними: вони змінюються, набувають нових змістів, а іноді – суперечливих форм. Для сучасного українського суспільства це означає затяжний процес становлення нової системи цінностей, у межах якої ще не досягнуто консенсусу щодо фундаментальних національних орієнтирів. Брак єдності у сфері духовно-ціннісних основ породжує соціальну напруженість і конфлікти. Отже, *нагальним завданням стає формування спільної системи базових цінностей, що забезпечить національну консолідацію і стане основою суспільних реформ у повоєнний період*.

Психологічна природа аксіологічних детермінант згуртованості проявляється в співвідношенні таких базових цінностей, як безпека, гідність, свобода, справедливість, солідарність, довіра, які набувають особливої актуальності в воєнний період. В умовах екзистенційної загрози вони трансформуються з індивідуальних життєвих орієнтирів у *спільні смислові ядра*, що цементують колективну свідомість. Такий процес супроводжується підсиленням морально-психологічних зв'язків, формуванням почуття взаємної підтримки й готовності до самопожертви заради спільного блага. Отже, соціальна згуртованість є не лише соціологічною чи політичною категорією, а насамперед *психологічною характеристикою духовно-ціннісного стану суспільства*. Її аксіологічна основа полягає у формуванні системи спільних смислів, моральних орієнтирів і почуття причетності до спільної долі. Згуртоване суспільство – це спільнота, у якій цінності довіри, справедливості, гідності, солідарності та взаємної відповідальності не лише проголошуються, а й реалізуються в повсякденній взаємодії. Для України в умовах війни ці цінності набувають екзистенційного змісту: вони стають не просто моральним ідеалом, а умовою виживання нації. А тому аксіологічна основа соціальної згуртованості – це інтеграційний духовно-психологічний механізм, що забезпечує єдність суспільства через спільні цінності, моральні норми та відчуття національної ідентичності. Саме на цьому фундаменті може формуватися стійка модель української державності, здатна до відновлення, розвитку й самозбереження в складних історичних умовах.

Сьогодні українське суспільство демонструє унікальний тип аксіологічної згуртованості, який базується на поєднанні традиційних і європейських цінностей. З одного боку, домінують архетипні константи – любов до рідної землі, духовність, колективна взаємодопомога, патріотизм; з іншого – актуалізуються демократичні, гуманістичні та європейські орієнтири, що спрямовують суспільство до відкритості, толерантності й розвитку громадянської свідомості. Цей синтез формує психологічну основу соціальної єдності, у якій поєднуються емоційно-почуттєва, ціннісна і поведінкова компоненти згуртованості. Аксіологічна основа соціальної згуртованості українського суспільства полягає в консолідації навколо спільних смислів і цінностей, які забезпечують психологічну стійкість, адаптивність і здатність до колективної дії. Вона є не лише критерієм зрілості національної самосвідомості, а й ресурсом соціально-психологічного відновлення, що сприяє збереженню

ідентичності та розвитку суспільства в умовах глобальних і внутрішніх викликів.

З огляду на викладене вище соціальну згуртованість можна вивчати на інших засадах. Ми пропонуємо розглядати її як *динамічну модель із взаємопов'язаними елементами*. «Психологічна динаміка» підкреслює, що згуртованість є не статичним явищем, а постійним процесом, який залежить від взаємодії внутрішніх психологічних елементів (мотивів, цінностей) і зовнішньої поведінки (згуртованості в дії) у певному соціальному контексті. Тобто це не статична концепція, а постійний процес, у якому людські мотиви, дії та цінності формуються під впливом соціального середовища, створюючи й водночас зміцнюючи різні форми соціальних зв'язків. Отже, згуртованість – це не просто сума окремих факторів, а результат складної, багаторівневої взаємодії, яка постійно адаптується до соціального контексту (рис. 5.1).

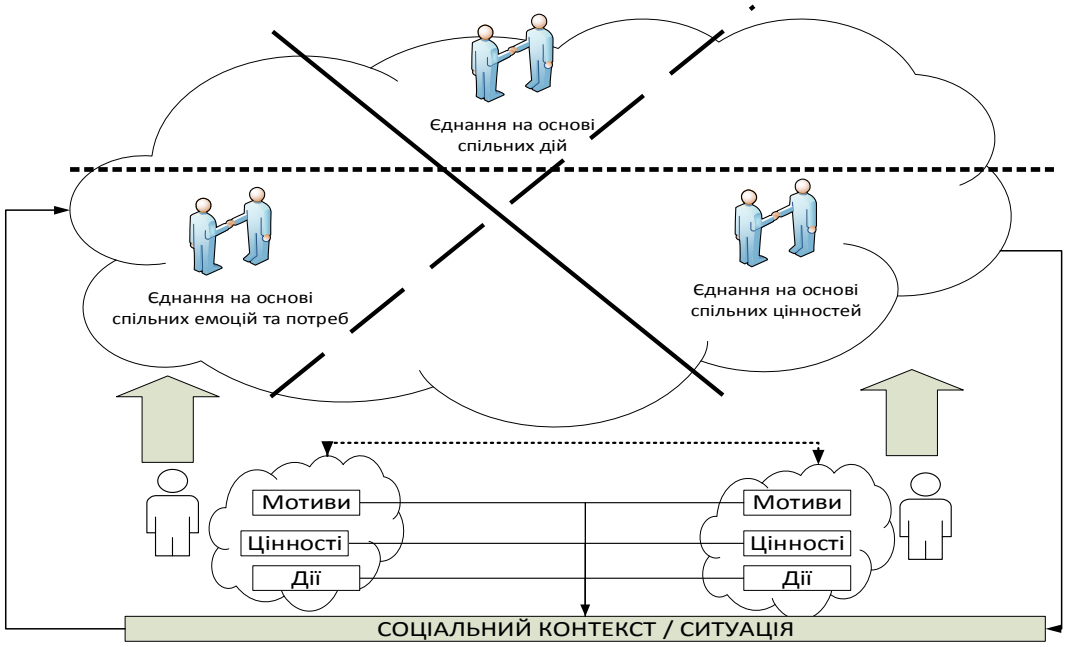

Рис. 5.1. Психологічна динаміка згуртованості суспільства

Запропонований підхід робить наголос на трьох ключових психологічних компонентах, які є основою соціальної взаємодії:

1) *мотиви* (внутрішні потреби, бажання, прагнення), що є рушійною силою поведінки. Вони відповідають на запитання «Чому я це роблю?». Мотивація лежить в основі афективно-потребової моделі, що відображає емоційну прив'язаність, почуття належності та задоволення потреб як чинника згуртованості;

2) *цінності* (глибинні переконання, ідеали, що формують світогляд), що є моральним компасом, який визначає, що важливе і що правильне. Цінності слугують основою для інституційно-ціннісної моделі, показуючи, як спільні ідеали й норми об'єднують людей в інституційні структури і групи;

3) *дії* (поведінка, яка гуртує), що є зовнішнім проявом мотивів і цінностей. Вони – провідники змін у взаємодії, що є суттю діяльнісно-перетворювальної моделі, яка розглядає згуртованість через спільну діяльність і досягнення мети.

Важливо зазначити, що особистісні процеси не розгортаються у вакуумі. Соціальний контекст/ситуація є тим середовищем, де формуються і реалізуються мотиви, дії та цінності. Це можуть бути культурні норми, економічна ситуація, політичний клімат, соціальні події чи надзвичайні ситуації. Цей контекст впливає на те, які потреби стають першочерговими, які цінності домінують і які форми поведінки є прийнятними. Зворотний зв'язок показує, що колективні дії, мотивовані спільними цінностями, також можуть змінювати цей соціальний контекст.

Сектор 1. В основу цієї форми згуртованості покладено формулу єднання на основі спільних емоцій і потреб. Вона ґрунтується на емоційно-мотиваційних механізмах згуртованості, де переживання подібних емоцій (наприклад, почуття безпеки, радості чи горя) і задоволення базових або вищих потреб (афіліації, підтримки, визнання) формують психологічну основу для міжособистісної єдності. Відображає первинний рівень згуртованості, де домінує афективний компонент. В умовах війни провідним стає досвід переживання інтенсивних колективних емоцій – страху, гніву, болю, але водночас і надії, гордості та солідарності. Вони інтегруються з базовими потребами в безпеці, підтримці та виживанні. Така модель сприяє швидкому формуванню емоційної спільності, яка мобілізує особистість на взаємодопомогу і взаємозахист, але може залишатися нестійкою без переходу на глибший ціннісно-поведінковий рівень.

Сектор 2. В основу цієї форми згуртованості покладено формулу єднання на основі спільних дій, що перетворюють дійсність. Вона робить акцент на ролі спільної діяльності як чинника інтеграції. У процесі взаємодії індивіди не лише координують поведінку, а й спільно досягають результатів, що змінюють соціальний контекст/ситуацію. Війна актуалізує значення спільних практичних дій – від виконання бойових завдань до волонтерської діяльності. Спільна діяльність створює відчуття контролю над обставинами і знижує рівень безпорадності. Згуртованість формується на основі колективної ефективності та сприяє розвитку відчуття компетентності й довіри в суспільстві.

Сектор 3. В основу цієї форми згуртованості покладено формулу єднання на основі спільних цінностей. Цей тип згуртованості має нормативно-смислову природу. Спільність у світоглядних орієнтаціях, моральних принципах і культурних кодах забезпечує відчуття «ціннісної єдності». Вона є більш стабільною, ніж емоційно-потребова, оскільки спирається на внутрішні переконання і нормативні регулятори поведінки. У кризових умовах війни саме ціннісно-смисловий рівень набуває визначальної ваги. Спільність у цінностях – свобода, гідність, незалежність, взаємоповага – забезпечує стійку ідентичність і дає змогу витримувати екстремальні стресові ситуації. Це єднання формує

основу для моральної стійкості та збереження колективної суб'єктності навіть за умов тривалого випробування.

Сектор 4. Основою цієї форми згуртованості є формула єднання на основі спільних емоцій, потреб і дій. Вона передбачає інтеграцію афективного і поведінкового рівнів. Емоційно-потребова спільність стає підґрунтям для колективної діяльності, що посилює взаємну підтримку й довіру. Такий тип згуртованості сприяє розвитку кооперативних форм взаємодії та підвищує стійкість спільноти в стресових ситуаціях. Він характерний для військових формувань і цивільних спільнот у стані активної взаємодопомоги. Емоційна близькість, спільні потреби у виживанні та практичні дії формують сильну групову підтримку. Такий тип згуртованості забезпечує високу здатність до колективної мобілізації, знижує ризик психологічної ізоляції і сприяє відновленню почуття контролю над ситуацією.

Сектор 5. В основу цієї форми згуртованості покладено формулу єднання на основі спільних емоцій, потреб і цінностей. Тут поєднуються афективні, мотиваційні та ціннісно-смислові компоненти згуртованості. Спільні емоційні переживання й потреби набувають глибшого значення через їх осмислення в системі цінностей. Це характерно для груп з високим рівнем ідентифікації та морально-психологічної єдності. Військові й цивільні спільноти, зорганізовані за цим принципом, демонструють підвищену психологічну стійкість. Емоційно-потребовий рівень дістає смислове підкріплення через цінності, що перетворює короткочасне емоційне гуртування на довготривалу морально-психологічну єдність. Це дає змогу не лише витримувати воєнні випробування, а й конструювати бачення майбутнього в повоєнний період.

Сектор 6. Ця форма згуртованості спирається на формулу єднання на основі спільних цінностей і дій. Поєднання ціннісної основи з практичною діяльністю створює синергійний ефект: цінності забезпечують стратегічний напрям розвитку спільноти, а спільні дії закріплюють ці орієнтири на діяльнісному рівні. Такий тип згуртованості є типовим для організацій і рухів (благодійні організації, волонтерство) із чітко сформованою місією. В умовах війни він стає ключовим для організованих рухів спротиву, волонтерських ініціатив і військових підрозділів. Забезпечує інтеграцію між ідеологічними орієнтирами (цінностями свободи, єдності, самопожертви) і практичними формами активності (оборона, допомога, відбудова). Завдяки такому поєднанню згуртованість стає стабільною і продуктивною.

Сектор 7. В основу цієї форми згуртованості покладено формулу єднання на основі спільних дій, цінностей, потреб, емоцій. Найбільш комплексний вияв згуртованості, що інтегрує всі ключові її компоненти: емоційно-потребову основу, ціннісно-смисловий рівень і спільну діяльність. Вона характеризує зрілий рівень розвитку спільноти, де відбувається взаємопідкріплення емоційних, мотиваційних, когнітивних та поведінкових аспектів інтеграції. Це інтегративний тип, який репрезентує найвищий рівень соціальної згуртованості. В умовах війни проявляється в здатності суспільства діяти як цілісний організм, де емоційна підтримка, задоволення потреб, ціннісні орієнтири та спільна

діяльність взаємопосилюють одне одного. Така згуртованість створює феномен колективної суб'єктності, що підвищує адаптивність, стійкість до травматичних подій і здатність до відновлення після кризи.

Критеріями розрізненості запропонованих форм згуртованості є:

1. *Міра включеності*. Цей критерій відображає рівень залучення індивідів у спільну діяльність. Висока міра включеності означає, що члени спільноти не лише поділяють емоції та цінності, а й беруть активну участь у спільних проєктах. Це визначає ступінь інтеграції кожного в спільноту і забезпечує відчуття значущості особистого внеску.

2. *Сталість*. Ідеться про тривалість і стабільність згуртованості в часі. Короткочасне єднання може виникати в умовах кризи чи загрози, проте воно має іншу якість, ніж довготривала солідарність, яка базується на інституційних механізмах, соціальних практиках і спільних ціннісних орієнтаціях. Сталість визначає, чи зберігатиметься згуртованість після зникнення зовнішнього чинника (наприклад, по закінченні війни).

3. *Сила впливу на ситуацію чи проблему*. Цей критерій вказує на ефективність згуртованості як соціального ресурсу для трансформації реальності. Високий рівень впливу означає, що згуртована спільнота здатна не лише підтримувати внутрішню єдність, а й активно змінювати умови існування – долати кризові ситуації, відновлювати соціальні структури чи впливати на суспільні процеси. Отже, згуртованість є не лише внутрішнім психологічним феноменом, а й зовнішньою дієвою силою.

Продуктивним, як на нашу думку, видається наступний крок аналізу запропонованих форм згуртованості за трьома параметрами: мобілізаційна сила, стійкість та адаптивність (рис. 5.2):

– емоційно-потребова згуртованість (1) має високу мобілізаційну силу на початкових етапах кризи, проте її нестабільність без переходу на ціннісно-поведінковий рівень може призводити до фрагментації;

– згуртованість на основі дій (2) створює відчуття контролю й ефективності, але без емоційної чи ціннісної підтримки ризикує перетворитися на інструментальну кооперацію, що швидко розпадається в разі зміни умов;

– ціннісна згуртованість (3) досить стійка і забезпечує довготривалу ідентичність. Проте сама по собі, без практичної реалізації, вона може залишатися декларативною і не забезпечувати необхідної мобілізації;

– поєднання емоцій, потреб і дій (4) є ефективним у короткотерміновій перспективі, особливо для бойових з'єднань, але потребує смислового підґрунтя, щоб не втратити інтеграційний потенціал;

– єдність емоцій, потреб і цінностей (5) створює більш глибокий рівень стійкості, адже емоційно-потребова близькість набуває ціннісного змісту, що підвищує довіру і моральну витривалість групи;

– ціннісно-діяльнісна згуртованість (6) найбільш придатна для довготривалої організованої взаємодії (армія, волонтерські рухи). Вона забезпечує баланс між стратегічними орієнтирами і практичним утіленням;

– інтегративна згуртованість (7) є найстійкішою і найадаптивнішою. Вона охоплює всі рівні – емоційний, потребовий, ціннісний і діяльнісний. Саме ця модель формує феномен колективної суб'єктності, де суспільство здатне виступати єдиним цілим, підтримуючи себе як у кризовій, так і у відновлювальній фазі.

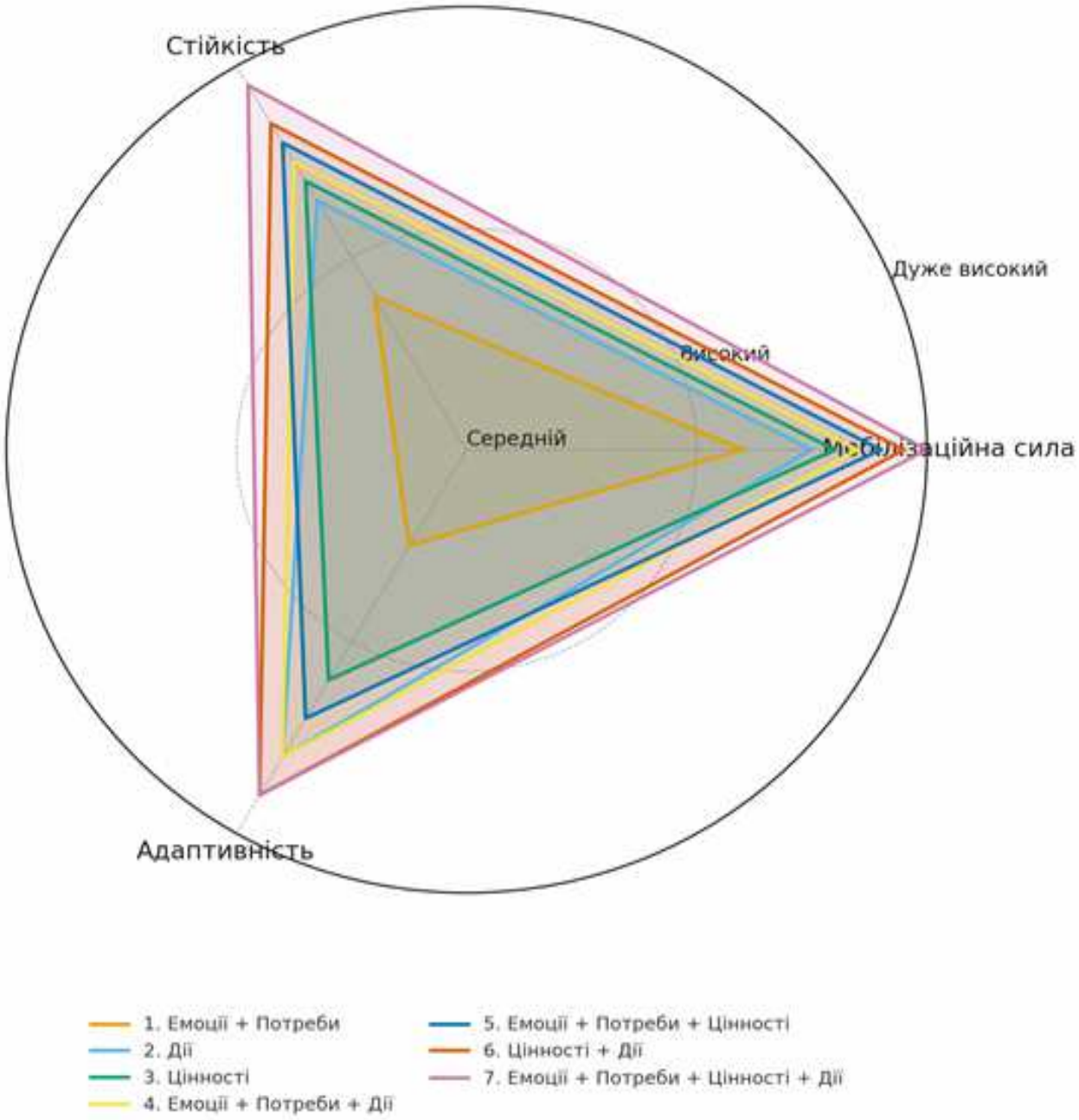

Рис. 5.2. Радіальна діаграма рівня стійкості, мобілізаційної сили та адаптивності різних форм згуртованості суспільства в умовах війни

Отже, соціальна згуртованість може слугувати динамічним показником (орієнтир якісних і кількісних ознак) єдності членів суспільства, який визначається спільністю дій (діяльнісний вимір згуртованості), соціокультурних основ (духовний і ціннісний виміри згуртованості) в умовах нагальної

потреби, наявності спільних великих завдань, які потребують спільного вирішення.

Ключові передумови згуртованості такі: наявність спільного бачення майбутнього, розвиток довіри, функціонування інститутів громадянського суспільства, зменшення соціальної ізоляції.

Розглянуті форми згуртованості різняться за мірою включеності, сталістю і силою впливу на соціальні процеси, що дає змогу диференціювати їхній потенціал у подоланні кризових ситуацій. Найбільш адаптивною і перспективною є інтегративна форма згуртованості, яка поєднує емоційні, ціннісні та поведінкові чинники, забезпечуючи суспільству мобілізаційний ресурс і здатність до виживання та опору в умовах війни. Саме вона створює оптимальні умови для психологічної стійкості, соціальної підтримки і колективного відновлення після травматичних подій. Також соціальна згуртованість є системним чинником колективної суб'єктності, що визначає здатність суспільства протистояти викликам війни й формувати підґрунтя для відбудови і розвитку в повоєнний період.

5.2. Ціннісно-орієнтаційні площини соціальної згуртованості суспільства

Проблема визначення системи цінностей, здатних забезпечувати соціальну згуртованість, увиразнює низку методологічних обмежень. Передусім це пов'язано з феноменом ціннісної амбівалентності, характерної для сучасних транзитивних суспільств. У таких умовах ціннісна сфера не є цілісною, а радше репрезентує сукупність суперечливих, іноді діаметрально протилежних орієнтацій, що одночасно співіснують у межах одного соціокультурного простору. Ця амбівалентність зумовлює як можливість інтеграції на ґрунті спільних смислів, так і ризики ціннісних розмежувань між різними групами населення. Як ми вже зазначали в попередньому параграфі, не менш суттєвою є невизначеність самого поняття «спільні цінності». Адже навіть коли люди поділяють схожі цінності, ступінь суб'єктивної значущості останніх може істотно різнитися. Тому спільність на рівні назв не гарантує спільності на рівні смислів і поведінкових практик.

На особливу увагу заслуговує подвійна природа соціальної згуртованості: вона може формуватися як у межах позитивної інтеграції (об'єднання заради спільного блага), так і через захисні прояви (об'єднання проти когось чи чогось). У першому випадку йдеться про позитивну згуртованість, що базується на альтруїзмі, солідарності та взаємній підтримці; у другому – про згуртованість зі «знаком мінус», коли єдність утворюється через протиставлення, виключення чи агресію щодо «інших». Залежно від того, який тип згуртованості домінує, набір домінантних цінностей може істотно відрізнятися.

У цьому контексті доцільно розрізняти цінності, що гуртують, і цінності, що роз'єднують. Перші – це ті, що сприяють узгодженню колективних цілей і підтримують довіру, взаємну повагу та почуття спільності (цінності гідності, справедливості, свободи, солідарності, взаємної підтримки). Натомість до других належать такі, що можуть створювати психологічні бар'єри між людьми, стимулювати конкуренцію, соціальне домінування чи виключення (цінності влади, виключності, матеріальної переваги).

Тому постає потреба не лише проголошувати наявність «спільних цінностей», а й конкретизувати їхній зміст і соціальну спрямованість. Адже цінність, яка на рівні суспільства може сприяти єдності, на рівні окремої групи здатна перетворюватися на чинник розмежування. Отже, цінності не є сталими інтеграторами соціальної реальності. Вони мають діалектично змінну природу, що відображає водночас і потенціал єднання, і ризик роз'єднання. У воєнних умовах ця подвійність проявляється особливо гостро: саме через цінності суспільство визначає, що є основою його солідарності, а що – джерелом відчуження. Тому дослідження ціннісних основ згуртованості перебуває у фокусі постійної уваги науковців різних галузей знань, адже саме ціннісні орієнтири, що формуються в цей період, стають основою воєнної і повоєнної консолідації, тобто закладають фундамент для відновлення суспільства.

У структурі ціннісно-орієнтаційного поля ми виокремили кілька ключових площин, які забезпечують різні аспекти соціальної єдності: політико-громадянську, сімейно-родинну, етико-релігійну, культурно-ціннісну і соціально-гуманістичну. Саме таке їх визначення зумовлено системним підходом до аналізу соціальної згуртованості як багатовимірного феномену, що інтегрує різні рівні суспільного буття – від індивідуального до колективного. Це структурування ґрунтується на положеннях аксіологічної, соціокультурної і психологічної теорій цінностей (М. Рокича, Ш. Шварца, Т. Парсонса, О. Донченко), які розглядають ціннісні орієнтації як стрижневий механізм регуляції поведінки, соціальної ідентичності та взаємодії, що визначає глибину і стійкість суспільної інтеграції (Schwartz, 2001).

Політико-громадянська площина охоплює цінності, пов'язані з громадянською активністю, політичною відповідальністю, довірою до інституцій та визнанням легітимності суспільного ладу. Її основу становлять принципи демократії, правової держави, свободи, справедливості та солідарності. Згуртованість на основі політико-громадянських цінностей виявляється в готовності громадян брати участь у суспільно важливих процесах, підтримувати соціальний порядок та діяти в межах правових і моральних норм. Вона сприяє формуванню громадянського суспільства як простору взаємної відповідальності та співучасті, де особисті інтереси узгоджуються зі спільним добробутом. Порушення цінностей цієї площини (корупція, політичний цинізм, відчуження від влади) призводить до фрагментації соціуму та зниження довіри між громадянами і державними інститутами.

Цінності, що характеризують *сімейно-родинну площину*, є одними з базових для єднання, оскільки вони формують первинний досвід взаємодії, підтримки та емоційної близькості. У цій площині соціальна інтеграція забезпечується через такі цінності, як любов, взаємоповага, відповідальність, турбота, вірність традиціям і підтримка поколінь. Сім'я постає як мікромодель суспільної згуртованості, де виробляються патерни довіри, співпраці, взаємодопомоги. В умовах соціальної нестабільності чи воєнних конфліктів саме родинні зв'язки стають опорою психологічної стійкості й соціального відновлення. Слабкість зв'язків у межах цієї площини (руйнування сімейних зв'язків, знецінення батьківства і родинної підтримки) веде до ослаблення соціального капіталу на макрорівні.

Етико-релігійна площина відображає морально-ціннісні орієнтири, що визначають зміст добра, гідності, совісті, милосердя і духовності. Вона становить моральний каркас згуртованості, забезпечуючи єдність у ціннісних судженнях і нормах поведінки. Релігійні традиції, незалежно від конфесійної належності, часто формують етичну основу суспільної солідарності, спільного переживання вищого сенсу буття. Етична згуртованість проявляється в здатності членів суспільства співчувати, дотримуватися моральних принципів навіть за кризових обставин, що особливо важливо в умовах війни чи соціальної напруженості. Деградація у сфері етико-релігійних цінностей призводить до морального релятивізму, зростання індивідуалізму і втрати духовних орієнтирів.

Культурно-ціннісна площина охоплює систему символів, традицій, звичаїв, мовних і культурних кодів, які забезпечують почуття належності до однієї культурної спільноти. Вона підтримує колективну ідентичність, історичну пам'ять і культурну спадковість. Згуртованість на основі культурних цінностей є чинником міжпоколінної наступності, сприяє відтворенню національної ідеї та забезпечує психологічну стійкість суспільства. Втрата культурних орієнтирів або нав'язування чужих моделей веде до символічного розпаду соціальної єдності.

Соціально-гуманістична площина визначається цінностями людяності, гідності, взаємопідтримки і соціальної справедливості. Вона об'єднує суспільство навколо спільного розуміння цінності людського життя, рівності можливостей і поваги до іншого. Згуртованість на основі соціально-гуманістичних цінностей проявляється у високому рівні емпатії, готовності до участі в добровольчих об'єднаннях – особливо в кризових контекстах. Саме ці цінності допомагають суспільству долати травматичні події, відновлювати соціальну єдність й утверджувати гуманістичну основу державності.

Особливості *ціннісно-орієнтаційних площин* можна розглядати через зв'язок їхніх змістових характеристик. Реконструкція варіативності наповненості здійснювалася через узагальнення змісту ціннісного виміру в межах площини та виокремлення релевантних ключових цінностей (методом ранжування).

Для *політико-громадянської площини* найвищими в рейтингу виявилися такі цінності:

1. Патріотизм – любов до Батьківщини, готовність її захищати.
2. Право націй на самовизначення – основа свободи народу.
3. Відповідальність – відчуття обов'язку перед спільнотою.
4. Обов'язок – служіння державі, народу, колективу.
5. Правосуддя, верховенство закону – довіра до справедливості держави.
6. Парламентаризм, демократія, права людини – віра в справедливий суспільний лад.
7. Готовність допомогти – солідарна участь, волонтерство.

Цінності, що виявилися основними для зазначеної ціннісно-орієнтаційної площини

- стосуються підтримки функціонування держави і суспільного порядку навіть у надзвичайних ситуаціях;
- визначають соціально-політичну згуртованість, відданість спільній справі та національній ідеї.

В умовах війни політико-громадянська площина згуртованості активізується як «площина мобілізаційних цінностей». Основними стають: патріотизм, громадянська відповідальність, віра в легітимність держави, довіра до військових і політичних інституцій, усвідомлення особистої участі в спільному спротиві. Ці цінності забезпечують символічну єдність громадян і держави, де політична ідентичність трансформується в екзистенційну: «Ми – це ті, хто бореться за свободу». Політико-громадянську площину характеризують цінності, покликані забезпечувати підтримку стабільності інституцій і легітимність держави; функціонально вони забезпечують нормативно-правову інтеграцію в структурі соціальної згуртованості.

Ключовими для цієї ціннісно-орієнтаційної площини є такі ціннісні орієнтири: «Громадянська участь: участь у виборах, волонтерських рухах, громадських ініціативах» (Σ = 211,00), «Політична мобілізація: здатність групи спільно обстоювати свої права та інтереси» (Σ = 212,00), «Довіра до інституцій: рівень соціальної довіри до державних і громадських організацій, що впливає на колективні дії» (Σ = 210,00).

Згуртованість на основі політико-громадянських цінностей виявляється у волонтерстві, участі в оборонних заходах, підтримці армії, консолідації навколо національних лідерів і спільних стратегічних цілей. Ця площина спирається на цінність державності як запоруку колективної безпеки, а руйнування політичної довіри в умовах війни сприймається як загроза не лише для інституцій, а й для морального духу нації.

Для *сімейно-родинної площини* найвищими в рейтингу виявилися такі цінності:

1. Збереження родини, підтримка близьких.
2. Любов – духовна і фізична близькість, емпатія.
3. Щасливе сімейне життя – відчуття дому, стабільності.
4. Вірність – сталість почуттів, лояльність у стосунках.

5. Довіра – психологічний «цемент» соціальної єдності.
6. Милосердя, емпатія, альтруїзм – взаємопідтримка, співпереживання.

Цінності, що стали основними для цієї ціннісно-орієнтаційної площини:

– стають джерелом моральної сили і психологічної стійкості;
– є психологічним ядром довіри, любові, підтримки, яке стабілізує особистість у стресі.

Під час війни сім'я і родина стають головними осередками емоційної підтримки, турботи та спільного виживання. Цінності любові, вірності, батьківської відповідальності, єдності поколінь набувають нової соціальної ваги – вони стають психологічним тилом суспільства. Згуртованість на основі сімейно-родинних цінностей проявляється в готовності берегти життя близьких, допомагати тим, хто втратив свій дім, підтримувати військових, опікуватися дітьми і літніми людьми. Цінність родини перетворюється на цінність життя як таку, стаючи моральним інструментом спротиву руйнуванню. У контексті війни родина також виконує функцію передавання смислів і пам'яті роду, закріплюючи у свідомості нових поколінь досвід стійкості, жертовності і любові до Батьківщини й одне до одного.

Спільними для цієї ціннісно-орієнтаційної площини є такі ціннісні орієнтири: «Емоційна підтримка: здатність родини забезпечувати психологічний комфорт і допомогу в кризових ситуаціях, турбота про рідних» (Σ = 240,00), «Соціальна інтеграція: міцність внутрішньородинних зв'язків, обмін ресурсами та спільне вирішення проблем» (Σ = 229,00), «Відповідальність і рольова усталеність: дотримання сімейних традицій і ролей, що сприяє передбачуваності та безпеці» (Σ = 216,00).

Сімейно-родинна площина має виразний психологічний вимір. Любов, вірність, довіра, емпатія, турбота про рідних – це ті мікроцінності, що створюють емоційне тло соціальної єдності. Родина стає психологічним осередком, де формується готовність підтримувати інших і не втрачати людяності.

Для *етико-релігійної площини* найвищими у рейтингу стали такі цінності:

1. Чесність, щирість – довіра як етична норма.
2. Справедливість – рівновага між правами та обов'язками.
3. Мужність, тверда воля, сміливість – моральна хоробрість.
4. Смиренність, терпимість – здатність приймати інших, не втрачати людяності.
5. Духовність – орієнтація на вищі моральні ідеали.
6. Жертовність – готовність віддати себе заради інших.

Цінності, що виявилися основними для цієї ціннісно-орієнтаційної площини, стосуються:

– морального складника, який підтримує згуртованість і гідність у війні;
– формування своєрідного морального кодексу нації, що визначає поведінку в умовах небезпеки.

В умовах війни етико-релігійна площина набуває особливої глибини. Цінності віри, добра, справедливості, гідності, прощення й милосердя стають

духовними ресурсами стійкості. Релігійні й моральні норми допомагають осмислити трагедію війни не лише як втрату, а як моральне випробування і шлях жертовності. Психологічно ця площина забезпечує внутрішню стійкість особистості, формує довіру до вищого сенсу, підтримує надію. На колективному рівні вона консолідує спільноту через спільну молитву, гуманітарні ініціативи, обряди, волонтерське служіння. Отже, етико-релігійна згуртованість у воєнний час постає як єдність на основі духовного співпереживання і морального співвіднесення власних дій з ідеалами добра і людяності.

Спільними для цієї ціннісно-орієнтаційної площини є такі ціннісні орієнтири: «Система цінностей і норм: спільне розуміння добра, справедливості, обов'язку перед іншими» (Σ = 491,00), «Духовна підтримка: віра і релігійні практики, що зміцнюють психологічну стійкість і відчуття єдності» (Σ = 509,00), «Колективна солідарність: спільні ритуали, церемонії та моральні принципи, що сприяють соціальній інтеграції» (Σ =520,00).

Етико-релігійна площина постає як моральний регулятор згуртованості, фокусуючи увагу на чесності, мужності, справедливості, жертовності, духовності. Її роль полягає в нормативній стабілізації поведінки, у запобіганні моральній дезінтеграції суспільства під тиском війни. В умовах соціальної кризи етико-релігійна єдність проявляється як моральна і духовна опора, що допомагає групам зберігати цілісність і підтримувати одне одного в складні часи.

Для *культурно-ціннісної площини* найвищими в рейтингу виявилися такі цінності:

1. Мова.
2. Традиції.
3. Збереження історична пам'яті.
4. Мистецтво і культурна спадщина.
5. Повага до національних героїв.
6. Власна історія, окремі історичні події та постаті.

Цінності, що виявилися основними для зазначеної ціннісно-орієнтаційної площини, стосуються:

- визначення культурно-ціннісних орієнтирів як механізму самоідентифікації й символічного опору;
- набуття цінностями цієї групи статусу «морального фронту», де кожен елемент культури стає «знаком» національної гідності.

Культурно-ціннісна площина згуртованості формує відчуття спільної історії та долі, підтримує колективну самоповагу, слугує психологічним бар'єром проти дезінформації і ворожої пропаганди. Пошана до культури й пам'яті перетворюється на форму символічного спротиву – збереження мови, традицій, імен героїв стає актом соціальної солідарності. У центрі цієї площини лежать цінності культурної ідентичності, традицій, історичної пам'яті та символічної спадщини. Вони формують основу смислової спільності, яка об'єднує індивідів у межах національної культури. Культурно-ціннісна єдність

ґрунтується на спільному розумінні минулого, визнанні культурних кодів, мови, звичаїв і морально-етичних норм. Ціннісний компонент проявляється, зокрема, і в готовності до міжкультурного діалогу без втрати власної ідентичності. У сучасних умовах війни цей компонент набуває особливого значення як інструмент опору культурній асиміляції, підтримання моральної стійкості та самоусвідомлення належності до українського світу цінностей. Цінності культурної ідентичності, традицій та історичної пам'яті стають фундаментом національної згуртованості. Вони підтримують відчуття спільності, зміцнюють моральний дух і слугують опорою в протистоянні зовнішній агресії.

Спільними для цієї ціннісно-орієнтаційної площини є такі ціннісні орієнтири: «Консолідація через культурні практики і ритуали, що зміцнюють спільноту» (Σ = 696,00), «Збереження мови, культури, традицій і символів нації як форми опору» (Σ = 799,00), «Пошана до історичної пам'яті і героїчних прикладів минулого, що надихає на солідарність» (Σ = 814,00).

Ця площина стає ключовою для збереження культурної ідентичності та національної самосвідомості під час кризи. У післявоєнний період саме культурно-ціннісна площина відіграє ключову роль у реконструкції ідентичності та відновленні ціннісної єдності нації.

Для *соціально-гуманістичної площини* найвищі позиції в рейтингу посіли такі цінності:

1. Співробітництво – колективна взаємодія задля спільної мети.
2. Соціальна справедливість, партнерство – солідарна підтримка всіх верств.
3. Толерантність, мультикультуралізм – прийняття різноманіття в межах єдності.
4. Громадське (соціальне) служіння, повага колективу – відчуття соціальної потрібності.
5. Освіта, пізнання, розвиток, культура – духовне зростання нації.
6. Збереження природи і мистецтва – естетичний ресурс психологічного відновлення.

Цінності, що виявилися основними для зазначеної ціннісно-орієнтаційної площини, стосуються:

- утвердження гуманізму, солідарності і суспільної активності, збереження культури;
- підтримання гуманітарного виміру суспільства – людяності, культури, освіти.

Соціально-гуманістична площина відображає гуманітарний потенціал суспільства – освіту, культуру, толерантність, соціальну справедливість, співпрацю. Вона зберігає культурну сталість нації навіть у ситуації неможливості нормального соціального функціонування. Згуртованість на основі соціально-гуманістичних цінностей є основою гуманістичного прояву народу, де спільнота вибудовується не лише через спільну боротьбу, а й через спільну турботу. Саме гуманістичні цінності – гідність, рівність, милосердя,

емпатія, добровільність – забезпечують горизонтальну єдність суспільства, яка часто виявляється сильнішою за формальні інституційні зв'язки. Цінності в межах цієї площини проявляються в численних волонтерських рухах, підтриманні поранених, захисті цивільних, прийманні вимушених переселенців, наданні психологічної допомоги. Такі дії мають не лише практичний, а й морально-ціннісний ефект – вони підтверджують, що людяність зберігається навіть у найекстремальніших умовах.

Спільними для цієї ціннісно-орієнтаційної площини є такі ціннісні орієнтири: «Готовність до взаємодопомоги, волонтерства, підтримання постраждалих» (Σ = 340,00), «Орієнтація на спільне благо, безпеку та відновлення соціальної стабільності» (Σ = 329,00), «Цінність людського життя та гідності як критерій поведінки» (Σ = 316,00).

У контексті війни соціально-гуманістичний вимір розкриває потенціал етики турботи і солідарності, що перетворює особистісні цінності на практики взаємної підтримки й духовного взаємозміцнення. У воєнний час ця площина є етичною опорою суспільства, де гуманістичні цінності проявляються в конкретних діях солідарності та взаємної підтримки. Вона забезпечує горизонтальні соціальні зв'язки, які допомагають виживати і відновлювати суспільство в умовах небезпеки і втрат

Розглянувши детально кожну із площин, ми відтак узагальнили отримані результати (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Змістове наповнення ціннісного виміру згуртованості українського суспільства

№з/п	Ціннісно-орієнтаційні площини	Ключові цінності	Психологічна функція у структурі згуртованості
1.	Політико-громадянська	Патріотизм, відповідальність, довіра	Мобілізація, легітимація спільного спротиву
2.	Сімейно-родинна	Любов, турбота, відповідальність	Емоційна підтримка, збереження життя
3.	Етико-релігійна	Віра, гідність, милосердя	Духовна опора, моральна стійкість
4.	Культурно-ціннісна	Мова, пам'ять, традиція	Символічна єдність, самоідентифікація
5.	Соціально-гуманістична	Людяність, солідарність, емпатія	Взаємодопомога, підтримка, психологічна стійкість

Дві окремі групи утворили цінності, які не увійшли до розглянутих ціннісно-орієнтаційних площин, але є важливими як з погляду формування внутрішньої основи моральної єдності спільноти під час війни, так і для підтримання особистісної ефективності, дисциплінованості, самоконтролю в кризовій ситуації. Ми умовно віднесли їх до:

– *фундаментальних цінностей* (життя – базова цінність виживання; безпека – фізичний і психологічний захист особистості й держави; гідність – усвідомлення власної вартості, честі, непорушності прав людини; віра –

духовна опора, джерело смислу в екзистенційних випробуваннях; надія – психологічний ресурс подолання страху й втрат; здоров'я – фізичне і психічне благополуччя, необхідне для дії), які забезпечують виживання, моральну стійкість і духовну єдність нації (формують внутрішню опору особистості, що допомагає долати страх, втрати і невизначеність);

– *особистісно-інструментальних (індивідуальних) цінностей* (самоконтроль, дисциплінованість, старанність; раціоналізм, розважливість, життєва мудрість; активність, ініціативність, продуктивність; упевненість у собі, незалежність; акуратність, порядок, вихованість; комфорт, розваги (найменш значущі у воєнний період), які забезпечують операційну ефективність соціальної поведінки, сприяють адаптивності індивідів до воєнних викликів і психологічній стійкості.

В умовах війни ієрархія цінностей стискається до ядра «життя – гідність – Батьківщина – віра», тоді як особистісно-інструментальні (індивідуальні) орієнтації (комфорт, розваги, зовнішній вигляд) відходять на периферію. Така система є динамічною: у повоєнний період баланс повертається до гуманістично-розвивальної площини. Отже, можна констатувати, що в умовах війни ціннісна система набуває пірамідальної структури, у центрі якої перебувають фундаментальні потреби («життя – гідність – свобода – Батьківщина»). Таке ціннісне згущення забезпечує концентрацію колективної енергії на збереженні життя, державності, культури, а також сприяє формуванню спільної національної ідентичності. Поступово, у процесі тривалої війни (як це відбувається в Україні), у суспільній свідомості закріплюється нова ієрархія моральних пріоритетів, де домінують гуманістичні, духовно-громадянські та соціально відповідальні орієнтації. Цінності жертовності, солідарності, віри та надії стають системотвірними для відновлення соціальної довіри та інтеграції після війни. Саме тому ціннісно-орієнтаційні площини згуртованості можна розглядати як психологічний механізм самоорганізації нації, що визначає її здатність до спротиву, відновлення та духовного зростання в умовах екзистенційної кризи. Ціннісно-орієнтаційні площини функціонують у взаємодії, формуючи багаторівневу систему соціально-психологічної єдності. Їх ієрархічне співвідношення відображає адаптивну динаміку суспільства в кризових умовах: від екзистенційної безпеки – до соціально-гуманістичних і культурних пріоритетів. Така структура є не лише основою виживання, а й потенціалом відновлення духовного й морального порядку в мирний час.

З огляду на результати дослідження можемо зробити висновок, що система ціннісних орієнтацій виражає змістове ставлення людини до соціальної дійсності і в такий спосіб визначає мотивацію її поведінки та істотно впливає на всі сторони її діяльності. Це складний соціально-психологічний феномен, що характеризує спрямованість і зміст активності людини, визначає її загальний підхід до світу, до себе, надаючи сенс і напрям особистим позиціям, поведінці, вчинкам.

Спробуймо відтак представити ціннісну систему, що згуртовує суспільство в умовах війни, у модусі часу: минуле, теперішнє, майбутнє (за

результатами дослідження змістової варіативності ціннісного наповнення виокремлених площин – політико-громадянської, сімейно-родинної, етико-релігійної, культурно-ціннісної, соціально-гуманістичної).

1. *Спрямованість на минуле*: цінності традиції, пам'яті та спадковості – характеризується підвищеним почуттям історичної відповідальності та ідентифікації з національною спільнотою. Система цінностей ґрунтується на збереженні, відтворенні й розвитку моральних і культурних взірців попередніх поколінь. Психологічно це виявляється у високому рівні стабільності, лояльності, моральної консервативності й потребі в смисловій наповненості життя. Ключові цінності: гідність, вірність, патріотизм, пам'ять, обов'язок, справедливість, традиції, релігійність, жертовність. Характерними рисами ціннісної орієнтації є: домінування колективістських мотивів; прагнення до моральної чистоти й духовної спадкоємності; висока значущість символів національної історії; емоційна стійкість, заснована на відчутті належності до історії; схильність до ідеалізації минулого як еталона морального порядку. Психологічна функція полягає в підтриманні внутрішньої ідентичності через пам'ять і традицію, протидії відчуттю втрати сенсу у воєнних умовах.

2. *Спрямованість на теперішнє*: цінності дії, солідарності та виживання – зумовлює активізацію прагматичних, діяльнісних і комунікативних цінностей. Це сприяє тяжінню до конкретних дій, взаємодії, підтримання близьких людей і спільного подолання труднощів. У воєнному контексті така спрямованість сприяє мобілізації, адаптації та колективній згуртованості. Ключові цінності: життя, безпека, відповідальність, співпраця, довіра, солідарність, допомога, справедливість, мужність, віра. Характерні риси ціннісної орієнтації: перевага короткострокових, конкретних цілей над віддаленими ідеалами; висока соціальна активність, ініціативність, прагнення до взаємопідтримки; схильність до морального вибору «тут і тепер»; емоційна відкритість, емпатійність, прагнення до єдності; готовність до самопожертви заради спільного добробуту. Психологічна функція виражається в забезпеченні динамічної адаптації особистості до кризової реальності, підтриманні соціальної єдності та внутрішньої сили спільноти.

3. *Спрямованість на майбутнє*: цінності розвитку, відновлення та пошуку нового сенсу – відображає високий рівень рефлексії, ідеалістичної спрямованості та моральної зрілості. Це дає змогу мислити перспективно, розглядати теперішнє як етап відновлення, а війну – як виклик, що стимулює духовний і соціальний розвиток. Сукупність цінностей відбиває зорієнтованість на інновації, освіту, справедливий мир і гуманістичне майбутнє суспільства. Ключові цінності: мир, освіта, культура, духовність, творчість, мудрість, справедливість, надія, гуманізм, соціальний прогрес. Характерні риси ціннісної орієнтації: стратегічне бачення, прагнення до трансформації суспільства; толерантність, відкритість до нового, висока соціальна відповідальність; духовно-моральна рефлексія, прагнення до морального оновлення; спрямованість на відбудову, інтеграцію та відновлення справедливості; відчуття сенсу й морального обов'язку перед майбутніми поколіннями.

Психологічна функція виражається в підтриманні смислової перспективи життя, формуванні мотивації до відродження й самореалізації після травматичних подій (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Характеристики ціннісних орієнтацій особистості залежно від часової спрямованості в умовах війни

№ з/п	Показники	Спрямованість на минуле	Спрямованість на теперішнє	Спрямованість на майбутнє
1.	Провідний смисловий фокус	Збереження історичної пам'яті, традицій і національної ідентичності	Дія, виживання, солідарність, взаємопідтримка	Відновлення, розвиток, духовна еволюція
2.	Психологічна домінанта	Моральна стабільність, вірність, історична наступність	Адаптивність, згуртованість, емпатійна взаємодія	Проєктність мислення, рефлексивність, гуманістична надія
3.	Ключові цінності	Гідність, патріотизм, пам'ять, традиції, жертовність, вірність	Життя, безпека, справедливість, відповідальність, співробітництво, мужність	Мир, освіта, духовність, творчість, культура, справедливість, гуманізм
4.	Тип моральної налаштованості	Консервативно-традиційна, етична, колективістська	Соціально-гуманістична, діяльнісна, альтруїстична	Рефлексивно-гуманістична, прогностична, креативна
5.	Поведінкові прояви	Вірність ідеалам, відданість традиції, збереження моральних норм	Активна участь у спільній дії, допомога, самоорганізація, співчуття	Ініціативність, планування, креативність, орієнтація на відбудову
6.	Емоційне тло	Спокій, гідність, ностальгія, впевненість у правоті	Емпатія, рішучість, почуття єдності, мобілізаційна налаштованість	Оптимізм, віра, натхнення, моральна піднесеність
7.	Психологічна функція	Підтримання внутрішньої ідентичності через історичну пам'ять	Забезпечення соціальної стійкості і єдності в кризових умовах	Формування смислової перспективи, спрямованість на відновлення
8.	Ризики деформації	Ідеалізація минулого, закритість до нового	Виснаження, втрата стратегічного бачення	Надмірний ідеалізм, відрив від реалій сьогодення
9.	Ресурсний потенціал	Моральна опора, колективна підтримка	Психологічна стійкість, згуртованість, підтримання громади	Рефлексивна глибина, цілепокладання, духовне оновлення

Тож *модус минулого* в структурі ціннісної системи суспільства постає як психологічний і культурний фундамент ідентичності. У воєнних умовах він активізує архетипи боротьби, гідності, самопожертви, героїзму, закріплені в колективній пам'яті народу. Цінності минулого виконують ретроспективно-консолідувальну функцію – вони відтворюють історичний досвід спільноти як джерело моральної сили. Цей модус охоплює такі базові конструкти: пам'ять про предків, спільність історичної долі та культурної традиції; гідність як непорушну категорію історичної спадщини; патріотизм і вірність як моральний обов'язок перед минулими поколіннями; жертовність, що сприймається не як втрати, а як сенсопороджувальна дія.

Отже, *минуле* в умовах війни стає моральним орієнтиром і символічним ресурсом виживання, який відновлює спільні смисли та підсилює почуття національної єдності.

Водночас *модус теперішнього* – це модус мобілізаційного існування, у якому цінності проходять перевірку реальністю. У центрі тут цінності виживання, співдії та довіри, які стають основою соціальної згуртованості. В умовах війни суспільство переживає інтенсивну переоцінку пріоритетів: матеріальні і гедоністичні орієнтації поступаються місцем етико-гуманістичним і соціально-громадянським цінностям. До них належать: життя як найвища цінність; свобода, справедливість, відповідальність як моральні орієнтири дії; солідарність, довіра, співпраця – як механізми взаємопідтримки; віра, надія, любов – як психологічні ресурси стійкості. Теперішній модус демонструє інтеграцію індивідуальних і колективних сенсів, де особистісне «Я» розчиняється в спільному «Ми». Саме в цьому полягає парадокс воєнного часу: попри руйнування війна актуалізує найвищі форми гуманності.

У модусі майбутнього життя постає як простір проєктування нової системи цінностей, у якій відбувається синтез досвіду виживання і прагнення до відродження. У цьому модусі суспільство поступово переходить від захисної до творчої і рефлексивної стадії розвитку, що виявляється у формуванні таких ціннісних орієнтирів: мир, справедливість, верховенство права як гарантії безпеки; освіта, культура, інноваційність як шляхи розвитку й модернізації; гуманізм, толерантність, глобальна солідарність як ознаки духовного прогресу; духовність, мудрість, довіра до майбутнього як екзистенційна основа відновлення. Майбутнє в ціннісній системі – це не лише результат, а й моральна мета, що спрямовує суспільство на конструктивне перетворення після травматичного досвіду війни. Тобто воно слугує модусом надії, який поєднує прагматичні ідеали відбудови з духовним оновленням.

Можемо зробити *висновок*, що три часові модуси – минуле, теперішнє і майбутнє – формують динамічну вісь ціннісної системи, на якій ґрунтується психологічна й соціальна згуртованість суспільства в умовах війни. Разом вони створюють трансцендентну послідовність духовного розвитку, що допомагає суспільству не лише вистояти, а й відновитися після кризових умов. Так само часова спрямованість особистості в умовах війни стає смисловим каркасом її ціннісної системи. Вона зумовлює відмінності в структурі її ціннісних

орієнтацій, що у воєнних умовах набуває особливого інтегративного значення. Спрямованість на минуле забезпечує глибинну ідентичність і моральну стабільність, спрямованість на теперішнє підтримує соціальну згуртованість і мобілізаційну дієздатність, а спрямованість на майбутнє формує перспективи відновлення й духовної еволюції. Ці три часові виміри створюють цілісну структуру ціннісного досвіду, у межах якої не лише підтримується життєдіяльність спільноти, а й відбувається перетворення духовної єдності на реальні соціальні дії. У наступному параграфі розкриємо це більш детально, розглянувши волонтерство як ціннісний вияв спільної дії та соціальної згуртованості.

5.3. Волонтерство як ціннісний вияв спільної дії та соціальної згуртованості

У сучасних умовах проблематика волонтерства в українському науковому дискурсі набуває особливої актуальності і має потенціал перетворитися на одну з провідних дослідницьких тем. Потужним каталізатором цього процесу стала збройна агресія росії проти України і, в подальшому, потреба в повоєнному відновленні. Зміни, які відбуваються нині в державі, актуалізували тему пошуків оптимальної форми організації громадянського суспільства. Ідеться про механізми, здатні об'єднати людей, групи і спільноти, зокрема і як громадян, незалежно від індивідуальних відмінностей (регіональних, соціально-психологічних і соціокультурних). Волонтерська діяльність, саме на горизонтальному рівні, може без втрати індивідуальних відмінностей забезпечити таку координацію і співпрацю заради реалізації важливих цілей суспільства. Ще одним позитивним аспектом волонтерства є посилення ролі громад, що забезпечує єдність через зміцнення соціальних відносин, позитивний емоційний зв'язок їхніх членів зі спільнотою і державою, спрямування зусиль на спільний добробут, що стає міцним підґрунтям для формування соціальної згуртованості. Отже, описуючи трансформаційні механізми організації добровольчої діяльності в українському суспільстві, слід загострити увагу на індивідуальній поведінковій суб'єктності, яка стала чинником колективної співпраці.

Також проблематика волонтерської активності в умовах війни набуває особливої актуальності в контексті пошуку чинників, здатних забезпечити стійкість та єдність українського суспільства. Аналіз сучасних наукових публікацій дає змогу виокремити кілька концептуальних напрямів – психологічний, соціально-комунікативний, інституційний та культурно-ціннісний, у межах яких дослідники розглядають потенціал волонтерства.

Зокрема, Я. Мартинюк (2024) визначає волонтерство як інструмент впливу на всі горизонтальні й вертикальні аспекти суспільства, підкреслюючи його роль у формуванні ідентичності, моральних і духовних цінностей, емоційної стійкості та мобілізації громад, тобто функціональний вимір

волонтерства. Тож волонтерську активність дослідник розглядає як універсальний чинник, що формує як горизонтальні, так і вертикальні зв'язки в суспільстві. Важливим є акцент на інтегративному потенціалі волонтерства, здатному поєднувати індивідуальні дії з колективними смислами.

Натомість Л. Головко (2024) наголошує на ролі неформальних суб'єктів з потужним соціальним капіталом у процесах зміцнення спроможності громад. Особливу увагу він приділяє залученню молоді, що водночас слугує механізмом їхньої соціальної інтеграції. Це свідчить про двобічний ефект: волонтерство розвиває спільноту, а спільнота так само створює умови для подальшої активності.

У працях О. Бойчак (2022) обстоюється думка, що волонтерство може змінювати типи громадянської культури – від «обов'язкового» до «залученого» громадянства. У цьому контексті воно сприяє вибудовуванню нових форм соціальної участі та розвитку політичної автономії і комунікативних практик. Отже, волонтерська діяльність є не лише реакцією на кризу, а й чинником трансформації соціальних норм та цінностей, що дає підстави говорити про культурно-ціннісні основи такого виду діяльності.

Н. Кривоконь (2015) пропонує розглядати волонтерство як ресурс розвитку життєстійкості, що допомагає індивідам долати кризові обставини, підвищує рівень активності та спрямованість на життєві смисли – виокремлюється психологічний аспект через категорії життєстійкості і благополуччя. Дослідження О. Дьяконенко і Т. Нечитайло (2024) підтверджують важливість громадських об'єднань як структур, що забезпечують стійкий потенціал самоорганізації та адаптивності в умовах війни.

Міжнародні студії дають змогу порівняти досвід волонтерства в різних кризових контекстах (пандемія, війна, стихійні лиха). Їхні результати свідчать, що мотивація, готовність діяти істотно варіюють залежно від типу кризи, а також потребують врахування культурного контексту й рівня підтримки з боку інституцій (на перший план виходить контекстуальна варіативність). Дослідники показують, що різні типи криз зумовлюють різні форми мобілізації суспільства і підкреслюють трансформаційний потенціал волонтерства (Ganoe & Roslida, 2023; Karhina, 2017; Kulik, 2022).

Важливими, для ширшого розуміння проблематики є й дослідження, у яких обґрунтовано двобічний характер зв'язку між соціальною згуртованістю і волонтерством: активність громадян зміцнює довіру і солідарність, а згуртованість так само підсилює мотивацію до волонтерства (Davies, Abrams, & Horsham, 2024). Це дає підстави говорити про циклічну природу взаємодії.

Українські дослідники О. Злобіна, Л. Бевзенко, О. Панькова запропонували своє бачення узагальнених підходів до пояснення природи досліджуваного поняття. Вони визначили багаторівневу теоретичну рамку розгляду волонтерства, а саме діяльнісний, системний, інституціональний і спільнотний підходи (Злобіна, 2006; Панькова, 2022; Соціально-психологічні чинники…, 2016). Так, О. Злобіна у своїх роботах виокремлює чотири

теоретичних контури, у межах яких вважає за доцільне розглядати концепт волонтерства: «У науковій літературі, зокрема в рамках соціологічного дискурсу, найчастіше даються визначення волонтерства з позиції системного й діяльнісного підходів. Ми пропонуємо доповнити й розширити концептуалізацію поняття з позиції інституціонального й спільнотного» (Соціально-психологічні чинники…, 2016, с. 111). Що ж до психологічного дискурсу волонтерства, то найбільш адекватним видається системно-самоорганізаційний підхід (хоча низка експертів і спостерігачів використовують термін «соціальна самоорганізація» для осмислення тих процесів, які відбуваються нині в Україні).

Отже, у цьому контексті про згуртованість можна вести мову у двох аспектах. З одного боку – це традиційний погляд на волонтерство як вияв солідарності щодо тих, кому волонтери допомагають. З іншого – маємо ще один цікавий ракурс: солідарність населення країни із самими волонтерами. Вона іде від тих, хто сам не є волонтером, але надає підтримку і допомогу волонтерам.

З огляду на наведену вище тезу можемо виокремити ті особливості проявів згуртованості, які спостерігаються в країні у зв'язку з наявністю потужного волонтерського руху, і тієї підтримки, яку надає йому населення (Соціально-психологічні чинники…, 2016):

1. Волонтерських рух в Україні, розпочавшись з підтримки й солідарності з військовими на початку бойових дій на сході країни, швидко нарощував власні «солідаристські» напрями, що охопили, зокрема, турботу про поранених, полонених, біженців і сім'ї загиблих тощо.

2. Волонтерський рух являє собою сукупність потужних самоорганізаційних утворень, де на кожному з рівнів можна виявити ядро і периферію широкого радіуса по всій країні і навіть за її межами. Тому можемо говорити про солідарність населення з волонтерами.

Тож що слугує підґрунтям для утворення і зміцнення тих чи тих солідаритетів?

По-перше, це можуть бути як гострі безпосередні емоційні реакції на конкретні події, так і триваліші емоційні стани й почуття, зокрема соціальні страхи, співпереживання тощо. Заснована на них громадська діяльність буде тимчасовою і фрагментарною та об'єднуватиме лише доти, допоки переживаються емоції та почуття.

По-друге, підґрунтям для утворення і зміцнення тих чи тих солідаритетів є гуртування однодумців, які керуються такими ж самими цінностями. У цьому разі об'єднання відбувається на підґрунті спільних поглядів, оцінок, переконань, принципів, які визначають певну позицію людини (Мартинюк, 2015). Це найсприятливіший простір, де можуть співіснувати навіть протилежності, а дискусії будуть розгортатися всередині згоди. Формується те, про що ми писали вище, – *конвенційний простір*.

Але й ця стадія солідаризації, на якій відбувається самоідентифікація суб'єкта щодо різноманітних солідаритетів, хоч і більш стійка, ніж ті форми

соціальної поведінки, що зумовлюються емоціями, почуттями, настроями, усе ж порівняно скороминуча (Клименко, 2007). Наявність символічного складника, що охоплює погляди, переконання, стереотипи, вірування, ідентифікації, норми і правила, є неодмінною умовою солідаризації та інтеграції сучасного суспільства, що однаково потребують легітимації і санкціонування певних суспільних відносин.

Отже, єднання суб'єктів перебуває в латентній фазі доти, поки не приводить до відповідних спільних дій агентів, причому подальша солідаризація неминуче веде до впорядкування (принаймні координації) сукупності практик, а відтак – до структурування (Гідденс, 1999). Це ми й бачимо на прикладі волонтерської діяльності: волонтерські ініціативи, засновані на спільних цілях і цінностях, утілених у дію, є більш життєздатними, ніж засновані на почуттях та емоціях.

Самоорганізаційні механізми, що вступають у дію, забезпечують формування певного рівня організованості, погодженості відповідних практик, що в перспективі сприяє легітимації та інституціоналізації. Тобто завдяки солідаризації утворюється нова соціальна дійсність, яка за своїми параметрами може не збігатися з вихідними уявленнями безпосередніх учасників її створення (як приклад: «коли вже війна скінчиться? Чому так довго?»). Але щоб цього не сталося, згуртованість не має залишатися феноменом свідомості чи віртуальної реальності – вона мусить утілитися в практичні дії, а її учасники – взяти на себе певні функціонально-рольові обов'язки й пов'язану з ними відповідальність (Соціально-психологічні чинники…, 2016).

Підсумовуючи викладене вище, зауважимо, що співвідношення раціонального і чуттєвого складників у ґенезі «згуртованості через дію» може бути різним, відрізнятися як щодо суб'єктивної значущості проблем або ситуацій, так і ставленням різних соціальних суб'єктів до однієї і тієї ж проблеми. Але треба пам'ятати: за будь-якої суб'єктивної конфігурації мотивів і спонукань згуртованість проявляється тільки в явному вигляді і лише за умови практичного втілення в певних діях (в окремому випадку – у готовності до таких дій, що само по собі спричиняє відповідні результати). Можливо, тут можна говорити про пасивну й активну форми згуртованості (Волонтерська діяльність…, 2022). Це лише один з механізмів єднання шляхом соціально-перетворювальної діяльності (у контексті нашої проблеми – це волонтерство). Крім того, висунуті припущення потребують емпіричної перевірки. Але безсумнівним є те, що український психологічний дискурс волонтерства і пов'язані з ним прояви соціальної згуртованості матимуть певні особливості і значно вирізнятимуться на тлі інших дискурсивних пропозицій з огляду на причини, які зумовили його актуалізацію.

На нашу думку, соціальну згуртованість не можна просто виміряти, адже вона охоплює низку окремих показників, які й утворюють її досить розгалужену структуру. Більшість дослідників поділяють думку, що соціальна згуртованість – це те, що тримає людей разом попри відмінності, і ключову роль тут відіграють внутрішні спонукання до дії (Панькова та ін., 2016). Ця теза

знову повертає нас до висловленого вище припущення, що волонтерство, як добровільне об'єднання на основі спільних цілей, є тим вікном можливостей для посилення соціальної згуртованості, яке дає змогу співіснувати навіть протилежностям, а дискусії розгортаються переважно всередині згоди.

Тож сучасні дослідження волонтерства як ціннісного вияву спільної дії та соціальної згуртованості демонструють значні теоретичні й емпіричні здобутки, проте залишається низка невирішених питань і прогалин у знаннях. Насамперед бракує чіткого розуміння того, як саме психологічні та соціальні механізми – спільні смисли, колективні наративи, символічні акти і повторювані взаємодії – трансформують індивідуальну волонтерську активність у колективну довіру та єдність. Недостатньо досліджено й структурні механізми, зокрема організаційні практики, локальне лідерство і мережі розподілу ресурсів, що дають змогу масштабувати локальну згуртованість на рівень регіонів і країни. Недостатньо уваги приділяється наразі також аналізу вікових, гендерних, соціально-економічних, етнічних та релігійних відмінностей у волонтерській мотивації та її наслідків для згуртованості. У полі інституційних та політичних аспектів невирішеною є проблема балансу між автономією волонтерських ініціатив і потребою їх координації з боку держави. Вагомими залишаються і методологічні прогалини. Серед них – брак узгоджених індикаторів для вимірювання соціальної згуртованості. Особливої уваги вимагає питання контекстуальних відмінностей. Адже відкритим залишається питання, як тип кризи (пандемія, війна) – її характер, тривалість і масштаб – змінює співвідношення між мобілізаційною спроможністю, адаптивністю і стійкістю тієї чи тієї спільноти. На деякі з цих питань ми спробуємо відповісти в нашому дослідженні.

Вивчення волонтерства як ціннісного вияву спільної дії та соціальної згуртованості перебуває на етапі активного пошуку відповідей на численні відкриті питання. Усунення згаданих прогалин потребує міждисциплінарних підходів, поєднання кількісних і якісних методів та врахування контекстуальних особливостей. Усе це актуалізує пошук й оформлення концептуального підґрунтя для вивчення потенціалу волонтерської активності як чинника згуртованості українського суспільства в умовах війни. Дослідження рівня стійкості, мобілізаційної сили та адаптивності різних типів волонтерства в надзвичайній ситуації, яку переживає наша країн, – одна із спроб такого пошуку.

Аналіз наукових праць засвідчує, що волонтерська діяльність у сучасних умовах війни набуває багатовимірного значення, тож дослідники розглядають її крізь призму низки чинників – соціальної згуртованості, життєстійкості, громадянської активності (Бибик & Савельчук, 2023; Горєлов & Корнієвський, 2015). Тому можна констатувати, що вітчизняний науковий дискурс волонтерства, а також пов'язані з ним практики соціальної згуртованості формують специфічний дослідницький контекст, який суттєво відрізняється від інших теоретичних підходів з огляду на масштабність і травматичність подій, що його актуалізували. Тож цілком обґрунтованою видається теза, що

соціальна згуртованість може конструюватися в площині різних ціннісних систем і діяльнісних вимірів, що дало змогу розкрити потенціал волонтерства в умовах війни і миру: як ефективної соціально перетворювальної діяльності; як практики само- і взаємодопомоги; як способу гуртування та реагування на виклики сьогодення.

Волонтерство як ефективна соціально-перетворювальна діяльність сприяє гуртуванню однодумців, об'єднаних спільними цінностями, переконаннями і принципами, які визначають соціальну позицію людини. Таке об'єднання створює конвенційний простір, у якому можливе співіснування різних, навіть протилежних, позицій. Символічний складник – система норм, правил, ідентифікацій і стереотипів – є неодмінною умовою інтеграції та солідаризації в умовах викликів. Єднання суб'єктів у цьому разі переходить у спільні дії, які зумовлюють координацію практик і їх подальше структурування. Волонтерські ініціативи, засновані на спільних цінностях і цілях й утілені в діях, є більш життєздатними порівняно з тими, що спираються лише на емоції та почуття.

Волонтерство як практика само- і взаємодопомоги виникає як реакція на гострі емоційні переживання, соціальні страхи і співпереживання, що зумовлюють тимчасову та фрагментарну громадську активність. Такі форми об'єднання діють доти, допоки зберігаються відповідні емоційні стани. Разом з тим самоорганізаційні механізми волонтерського руху поступово забезпечують погодженість практик і сприяють їх інституціоналізації (групи взаємопідтримки тощо). Суб'єктивні оцінки актуальних соціальних загроз стають барометром морально-психологічної ситуації в суспільстві й визначають цінності, здатні трансформуватися і формувати основу єдності різних груп і верств населення.

Волонтерство, як спосіб гуртування і реагування на виклики сьогодення, у цьому вимірі ґрунтується на співвідношенні раціональних і чуттєвих компонентів «згуртованості через дію» і є варіативним, тобто залежить від соціальних суб'єктів та значущості конкретних проблем. Єдність ідей сприяє консолідації суспільства без заперечення культурної і національної різноманітності. Вирішальним чинником є формування чіткого образу майбутнього і зрозумілої дорожньої карти його досягнення. Додатково важливими стають: ціннісний фактор, що підсилює соціальне єднання; формування почуття належності, коли індивіди ототожнюють власний «образ Я» з певною ідеєю чи моделлю поведінки, що створює ефект взаємної причетності та забезпечує узгоджену спільну дію.

Щоб розкрити змістове наповнення описаних вище способів гуртування через дію, було виокремлено мотиви, цінності та показники згуртованості за допомогою контент-аналізу цифрових волонтерських платформ і публічних комунікацій (Volunteers Hub, Спільно, Повернись живим, локальні Telegram- і Facebook-спільноти). Одиницями аналізу стали текстові пости, коментарі, інтерв'ю, а також візуальні повідомлення. Схема контент-аналізу, що ґрунтувалася на поєднанні кількісного і якісного підходів, була спрямована на виявлення смислових домінант волонтерських практик у воєнний час.

Кодування матеріалу здійснювалося за низкою критеріїв. По-перше, враховувалися *мотиви* волонтерської активності, серед яких було виокремлено: альтруїстичні (взаємодопомога, співчуття, солідарність); патріотичні (захист країни, підтримка армії, відстоювання незалежності); соціально-ідентифікаційні (відчуття належності до групи, гордість за спільноту); практичні (набуття досвіду, розвиток компетентностей, налагодження соціальних контактів). По-друге, враховувалася *система цінностей*, репрезентована категоріями колективної відповідальності, єдності та солідарності, гуманізму, прозорості й довіри, стійкості та незламності. По-третє, було здійснено аналіз *ступеня готовності до спільних дій*, що відображає: рівень мобілізації (швидке реагування, масові збори); адаптивність (зміна форм діяльності під нові виклики); довготривалу стійкість (регулярні ініціативи, інституційні механізми); колективну ідентифікацію (символи, наративи «разом ми сила» тощо). Одиницями фіксації слугували такі показники: смислові (словосполучення, пости), формальні (частота згадок мотивів, символіка) та функціональні (заклики до дії, інструкції, звіти, історії успіху). Процедура передбачала добирання корпусу текстів (25 інтерв'ю, 100 постів і 320 коментарів із п'яти платформ за певний період), первинне кодування (віднесення повідомлень до категорій мотивів, цінностей, готовності до дій), вторинний кількісно-якісний аналіз (кількісне підрахування частоти згадування і якісний опис смислових домінант) та узагальнення тенденцій щодо домінантних мотивів, цінностей і форм колективної мобілізації (які мотиви превалюють, які цінності найбільше підкреслюються, як проявляється готовність до спільних дій у надзвичайній ситуації):

1. *Мотиви*: альтруїстичні (прагнення допомогти постраждалим, підтримати військових і цивільних за складних обставин); патріотичні (мотивація, пов'язана з обороною країни, боротьбою за свободу й незалежність); соціально-ідентифікаційні (прагнення бути частиною «спільноти дії», належати до групи, яка здійснює позитивний вплив); практичні/інструментальні (набуття досвіду, розвиток навичок, налагодження соціальних контактів, що можуть стати ресурсом у майбутньому).

2. *Цінності:* колективна відповідальність (акцент на тому, що «ніхто не залишається осторонь», кожен може зробити посильний внесок); єдність і солідарність (волонтерство постає як «цементувальна сила» суспільства); гуманізм і взаємодопомога (цінність людського життя, пріоритет турботи); прозорість і довіра (наголос на звітності, відкритості та чесності як запоруці ефективної діяльності); стійкість і незламність (символічне утвердження того, що навіть у найважчих умовах суспільство здатне діяти й підтримувати одне одного).

3. *Ступінь готовності до спільних дій:* висока мобілізаційна ресурсність (проявляється у швидкому реагуванні на запити (збирання коштів, доставка гуманітарної допомоги, евакуація) і готовності брати участь у термінових ініціативах); адаптивність (комунікації часто містять приклади гнучкого переформатування діяльності: від збирання харчів до організації прихистків, від

інформаційних кампаній до психологічної підтримки); стійкість у довгостроковій перспективі (акцент робиться не лише на «разовій допомозі», а й на створенні сталих механізмів підтримки (систематичні збори, регулярні звіти, навчальні проєкти); колективна ідентифікація (підсилюється готовність до узгоджених дій, що виходить за межі індивідуальних зусиль) (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Порівняльна таблиця ціннісних та мотиваційних домінант волонтерства в умовах війни і миру

Типи волонтерства	Мотиваційні домінанти (в умовах війни)	Ціннісні домінанти (в умовах війни)	Мотиваційні домінанти (в умовах миру)	Ціннісні домінанти (в умовах миру)
Соціально-перетворювальна діяльність	захист країни, мобілізація ресурсів, вплив на кризові процеси	патріотизм, свобода, справедливість	соціальні зміни, розвиток громади, вирішення суспільних проблем	демократія, соціальний капітал, прозорість
Само- і взаємодопомога	забезпечення виживання, емоційна підтримка, компенсація нестачі державних ресурсів	гуманізм, солідарність, гідність	турбота в кризових ситуаціях, зміцнення соціальних зв'язків	емпатія, рівність, інтеграція
Гуртування і реагування на виклики	швидка реакція на загрози, прагнення до єдності, «не залишатися осторонь»	згуртованість, довіра, стійкість	участь у колективних ініціативах, прагнення спільності, упровадження інноваційних практик	активність, культура співучасті, горизонтальні мережі довіри

Отже, в умовах війни мотиваційні та ціннісні домінанти більш мобілізаційні, патріотичні й кризово орієнтовані, тоді як у мирні часи – більше розвиткові, інтеграційні й спрямовані на розбудову соціального капіталу та інституційної довіри (дані про мотиваційні та ціннісні домінанти в мирний час взято з: Постмайданна благодійність…, 2015).

Інтерпретація ціннісних і мотиваційних домінант волонтерської активності за чотирма категоріями: альтруїзм, солідарність, адаптивність та ініціатива – дала змогу побачити наявні відмінності в прояві потенціалу волонтерської активності як ціннісного вияву спільної дії та соціальної згуртованості українського суспільства для кожної з трьох типів волонтерської діяльності: соціально-перетворювальної, само- і взаємодопомоги, а також гуртування й реагування на виклики в умовах війни і миру (рис. 5.3).

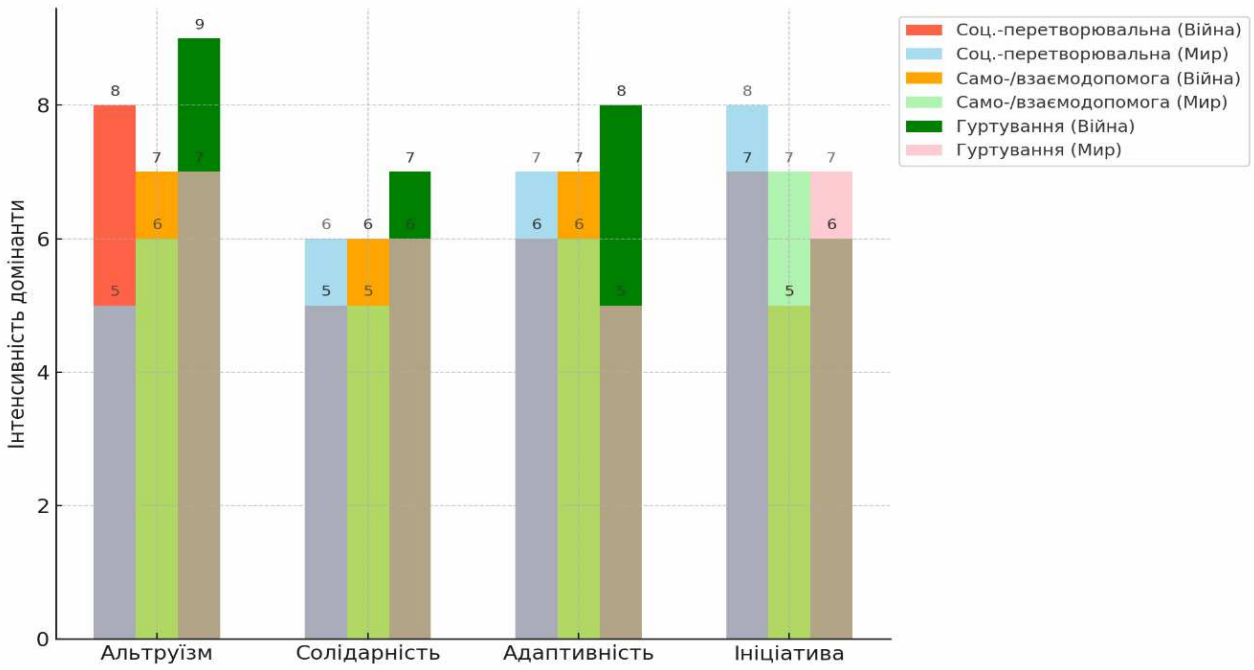

Рис. 5.3. Діаграма рівня стійкості, мобілізаційної сили та адаптивності різних типів волонтерства в умовах війни і миру

Отримані дані підтверджують, що в умовах війни інтенсивність прояву усіх домінант є вищою, особливо у вимірах альтруїзму і гуртування, де спостерігається максимальне зростання показників. Це свідчить про мобілізаційну природу волонтерської активності, яка є не лише ресурсом допомоги, а й чинником єдності суспільства.

У мирний час зазначені домінанти більшою мірою збалансовані і рівномірно проявлені, проте за своєю інтенсивністю помітно поступаються воєнному періоду. Це свідчить про те, що волонтерство залишається важливим інструментом соціальної підтримки та взаємодопомоги, але втрачає частину мобілізаційної сили, характерної для кризових умов. Отже, результати підтверджують, що потенціал волонтерської активності в умовах війни реалізується передусім через альтруїстичні мотиви, солідарність і здатність до гуртування, що безпосередньо зміцнює соціальну згуртованість українського суспільства.

Розгляньмо їх більш детально.

По-перше, показники альтруїзму в умовах війни значно перевищують показники в мирний період, що свідчить про посилення спрямованості на безкорисливу допомогу іншим під час кризової ситуації, коли індивідуальні ресурси максимально мобілізуються на користь суспільного блага.

По-друге, у вимірі солідарності спостерігається схожа тенденція: у воєнний час соціально-перетворювальна активність і само-/взаємодопомога зростають. Це відбиває більш виражене прагнення до об’єднання і підтримки одне одного в умовах загрози.

По-третє, адаптивність як здатність пристосовуватися до складних умов також виявляє тенденцію до посилення в умовах війни. Тут простежується

важлива закономірність: саме в колективних формах гуртування адаптивність до викликів різко зростає, демонструючи силу спільної дії в кризовій ситуації.

По-четверте, у категорії ініціативи показники в умовах війни також вищі. Хоча в мирний час ініціативність має дещо стабільніші значення, війна стимулює підвищення індивідуальної і групової активності в окремих сегментах.

Загалом, можна констатувати, що війна стає чинником різкого підсилення ключових домінант волонтерської активності. Найбільший приріст спостерігається у сферах альтруїзму і гуртування, де показники в умовах війни значно перевищують мирний період. Це свідчить про мобілізаційний потенціал волонтерства, що забезпечує соціальну згуртованість і колективну стійкість у надзвичайних умовах. Також це говорить про те, що волонтерська активність у воєнний період набуває якісно іншого рівня інтенсивності та значущості. Вона стає не лише формою соціальної підтримки, а й потужним механізмом гуртування українського суспільства, активуючи альтруїстичні мотиви, солідарність і колективну адаптивність. У такий спосіб волонтерство стає важливим чинником самозбереження й консолідації в кризові часи:

– соціально-перетворювальне – волонтерство демонструє найвищий рівень стійкості та мобілізаційної сили, що свідчить про його здатність забезпечувати довготривалу й послідовну згуртованість;

– взаємо- і самодопомога вирізняється високою адаптивністю та помірною мобілізаційною силою, створюючи горизонтальні мережі підтримки і поступово інституціоналізуючись;

– емоційно-реактивне волонтерство характеризується найвищою адаптивністю, але нижчою стійкістю, відображаючи ситуативний та емоційно зумовлений характер мобілізації.

Отже, соціально-перетворювальне волонтерство вирізняється високою стійкістю і мобілізаційною силою, тоді як волонтерство взаємодопомоги демонструє баланс між адаптивністю й інституціоналізацією. Емоційно-реактивне волонтерство забезпечує швидку відповідь на виклики, але менш тривалу згуртованість. Разом вони створюють комплексний механізм соціальної єдності. Отримані дані наочно ілюструють динаміку форм соціальної згуртованості у волонтерській діяльності: від ситуативної й швидкоплинної до стійкої й соціально трансформувальної.

Тож, підсумовуючи, доцільно узагальнити, що в умовах війни волонтерський рух стає одним із ключових проявів самоорганізації громадянського суспільства, що дає змогу оперативно реагувати на кризові виклики і водночас формує підґрунтя для довготривалої соціальної консолідації. На основі аналізу літератури і концептуалізації феномену виокремлено три основні типи волонтерської діяльності: соціально-перетворювальна діяльність, що об’єднує спільноти на основі цінностей і принципів; практика само- і взаємодопомоги, яка виникає як реакція на емоційні та соціальні потреби; гуртування й реагування на виклики, що поєднує раціональні та емоційні компоненти дії.

Цифрові волонтерські платформи, соціальні мережі та публічні комунікації в умовах війни в Україні є не лише каналами мобілізації ресурсів, а й просторами формування суспільної згуртованості. Аналіз змісту комунікацій на таких платформах дає змогу виокремити ключові мотиви, цінності та показники готовності до спільних дій. Емпіричний аналіз цифрових платформ показав, що в умовах війни переважають альтруїстичні, патріотичні та солідарні мотиви, тоді як у мирний час більш вираженими стають розвиткові, інтеграційні та інституційно зорієнтовані. Цінності колективної відповідальності, гуманізму, прозорості та довіри формують основу згуртованості, підкріплену високим рівнем мобілізаційної ресурсності та колективної ідентифікації.

У воєнний період волонтерська активність набуває мобілізаційної природи, демонструючи різке зростання показників альтруїзму, солідарності та адаптивності. У мирний час вона зберігає важливу роль соціальної підтримки, однак поступається за інтенсивністю й мобілізаційною силою. Тож стає цілком очевидним, що одним із проявів мобілізації внутрішніх соціальних ресурсів громадянського суспільства є самоорганізаційні процеси, спрямовані на вирішення найгостріших проблем, що виникають в умовах надзвичайної ситуації. Проявом такої самоорганізації стає «спалах» волонтерської активності, що розкриває потужну силу громадянського суспільства як суб’єкта суспільних перетворень в Україні та сприяє розширенню міжособистісних взаємодій, за рахунок чого відбувається посилення механізмів соціальної згуртованості.

Описані результати підтверджують, що волонтерство в умовах війни виконує не лише функцію допомоги, а й стає потужним психологічним і соціальним механізмом зміцнення згуртованості українського суспільства. Воно поєднує індивідуальні і колективні зусилля, сприяє формуванню горизонтальних мереж довіри та забезпечує колективну стійкість у кризові часи.

Розділ 6
ОБРАЗ СПІЛЬНОГО МАЙБУТНЬОГО ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

6.1. Образи майбутнього в дзеркалі сучасних викликів

Психологічні дослідження образів майбутнього мають сталу традицію у вітчизняній і зарубіжній психології. Загалом, психологія конструювання майбутнього – одна з наймолодших галузей теоретичної та прикладної соціальної психології. А зважаючи на війну, яку нині веде український народ за власну країну, власну ідентичність і власне майбутнє, дослідження, що передбачають створення, формування та перетворення образів майбутнього, зокрема спільного, набувають нових вимірів актуальності.

Образ майбутнього – це уявлення про те, яким може бути майбутнє. Це концепт або ідея про те, як можуть змінитися обставини, події або стан людини, групи чи суспільства в подальшому. Образ майбутнього є синтезом когнітивних та емоційних процесів, завдяки яким усвідомлюються і наділяються змістом та емоційним забарвленням події минулого і прогнозовані події та обставини майбутнього. Образ майбутнього може бути особистим або ж стосуватися певної групи або суспільства загалом. Він формується на основі досвіду, цінностей, очікувань, бажань та інших факторів. Образ майбутнього може охоплювати різні аспекти, як-от економічний розвиток, соціокультурні трансформації, технологічний прогрес, політичні зміни, кліматичні аспекти тощо. Важливо враховувати, що це не тільки *прогноз*, а й *спосіб уявлення*, який може впливати на поведінку та ухвалення рішень у теперішньому.

Не секрет, що образ майбутнього, як і будь-який інший образ, може бути цілісним або фрагментарним. Фрагментарний образ майбутнього зазвичай виникає в умовах неповної інформації, нестабільності, невизначеності або кризи – коли людина або спільнота не мають достатньо ресурсів для побудови повноцінної картини майбутнього. Це можуть бути поодинокі уявлення або бажання, не пов’язані між собою в єдину логічну структуру. Цілісний образ натомість відображає узгоджене бачення, у якому всі складники – особисті цілі, колективні прагнення, уявлення про соціальні зміни, моральні орієнтири та життєві цінності – взаємопов’язані і взаємозумовлені.

У контексті війни та соціальної турбулентності саме здатність формувати цілісний образ майбутнього є потужним чинником психологічної стійкості особистості й суспільства. Цей образ виконує не лише функцію орієнтира, а й мобілізаційну роль: він здатен надати сенсу поточним зусиллям, виправдати

жертви, активізувати ресурсні стани, сприяти об'єднанню людей навколо спільної мети.

Більше того, спільний образ майбутнього – це той психологічний і соціальний феномен, що лежить в основі колективної ідентичності. Він дає суспільству змогу уявити себе в майбутньому, відповісти на запитання: *«Ким ми станемо?», «Якою буде наша країна?», «Які цінності ми передамо наступним поколінням?»*. У цьому сенсі образ майбутнього є не лише інструментом адаптації, а й інструментом трансформації – він не просто відображає очікування, а й впливає на те, якими будуть реальні кроки та дії в теперішньому.

Психологічне дослідження образів майбутнього дає змогу виявити як індивідуальні, так і колективні наративи, які структурують суспільну свідомість. Такі дослідження є надзвичайно важливими в умовах травмованого війною суспільства, де потрібна не лише реабілітація, а й реконструкція смислів. І саме через усвідомлене конструювання образу майбутнього можливо будувати нові форми суспільної єдності, довіри та солідарності.

У цьому контексті образ майбутнього виконує ще одну критично важливу функцію – функцію ***відновлення цілісності особистості і суспільства після травматичного досвіду***. Для українського суспільства, яке переживає глибоку колективну травму війни, образ майбутнього стає не просто мрією чи проєктом. Це механізм внутрішньої відбудови, психологічного відновлення та подолання екзистенційної кризи. Через осмислення майбутнього відбувається поступове інтегрування досвіду втрат, болю і жертв у нову систему цінностей та смислів.

Із психологічного погляду образ майбутнього може бути ***стимулом до дії*** *або, навпаки,* ***джерелом тривоги і безсилля*** – залежно від його характеристик: чіткості, досяжності, емоційної забарвленості, ступеня контролю. Позитивний, реалістичний і водночас надихальний образ майбутнього сприяє мотивації, формуванню життєвих стратегій, довготривалого планування, а також активізації волі до життя. Натомість розмитий, негативний або відчужений образ майбутнього часто асоціюється із психологічною дезадаптацією, тривожними розладами, депресивними станами або втратою сенсу.

На особливу увагу заслуговує ***інтергенераційний вимір образів майбутнього***. Під час війни в українських родинах відбувається передавання не лише досвіду виживання («*як ми переживаємо війну і виживаємо*»), а й уявлень про те, що буде «після». Саме в цих наративах формуються уявлення молодших поколінь про те, якою має стати країна, яка вона – справедлива перемога, і на що ми маємо право як народ. Тому образ майбутнього – це ще й ***простір морального вибору***, етичних рішень, а не лише прагматичних мрій. Саме образ майбутнього спонукає до прийняття рішень про мобілізацію чи ухилення від неї, підтримання влади чи засудження її дій у критичних ситуаціях, рішень про міграцію чи рішень залишитися в Україні та багато іншого.

Можна стверджувати, що психологічні дослідження образів майбутнього в сучасній Україні мають не лише теоретичне, а й значне практичне значення.

Вони сприяють розумінню соціальних очікувань, ідентичнісних змін, психологічних ресурсів та бар'єрів на шляху до відновлення і розвитку. Формування позитивного, обґрунтованого та емоційно підтримуваного образу майбутнього – це не лише завдання, а й виклик для психологів, освітян, лідерів громад, митців, політиків і всіх, хто творить смисли спільного буття.

Близьким до категорії «образ майбутнього», але не тотожним, є поняття «образ спільного майбутнього». ***Образ спільного майбутнього – це уявлення групи людей про те, яким буде їхнє життя, суспільство, світ у майбутньому, яке вони хочуть створити і досягти разом***. Образ спільного майбутнього відображає спільні цінності, прагнення, сподівання, мрії групи людей. Різниця між груповим образом майбутнього і образом спільного майбутнього полягає в тому, що груповий образ майбутнього може бути різним для різних груп людей, які мають різні інтереси, потреби, очікування, цілі тощо. Наприклад, груповий образ майбутнього (в сенсі образ спільного майбутнього) для студентів, пенсіонерів, фермерів, військових, політиків, бізнесменів тощо може суттєво відрізнятися. Груповий образ майбутнього може бути конфліктним, якщо він суперечить інтересам інших груп. Так, у ситуації війни групові образи майбутнього теж можуть конфліктувати: а) для військових і ветеранів образ майбутнього пов'язаний із сильною армією, високим рівнем обороноздатності та мілітаризованою культурою; б) для частини цивільного населення майбутнє бачиться як демілітаризоване, мирне суспільство, де ресурси спрямовуються не на зброю, а на відбудову і соціальну сферу. Тобто один груповий образ майбутнього – «сильна військова держава», інший – «мирна відбудована країна без війська на кожному кроці». Ці бачення можуть суперечити одне одному, створюючи потенційний конфлікт.

Слід зазначити, що в ситуації воєнних загроз та післявоєнного відновлення групові образи майбутнього можуть набувати конфліктного забарвлення – коли уявлення окремих соціальних груп про бажаний стан суспільства може суперечити інтересам інших груп. Прикладами таких суперечностей можуть бути:

1) інтеграція внутрішньо переміщених осіб і місцевих громад. Для переселенців образ майбутнього пов'язаний з рівними можливостями, повноцінною інтеграцією та отриманням підтримки. Натомість для частини місцевих мешканців майбутнє уявляється як повернення до «звичного життя» без конкуренції за ресурси й робочі місця;

2) економічні орієнтири розвитку. Бізнес-спільнота може формувати образ майбутнього крізь призму економічної свободи, лібералізації та залучення інвестицій. Тоді як соціально вразливі групи вбачають майбутнє в посиленні державних механізмів соціального захисту, навіть якщо це обмежує економічну свободу;

3) євроінтеграційні устремління і культурно-ціннісні орієнтації. Для одних груп майбутнє пов'язане з повною інтеграцією до ЄС і НАТО (що, серед іншого, може передбачати також відкриття кордонів для міграції мешканцям Південно-Східної Азії, Африки тощо), що передбачає запровадження нових

соціальних і культурних практик. Для інших груп бажаним є збереження традиційного укладу життя та уникнення «чужих цінностей», навіть ціною сповільненої інтеграції;

4) стратегії післявоєнної відбудови. Держава і міжнародні донори можуть вибудовувати образ «нової модерної України» з інноваційною архітектурою та інфраструктурою, архітектонікою безпеки і т. ін. Водночас частина громадян може прагнути повернення «як було раніше», що означає відновлення звичного вигляду міст і сіл або статус-кво – того, як усе було до повномасштабного вторгнення.

Водночас образ спільного майбутнього може бути спільним для різних груп людей, які мають спільні інтереси, потреби, очікування, цілі тощо. Наприклад, образ спільного майбутнього для українців, які прагнуть перемоги, миру, демократії, прав людини, економічного розвитку, екологічної безпеки, культурної різноманітності тощо. *Образ спільного майбутнього може бути консолідувальним, якщо він сприяє згуртуванню і співпраці різних груп*. Скажімо, образ спільного майбутнього незалежної і вільної країни буде консолідувальним для всіх груп, що жадають перемоги.

Загалом, груповий образ майбутнього і образ спільного майбутнього – це два різні поняття, які відображають різні рівні уявлення про майбутнє. Груповий образ майбутнього стосується конкретної групи людей, яка має свої особливості, інтереси, потреби, очікування, цілі тощо. Образ спільного майбутнього пов’язаний із загальною групою людей (громадою, спільнотою, суспільством загалом), яка має спільні інтереси, потреби, очікування, цілі тощо. Груповий образ майбутнього може бути різним і конфліктним для різних груп, а образ спільного майбутнього – спільним і консолідувальним для різних груп. Чи можуть такі образи змінюватися і трансформуватися? Так, звісно. І насамперед тому, що образ – динамічне утворення, яке, за певних умов, може ставати основою для формування і ключовим елементом ставлення, яке також визначає природу активності та дій різних індивідуальних і колективних суб’єктів.

Образ майбутнього може конструюватися (створюватися) за допомогою уяви, фантазії, творчості, логіки, аналізу тощо. Конструювання образу майбутнього допомагає людині планувати своє життя, визначати цілі, шукати шляхи до їх досягнення, адаптуватися до змін тощо. Конструювання образу майбутнього особи відбувається в конкретному індивідуальному контексті, який охоплює особистісні, соціальні, культурні, історичні, правові, економічні, екологічні тощо фактори.

Формування образу майбутнього також залежить від того, який тип порядків обирає особистість або група: нав’язані чи спонтанні. *Нав’язані порядки* означають, що образ майбутнього диктується зовнішніми силами, такими як держава, закони, традиції, авторитети тощо. *Спонтанні порядки* означають, що образ майбутнього формується внутрішніми силами, як-от інтереси, потреби, очікування, цілі тощо.

У будь-якому разі маємо погодитися з думкою, що «можна як завгодно завзято боротися із символами минулого, але якщо при цьому не маєш образу майбутнього, ти приречений все повторити знову» (Ткач, 2017). І, як справедливо зауважує В. Ткач, відповідальне формування образу майбутньої України передбачає насамперед визначення засадничих питань, згоди щодо відповідей на них і побудову *образу принципів, а не образу дискурсів:* «Для ілюстрації такого підходу можна використати модель скверу, через який потрібно прокласти доріжки для пішоходів. Якщо розглядати це як крайові задачі, то тут можливі два варіанти: або ми формуємо доріжки як нав'язані порядки – прокладаємо й асфальтуємо їх на основі якоїсь доцільності (бюджетної, естетичної, суб'єктивної тощо), або ж довіримо цю роботу людям, тобто спонтанним порядкам, і, коли люди протопчуть стежки, заасфальтуємо їх. Побудова образу майбутнього – це вгадування візерунка майбутніх стежок» (Ткач, 2017).

А якщо «подивитися в майбутнє» та уявити, якою буде інфраструктура навколо скверу в майбутньому, як зміниться концепт «дозвілля», то стає очевидним, що образ майбутнього – це динамічне утворення, що буде визначатися як змістами, що його утворюють, так і власне суб'єктами, носіями цих змістів. Наприклад, два твердження: «перемога України у війні з рф передбачає повернення до кордонів 1991 року» і «перемога не варта тих життів, які можуть бути покладені на повернення до кордонів 1991 року». Перемога – поняття, що серед іншого передбачає втрату людей, чиїхось батьків, синів і доньок, дітей. І якщо припустити, що «перемога» – це образ бажаного суспільного майбутнього, то деталізація цього образу, уявлення про можливе і необхідне для його втілення передбачає складний процес узгоджень та дій з формування спільних смислів, спільного образу та спільних принципів досягнення цього жаданого майбутнього.

Близьким до поняття «образ майбутнього» в прикладному аспекті є поняття соціальних очікувань, де образи майбутнього постають як репрезентації цих очікувань. Дослідники визначають соціальні очікування як «суб'єктивні орієнтації, що є сукупністю соціальних настановлень, стереотипів поведінки, оцінок трансформацій, соціальних процесів і значущих явищ, що підтримують та формують члени групи соціальної і суспільства загалом… <вони> мають неформалізований характер, їх не завжди усвідомлюють на раціональному рівні… Їх інтерпретують як складний когнітивно-мотиваційний конструкт, що детермінує орієнтацію та регуляцію поведінки особистості як суб'єкта поведінки в актуальній ситуації… <вони> тісно пов'язані з надією як емоційним переживанням, що виникає напередодні значущої події, і є інтегративним особистісним конструктом, представленим у свідомості у вигляді *образу події, що ще не настала*. Вони відображають емоційне і ціннісно-смислове ставлення суб'єкта до очікуваних подій і тим самим безпосередньо визначають мотивацію поведінки особистості» (Отрешко, 2022) (*курсив наш. – Авт.*).

Соціальні зміни, у цьому плані, можна сприймати як «процес тягни-штовхай, коли суспільство штовхають уперед його власні магнетичні образи ідеалізованого майбутнього і водночас тягне назад його реалізоване минуле» (Coates, 1981). А втім, зауважимо, що останні дослідження мислення про майбутнє свідчать про те, що минуле нас «тягне» менше, ніж «підштовхує» майбутнє (Seligman et al., 2013). Образи та уявлення про майбутнє впливатимуть на очікування і надії людей, а також на їхні страхи.

Відомо, що образ бажаного майбутнього, як колективне вираження прагнення до кращого світу, є рушійною силою процесу історичних змін: такий образ *організовує і спрямовує послідовність подій, яка веде до його реалізації. Історія* в цьому плані *твориться і рухається вперед* не стільки системою виробництва, не індивідуальною чи військовою могутністю, а радше *основними ідеями, ідеалами, цінностями та нормами, які набувають масової привабливості*. Автентичний образ майбутнього як виростає з образу минулого, так і містить його. А якщо образ минулого починає домінувати, набуваючи вимірів значущості майбутнього, як це нині є у рф, майбутнє спотворюється жагою повернення до ілюзорного минулого (величі, скреп і т. ін.). Саме тому всі імперські ідеології завжди намагалися консолідувати нації і народи на основі ідей та уявлень потужної державності, історичних перемог і традицій.

І. Попович (2015) зазначає, що «соціальні очікування – це ті перманентні проєкції в майбутнє, коли на зміну одним очікуваним образам приходять інші. Цих проєкцій безліч, вони множинні і перебувають у постійній апробації. *Очікуваний образ є конкретною метою, до якої спрямована активність особистості*. Зазначимо, що достовірна, правдива інформація щодо можливих сценаріїв перебігу подій конкретизує соціальні очікування особистості, сприяє побудові моделі очікуваного майбутнього» (*курсив наш. – Авт.*).

Із цього погляду образ майбутнього – це більш-менш цілісне уявлення особистості про майбутнє, що іманентно впливає на її активність, діяльність та емоційний стан. Виокремлюють чотири складники такого образу: 1) ціннісно-смисловий складник, що поєднує всі мотиви особистості, її цінності, особистісні смисли та наміри; 2) когнітивний, що охоплює всі події, які очікує або планує особистість; 3) емоційно-оцінювальний і 4) організаційно-діяльнісний, що відображає зв’язок сьогодення з майбутнім і поєднує всі способи, тактики й стратегії активності особистості, які вона використовує на основі наявного образу майбутнього.

Очевидно, що *образ спільного майбутнього* є частиною образу майбутнього і *передбачає конструювання моделі можливих спільних дій, активності, діяльності (у вузькому розумінні) або моделі співіснування (у широкому значенні),* зокрема на високих рівнях деталізації – уявлення про можливі спільні дії задля узгодження різних моделей та їх реалізації (вище ми вже згадували ідею формування образу принципів – тобто як, на яких засадах та умовах це може бути зроблено).

Ми вже зазначали, що образи можуть бути цілісними або фрагментарними, завершеними або несформованими і т. ін. Коли ми говоримо

про образ спільного майбутнього, напевно, варто розуміти і те, що його формування передбачає певну міру самовизначення. На думку М. Бахтіна, самовизначення особистості відбувається на рівні її цінностей, які мають позачасовий характер й утворюють структуру «смислового майбутнього». Дослідник обстоює думку, що особа готова до ефективного функціонування в системі суспільних відносин лише тоді, коли вона самовизначилася. А це означає, що в неї є, щонайменше, найбільш загальне уявлення щодо образу бажаного спільного майбутнього. «Спільного» тут має широкий контекст – спільного з іншими суб'єктами. Отже, *конструювання майбутнього – це оперування образами («уявленнями про…») бажаного перспективного майбутнього та їх узгодження з реальністю.*

Уже згадуваний вище І. Попович (2015) стверджує, що особистість конструює модель очікуваного майбутнього. Під «конструюванням» він розуміє «творення», «створення», «відтворення», «копіювання», «поєднання», «складання» і т. ін. (Попович,) І, залежно від рівня розвитку особистості, їй може бути властивий той чи той спосіб конструювання моделі очікуваного майбутнього. Дослідник пропонує своє бачення залежності конструювання моделі очікуваного майбутнього від внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливають на психічну регуляцію поведінки особистості, від змістових особливостей соціальних очікувань особистості: рівня сформованості й властивостей соціальних очікувань особистості.

Він пропонує брати до уваги такі *зовнішні чинники психічної регуляції поведінки особистості, від яких залежить конструювання моделі очікуваного майбутнього:* 1) соціальні норми, кодекси, правила, шаблони поведінки, соціальні санкції, соціальний контроль; 2) соціальний ідеал, соціальний образ майбутнього; 3) соціальні очікування суспільства, референтної групи, значущих інших; 4) релігійні і політичні вподобання, звичаї, обряди, традиції, вірування, чутки, мода, навіювання; 5) соціальна рефлексія, соціальна ідентифікація, соціальна стереотипія, соціальні настановлення; 6) соціальна роль, соціальний статус, соціальна позиція; 7) громадська думка, оцінка та ставлення значущих інших; 8) соціальні репрезентації, соціальні уявлення, колективні уявлення. На думку І. Поповича, «будівельний матеріал» для конструювання моделі очікуваного майбутнього особистість черпає не тільки з внутрішнього джерела соціальних очікувань особистості – її Я-концепції, а й із зовнішніх джерел – домінантних соціальних репрезентацій (С. Московічі), соціальних уявлень (Т. Омельянова, І. Жадан) і навіть із колективних уявлень (Е. Дюркгайм).

До *внутрішніх чинників психічної регуляції поведінки* І. Попович відносить: 1) Я-концепцію особистості, образ «Я», «Я» реальне, «Я» ідеальне, тиск «Я»; 2) самооцінку особистості, оцінні ставлення; 3) рівень домагань особистості, цілепокладання; 4) самоочікування особистості; 5) афективно-вольову сферу особистості; 6) аксіологічну сферу особистості, смисложиттєві та ціннісні орієнтації; 7) потребово-мотиваційну сферу особистості, потяги, наміри, бажання; 8) імажінативну сферу особистості; 9) індивідуально-психологічні особливості особистості; 10) рефлексію, ідентифікацію,

стереотипію особистості. Дослідник також пропонує враховувати під час конструювання моделі очікуваного майбутнього рівень сформованості соціальних очікувань особистості та властивості цих очікувань, таких як інтернальність, екстернальність, активність, пасивність, адекватність, неадекватність, відкритість, закритість (латентність), амбівалентність і полюсність соціальних очікувань особистості.

Західноєвропейська психологія та американська практична соціальна психологія мають дещо інший погляд на проблему конструювання майбутнього. У кінці 1980 – на початку 1990 років для планування вони почали широко використовувати *візіонування*. У своїй найпростішій формі це поняття обґрунтовує створення образів майбутнього, які слугуватимуть цілями або керівництвом для планових рішень. Візія – це бачення уявного майбутнього суб'єкта (людини, групи, компанії, спільноти і т. ін.), те, яким він хоче бути. Візія описує стан, у якому мав би опинитися суб'єкт; це ідеальна мета або ідеальний образ бажаного майбутнього. У бізнесі поширена думка, що візія – це очікування щодо того, якою буде компанія протягом одного покоління (у 30-річній перспективі). Загалом візіонування – здатність уявити, як може виглядати майбутнє, і скласти план, щоб утілити своє бачення в реальність. На момент виникнення цього поняття і власне практики побудови образів майбутнього для багатьох людей ідея візії стала синонімом участі громадськості або тісно пов'язана з нею.

Якщо ми говоримо про візію (бачення), то передбачається, що це той образ жаданого майбутнього, у яке суб'єкт *прагне* потрапити. А значить, готовий вчиняти певні дії, аби досягти його. Спільна візія – це і поділяння спільної мети, на яку спрямовуються активність, ресурси і сили. Якщо візія чітка і її поділяють різні суб'єкти, а відповідно, вона впливає на світ, то ті, кого вона приваблює, хто в неї вірить, автоматично притягуються до неї. Із практичного погляду це означає, що візія стає орієнтиром номер один щоразу, коли потрібно ухвалити рішення. *Візія – це опредмечена надія*. А надія, відповідно, містить у собі віру в кращий світ, але також і визнання перешкод, мотивацію діяти. Рішення, яке ухвалюється, має наближати до візії хоч на крок. Із цього погляду *образи майбутнього задають напрям руху і структурують як окремих суб'єктів, так і суспільства та політику загалом*.

У низці останніх досліджень (Oomen et al., 2022) ще раз порушується питання про те, що образи та очікування майбутнього структурують ухвалення рішень і соціальну організацію, а також актуалізується питання «як уявлене майбутнє стає соціально перформативним[12]»? Загалом, те, як люди думають про майбутнє і готуються до можливих бажаних і небажаних майбутніх подій, відоме в психології як *мислення, спрямоване на майбутнє* (Aspinwall, 2005; Baumeister et al., 2018; Oettingen, 1997; Seligman et al., 2016). Зокрема, Krafft (2022) стверджує, що особлива здатність людей полягає в тому, що ми можемо уявляти різні майбутні події, результати й стани, і на основі цих

[12] Перформативність – це властивість висловлювань, за допомогою яких одночасно позначається і здійснюється мовленнєва дія.

уявлень можемо коригувати свою активність. Наші думки про те, яким буде майбутнє, істотно впливають на наші поточні рішення і діяльність. Перш ніж вирішити щось зробити, ми можемо оцінити як негайні, так і далекосяжні наслідки наших дій. Ми також можемо зважити відмінності між довгостроковими і короткостроковими інтересами та відмовитися від миттєвого задоволення, якщо зможемо отримати цінні результати в майбутньому. Krafft (2019) показує також, що на наш погляд на майбутнє впливають попередній досвід, поточні умови і наше власне ставлення до себе й навколишнього середовища. Дослідник обстоює думку про те, що поганий досвід робить нас більш обережними або песимістичними, а ступінь самовпевненості й довіри до інших зміцнює нашу рішучість і витривалість. Наш спосіб мислення про майбутнє є збалансованим, коли ми беремо до уваги як позитивні, так і негативні аспекти, щоб досягти позитивних речей у житті та уникнути негативних. Люди, спрямовані на майбутнє, зазвичай беруть на себе більшу відповідальність за рішення, які вони ухвалюють сьогодні, наслідки яких можна буде побачити лише через кілька років. Більше того, останні дослідження показують, що в повсякденному житті люди більше думають про майбутнє, ніж про минуле (Baumeister et al., 2016a). Причина цього полягає в тому, що минуле вже не вдасться змінити, тоді як майбутнє можна сформувати різними способами. Думати про майбутнє прагматично, оскільки воно може впливати на майбутні ситуації і поліпшувати їх. Мозок використовує інформацію з минулого, щоб створити думки про сьогодення і майбутнє. Навіть термін «кращий» означає, що є різні, більш-менш хороші, альтернативи.

Теорія прагматичної перспективи (Baumeister et al., 2016b) стверджує, що люди думають про майбутнє, щоб спрямувати свої дії на бажані результати. Прагматичне прогнозування має місце, коли ми думаємо про майбутнє в спосіб, який має практичну користь, у сенсі процесу отримання бажаних майбутніх результатів та уникнення небажаних наслідків (Krafft, 2022). Із цього погляду *бачення майбутнього, образи майбутнього на рівні окремого суб'єкта – це уявлення про набір різноманітних можливостей, а не розгортання заздалегідь визначених подій*. У нашому сприйнятті є не тільки одне якесь майбутнє, а безліч мислимих майбутніх. Деякі з них нас лякають, інші – дають надію. У будь-якому разі *головна мета прогнозування майбутнього та оперування образами майбутнього – викликати відчуття безпеки і керованості*.

Бажання людини передбачити майбутнє таїть у собі значну небезпеку: зосередженість виключно на одному можливому майбутньому обмежує процес мислення; усі інші можливі варіанти, доступні нам, свідомо чи несвідомо ігноруються (Graf, 2003). Намагаючись досягти безпеки і передбачуваності, цей поширений спосіб мислення обмежує альтернативні проєкти майбутнього.

Baumeister і його колеги назвали таке мислення про майбутнє «матрицею можливого» (Baumeister & Tice, 1985; Baumeister et al., 2018). Люди бачать майбутнє як серію варіантів, а не як лінійний розвиток. Мета – це не стільки передбачення того, що станеться напевно, скільки підготовка до дій у ситуаціях, які визначаються низкою альтернативних варіантів. Розглядаючи

майбутнє як матрицю можливостей, ми маємо змогу підготуватися до різноманітних ситуацій та узгодити рішення з бажаними результатами. Що різноманітніша матриця майбутніх можливостей, то більший ступінь нашої свободи і вибору.

Krafft (2022) узагальнює дослідження інших авторів (зокрема, Riner, 1987; Slaughter, 1993; Ziegler, 1991) і пропонує *принципи, яких слід дотримуватися, досліджуючи проблематику майбутнього під кутом зору соціальних наук:*

– майбутнє не існує як об'єктивна сутність у зовнішньому світі. Майбутнє завжди є результатом людської уяви;

– майбутнє належить не до сфери того, що можна знати, а до сфери того, що людина робить, тобто практичного досвіду. Він (досвід) має справу зі свідомим і рефлексивним розвитком конкретних і релевантних для дії образів;

– люди – істоти активні і цілеспрямовані. Майбутнє – це не те, що відбувається з ними, а радше вони активно (більш-менш навмисно) формують його;

– суспільство керується моделями соціальної взаємодії. Вона виникає і розвивається як емерджентний результат діяльності людини;

– моделі поведінки та дій визначаються досвідом минулого, поточними рішеннями, а також очікуваннями, надіями і страхами щодо майбутнього;

– світ і все в ньому (включно з природою) утворюють більшу одиницю. Усе взаємопов'язане і взаємозалежне в природному й часовому ланцюжку зв'язків;

– не все, що буде існувати в майбутньому, існувало в минулому або вже існує в сьогоденні. Майбутнє містить те, чого не існувало раніше;

– майбутнє не повністю визначене, але «відкрите». Це розширює горизонт для нових думок і варіантів дизайну;

– роздуми про майбутнє завжди мають ініціювати процес навчання в тому сенсі, що поточні умови та розвиток не є самоочевидними й неминучими;

– людина найбільше дізнається про майбутнє в групі учнів, які слухають одне одного й займають різні позиції і, якщо можливо, розвивають ідеї бажаного стану;

– конфронтація з майбутнім має спонукати до змін і дій через нове осмислення традиційних звичок і запровадження нових;

– мислення про майбутнє є особливо актуальним, коли воно впливає на дії тут і зараз. На майбутні ситуації впливають поточні рішення і конкретний вибір між різними варіантами.

Отже, з погляду сьогоднішнього дня майбутнє принципово різноманітне і відкрите. Як стверджує Graf (2003), воно є ареною можливостей і численних альтернатив. Саме тому в наукових підходах до прогнозування й моделювання майбутнього виокремлюють три ключові категорії: імовірні, можливі та бажані образи майбутнього (Bell, 1997; Dator, 1996).

1. Імовірне та очікуване майбутнє ґрунтується на екстраполяції вже наявних тенденцій і процесів, які можна простежити в сьогоденні. Воно сприймається як найбільш реалістичне, оскільки випливає з логіки розвитку

соціальних, економічних і політичних структур. У контексті війни ймовірне майбутнє пов'язане з прогнозами щодо перебігу воєнних дій, можливих форматів їх завершення та наслідків для відбудови країни.

2. Можливе та альтернативне майбутнє передбачає множинність сценаріїв, здатних реалізуватися за певних умов чи під впливом нових факторів. Це поле стратегічного вибору, де суспільство може обирати між різними траєкторіями розвитку. Для України такі альтернативи пов'язані, з одного боку, з інтеграцією до євроатлантичних структур, а з іншого – з пошуком власної моделі безпеки чи економічного розвитку.

3. Бажане і придатне для життя майбутнє визначається ціннісними орієнтаціями і колективними уявленнями про те, яким суспільство прагне бачити себе в довгостроковій перспективі. Воно пов'язане з ідеями справедливості, добробуту, соціальної згуртованості, сталого розвитку та миру. У післявоєнному вимірі це означає побудову демократичної, інноваційної та безпечної держави, яка гарантує своїм громадянам гідні умови життя.

Отже, розгляд трьох категорій майбутнього дає змогу комплексно осмислити спектр можливих сценаріїв розвитку: від найбільш імовірних до бажаних, що формуються у колективних ціннісних уявленнях. Для психології майбутнього це створює підґрунтя для дослідження не лише механізмів соціального прогнозування, а й психологічних стратегій вибору, що визначають, який із можливих сценаріїв суспільство, зрештою, прагнутиме реалізувати.

До слова, Krafft (2022) показав, що уявлення і перспективи бачення майбутнього у мешканців Європи доволі песимістичні. На його думку, такі образи майбутнього є результатом частково несвідомих базових уявлень про світ. Невіра в соціальний прогрес, тобто в кращий світ, призвела до песимістичного ставлення до глобального майбутнього у багатьох людей. Значна частина населення розчарована економікою і політикою. На переконання багатьох людей, людство вже досягло тієї точки в історії, коли надалі все не може тривати так, як досі: експлуатація і знищення природи, зміна клімату, стихійні лиха, соціальний дисбаланс, зруйновані шлюби і сім'ї – усе це становить загрозу, як і експлуатація власних ресурсів і здоров'я.

На думку дослідника, песимізм щодо майбутнього є результатом зростання невизначеності і непередбачуваності. З одного боку, є страх втратити раніше здобуте багатство. З іншого боку, неспроможність економіки і політики запропонувати достовірні відповіді на виклики нашого часу створює відчуття небезпеки. Що складнішим і незрозумілішим видається світ, то сильніше відчуття безсилля, тому що у багатьох людей складається враження, що вони нічого не можуть із цим вдіяти. Такі переживання викликають негативні відчуття занепокоєння і безпорадності. Посилення конкуренції і тиску також породжують невдоволення й дискомфорт.

А що ж українське суспільство, що нині зіткнулося з найбільшим викликом для власного існування – війною?

За основу нашого дослідження ми взяли ідею про ймовірний, можливий і бажаний образи майбутнього. Як інструментарій було обрано глибинні інтерв'ю, тому що саме глибинні інтерв'ю прочиняють двері до найінтимніших закутків людських думок і почуттів. Вони здатні виявити справжні мотиви, ставлення та переконання респондентів, надаючи багатовимірне розуміння предмету, що покладено в основу інтерв'ю. Універсальні для досліджень соціальних наук, ринку і навіть психотерапії, глибинні інтерв'ю можуть виявити нюанси, які залишаються невловимими в більш структурованих методах. Коли мова заходить про дослідження образів майбутнього, обійти глибинне інтерв'ю як метод дослідження, напевно, неможливо.

Зазначимо, що в умовах війни важливо не лише зібрати інформацію, а й подбати про психологічну безпеку респондента, не зашкодити йому, а за необхідності надати психологічну підтримку йому в процесі роботи, а можливо, і після завершення інтерв'ю. Більше того, сама тема майбутнього в умовах, коли відбуваються обстріли, гинуть мирні люди, а захисники віддають життя на полі бою, набуває особливих вимірів чутливості.

Загалом, межа між формальним інтерв'ю та інтерв'ю, що дасть змогу побачити всю палітру уявлень і бачень респондента, досить суттєва. Можна залишитися на рівні певних формальних чи формалізованих висловлювань або ж, якщо це не шкодить респондентові, спробувати наблизитися до так званих кореневих смислів.

Кореневі смисли в глибинному інтерв'ю – це фундаментальні, базові переконання, цінності або внутрішні мотиви, які визначають світогляд і поведінку людини. Це глибинні ідеї, які є основою особистої ідентичності і впливають на сприйняття світу, життєві пріоритети й рішення. Кореневі смисли часто приховані від поверхового розуміння і можуть не проявлятися в прямій мові респондента, тому завдання інтерв'юера – за допомогою запитань і технік, таких як активне слухання і спостереження, допомогти людині усвідомити й висловити ці смисли.

Ознаками кореневих смислів є:

– *глибинна мотивація*. Це ті смисли, які визначають поведінку та дії людини на глибинному рівні, – наприклад, потреба в безпеці, визнанні, любові, свободі, справедливості;

– *ціннісні орієнтири*. Часто пов'язані із життєвими цінностями, як-от сім'я, мораль, духовність, національна чи інша ідентичність тощо;

– *емоційна значущість*. Зазвичай такі смисли мають потужний емоційний заряд і можуть сильно впливати на стан людини, визначаючи не лише переживання тут-і-зараз, а й можливість діяти, приймати рішення під впливом такого емоційного забарвлення смислів;

– *тривалість*. Це стійкі структури мислення, які формувалися роками і зазвичай не змінюються легко або швидко. У цьому плані вони близькі до переконань;

– *інтеграція з досвідом*. Кореневі смисли пов'язані з досвідом людини, особливо з переломними моментами її життя (наприклад, війною, втратами, травмами або досягненнями).

Кореневі смисли, як і переконання, є важливими елементами внутрішнього світу людини, але вони відрізняються за рівнем глибини, стійкості та впливу на поведінку. У чому ж між ними різниця?

Глибина і фундаментальність. Кореневі смисли – це глибинні, базові внутрішні принципи, що визначають існування людини на найглибшому рівні. Вони є фундаментом, на якому будується особистість, і впливають на її сприйняття світу. Кореневі смисли важко піддаються змінам, оскільки вони часто є результатом життєвого досвіду, переживань і ключових подій. Прикладом кореневого смислу може бути потреба в безпеці, любові, належності або справедливості. Людина може шукати ці смисли протягом усього життя і, навіть не усвідомлюючи, будувати своє життя навколо них.

Переконання – більш конкретні судження або ідеї, які людина вважає правдивими або правильними. Вони можуть базуватися на фактах, досвіді, культурних або соціальних нормах, але часто є більш поверховими порівняно з кореневими смислами. Переконання можуть змінюватися з часом під впливом нової інформації або досвіду. Приклад переконання: «Я вважаю, що важка праця веде до успіху» або «Освіта – це найважливіший шлях до особистісного розвитку».

Вплив на поведінку. Кореневі смисли – це внутрішні імпульси, які визначають не лише переконання, а й загальну спрямованість життя. Вони формують наші життєві цінності і визначають, що для нас має сенс. Вони рідко змінюються, навіть якщо людина змінює свою поведінку або переконання. Кореневі смисли більш універсальні й пов'язані з основними людськими потребами (у належності, самореалізації, безпеці). Наприклад, людина може змінювати переконання щодо методів виховання дітей, але якщо її кореневий смисл полягає в тому, щоб забезпечити любов і безпеку своїм дітям, це залишиться незмінним.

Переконання натомість можуть бути гнучкішими й адаптуватися до нових ситуацій або знань. Вони частіше формують конкретну поведінку, рішення або погляди на певні аспекти життя. Людина може змінити переконання під впливом нової інформації, досвіду або спілкування з іншими людьми. Так, людина може змінити свої переконання про політичну партію чи про те, хто або що спровокувало збройну агресію, після отримання нових фактів або якихось подій.

Зміна і розвиток. Кореневі смисли змінюються дуже повільно і зазвичай лише через значний життєвий досвід або травматичні події. Це стійкі, часто неусвідомлювані орієнтири, які впливають на всі аспекти життя людини. Навіть нині попри те, що війська рф обстрілюють, скажімо, Одесу, є так звані «ждуни русского міра», для яких «усе не так однозначно» і «ще потрібно подивитися, хто там стріляє». Переконання можуть змінюватися швидше і легше, оскільки

вони частіше піддаються впливу зовнішніх обставин, нових знань, суспільних змін чи індивідуальних досвідів.

Усвідомленість. Кореневі смисли часто не повністю усвідомлюються самою людиною. Вони можуть виявлятися через поведінку, вибір у житті або емоційні реакції, але рідко людина відразу розуміє свої глибинні мотивації. Переконання зазвичай більш усвідомлені. Люди можуть чітко висловлювати свої переконання щодо певних питань та обговорювати їх відкрито.

Ці відмінності між кореневими смислами і переконаннями можна уявити так. Кореневий смисл: людина глибоко вірить, що її основне завдання – забезпечити безпеку для себе і своїх близьких. Переконання: людина вважає, що найкращий спосіб забезпечити цю безпеку – це переїхати до іншої країни або, навпаки, взяти до рук зброю і стати на захист країни.

Отже, переконання можуть бути конкретними способами реалізації кореневих смислів у різних життєвих ситуаціях. Кореневі смисли впливають на наші переконання, але залишаються більш стійкими й універсальними.

Чи виявляються кореневі смисли в глибинних або фокусованих інтерв'ю? Відповідь – «так». Як же виявити ці кореневі смисли в глибинному інтерв'ю? Для цього треба зануритися в глибинне – те, що лежить в основі. Це можна зробити в різний спосіб:

– *«Чому?-підхід»*. Одним з ефективних методів є багаторазове запитування «чому?» або «що для Вас це означає?», коли респондент відповідає на запитання. Це дає змогу поступово проникати на глибші рівні мотивації і переконань. Скажімо, відповідь на запитання «чому Ви вважаєте це важливим?» може містити більше одного «чому?». І, ставлячи такі запитання, можна дійти до глибинної мотивації респондента (важливо, щоб це не перетворилося на одну із форм так званого непродуктивного слухання – випитування).

– *Відкриті запитання.* Це запитання, які допомагають респонденту самостійно рефлексувати й заглиблюватися в розуміння себе або ситуації. Наприклад: «Що для Вас найважливіше в цій ситуації?», «Що в цьому питанні є для Вас найбільш важливим?».

– *Спостереження за емоціями.* Не все, що проговорюється або усвідомлюється під час інтерв'ю, є кореневим смислом. Щось може бути як приховуваним, так і прихованим для самої людини. Інколи кореневі смисли виявляються через сильні емоційні реакції на певні теми (наприклад, коли респондент починає нервувати, змінювати тон голосу або уникає певної теми).

– Повторні інтерпретації або використання технік активного слухання. Інколи респонденти не можуть одразу точно висловити свої кореневі смисли. Інтерв'юер може допомогти, якщо спробує переказати почуте або повторно уточнити: «Якщо я правильно зрозумів, Ви маєте на увазі … відчуваєте, що...?»

Приклад виявлення кореневого смислу:
Поверхова відповідь: «Я хочу переїхати в іншу країну».
Запитання інтерв'юера: «Чому Ви хочете це зробити?».
Глибший рівень: «Мені хочеться жити там, де мої діти будуть у безпеці».
Запитання інтерв'юера: «Чому безпека для Вас така важлива?».

Кореневий смисл: «Бо я сам виріс у небезпечних умовах і не хочу, щоб мої діти переживали те саме».

Цю логіку було покладено в основу задуму глибинного інтерв'ю і майбутнього гайду. Саме кореневі смисли дають змогу виявити основні рушійні сили і глибинні мотивації людини, що є ключовим для отримання більш повної картини її світогляду під час глибинного інтерв'ю.

До дослідження, що тривало з червня по грудень 2024 року, було залучено 20 осіб – обраних випадковим чином представників різних вікових і соціальних груп. Регіон проживання респондентів обмежувався Києвом та областю. Чому ми обмежилися тільки Київським регіоном? На початку повномасштабного вторгнення Київська область була частково окупована, а нині, хоч і є найбільш захищеним з погляду протиповітряної оборони регіоном, усе ж зазнає періодичних обстрілів ракетами і піддається атакам безпілотників. Це означає, що регіон репрезентує основні категорії громадян з різними переживаннями. Тут є:

– ті, хто виїхав з найбільш небезпечних регіонів, але попри це залишається в зоні ризику – переселенці або біженці;

– мешканці, що були в окупації та/або страждають унаслідок атак рф;

– військові і їхні родини;

– волонтери і люди, залучені до допомоги постраждалим, тощо.

Дослідження проводилося очно або за допомогою Zoom методом «сніжної кулі». Після того, як були проведені перші інтерв'ю, ми попросили респондентів рекомендувати інших людей, які можуть бути залучені до проведення дослідження. Наймолодшому з учасників було 16 років, найстаршому – 72.

З огляду на результати аналізу глибинних інтерв'ю можемо зробити такі висновки та узагальнення.

Уявлення українців про ймовірне майбутнє. Загальним трендом для представників усіх вікових і соціальних груп були труднощі з побудовою чіткого, нефрагментованого образу ймовірного майбутнього. Велика невизначеність щодо ситуації на лінії бойового зіткнення викликала в учасників занепокоєння і розгубленість, а перспективи видавалися їм украй невизначеними, малопрогнозованими й хиткими. Небезпека через можливі «прильоти» визначала характер усіх діалогів. При цьому спектр емоцій був надзвичайно широкий – від надії до страху та емоційного вигорання. Різноманітні канали отримання інформації при цьому не створювали відчуття безпеки. Більше того, часто-густо інформаційне перевантаження породжувало свідомі стратегії зменшення обсягу травматичної інформації (зменшення користування або дозоване використання соціальних медіа та інших засобів масової комунікації).

Серед представників молоді образ майбутнього концентрувався навколо планів на майбутнє (навчання, робота, інші можливі активності). Сама війна сприймалася як щось звичне, а можливість травматичних чи негативних наслідків розглядалася крізь призму формули «Що має статися, те й станеться». Загалом, безпека видавалася чимось більш зовнішнім щодо особи. Необхідність

ходити в укриття під час повітряних тривог розглядалася як щось формальне, а власна стратегія реагування приписувалася іншим: «*… люди вже перестали звертати якусь увагу на тривогу, лише деякі. Тобто ні, людей достатньо, наприклад, у тому ж самому метро сидить через тривогу, але деякі просто сидять. Ну, і що, ну не всі біжать в те укриття, бо у людей просто вже та нервова система, вона «покинула чат», і все. Люди не звертають уже на це увагу*» (респондент, 16 років). Цінність безпеки до певної міри актуалізувалася тільки під час близьких «прильотів» або коли траплялася подія, що зачіпала особисто.

Загалом, пріоритети безпеки мають іншу вагу, ніж інші, особисті пріоритети, пов'язані з необхідністю конструювати власне майбутнє: «*У мене є більша пріоритетність над усім іншим, над безпекою, над здоров'ям. Трошки інша пріоритетність, я розумію, що це не найкращий варіант життя, скажімо так. Але в мене пріоритетність зараз трошки інша, і я думаю більше про інше. Хоча, розумію, це може не дуже гарно закінчитися для мене*» (респондент, 16 років).

Сценарії власного ймовірного майбутнього конструюються на основі уявлень про навчання, подальше працевлаштування, а також упорядкування власного життя. Загалом, тут образи особистого імовірного і можливого майбутнього зливаються. Розглядаються різні сценарії власного життя – як в Україні, так і за її межами. Власне майбутнє підпорядковується не стільки питанням закінчення війни («*колись війна все ж закінчиться*»), скільки питанням подолання корупції та поліпшення рівня життя громадян. Провідними є питання психологічного добробуту і безпеки: «*Їм [владі] не треба розумні люди. Їм треба робоча сила, яка просто буде виконувати те, що їм скажуть. Мене це лякає. Мені це не подобається. Розуму це не подобається. Він не хоче цього. Він просто хоче кудись у більш безпечне місце, де він може собі забезпечити майбутнє. Більш стабільне, скажімо так*» (респондент, 18 років). Загалом, вага різних варіантів розвитку ситуації визначається, власне, крізь призму «безпека + особисте перспективне майбутнє». При цьому безпека – це не лише фізичний вимір, а й психологічний, пов'язаний із можливістю самореалізації.

Сценарії імовірного майбутнього держави конструюються на основі оцінок влади як корумпованої, злочинної, що опікується лише власним збагаченням: «*…крадуться гроші державні. Розкрадання державного майна і корупція*» (респондент, 20 років). Такі сценарії конкретизуються, серед іншого, в уявленнях про можливий революційний розвиток подій. «*Я дуже багато разів програвала варіант такий, що після закінчення війни, а може і навіть посеред війни, може початися революція. Вона буде. Буде переворот у державі*» (респондент, 18 років). «*Я не знаю, у мене є таке відчуття, що наче в державі буде переворот влади і щось зміниться тут кардинально, після закінчення війни. І з того, що я бачу, як населення реагує на нашу владу, щось станеться. Може бути революція, я не виключаю цього факту… Більше п'ятдесяти відсотків. Я не можу сказати скільки, але, як на мене, більше*

п'ятдесяти відсотків, що вона буде. Я дуже часто банально в інстаграмі читаю, що люди пишуть про Зеленського. У нього ж на сторінці я читаю. Люди просто вже втомлені» (респондент, 16 років).

Трапляються думки про необхідність більш жорстокого покарання за корупційні злочини: «*У Китаї смертна кара є, вбивають за корупцію. Чому б ні? Як на мене, правильно!*» (респондент, 18 років).

При цьому бачення сценаріїв розвитку майбутніх подій на рівні держави радше негативне, що актуалізує уявлення про можливу міграцію. Оцінки діяльності влади мають значну негативну конотацію. Поширеними є уявлення, що представники влади реагують на ситуацію, а не забезпечують прогнозування ситуації і сталий розвиток. Найбільше занепокоєння, злість та образу викликає забезпечення ЗСУ. Висловлюються надії, що представники молоді зможуть змінити життя в країні на краще: «*Можливо, якби щось сучасна верхівка змінила, моє покоління б змінило свою думку і залишилось би. І потім моє покоління, коли б якесь певне прийшло до влади, щось би змінило в найкращу сторону. Але з тим, що зараз, знову ж таки, робить влада, невідомо, що буде… Бо поки ми не розвиваємось. Є певні моменти, ще є плюси. Але те, як забезпечує наша держава нашу армію, це жахливо*» (респондент, 18 років).

Бачення перспектив закінчення війни можна охарактеризувати як розмиті і невизначені. При цьому варіант «здатися» не розглядається ні як можливий, ні як імовірний. Сама думка здатися викликає сильну негативну емоційну реакцію: «*Ні, ні, ні! … Бо якщо ми здамося, то Україна може і перестати існувати як держава*» (респондент, 16 років).

Серед людей середнього (зрілого) віку є кілька груп з різним часовим баченням перспектив майбутнього. Для одних найближча перспектива – рік-два, для інших – п'ять років. Віддалені перспективи оцінюються в 10-15 років. При цьому часом віддалені перспективи пов'язуються з відновленням власної країни і майбутніми військовими конфліктами на територіях інших держав: «*Мені здається, що через 15 років усе буде по-іншому, не знаю як. Мені здається, ми трошки прийдемо в себе після цих потрясінь, після війни. І мені здається, що у світі будуть такі потрясіння, що ми трохи відійдемо. Мені здається, що через 15 років світ узагалі поміняється. Тобто і може бути, і за цей період може бути… У найближчі 15 років можуть бути і великі війни, і глобальні катастрофи природного характеру. Тобто і наша війна там відійде трошки назад, і ми зможемо там якось заспокоїтися. Мені здається, що ми як суспільство через 15 років станемо трошки спокійнішими*» (респондент, 40 років).

Спільним для обох груп є бажання жити й працювати: «*Їхати нікуди з України я не збираюся. У найближчій перспективі моє життя буде таке, як воно зараз*». (респондент, 45 років). Є сподівання, пов'язані із завершенням війни, відбудовою країни та необхідністю багато працювати задля відновлення країни: «*Мені чомусь здається, що у віддаленій перспективі мені доведеться дуже багато працювати. Я так думаю, що війна, ну, якимось чином вона закінчиться, не знаю в якій формі. І в нас дійсно буде відбудова, ось, і ця*

відбудова буде потребувати дуже багато робочих рук на різних рівнях, я маю на увазі. Тобто всі ми будемо багато працювати. Ось так чомусь» (респондент, 40 років).

Загалом, як бачимо, образ найближчого майбутнього невиразний і значною мірою фрагментований. Питання про найближче майбутнє викликає у респондентів розгубленість і провокує бажання перевести розмову в площину, де вони почуваються більш-менш упевнено. Досить поширеними є уявлення про необхідність долати значні виклики: «*У найближчій перспективі в нас буде дуже багато викликів, дуже багато. Я думаю, що так, країна збережеться, в яких масштабах – невідомо, країна збережеться*». (респондент, 37 років).

Бачення перспектив людьми середнього (зрілого) віку пов'язується з необхідністю подолати значні виклики й конфлікти між різними категоріями громадян: «*Я думаю, що нас як суспільство чекає дуже багато прояснень відносин. Кого з ким? Ті, хто воювали, і ті, хто не воювали. Ті, хто воювали, були на нулі, і ті, хто були в тилу. Ті, хто виїхали за кордон, і ті, хто залишились в Україні. Тобто це все на міжособистісному рівні буде, і на рівні суспільства. Я не знаю, в яких це формах, але суспільство буде бурлити… Це два, три, чотири роки. Це буде стовідсотково* » (респондент, 45 років). Такі думки, зрозуміло, викликають тривогу та занепокоєння. Серед викликів респонденти називають також значну корумпованість влади.

Значне занепокоєння викликають питання можливого повоєнного розвитку країни. Один з найбільш реалістичних сценаріїв, про які говорять представники середнього віку, – це необхідність повоєнного відновлення та ухвалення і реалізація відповідних політик. Значні міграційні процеси, викликані війною, уявлення про значні втрати серед представників чоловічої статі актуалізують страхи неконтрольованих міграційних процесів у повоєнний період. Такі страхи пов'язані з тим, що відбудова країни буде потребувати значної робочої сили і, як результат, буде створено умови для міграції до України представників Східної Азії та Африки. Через неконтрольовану політику така міграція може призвести, серед іншого, до розмивання загальноукраїнської ідентичності, оскільки мігранти принесуть із собою свою культуру і звичаї.

Загалом, спільними для представників середнього віку є уявлення про низку проблемних вузлів, що потенційно можуть впливати на суспільну стійкість. Серед них – ризики соціально-економічної нерівності, яка може загостритися в процесі відбудови й призвести до розриву між регіонами і соціальними групами. Додатковим джерелом напруженості можуть стати політичні процеси: конкуренція за ресурси, поляризація бачень майбутнього, зростання популістичних практик. До цього додаються демографічні виклики, пов'язані з втратами працездатного населення, дисбалансом статево-вікової структури та посиленням міграційних рухів (про що ми говорили вище). Важливим фактором залишаються й психологічні наслідки війни: травматичний досвід, втрати і різний рівень залученості до бойових дій можуть створювати підґрунтя для міжгрупового напруження (між ветеранами,

переселенцями, цивільним населенням і тими, хто перебував за кордоном). Відкритим залишається питання, чи захочуть наші громадяни, що втекли від війни, повертатися в Україну після завершення бойових дій. А те, що вже нині усвідомлюється проблема ідентичності, свідчить про те, що це буде мати значний конфліктний потенціал у майбутньому: поєднання прагнення модернізувати країну із збереженням традиційного культурного обличчя може стати джерелом суперечностей, посилених неконтрольованими міграційними процесами. Причому саме неконтрольованими, оскільки довіра до влади залишається на низькому рівні.

На жаль, досі немає чіткого і структурованого бачення закінчення війни, а її тривалість є непрогнозованою. Можна припустити тривалий і повільний перебіг війни, а також необхідність пошуку складних рішень, пов'язаних з реінтеграцією звільнених територій в український соціокультурний простір: «*Я думаю, що відвоюємо, але не скоро. От десь років, ну там, може, років через 10. Яким чином, не знаю… Це будуть чи воєнні дії, чи дипломатичні якісь кроки, перемовини. Тільки одне питання: як ми відвоюємо наші території, як ми будемо інтегрувати тих людей, які 20 років залишалися під управлінням Росії? Не знаю, це буде дуже великий виклик*» (респондент, 45 років).

Людей пенсійного віку турбує, крім власне воєнних дій, зростання тарифів і цін на найбільш нагальні позиції споживчого кошика. Рівень довіри до влади перебуває на мінімальному рівні. Владу оцінюють як корумповану і таку, що опікується лише власними інтересами, привласнює гуманітарну допомогу і збагачується на цьому. Ситуація з мобілізацією, коли через ЗМК поширюються відео з «бусифікацією» чоловіків призовного віку, викликає обурення та сприймається як несправедлива, адже «*їхні власні діти сидять за кордоном*» (респондент, 60 років) або «*відкупилися від мобілізації і відправки на фронт*» (респондент, 72 роки).

Зневіра і біль щодо майбутнього – основні відчуття, коли мова заходить про ймовірне майбутнє: «*Спершу всі стояли дружно і стояли, як стіна, були готові до всього. Останні пів року, дивлячись на те, що відбувається в нашій країні, дивлячись на наше керівництво, депутатів, суддів, на всю Верховну Раду, на це ТЦК, – помінялося все, у мене значно погіршилося ставлення до них. Усе продається, усе купляється. Волонтери зараз з'явилися, липові, які все крадуть. Що можна, вкрали. І руки опускаються. Коли бабуся ходить на роботу, ледве ноги тягає, зарплату залишає собі, на яку живе, а пенсію всю перераховує на армію. А всі останні від жиру ледь не лопнуть, стали мільйонерами, мільярдерами – і все мало, мало, мало, не наїдяться. Наче в гробу є кармани, і все за собою потягнуть. Хай тягнуть, може, наїдяться, хоч на тому світі, якщо не на цьому*» (респондент, 60 років). Такі настрої породжують бажання відплати і відновлення справедливості.

Особисте виживання в умовах війни (особисте – як дітей та онуків) і виживання держави – актуалізовані наразі цінності Такі цінності є основою готовності відмовитися тут і зараз від певного комфорту заради побудови

кращого майбутнього і конкретизовані у формулі: «*якщо не собі, то хоч дітям*».

Уявлення українців про можливе майбутнє. У представників молоді, порівняно з представниками інших соціальних і вікових груп, найбільш чіткий і виразний образ особистого майбутнього, що конкретизується в планах навчання, пошуку роботи або зміни місця працевлаштування, а також місця проживання залежно від того, як буде розгортатися ситуація. Більша готовність до мобільності стає умовою актуалізації та розгляду різних сценаріїв як імовірних. Бажання залишитися в Україні конфліктує з уявленнями про корумпованість влади. Проте навіть попри це основним мотивом залишити Україну і будувати власне майбутнє поза її межами залишається уявлення про те, наскільки буде безпечно в Україні, якою мірою війна актуалізує необхідність міграції, якою мірою війна змусить до міграції. При цьому з'являється розуміння, що Західна Європа теж не є безпечним місцем: «*Скажімо, так, уся Європа сидить на голках. Війна може початися навіть посеред Європи в будь-який момент. Ніхто цього не відміняє. Треба, якщо за кордоном, обирати. … вибирати державу, яка плюс-мінус спокійна*» (респондент, 20 років). Респонденти розглядають також економічні і політичні фактори, які можуть вплинути на життя за кордоном: «*Тому я навіть не знаю, тут буквально дивишся на весь світ і думаєш: а куди? А куди не ступи, там буде якась чи то міна, чи то щось. Ну, всюди буде якась проблема, яма, камінь підводний і так далі. Куди не подивись*» (респондент, 20 років).

Досить поширені уявлення, що можна поїхати за кордон тимчасово, задля здобуття додаткових знань і компетентностей, які можуть стати в пригоді після закінчення війни. «*Якісь програми загалом, якщо я все ж поїду по обміну … навіть обмін певним досвідом з іншими, з іноземними фахівцями. Тобто для нашого розвитку це буде корисно, для розвитку нашої держави*» (респондент, 18 років). При цьому питання економічного добробуту, оцінки можливостей отримувати гідну заробітну плату за свою роботу і свої знання стають одним із критеріїв, що може вплинути на мотивацію повернутися або залишитися за кордоном. Загалом, можливість залишитися за кордоном викликає не стільки оптимізм та надію, а розглядається радше як вимушений крок: «*Треба шукати таку роботу, де ти зможеш просто вижити. Якщо у тебе недостатньо грошей, ти не виживеш. Ти не оплатиш нічого собі... Тут питання, або … душею керуєшся, або ти розумом керуєшся і вибираєш те, що дасть тобі змогу вижити в певній ситуації*» (респондент, 20 років); «*Я хочу тут жити, в нашій державі є, що розвивати, і є те, що я б хотіла розвивати. І це, якщо говорити про вибір серцем, залишатися тут, працювати за фахом і в тій сфері, де ти зможеш себе забезпечити. Але цим же і розвивати, якось, можливо, поєднувати, але десь, знову ж таки, ти не зможеш тримати ідеальний баланс. Щось буде більше, щось буде менше. Чомусь ти даєш, скажімо так, контроль над своїми цілями. І я кажу, душею я б хотіла тут залишитись, я хотіла б її <державу> розвивати*» (респондентка, 18 років). Отже, виживання респонденти розглядають у більш загальному контексті і пов'язують з певним,

не мінімальним, рівнем добробуту і якості життя. Мотивація щодо розвитку власної держави поєднується з можливістю мати певні гарантії і блага, певний рівень добробуту, які має забезпечити держава.

Простежується образа й біль через те, що владні інститути роблять замало для того, щоб створити умови, мотивацію, аби молодь не залишала країну: «*Дуже часто влада каже: ви – наше майбутнє, ви будете розвивати нашу державу. Як ви хочете, щоб ми розвивали державу, якщо ви робите все для того, аби діти виїжджали?*» (респондент, 18 років). Вибір майбутнього поза межами країни розглядається як вимушена стратегія: «*Більшість мого покоління… ну, хтось обирає тут вчитися, але якось люди кажуть, що вибору нема, їдемо за кордон*» (респондент, 20 років).

Бачення можливих перспектив людьми середнього (зрілого) віку пов'язується з необхідністю подолати значні виклики і конфлікти між різними категоріями громадян. Актуалізовані уявлення про майбутні розколи, конфліктні теми та відстоювання різних «правд» і прав на ці «правди»: «*Я думаю, що будуть не дуже там приємні випадки з'ясовування відносин. Але, ну, врешті-решт, ми повинні будемо прийти до якоїсь згоди; потім оці конфлікти… українська мова, російська, вони залишаться. Протистояння між Сходом і Заходом – воно залишиться. Я думаю, буде велике питання, ну, це як проблема. Люди, які, ну, воїни, які там були на нулі, безпосередньо брали участь у боях. Тобто постане питання їх реабілітації і достойної компенсації. Не знаю, у чому вони, мабуть, проявляться, чи матеріально, чи пільги якісь. Тобто ці люди, вони будуть потребувати уваги до себе. Мені здається, що оцей розкол між тими, хто воював, і тими, хто не воював, він буде дуже сильний. Ось це все потрібно буде якось залагоджувати. Я думаю, ну, мені хотілося б, щоб ми ці всі питання вирішили, тому що може бути така ситуація, що у нас зайвих людей не буде. Нам треба буде відбудовувати країну, і відбудовувати потрібно буде, ну, всім. І російськомовним, і українськомовним, і тим, хто воював, і тим, хто не воював*» (респондент, 45 років).

Є побоювання, що суспільство після завершення війни потрібно буде об'єднувати і долати виклики, які тоді постануть, але ті політичні і державні діячі, що нині при владі, не зможуть із цим впоратися. «*…суспільство треба буде об'єднати. Хто це буде робити, я не знаю*» (респондент, 43 роки). Це, знову ж таки, поєднується з уявленнями про владу як корумповану, що нині опікується більше питаннями власного збагачення, аніж працює на перемогу.

Поширеними є уявлення про необхідність розроблення інтеграційних проєктів, планів та програм, спрямованих на загальнонаціональне примирення задля творення спільного майбутнього: «*Треба об'єднати це, щоб люди не звинувачували одне одного, не відокремлювали себе, а розуміли, що ми – одне суспільство… що б там не було у нас позаду. Тобто у нас попереду є мета – відбудувати країну. Бо образ буде дуже багато. У всіх причому. І всі будуть «лізти в пляшку» і казати: ах, так!.. ви такі, то й ми такі*» (респондент, 40 років).

Трапляються поодинокі уявлення про можливі кроки, що слугуватимуть вирішенню завдань загальноукраїнського примирення і подоланню можливих конфліктів у майбутньому: «*Я не знаю… Може, там створити, по всій країні, повісити якісь … білборди, … з якимись тезами, які… пояснюють деякі речі, ну, мотиваційні чи, ну, не знаю. Ну, щоб це бачили всі. Щоб от людина кожен день їздить на роботу, ось, і в неї закарбовувалося, що, там, ну, ми одне суспільство. Тобто, щоб було показано, що в нас спільна мета. Що кожен на своєму рівні … він може щось зробити*» (респондент, 46 років).

Зафіксовано також поодинокі уявлення про необхідність пошуку тих смислів, що будуть об'єднувати різних суб'єктів: «*Треба якісь такі розповідати узагальнювальні речі, узагальнювальні, мотиваційні. І мені одна думка спала на голову, такий вираз, що протиріччя не можна вирішити – над ними можна тільки піднятися. Ну, оцей момент піднятися над протиріччям, от його треба нащупати, знайти й оповістити всіх людей*» (респондент, 37 років).

Уявлення респондентів про майбутнє нерозривно пов'язані з війною і пошуком можливих сценаріїв її завершення. Домінує потреба в перемозі, однак поряд із цим фіксуються уявлення про альтернативні варіанти, зокрема «замороження конфлікту». Такий сценарій визнається можливим, але оцінюється як небажаний, оскільки не гарантує ані безпеки, ані довготривалої стабільності. Він сприймається радше як вимушений варіант розвитку подій, що відтерміновує реальне завершення війни. «*Відкривати кордони категорично не можна, навіть якщо умовно війна закінчиться. Я не думаю, що вона закінчиться, – я думаю, що буде замороження конфлікту*» (респондент, 43 роки).

Післявоєнні перспективи респонденти пов'язують із необхідністю жорсткого контролю кордонів і посилення заходів безпеки, щоб уникнути повторення агресії. Ідея «закритих кордонів» у їхніх висловлюваннях постає як символ захищеності та гарантії безпеки, навіть якщо вони усвідомлюють, що в довгостроковій перспективі це неможливо зберігати в такій формі.

Важливим є те, що респонденти демонструють усвідомлення історичної мінливості росії: вони визнають, що нинішній стан «мракобісся» колись завершиться і постане потреба будувати нові відносини. При цьому підкреслюється часовий горизонт цих змін – не менше ніж 10-20 років, тобто надія на трансформацію сусіда не зникає, але вона віднесена у віддалене майбутнє: «*Перше, що спадає на думку, що закриті кордони, як вони зараз є, щоб так було завжди. Але це неправильно, такого не буде. Все буде залежати від тих процесів, які будуть відбуватися в самій Росії. Тобто цей період мракобісся, який вони зараз проходять, він колись закінчиться. Я не знаю, це закінчиться через 10 років, через 15, через 20. Він стовідсотково закінчиться, тому що так воно працює. Скоріше за все, вони розпадуться. Кістяк росії залишиться, тобто європейська частина, вона ж нікуди не дінеться. І з ним треба буде будувати відносини. Зараз вони взагалі ніяк не сприймають, але з*

ними прийдеться будувати якісь відносини. Але я не думаю, що це буде через 5 років, може і не через 10. А зараз відгородилися – і все» (респондент, 49 років).

Отже, уявлення про майбутнє в цій категорії респондентів поєднують три взаємопов'язані змістові блоки: 1) бажання остаточного завершення війни з перевагою над сценарієм «замороженого конфлікту»; 2) потреба в захищених кордонах і контролі за ідентичністю як умовою виживання держави; 3) усвідомлення неминучості майбутніх відносин із Росією, але лише після її трансформації, яка сприймається як віддалена в часі перспектива. Такі уявлення відображають водночас і прагнення до безпеки, і реалістичну оцінку міжнародних відносин, і спрямованість на довготривалу стратегію збереження державності та національної ідентичності.

У людей пенсійного віку можливе майбутнє не деталізоване, а побудова будь-яких прогнозів викликає труднощі. Провідними є сподівання на завершення війни, при цьому як саме це може бути зроблено – не конкретизується.

Загалом, у всіх вікових групах тією чи тією мірою порушується питання про пошук Україною власної моделі безпеки чи економічного розвитку, оскільки альянси і договори, що діяли до початку війни (зокрема, Будапештський меморандум), не гарантують безпеки. Водночас уявлення про те, як це може бути реалізовано чи зроблено, наразі не актуалізовані. Значною мірою це пов'язано з невизначеністю як власної життєвої, так і загальної суспільно-політичної ситуації. Частково це впливає і на гнучкість у поглядах: брак більш-менш чітких орієнтирів дезадаптує, вимагає постійних додаткових психологічних ресурсів і може створювати додаткові епіцентри соціального напруження, оскільки хоч якогось сталого уявлення про можливе майбутнє у громадян немає.

Уявлення про бажане майбутнє. Серед представників молоді досить виразні бажання докорінного оновлення влади, через корупцію та злочинність: «*Хотілося б змінити не органи державні, а людей, які в державних органах працюють. Просто державний апарат людей, які керуються країною, хочеться змінити. Бо у нас в умовах війни, при тому, що нам дуже важко, державі важко самій себе забезпечувати, навіть зброєю, нам це важко дається, ми все одно крademo гроші»* (респондент, 22 роки); «*У нас деякі просто сидять голодують і не можуть собі нічого дозволити, через малу заробітну плату. У нас держава сидить просто, скажімо так, у калюжі. А верхівка, наше правління, просто краде гроші, бо головне – щоб їм добре жилося»* (респондент, 17 років).

Простежується виразний запит на справедливість доступу до благ і ресурсів та розподіл останніх таким чином, щоб це слугувало створенню і забезпеченню спільного добробуту. Оцінки влади як недостатньо ефективної, корумпованої, такої, що не піклується про власних громадян і військових (військові виокремлюються окремо як одна з найбільших цінностей нашого суспільства), викликають біль і почуття глибокої несправедливості, що підриває довіру до державних інституцій і загрожує процесам суспільної

згуртованості. У такій ситуації зростає ризик соціальної поляризації, формування протестних настроїв, а також відчуження між громадянами і владою. Водночас саме запит на справедливість може стати конструктивним імпульсом для розвитку більш прозорих механізмів розподілу ресурсів і вироблення політик, спрямованих на спільний добробут і підтримання тих соціальних груп, які суспільство визначає як ключові для збереження національної стійкості.

Закінчення війни представники молоді пов'язують з поверненням усіх окупованих територій, а як мрія – це ще й повернення тих територій, які належали Україні раніше: *«Але хотілося б, саме для мене, напевно, повернути всі території, які у нас були. І, можливо, навіть трошки більше, ніж було… Мені подобаються кордони держави нашої. Вони красиві самі по собі. Але... Ну, можна трошечки більше територій. Взагалі, типу, Кубань – це етнічна територія українців, бо ми – перші, хто там почав заселятися»* (респондент, 17 років). При цьому бачення закінчення самої війни наразі немає.

Загалом, для представників молоді уявлення про бажане майбутнє більшою мірою фіксуються, крім закінчення війни, на реалізації особистих планів. Міграція як варіант розвитку подій розглядається лише в тому разі, якщо не буде можливості реалізувати такі плани. Саме гідні умови життя, які мають створити держава і влада, є обов'язковою умовою бажаного майбутнього. При цьому декларується готовність докладати власних зусиль для побудови такого майбутнього. Це свідчить про те, що молодь розглядає власне майбутнє не лише як пасивний результат політичних чи економічних процесів, а як простір для активної участі та самореалізації. Бажане майбутнє для цього покоління постає у формі поєднання індивідуального успіху і суспільного добробуту, де особисті життєві стратегії інтегруються в ширший контекст розвитку країни.

Водночас молодь демонструє більш високу чутливість до проблем соціальної справедливості, прозорості та ефективності влади. Наявність можливостей для освіти, професійного розвитку, створення сім'ї та безпечного життя розглядається як ключова передумова того, аби залишатися в Україні й інвестувати власний потенціал у її відбудову.

Отже, образ бажаного майбутнього у молоді має подвійний вимір: а) індивідуальний – пов'язаний з реалізацією особистих планів і життєвих амбіцій; б) колективний – спрямований на участь у відбудові країни та утвердженні справедливого, сучасного й демократичного суспільства. Це свідчить про потенціал молоді як рушійної сили суспільних трансформацій за умови, що держава створюватиме належні умови для самореалізації та гідного життя.

Для представників *середнього (зрілого) віку* уявлення про майбутнє пов'язані переважно з необхідністю повоєнного відновлення і долання неминучих труднощів. Їхні сподівання базуються на очікуванні зовнішньої допомоги та власній участі у відбудові країни, що свідчить про готовність брати відповідальність за цей процес. *«Гроші на відбудову нам дадуть. Теж*

невідомо в яких масштабах, але щось будуть давати, ми будемо це все відбудовувати» (респондент, 39 років). Водночас у цій віковій групі виразно фіксується занепокоєння щодо демографічних і міграційних тенденцій: значна частина біженців, на їхню думку, може не повернутися, що ставить під загрозу трудовий і соціальний потенціал держави: *«Чи повернуться люди, ті біженці, які зараз за кордоном, чи повернуться вони в Україну? Я думаю, 40% повернуться, а 60% – залишиться там»* (респондент, 42 роки).

Крім того, середні вікові групи чітко артикулюють ризики неефективної державної політики. Одним із найбільш тривожних сценаріїв вони вбачають у можливій неконтрольованій міграції та залученні дешевої малокваліфікованої робочої сили, що, на їхню думку, може не лише створити криміногенні загрози, а й посилити соціальну напруженість, негативно вплинути на збереження національної ідентичності та згуртованості суспільства. *«Найгірший сценарій, це коли нам будуть завозити дуже дешеву робочу силу, не дуже кваліфіковану, яка буде створювати криміногенний напряг у суспільстві. Це буде найгірший сценарій»* (респондент, 48 років).

Отже, образ майбутнього у представників зрілого віку поєднує надію на відбудову і водночас побоювання щодо управлінських прорахунків та соціальних ризиків, що робить цю групу чутливою до питань державної ефективності, контролю над міграційними процесами й забезпечення умов для повернення громадян з-за кордону.

Для людей *пенсійного віку* образ майбутнього пов'язаний насамперед із миром, стабільністю і порядком у державі. Закінчення війни для них – ключова умова, без якої важко уявити подальше життя та розвиток країни. Разом із тим, їхні очікування не обмежуються лише припиненням бойових дій: важливим елементом бачення майбутнього постає потреба у відновленні справедливості, подоланні корупції та «наведенні ладу» у владі.

В уявленнях цієї вікової групи влада постає як відчужена від народу структура, що діє переважно у власних інтересах і не зважає на проблеми пересічних громадян. Наявність такої оцінки формує відчуття безсилля, зневіри і водночас – глибокого внутрішнього протесту, який проявляється у вимозі справедливості та бажанні бачити ефективне і чесне управління. Саме прагнення справедливого устрою стає одним із ключових очікувань людей пенсійного віку в їхніх образах майбутнього.

Тому надії старшого покоління лежать у двох вимірах: 1) соціально-політичному, а саме в потребі в мирі, стабільності, ефективному державному управлінні без корупції та байдужості; 2) морально-ціннісному, тобто в прагненні відновлення справедливості, яка розглядається як основа довіри до влади і як умова для достойного життя в старості.

Це свідчить про те, що для осіб пенсійного віку образ майбутнього має не лише прагматичний, а й виразно ціннісний характер, адже справедливість і порядок вони сприймають як головні гарантії соціального миру та людської гідності.

Розкриття проблеми побудови образів майбутнього було б неповним без виокремлення *факторів впливу на уявлення про майбутнє.* Аналіз результатів проведених інтерв'ю демонструє виразні вікові відмінності у джерелах, з яких люди черпають свої уявлення, а також у способах підтримання позитивного бачення майбутнього.

Для молоді ключовим чинником є вплив соціальних медіа, що формують інформаційне поле і задають рамки дискусій щодо ймовірного, можливого чи бажаного майбутнього. Водночас неабияке значення має найближче соціальне оточення – друзі, партнери, колеги. Саме вони створюють простір психологічної підтримки, який допомагає долати невизначеність. У молоді простежується орієнтація на особистісні перспективи – навчання, професійний розвиток, самореалізацію, що є основою їхнього позитивного бачення майбутнього.

Для людей зрілого віку більш вагомим джерелом уявлень про майбутнє стає особистий досвід: пережиті кризи, професійна реалізація, соціальні ролі в сім'ї та громаді. Соціальне оточення – колеги, друзі, сусіди, як важливий канал обміну досвідом і взаємної підтримки, підтверджують або коригують ці уявлення.

Для людей пенсійного віку основою формування уявлень про майбутнє є власні життєві стратегії і внутрішні ресурси. В умовах війни їх підтримує ціннісна орієнтація на турботу про дітей та онуків, адже саме поколіннєва спадковість і турбота про нащадків є найпотужнішим мотиватором зберігати позитивне бачення майбутнього.

Об'єднувальним чинником для всіх вікових груп є віра у Збройні сили України і можливість робити власний внесок у перемогу. Це може бути як матеріальна підтримка (донати), так і волонтерська діяльність чи допомога близьким військових. Саме усвідомлення спільної мети і колективної дії стає найважливішим психологічним ресурсом, що дає змогу українцям незалежно від віку зберігати надію, довіру й позитивне бачення майбутнього.

Аналіз *оцінки ресурсів для досягнення бажаного майбутнього* показує, що різні вікові групи по-різному розставляють акценти у своїх очікуваннях і стратегіях, але їх об'єднує готовність до участі в процесах відновлення і спільна вимога подолати корупцію як головну перешкоду розвитку.

Для молоді ключовим ресурсом є особистісний потенціал – готовність навчатися, здобувати нові професії, працювати на благо власного майбутнього та країни. Молодь вважає, що саме її професійний розвиток і самореалізація стануть рушійною силою змін. Водночас вони очікують оновлення політичної системи та усунення корумпованої влади, адже вбачають у цьому передумову для реалізації особистих і колективних планів. Молодь демонструє найбільшу готовність долучатися до відбудови через працю, волонтерство та інноваційні підходи.

Люди середнього (зрілого) віку акцентують увагу на потребі чітких і прозорих політик, справедливих правил гри та ефективних інституцій. Для них важливо, щоб відбудова відбувалася системно, без хаосу і зловживань. Саме ця

група особливо чутлива до питань справедливості й захисту національної ідентичності. У їхніх уявленнях одним із ризиків повоєнного розвитку є неконтрольована міграція та розмиття культурних ідентифікаційних меж, тому вони очікують державної політики, здатної забезпечити баланс між потребами економіки і збереженням української самобутності. При цьому саме ця група найбільшою мірою долучена до волонтерської активності.

Люди пенсійного віку вбачають основу бажаного майбутнього в упорядкуванні внутрішнього життя країни. Для них першочерговим ресурсом є подолання корупції, наведення «ладу» в органах влади та боротьба зі злочинністю. Ці завдання вони пов'язують не лише із забезпеченням соціальної стабільності, а й з успіхом на фронті: перемога у війні, на їхню думку, неможлива без очищення внутрішніх структур держави.

Узагальнюючи, можемо зробити висновок, що молодь спирається на власний розвиток і вимагає оновлення влади; зрілі люди очікують інституційної прозорості, справедливості та збереження ідентичності; представники старшого покоління вбачають ресурси в боротьбі з корупцією і наведенні ладу як умови для стабільності й перемоги. Спільним для всіх є розуміння, що досягнення бажаного майбутнього потребує як особистого внеску, так і системних змін на рівні держави, що забезпечить поєднання індивідуальних і суспільних ресурсів.

З огляду на результати нашого дослідження можемо стверджувати, що ***кореневими смислами, що єднають*** у нинішніх умовах, є:

По-перше, *бажання завершення війни і відновлення нормального життя.* Ідеться про прагнення до безпеки, стабільності та можливість жити у відносно мирних умовах, зберігаючи українську ідентичність.

По-друге, *критичне сприйняття влади і мотивація відновлення справедливості.* Оцінювання дій влади як корумпованої та егоцентричної породжує такі стратегії:

– пошук кращого життя за межами України, якщо не будуть забезпечені безпека і боротьба з корупцією;

– заміна корумпованої влади на «чесну», навіть з використанням зброї. Революційні сценарії після війни допускаються як імовірні, й емоційного спротиву таким сценаріям може не бути, а інколи вони можуть навіть підтримуватися, особливо якщо лідерами змін виступатимуть нинішні фронтовики. Чи отримують такі сценарії, пов'язані з протестними настроями, утілення в діях – питання відкрите.

По-третє, *усвідомлення необхідності подолання майбутніх викликів:* 1) найближчі виклики – об'єднання суспільства задля відбудови країни; 2) далекі – інтеграція відвойованих територій; 3) пролонговані в часі – демографічні питання (кількість населення, відтворюваність), пенсійне забезпечення, нестача робітників і необхідність залучати гастарбайтерів, подолання корупції.

По-четверте, *збереження української ідентичності* – страх перед її розмиванням і потреба в захисті від зовнішніх загроз. А також *потреба у вивченні зарубіжного досвіду та формуванні ефективної міграційної політики.*

Це передбачає адаптацію мігрантів до українського культурного середовища та підготовку українського суспільства до «інакшості» мігрантів, щоб не втратити власну ідентичність.

По-п’яте, *віра у відновлення справедливості та довгострокове будівництво безпечного й ідентифікованого майбутнього.* Це корелює з прагненням контролю над кордонами, обережністю у відносинах із Росією та очікуванням історичних трансформацій.

Дерево кореневих смислів українського суспільства в умовах війни можна представити в такому вигляді:

– *корінь (основні мотиваційні смисли):* бажання завершення війни і відновлення нормального життя; прагнення справедливості та протидія корупції; усвідомлення майбутніх викликів; захист ідентичності та інтеграція міжнародного досвіду;

– *стовбур (ключові стратегічні орієнтири):* відбудова країни та об’єднання суспільства; зміна корумпованої влади на чесну; пошук безпечного та стабільного життя; потреба в плануванні демографічної та економічної стійкості;

– *гілки (конкретні дії та сценарії).* а) внутрішні: активний спротив корупції, участь у відбудові інфраструктури і країни загалом, демографічна політика (підтримання сімей, пенсії); реалізація політичних сценаріїв, зокрема через революційний підхід до зміни влади після війни та емоційну підтримку учасників бойових дій як потенційних лідерів змін; б) зовнішні: пошук кращого життя за кордоном (міграція), вивчення зарубіжного досвіду та адаптація мігрантів;

– *листя (відчутні результати/наслідки для суспільства):* стабільне і безпечне життя; соціальна згуртованість; відновлена справедливість; збережена національна ідентичність; ефективна інтеграція територій і мігрантів.

Водночас, попри представлене вище дерево кореневих смислів, не можна сказати, що наявні образи чітко структуровані, логічні, цілісні чи послідовні. Радше навпаки – вони є фрагментарними, що насамперед пов’язано з війною. Образ майбутнього держави дуже складно розділити на бажаний, імовірний і можливий. Фактично ймовірний образ майбутнього постає як основа для конструювання смислів і побудови прогнозів. Образ можливого майбутнього нівелюється і зводиться зрештою саме до ймовірного, оскільки сама ситуація війни розглядається як динамічна і плинна. Більше того, будь-які прогнози, що стосуються більш віддаленої перспективи, видаються примарними. Найближча перспектива, з цієї ж причини, малопрогнозована.

6.2. Практичні аспекти конструювання згуртованості через образи майбутнього

Як ми вже зазначали, уявлення про майбутнє є одним із ключових ресурсів психологічної і соціальної стабільності суспільства. Більше того, саме такі уявлення можуть стати одним із ключових психологічних і соціальних механізмів, здатних інтегрувати суспільство, надавати сенсу індивідуальним і колективним діям та створювати основу для соціальної згуртованості. Саме вони задають горизонти спільної дії, допомагають бачити сенс у теперішніх зусиллях і формують відчуття колективної перспективи. У кризові періоди, зокрема в умовах війни, образи майбутнього набувають мобілізаційного забарвлення, стаючи чинником підтримання соціальної згуртованості: вони не лише віддзеркалюють наявні соціальні настрої, а й стають інструментом мобілізації та відновлення.

Конструювання згуртованості через образи майбутнього передбачає практичну роботу з цими уявленнями, їх фіксацію, поширення та перетворення в спільні цінності й стратегії. Практичні аспекти цього процесу охоплюють як індивідуальний рівень (формування мотивації, життєстійкості, довіри), так і суспільний (політика пам'яті, культурні практики, державні програми, медійні наративи тощо).

З огляду на результати проведених досліджень можна стверджувати, що українське суспільство, попри травматичний досвід війни, зберігає потенціал для вироблення об'єднавчих образів майбутнього. Серед найбільш поширених в усіх вікових групах є уявлення про необхідність завершення війни та відновлення нормального життя. Це ядро майбутніх очікувань формує базис для колективної єдності. Водночас наповнення цих уявлень має свої відмінності: для молоді це насамперед можливість самореалізації і гідних умов життя, для людей середнього віку – гарантії безпеки, справедливості та подолання корупції, а для старшого покоління – «наведення ладу» й боротьба зі злочинністю як передумова національного відродження. Отже, практичні аспекти конструювання згуртованості мають враховувати різновікові цінності, але водночас спиратися на спільний знаменник – прагнення миру й безпеки.

Важливим завданням є інституціоналізація цих образів у формі державних і громадських стратегій. На практиці це означає вироблення чітких і зрозумілих візій розвитку країни, які були б доступними для громадян, викликали довіру і співвідносилися з реальними можливостями суспільства. Адже саме брак прозорих і дієвих політик посилює відчуття відчуження та розчарування щодо влади, яку респонденти часто описують як корумповану і таку, що дбає лише про власні інтереси. *Відновлення справедливості – не абстрактний лозунг, а практична умова згуртованості,* оскільки відчуття несправедливості породжує злість, зневіру і готовність до протестних чи навіть революційних сценаріїв після завершення війни. Тому робота з образами

майбутнього має охоплювати заходи з відновлення довіри до інституцій, формування відчуття рівності перед законом і забезпечення соціальної справедливості.

Не менш важливим є питання кордонів і національної ідентичності. Дослідження свідчать про значний суспільний *запит на збереження культурної самобутності*, особливо в умовах зовнішньої агресії. Уявлення про майбутнє часто поєднуються з баченням закритих чи контрольованих кордонів як форми захисту від загроз з боку інших держав. При цьому уявлення про можливе «замороження конфлікту» сприймається як вимушений, але не найкращий варіант. У практичному вимірі це означає, що державна політика має розробляти ефективні стратегії безпеки, інтеграції відвойованих територій і водночас – міграційні політики, які дадуть змогу уникнути втрати власної ідентичності в глобалізованому світі. Питання *адаптації мігрантів та українців до культурної різноманітності стає одним із ключових викликів для майбутнього згуртування.*

Особливе місце займає ресурсний вимір образів майбутнього. Молодь готова інвестувати у власну освіту й професійну кар'єру, розглядаючи особистісні ресурси як основу досягнення бажаного майбутнього. Люди середнього віку зосереджені на вимогах до політичної системи: прозорі правила, ефективні інституції, боротьба з корупцією. Старше покоління здебільшого апелює до моральних категорій справедливості й порядку. Для практичної роботи це означає необхідність врахування різних акцентів у програмах відновлення та консолідації: підтримання освітніх і кар'єрних ініціатив для молоді, формування інституційної довіри для зрілого покоління, створення ефективних механізмів правосуддя та соціальної підтримки для пенсіонерів.

Практичне конструювання згуртованості через образи майбутнього можливе завдяки *поєднанню стратегій «знизу вгору» і «згори вниз»*. З одного боку, це робота з громадами, участь громадян у дискусіях про майбутнє, створення локальних ініціатив, що дають людям відчуття причетності. З іншого боку – це формування державою загальнонаціональних стратегій, які стають рамкою для таких ініціатив. Лише в цьому поєднанні виникає ефект синергії, коли індивідуальні прагнення підкріплюються інституційними гарантіями, а колективні цінності наповнюються конкретними практиками.

Скажімо, Мартен Хайєр і Пітер Пельцер пропонують концепт *технік майбутнього*, визначений *як практики, що об'єднують* акторів навколо одного чи кількох уявних майбутніх і за допомогою яких актори діляться певними орієнтаціями щодо дій; *як аналітичний інструмент* для вивчення майбутніх практик, які намагаються зробити уявне майбутнє перформативним. На думку дослідників, застосовуючи поняття «практики» до майбутнього, можна зрозуміти, як люди об'єднуються навколо певного бачення майбутнього. Практики опосередковують, курують, створюють і втілюють уявлення про можливе майбутнє так само, як вони створюють нашу реальність. Надаючи форми повсякденному життю і сенсу дій людей, практики дають змогу

втілювати уявлення про спільну реальність – бачення майбутнього (Hajer & Pelzer, 2018, p. 222).

Оскільки це так, то майбутню практику можна проаналізувати з погляду її потенціалу як підтримувати, так і руйнувати бачення майбутнього. Незалежно від того, про які практики моделювання майбутнього йдеться, ці практики є соціально кодифікованими способами відтворення, представлення та реалізації образів майбутнього. Найбільш відомим прикладом тут може бути поширення американської мрії як образу майбутнього: спочатку це відбувалося через глянцеві журнали, такі як «Harper's Magazine», «Readers Digest», а потім знайшло подальше матеріальне вираження на Всесвітньому ярмарку в Нью-Йорку 1939 року під назвою «Світ завтрашнього дня».

З часів Другої світової війни на основі технологій та інструментів, призначених для поширення уявлень про майбутнє, розроблено широкий спектр практик майбутнього (Andersson, 2018). Деякі з них є явно «футурологічними», наприклад сценарне планування, тоді як інші, зокрема дизайнерське мислення і спостереження за тенденціями, не так явно спрямовані на майбутнє. Практичні дослідження цих інструментів проливають світло на те, як вони «переносять» уявне майбутнє в сьогодення. Фактично будь-які інструменти, спрямовані на майбутнє, – не лише «нейтральні дослідження» майбутнього. Навпаки, різноманітні моделювання світу завжди були практикою політичного переконування і формування коаліцій.

Майбутнє – це арена різноманітних можливостей, а не лінійна послідовність заздалегідь визначених подій. Для того щоб люди могли позитивно формувати майбутнє, вони мають спочатку творчо уявити його, а потім поставити конкретні цілі й подолати можливі труднощі. Нереалістичний оптимізм може створити позитивний настрій, але він також може призвести до переоцінки власних здібностей і недооцінки викликів, які при цьому постають. Погляд у майбутнє набуває особливого значення, коли ми можемо осмислено пов'язати наше минуле і сьогодення з образами майбутнього. Хороший і поганий досвід формує наш погляд і формує майбутнє.

Дослідники, розробляючи сценарії майбутнього, зазвичай розрізняють чотири можливі образи майбутнього: *продовження того, що є нині*, – загалом усе залишиться без змін; *технічний прогрес*, *технологічний розвиток* (нові технології вирішать поточні проблеми світу й забезпечать стійкий прогрес); *соціальні та екологічні катастрофи* (поточні події призведуть до багатьох економічних, екологічних і соціальних криз у довгостроковій перспективі); *сталий розвиток* (нові моделі виробництва, споживання та поведінки, що свідчать про зміну свідомості, спричинять нові соціальні норми і структури). Загалом, чим далі в майбутнє спрямований сценарій, тим менше в ньому йдеться про точне передбачення майбутнього і тим більше потенціалу залишається для надії та бажань, а також для страху й занепокоєння. У Європі понад половину населення не вірить, що теперішні і майбутні проблеми та перешкоди будуть подолані завдяки економічному й технологічному прогресу і що почнеться нова ера стійкості, миру та процвітання. Навпаки, більшість

людей у країнах за межами Європи вірять у можливість такого сценарію. Проте понад дві третини людей у всьому світі вважають, що такі явища, як зростання населення, руйнування навколишнього середовища, нові захворювання, етнічні й регіональні конфлікти, призведуть до важких часів, справжніх криз і катастроф. Ці кризи не мають зовнішнього щодо людства походження, а радше спричинені ним і є результатом різноманітних довгострокових дисбалансів.

Отож можна стверджувати, що *нас спонукають до дій не лише поточні проблеми, а радше позитивні образи зручнішого для життя майбутнього*. Більшість соціальних потрясінь в історії людства були зумовлені уявленнями про краще майбутнє. Тому конструювання образів майбутнього, оперування ними видається нагальним завданням, коли йдеться про розроблення проблематики консолідації суспільства в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці.

Загалом, формування колективного бачення майбутнього потребує конкретних інструментів, які дають змогу перетворити індивідуальні уявлення та очікування в спільні смисли, здатні згуртовувати суспільство. До таких інструментів належать комунікативні практики і технології створення спільного майбутнього, освітні і культурні ініціативи, а також символічні ресурси, які забезпечують тривалість і сталість колективної ідентичності. Окремо ще раз наголосимо, що такі інструменти слід використовувати в єдності двох стратегій: «знизу вгору» і «згори вниз».

Діалогічні (комунікативні) практики є не лише технікою обміну інформацією чи способом публічного обговорення, а й формою колективного смислотворення. Вони дають змогу різним соціальним групам побачити власні інтереси в ширшому суспільному контексті й відчути їхню взаємодоповнюваність. У ситуаціях, коли окремі бачення майбутнього можуть здаватися конфліктними або взаємовиключними, саме діалог стає тим механізмом, що відкриває простір для пошуку компромісів і нових, інтегративних рішень. Власне, діалог не просто зменшує рівень соціальної напруженості, а й продукує нові ціннісні й символічні ресурси, які стають основою для формування спільного образу майбутнього.

Важливо, що діалогічні практики можуть функціонувати на різних рівнях – від локального, коли громада спільно обговорює стратегії відбудови власного населеного пункту, до національного, коли відбуваються широкі суспільні дискусії щодо майбутнього держави. На локальному рівні діалог створює простір для залучення кожного члена громади і формує досвід співвідповідальності, тоді як на національному рівні він забезпечує усвідомлення належності до великої спільноти, що має спільні цінності й цілі. Очевидно, що такий діалог має бути не «формальним», а наповненим «живим знанням» і сприяти задоволенню актуальних проблем індивідів, громад та спільнот.

Ще одним важливим аспектом діалогу є його здатність ставати «соціальним мостом» між поколіннями і соціальними категоріями. Коли в комунікативний простір залучаються широкі верстви населення – молодь, люди

середнього і старшого віку, військові й цивільні, переселенці і ті, хто залишався вдома, створюється сприятливий ґрунт для досягнення взаємного розуміння та подолання упереджень. Такий багатоголосий діалог створює умови для вироблення більш стійких і гнучких образів майбутнього, які враховують різноманіття досвіду й очікувань.

Отже, комунікативні практики, якщо їх правильно організувати, не лише сприяють консолідації суспільства, а й формують основу для демократичної культури співучасті, у якій колективне бачення майбутнього постає не як результат директивного нав'язування, а як спільно вироблений продукт.

Особливе місце серед діалогічних практик, напевно, варто відвести різноманітним психологічним технологіям творення спільного майбутнього. До них можна віднести технології, що ґрунтуються на методах колективного уявлення й прогнозування і поєднують раціональне моделювання та емоційно-ціннісне переживання. Це можуть бути майстерні візій («vision workshops»), де учасники спільно створюють уявні сценарії розвитку суспільства, використовуючи як когнітивні, так і образні інструменти. Значного поширення набувають фасилітовані дискусії, що застосовують прийоми асоціативного мислення, метафоричні карти, вправи на колективне символічне конструювання. Їх завдання полягає не лише у виробленні раціонального плану дій, а й у формуванні відчуття причетності до спільної візії. До таких технологій належать, без сумніву, й організаційно-діяльнісні та імітаційні ігри, в основу яких покладено проблематику побудови спільного майбутнього[13]. Важливо, що такі технології допомагають учасникам не просто обговорювати бажані й небажані варіанти, а й проживати їх емоційно, вчитися бачити різні перспективи, оцінювати ризики й можливості.

Якщо ми говоримо про технології, варто згадати «Світове кафе», «технологію відкритого простору», «Future Search» та інші. Спробуємо відтак коротко описати деякі з цих інструментів.

Так, *«World Café» («Світове кафе»)* базується на створенні невимушеної атмосфери діалогу, яка імітує розмову в кав'ярні. Учасники збираються за кількома столиками невеликими групами, обговорюють певне питання і після кількох раундів переходять за інші столи, щоб «переносити» ідеї. Такий метод сприяє поширенню думок, народженню нових сенсів, інтеграції індивідуальних бачень у колективне. В українських громадах цей формат може бути досить ефективним, коли йдеться про зняття напруження між різними соціальними групами (військовими, переселенцями, місцевими жителями, волонтерами) і досягнення взаєморозуміння.

«Технологія відкритого простору» («Open Space Technology») передбачає, що порядок денний формують самі учасники з огляду на свої потреби і проблеми. Кожен може запропонувати тему для обговорення, завдяки чому

[13] Ми вже неодноразово у своїх публікаціях порушували це питання, тож зацікавлений читач зможе за потреби звернутися до них. Інформацію про такі ігрові технології представлено в роботах за ред. В. Казміренка (Казміренко та ін., 2011; Казміренко та ін., 2013), працях В. Духневича (Духневич, 2023).

створюється живий простір для обміну ідеями. В умовах післявоєнної відбудови України цей метод дасть громадам змогу формувати власні пріоритети: від питань інфраструктури до культурної інтеграції й пам'яті про війну.

«Future Search» («Пошук майбутнього») – це стратегічні сесії, які об'єднують представників різних соціальних секторів, а саме владу, бізнес, громадянське суспільство, освітні установи, культурні середовища, задля формування спільного бачення майбутнього. Особливість методу – у поєднанні аналізу минулого, осмислення теперішнього і творення образів бажаного майбутнього. Для України цей підхід надзвичайно цінний, адже він дає змогу уникнути фрагментації бачення, поєднуючи державну політику з реальними потребами громадян.

Методи арт- і наративних практик. Колективне малювання «міста майбутнього», створення спільних історій або навіть театралізованих постановок про життя після війни можуть стати не лише інструментом психологічної реабілітації, а й способом формування позитивного образу майбутнього, який об'єднує людей за допомогою символів та емоцій.

Необхідно згадати і про можливості інтеграції *цифрових платформ* у практики конструювання згуртованості. Сучасні технології створюють нові можливості для поєднання офлайн- і онлайн-участі, що істотно розширює інклюзивність процесів формування колективного бачення майбутнього. У контексті воєнного і повоєнного часу це набуває особливого значення, адже значна частина громадян перебуває за кордоном або у віддалених регіонах і не може безпосередньо брати фізичну участь у комунікативних заходах. Цифрові діалогові платформи дають змогу організовувати масові публічні обговорення, які зберігають горизонтальність спілкування і прозорість ухвалення рішень. Вони мають забезпечити участь широких верств населення, сприяти формуванню почуття причетності, що дасть змогу почути різні голоси – від місцевих громад до діаспори. Онлайн-опитування і спеціалізовані сервіси збирання ідей (краудсорсингові інструменти) можуть виконувати роль механізму швидкого збирання думок, пріоритетів та очікувань. Це зробить процес планування більш адаптивним і чутливим до змін у суспільних настроях.

На особливу увагу заслуговує використання *інтерактивних карт майбутнього («future mapping»).* Такі інструменти допомагають учасникам візуалізувати бажані сценарії розвитку територій, інфраструктури чи спільнот, створюючи колективні візуальні образи майбутнього. Вони не лише полегшують сприйняття стратегій, а й стимулюють креативність, відкривають простір для порівняння альтернативних варіантів розвитку та формування узгоджених пріоритетів.

Загалом, інтеграція цифрових технологій з офлайн-участю зможе забезпечити гібридний формат комунікації, де фізичні зустрічі підсиляться онлайн-ресурсами, а результати цифрових опитувань можуть дати багатий матеріал для подальших живих дискусій. Важливо, що грамотне та ефективне

використання цифрових платформ не лише розширить доступ, а й сприятиме формуванню нової культури участі завдяки інтеграції різних поколінь і соціальних груп, різних бачень і різних «правд» у єдиний дискурс. Важлива ремарка: чи можуть бути ризики через проведення таких онлайн-заходів? Без сумніву. І про них не варто забувати, адже ніхто не відміняв цифрову нерівність, проблеми довіри, ризики поверхневості, «інформаційної бульбашки» та інформаційні маніпуляції.

У будь-якому разі всі згадані діалогічні (комунікативні) інструменти мають одну спільну рису: вони працюють не лише з раціональними аргументами, а й із почуттями, символами та переживаннями, створюючи спільний простір, де народжується довіра і відчуття єдності. А для повоєнного відновлення, як показують результати нашого дослідження, це надзвичайно важливо.

І ще про два інструменти формування колективного бачення майбутнього, які ми вже згадували і які можуть бути використані разом з діалогами й розширити їх можливості. Це освітні і культурні практики та символічні ресурси. Роль *освіти й культури* у формуванні колективних уявлень про майбутнє не можна звести лише до передавання знань чи способів проведення дозвілля. Ідеться про продукування ціннісних орієнтирів, які визначають, як суспільство уявляє свою подальшу траєкторію розвитку. Шкільна освіта, крім базових академічних компетентностей, в ідеалі має закладати фундамент громадянської ідентичності, формувати розуміння таких понять, як свобода, справедливість, відповідальність, співпраця. А заклади вищої освіти, знову ж таки в ідеалі, мають бути «інкубаторами» нових форм соціальної згуртованості, адже саме студентство часто стає носієм ідей соціальних змін. Саме університети як середовища з високою інтелектуальною концентрацією є майданчиками, де формується критичне мислення й розвиваються уявлення щодо можливого й бажаного майбутнього, а за певних умов ці уявлення втілюються в життя.

Згадаймо українські революції, які пережила наша країна за останні 35 років. Так, саме студенти стали основною рушійною силою під час Революції на граніті, коли оголосили масове голодування, яке тривало з 2 по 17 жовтня 1990 року, і виступили з низкою політичних вимог (відставка уряду Масола, відмова від підписання нового союзного договору, націоналізація майна КПРС, проходження військової служби юнаками з України лише в межах республіки). І саме це стало важливим кроком до здобуття незалежності України в 1991 році. У Помаранчевій революції 2004 року і Революції Гідності 2013–2014 років студенти теж брали активну участь, хоч уже не були головною рушійною силою, а радше частиною ширшого громадянського руху.

Культурні практики – література, театр, кінематограф, образотворче мистецтво, музика тощо – формують не лише естетичний досвід, а й колективну чутливість. Художні образи стають метафорами, що відображають суспільні переживання і водночас надають їм сенсу. Це фільми про війну (наприклад, «Кіборги»), поезія про втрати й надії, музика, яка стає символом

спротиву. Недарма від початку повномасштабної війни кількість музичних композицій, присвячених спротиву, помітно зросла. Усе це створює емоційне тло, завдяки якому виникає спільне бачення майбутнього. Мистецтво здатне поєднувати індивідуальне й колективне, особисту історію й національну долю, тим самим зміцнюючи відчуття причетності.

Загалом, *медіа* в сучасних умовах є особливо потужним чинником. Вони здатні або відтворювати деструктивні наративи, що ведуть до розколу (як ідеї про революційні сценарії розвитку), або, навпаки, поширювати смисли, які об'єднують суспільство й підтримують його психологічну стійкість. Сьогодні, коли значна частина молоді орієнтується на соціальні мережі як головне джерело інформації, саме тут формуються уявлення про те, що є можливим і бажаним у майбутньому. Тому культурна політика і медійна культура стають стратегічно важливими складниками підтримання згуртованості.

Символічні ресурси. Символи виконують роль «якорів» колективної ідентичності. Вони вкорінюють уявлення про минуле, роблять його значущим для теперішнього і спрямовують у майбутнє. Державні символи – прапор, герб, гімн – у ситуації війни набувають особливої емоційної сили: вони втілюють єдність і стійкість, стають предметом гордості й знаком спільної боротьби. Історичні постаті та події (зокрема знакові події останніх років) стають реперними точками для суспільної пам'яті. Вони не лише нагадують про минулі (а інколи і сучасні) перемоги та поразки, а й допомагають конструювати уявлення про майбутнє: через історичні аналогії суспільство проєктує власні очікування. У цьому сенсі пам'ять про Революцію Гідності, боротьбу за незалежність, а також сьогоднішній героїчний спротив стає основою для формування наративу про незворотність руху України до свободи і демократії.

Культурні міфи – як традиційні, так і новітні – виконують не меншу інтеграційну функцію. Вони допомагають осмислювати реальність через прості, емоційно насичені образи. Такі міфи можуть мати об'єднавчий потенціал, коли вони резонують із досвідом і почуттями більшості. Водночас важливо зберігати баланс: надмірна міфологізація може призводити до ідеологізації та відриву від реальності. Важливо пам'ятати, що символи мають бути автентичними, відповідати реальним почуттям і прагненням суспільства. Лише тоді вони стають джерелом згуртованості, а не порожньою декларацією.

І насамкінець зазначимо, що практичні аспекти конструювання згуртованості через образи майбутнього полягають у створенні таких умов, коли індивідуальні очікування трансформуються в колективні орієнтири, а ці орієнтири стають основою для суспільної мобілізації. Ключовими інструментами тут є: формування справедливих і прозорих інституцій, підтримання освіти й професійного розвитку, забезпечення безпеки та збереження культурної ідентичності, відкритий суспільний діалог щодо бачення майбутнього. Саме завдяки такій комплексній роботі образи майбутнього перестають бути лише мріями чи емоційними деклараціями і перетворюються на реальні чинники соціальної згуртованості та національної відбудови.

У ситуації воєнних викликів центральним елементом колективного бачення стає образ перемоги, який виконує мобілізаційну функцію. Він дає змогу утримувати суспільство в стані психологічної стійкості, мотивує до щоденних зусиль і виправдовує індивідуальні жертви. Водночас уявлення про майбутнє невіддільні від перспективи відбудови країни: відновлення інфраструктури, економіки, соціальних інститутів. У цьому процесі особлива роль належить лідерам думок, військовим і ветеранам, які є не лише символами захисту, а й потенційними провідниками нових цінностей і норм, що можуть формувати колективний порядок денний.

Досвід інших країн показує, що конструювання образів майбутнього може стати основою для гуртування після масштабних криз, зокрема після війни. Так, після Другої світової війни Німеччина здійснила переформатування суспільної свідомості через концепцію «економічного дива», що поєднувала прагматичні інтереси населення з новими політичними орієнтирами. Країни Балтії після здобуття незалежності активно використовували наратив європейської інтеграції як образ бажаного майбутнього, що забезпечив єдність суспільства. Ізраїль, перебуваючи в умовах постійних безпекових викликів, формує згуртованість через поєднання національної ідентичності та високої мобілізаційної готовності. Україна може інтегрувати цей досвід, адаптувавши його до власного історичного і культурного контексту.

Практика, зокрема і наші дослідження, свідчать, що в різних груп суспільства свої уявлення про бажане майбутнє. У повоєнному контексті можуть виникати суперечності щодо інтеграції відвойованих територій, визначення місця України у світі, підходів до міграційної політики та багато іншого. Завдання полягає в тому, щоб створювати механізми узгодження таких бачень, не нівелюючи різноманітності, а вибудовуючи компромісні сценарії. Наскільки ефективно будуть використані інтрументи і технології, про які ми говорили, – покаже час.

ПІСЛЯМОВА

Представлене дослідження має на меті поглибити розуміння психологічних механізмів соціальної згуртованості, окреслити її структурні компоненти, чинники посилення та ризики руйнування в умовах суспільних трансформацій і воєнних загроз. Працюючи над монографією, авторський колектив прагнув не лише систематизувати наявні теоретичні підходи, а й інтегрувати їх у цілісну концепцію, здатну пояснити динаміку гуртування в українському суспільстві сьогодення. Результатом творчих зусиль науковців стала соціально-психологічна концепція згуртованості суспільства, викладена й представлена в роботі як наукове бачення механізмів формування й підтримання єдності соціуму.

Проведений аналіз засвідчує, що соціальна згуртованість є багатовимірним феноменом, у структурі якого поєднуються як макросоціальні фактори – політичні, економічні, культурні, так і психологічні – довіра, солідарність, спільні цінності, відчуття належності й готовність до спільної дії тощо. Особливий наголос зроблено на тому, що саме психологічні компоненти визначають стійкість соціальної єдності, її адаптивність і здатність відновлюватися в умовах високої невизначеності та кризових впливів.

Окрему увагу приділено ризикам, спричиненим війною, які актуалізують процеси поляризації, соціальної втоми, травматизації та ерозії довіри. Разом з тим дослідження демонструє, що навіть за умови дії масштабних деструктивних чинників суспільство зберігає значний консолідувальний потенціал, здатність мобілізувати ціннісні ресурси, формувати спільні смисли й образи майбутнього.

Представлена в монографії соціально-психологічна концепція згуртованості є не лише теоретично обґрунтованою, а й практично спрямованою. Запропоновані моделі, методологічні підходи та емпіричні результати можуть слугувати основою для розроблення стратегій зміцнення соціальної єдності, програм психологічної підтримки громад, інструментів відновлення довіри та державних політик, спрямованих на підвищення стійкості соціуму як у період війни, так і під час майбутньої відбудови.

Автори сподіваються, що монографія буде корисною для науковців, практиків, управлінців і всіх, хто прагне глибше осмислити закономірності та психологічні механізми суспільного гуртування. Переконані, що представлена нами концепція сприятиме формуванню стратегічного бачення розвитку держави й зміцненню соціальної тканини українського суспільства перед лицем сучасних і майбутніх викликів.

ЛІТЕРАТУРА

Література до розділу 1

Горностай, П. П. (2023). *Психологія колективних травм*. Київ: Імекс-ЛТД.

Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки (2020). Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 року № 695. Офіційний вебпортал Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text

Довгань, Н. О. (2023). Питання згуртованості Європи: політичний дискурс. *«KELM» Lublin, Polska,* 6(58), 91–94. doi: https://doi.org/10.51647/kelm.2023.6.15

Довгань, Н. О. (2024a). Пошуки вимірів згуртованості: академічний дискурс. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія,* т. 35 (74), 1, 97–103. doi: https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.1/17

Довгань, Н. О. (2020). *Психологія соціокультурної взаємодії поколінь*. Київ: Талком.

Довгань, Н. О. (2024 b). Соціальна згуртованість суспільства в умовах загроз і ризиків національній безпеці: організація емпіричного дослідження. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія,* т. 35 (74), 6, 88–95. doi: https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.6/15

Довгань, Н. О. (2024 c). Соціальна згуртованість суспільства: теорія і практика. *Проблеми політичної психології*, 15 (29), 30–49. https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/150/145. doi: https://doi.org/10.33120/popp-Voll5-Year2024-150

Дослідження соціальної згуртованості – фокус на українські громади в контексті війни. (2024). *Звіт про якісне дослідження. Підготовлено компанією Incoc для Міжнародного фонду «Відродження»*. https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2024/09/irf-social-cohesion-report-ukr_compressed.pdf.

Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні: опитування загального населення (2023). Представництво МОМ В УКРАЇНІ. Раунд 14. Жовтень 2023 р. https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R14_Displacement_ENG-UKR.pdf

Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001 «Про схвалення Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року» (2006). Офіційний вебпортал Верховної Ради України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-2006-%D0%BF#Text

Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385 «Про схвалення Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020

року» (2014). Офіційний вебпортал Верховної Ради України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF#n11

Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки» (2020). Офіційний вебпортал Верховної Ради України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Текст

Степико, М. Т. (2011). *Українська ідентичність: феномен і засади формування.* Київ: НІСД.

Тарасевич, В. М. (2015). Про державно-капіталістичну обумовленість інноваційного розвитку національної економіки. *Економіка України,* 11, 16–31. http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2015_11_3.

Ahmed, S. (2004). *The Cultural Politics of Emotion.* Edinburgh University Press.

Alcan, F. & Elias, N., (1991). *The society of individuals.* Basil Blackwell, Oxford, Physical.

Alexander, J. (2006a). *The art of social theory.* Oxford University Press

Alexander, J. C. (2006b). *The Civil Sphere.* Oxford University Press.

Anderson, B. (1983). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism.* Verso.

A new strategy for Social Cohesion. Revised strategy for Social Cohesion approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 31 March 2004 (2004). *European Committee for Social Cohesion (CDCS).* https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/ RevisedStrategy_en.pdf

Assmann, A. (2011). *Cultural memory and Western civilization: Functions, media, archives.* Cambridge University Press.

Baccelli, L. (1994). *La cittadinanza: appartenenza, identità, diritti.* Laterza.

Battaini-Dragoni, G., & Dominionithe, S. (2003). Strategy for social cohesion. *Conference on Social Cohesion.* http://www.socsc.hku.hk/cosc/Full%20paper/BATTAINI-DRAGONI%20Gabriella%2025.11.pdf

Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity.* Polity Press.

Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin,* 117(3), 497–529. https://doi.org/10.1037/0033-2909.117.3.497

Beck, U. (2002). The cosmopolitan society and its enemies. *Theory, Culture & Society,* 19(1–2), 17–44. https://doi.org/10.1177/026327640201900101

Berger, P., & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality.* Penguin.

Berger-Schmitt, R. (2002). Social Cohesion between the Member States of the European Union: Past Developments and Prospects for an Enlarged Union. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review,* 38(6), 721–748. https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-56327

Bernard, P. (1999). La cohésion sociale: critique dialectique d'un quasi-conceptSocial Cohesion: A Dialectical Criticism of a Quasi-ConceptCohesión

social: crítica dialéctica de un cuasi-concepto Lien social £î Politiques. *Lien social et Politiques,* 41, 47–59. https://id.erudit.org/iderudit /005057ar

Benjamin, J. (1990). *The Bonds of Love: Psychoanalysis, Feminism, and the Problem of Domination.* Pantheon Books.

Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power.* In J. B. Thompson, (Ed.). (G. Raymond & M. Adamson, Trans.). Harvard University Press.

Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power* (G. Raymond & M. Adamson, Trans.). Harvard University Press.

Bowlby, J. (1969). Attachment and loss: Vol. 1. *Attachment.* Basic Books.

Bowlby, J. (1973). Attachment and loss: Vol. 2. *Separation: Anxiety and anger.* Basic Books.

Bowlby, J. (1980). Attachment and loss: Vol. 3. *Loss: Sadness and depression.* Basic Books.

Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development.* Basic Books.

Brewer, M. B. (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate? *Journal of Social Issues,* 55(3), 429–444. https://doi.org/10.1111/0022-4537.00126

Brunazzo, M. (2016). *The history and evolution of Cohesion policy. In book: Handbook on Cohesion Policy in the EU.* In Simona Piattoni (Ed.) (pp. 17–35). University of Strathclyde.

Butler, J. (2004). *Undoing gender.* Routledge.

Butler, J. (1997). *The Psychic Life of Power.* Stanford University Press.

Buxton, W. (1985). *Talcott Parsons and the Capitalist Nation-State.* University of Toronto Press.

Delanty, G. (2010). *Community.* Routledge.

Decety, J., & Jackson, P. L. (2004). The functional architecture of human empathy. *Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews,* 3(2), 71–100. https://doi.org/10.1177/1534582304267187

Chan, J., To, H.-P., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research,* 75(2), 273–302. https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=b8bcb36f5f69dfe1de3d5d34b95dd645b60ee0c6

Chatterjee, Sh., Gassier, M., & Myint, N. (2023). Leveraging Social Cohesion for Development Outcomes. *Policy Research Working Paper World Bank Group Social Sustainability and Inclusion Global Practice.* https://documents1.worldbank.org/curated/en/099723304202334301/pdf/IDU0053a35270965b0414f090ff0157bb9183a68.pdf

Cartwright, D., & Zander, A. (1968). *Group Dynamics: Research and Theory.* Harper & Row.

Cracken, Mc. M. (1998). Social Cohesion and Macroeconomic Performance. Paper presented at the Conference «The State of Living Standards and the Quality of Life» . *Centre for the Study of Living Standards (CSLS),* October 30–31.

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of social theory.* University Press.

Concerted development of social cohesion indicators (2005). *Methodological guide.* Council of Europe. https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/GUIDE_en.pdf

Daly, M., (2002). *Access to social rights in Europe.* Council of Europe Publishing, October 2002. https://rm.coe.int/report-access-to-social-rights-in-europe-may-2002-isbn-92-871-4985-2/1680939182

Dahrendorf, R. (1996). *Economic Opportunity, Civil Society and Political Liberty.* United nations research institute for social development.

Development and Change, International Institute of Social Studies, vol. 27(2), 229–249, April. doi: 10.1111/j.1467-7660.1996.tb00587.x

Dickes, P., & Valentova, M. (2012). Construction, validation and application of the measurement of social cohesion in 47 European countries and regions. *Social Indicators Research*, 113(3), 827–846.

Dovidio, J. F., Gaertner, S. L., Pearson, A. R., & Riek, B. M. (2022). Intergroup relations: Dynamics and consequences. In R. Biswas-Diener & E. Diener (Eds.), *Noba textbook series: Psychology.* Noba Project. https://nobaproject.com/modules/intergroup-relations-dynamics-and-consequences

Durkheim, É. (1893). *De la division du travail social: Etude sur l'organisation de societes superieures.* Les Presses universitaires de France.

Durkheim, É. (2014). *The division of labor in society* (W. D. Halls, Trans.). Free Press. (Original work published 1893).

Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society* (2nd ed.). Norton.

Freud, S. (1991). *Group psychology and the analysis of the ego* (J. Strachey, Trans.). W. W. Norton. (Original work published 1921).

Fonseca, X., Lukosch, S., & Brazier, F. (2019). Social cohesion revisited: A new definition and how to characterize it. Innovation: *The European Journal of Social Science Research,* 32(2), 231–253. https://doi.org/10.1080/13511610.2018.1497480

Forsyth, D. R. (2014). *Group dynamics* (6th ed.). Wadsworth/Cengage Learning.

Foucault, M. (1975). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Vintage Books.

Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age.* Stanford University Press.

Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Doubleday.

Green, A., & Janmaat, J. G. (2011). *Regimes of social cohesion: Societies and the crisis of globalization.* Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan. http:///C:/Users/Admin/Downloads/Regimestextfinalnoncopyright.pdf

Green, A., Janmaat, J. G., & Han, C. (2009). Regimes of social cohesion. London: Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies. *Institute of Education.* https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1545892/1/Green2011SocialR7.pdf

Haidt, J. (2012). *The righteous mind: Why good people are divided by politics and religion.* Vintage.

Hatfield, E., Cacioppo, J. T., & Rapson, R. L. (1993). *Love, sex, and intimacy: Their psychology, biology, and history.* HarperCollins.

Hinshelwood, R. D. (1991). *A dictionary of Kleinian thought.* Free Association Books.

Honneth, A. (1995). *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts.* Polity Press.

Horney, K. (1945). *Our inner conflicts: A constructive theory of neurosis.* W. W. Norton & Company.

Horney, K. (1950). *Neurosis and human growth: The struggle toward self-realization.* W. W. Norton & Company.

Horney, K. (1951). *Self-analysis.* W. W. Norton & Company.

Janis, I. L. (1982). *Groupthink: Psychological studies of policy decisions and fiascoes* (2nd ed.). Houghton Mifflin.

Jasper, J. M. (2011). Emotions and social movements: Twenty years of theory and research. *Annual Review of Sociology,* 37, 285–303. https://doi.org/10.1146/annurev-soc-081309-150015

Jenson, J. (1998). Mapping social cohesion: The state of Canadian research. *Canadian Policy Research Networks*.

Kearns, A., & Forrest, R. (2000) Social Cohesion and Multilevel Urban Governance. *Urban Studies,* vol. 37, 5–6, 995–1017.

Kim J., Sheely, R., & Schmidt C. (2020). Mercy Corps Social capital and social cohesion. *Measurement toolkit for community-driven development operations.* https://ocm.iccrom.org/documents/social-capital-and-social-cohesion-measurement-toolkit-community-driven-development

Kruglanski, A. W., Chernikova, M., Rosenzweig, E. L., & Kopetz, C. (2018). On motivational readiness. *Psychological Review,* 125(6), 972–997

Lacan, J. (1977). *Écrits*. London and New York.

LaCapra, D. (2001). *Writing history, writing trauma.* Johns Hopkins University Press.

Lisbon European council 23 and 24 march 2000. *Presidency conclusions.* P. 2. https://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm

Lorenz, K. (1966). *On aggression* (M. Abrahams, Trans.). Harcourt, Brace & World (Original work published 1963).

Mapping social cohesion: the state of Canadian research. *Canadian Policy Research Network.* http://www.cccg.umontreal.ca/pdf/cprn/cprn_f03.pdf

Massumi, B. (2002). *Parables for the Virtual.* Duke University Press.

Mead, G. H. (1934). *Mind, self, and society.* University of Chicago Press.

Mead, G. H., Huebner, D. R., & Joas, H. (2015). *Mind, self, and society.* University of Chicago Press.

Merleau-Ponty, M. (1962). *Phenomenology of perception* (C. Smith, Trans.). Routledge & Kegan Paul (Original work published 1945).

Nancy, J.-L. (2000). *Being singular plural* (R. Richardson & A. O'Byrne, Trans.). Stanford University Press.

New Strategy and Council of Europe Action Plan for Social Cohesion proved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 7 July 2010.

https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/2010Strategy_ActionPlan_SocialCohesion.pdf

Norton A., & Haan de, A. (2013). Social Cohesion: Theoretical Debates and Practical Applications with Respect to Jobs. *IDRC Background paper for the world development repor.* https://www.researchgate.net/publication/313040601

Páez, D., Rimé, B., Basabe, N., Wlodarczyk, A., & Zumeta, L. (2015). Psychosocial effects of perceived collective victimhood and the breaking of silence after collective violence. In E. Halperin & K. Sharvit (Eds.), *The social psychology of intractable conflicts* (pp. 227–243). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-17861-5_15

Parsons, T. (2013). *The social system*. Routledge.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community.* Simon & Schuster.

Ritzen, J., Easterly, W. & Woolcock, M. (2000). *On «good» politicians and «bad» policies: social cohesion, institutions and growth.* https://www.researchgate.net/publication/23722390

Scheff, T. J. (2007). A theory of runaway nationalism: Or, why the United States invaded Iraq. *Human Figurations*, 2(1), 1–13.

Schiefer, D., & Noll, J. van der. (2016). *The Essentials of Social Cohesion: A Literature Review.* Springer Science+Business.

Sharon, J. M. (2000). *SRA-309 – Social Cohesion Around the World: An International Comparison of Definitions and Issues.* Strategic Research and Analysis Directorate, Department of Canadian Heritage.

Sherif, M. (1961). *Intergroup conflict and cooperation: The Robbers Cave experiment*. University Book Exchange.

Tajfel, H. (1986). *Social identity and intergroup relations*. Cambridge University Press.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–47). Brooks/Cole.

Towards an active, fair and socially cohesive Europe (2008). Report of high-level task force on social cohesion. TFSC(2007)31E. https://www.coe.int › source › TFSC(2007)31E.

Tönnies, F. (1887). Gemeinschaft und Gesellschaft. *Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen.* Fues's Verlag.

Treaty on European Union (Maastricht, 7 February 1992). Official Journal of the European Communities (OJEC). 29.07.1992, 191/1. https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1992:191:FULL&from=NL

Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Basil Blackwell.

Tyler, T. R. & Huo, Y. J. (2002). *Trust in the law: Encouraging public cooperation with the police and courts.* Russell Sage Foundation

Yamagishi, T., & Yamagishi, M. (1994). Trust and commitment in the United States and Japan. *Motivation and Emotion,* 18(2), 129–166. https://doi.org/10.1007/BF02249397

Žižek, S. (2008). *Violence: Six sideways reflections.* Picador.

Література до розділу 2

Андріяш, В. І., & Євтушенко, Н. О. (2022). Політична коректність як механізм соціальної згуртованості в українському суспільстві. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права,* 3, 19–25. https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.3.3

Бондаренко М., Бабенко С., & Боровський О. (2017). Соціальна згуртованість в Україні (досвід аплікації методики bertelsmann stiftung до даних європейського соціального дослідження). *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Соціологія,* 1(8), 58–65. https://www.researchgate.net/publication/322359810_SOCIAL_COHESION_IN_UKRAINE_THE_EXPERIENCE_OF_APPLICATION_OF_BERTELSMANN_STIFTUNG_METHOD_TO_EUROPEAN_SOCIAL_SURVEY_DATA

Горностай, П. (2023). *Психологія колективних травм.* Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Гриненко, А. М., & Кирилюк, В. В. (2017). Сучасні підходи щодо визначення понять соціальної згуртованості та соціального капіталу. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика,* 1, 135–141. http://nbuv.gov.ua/UJRN/stvttp_2017_1_13

Дейнеко, О. (2021a). Моделі конструювання соціальної згуртованості: теоретичні рефлексії та емпіричні кейси. *Соціологічні студії,* 1(18), 33–40. https://doi.org/10.29038/2306-3971-2021-01-33-40

Дейнеко, О. (2021b). Аксіостратегії згуртованого суспільства: ціннісна гомогенність, ціннісна гетерогенність чи «відмова від цінностей» ? *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики,* 89, 44–55. https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.89.5

Дейнеко, О. О. (2021c). Дискурс-устрій соціальної згуртованості як категорії соціальної політики: досвід застосування критичного дискурс-аналізу. *Ukr. Socium,* 2(77), 140–153. https://doi.org/10.15407/socium2021.02.140.

Довгань, Н. О. (2020). *Психологія соціокультурної взаємодії поколінь.* Київ: Талком.

Довгань, Н. О. (2023). Питання згуртованості Європи: політичний дискурс. *«KELM» Lublin, Polska,* 6(58), 91–94. doi: https://doi.org/10.51647/kelm.2023.6.15

Довгань, Н. О. (2024a). Пошуки вимірів згуртованості: академічний дискурс. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія.* Том 35(74), 1, 97–103. doi: https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.1/17

Довгань, Н. О. (2024b). Соціальна згуртованість суспільства в умовах загроз і ризиків національній безпеці: організація емпіричного дослідження. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія.* Т. 35(74), 6, 88–95. doi: https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.6/15

Довгань, Н. О. (2024c). Соціальна згуртованість суспільства: теорія і практика. *Проблеми політичної психології,* 15(29), 30–49. https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/150/145. doi https://doi.org/10.33120/popp-Voll5-Year2024-150

Дослідження соціальної згуртованості – фокус на українські громади в контексті війни. (2024). Звіт про якісне дослідження. Підготовлено компанією Іпсос для Міжнародного фонду «Відродження». https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2024/09/irf-social-cohesion-report-ukr_compressed.pdf.

Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні опитування загального населення. Представництво МОМ В УКРАЇНІ . Раунд 14. Жовтень 2023 р. https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R14_Displacement_ENG-UKR.pdf

Котелевець, А. М. & Мартинюк, Я. В. (2022). Соціальна згуртованість молоді як ресурс розвитку громади: досвід європейських країн та України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи,* Спецвипуск, Т. 1, 174–179. https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2022.spec.1.33.

Степико, М. Т. (2011). *Українська ідентичність: феномен і засади формування.* Київ: НІСД.

Angen, M. J. (2000). Evaluating interpretive inquiry: Reviewing the validity debate and opening the dialogue. *Qualitative Health Research,* 10, 378–395.

Bailey. P. H. (1996). Assuring quality in narrative analysis. *Western Journal of Nursing Research,* 18, 186–194.

Baccelli, L. (1994). *La cittadinanza: appartenenza, identita, diritti.* Roma; Bari: Latcrza

Battaini-Dragoni, G., & Dominionithe, S. (2003). Strategy for social cohesion. *Conference on Social Cohesion.* Strasbourg, France. http://www.socsc.hku.hk/cosc/Full%20paper/BATTAINIDRAGONI%20Gabriella%2025.11.pdf

Berger-Schmitt, R. (2002). Social Cohesion between the Member States of the European Union: Past Developments and Prospects for an Enlarged Union. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review,* 38(6), 721–748. doi: 10.13060/00380288.2002.38.6.03

Berger-Schmitt, R. (2000). Social Cohesion as an Aspect of the Quality of Societies: Concept and Measurement. Centre for Survey Research and Methodology (ZUMA). Social Indicators Department. Mannheim. https://www.gesis.org/fileadmin/upload/dienstleistung/daten/soz_indikatoren/eusi/paper14.pdf

Bernard, P. (1999). La cohésion sociale : critique dialectique d'un quasi-concept. *Lien social et Politiques*, 41, 47–59. doi: https://doi.org/10.7202/005057ar

Brunazzo, M. (2016). The history and evolution of Cohesion policy. *In book: Handbook on Cohesion Policy in the EU* (pp. 17–35). In Simona Piattoni (Ed.), University of Strathclyde, UK.

Campbell, D. T. (1980). *Models of experiments in social psychology and applied research.* Moscow: Progress.

Carron, A. V., Widmeyer, W. N., & Brawley, L. R. (1985). The development of an instrument to assess cohesion in sport teams: The Group Environment Questionnaire. *Journal of Sport Psychology*, 7, 244–266.

Carron, A. V., & Brawley, L. R. (2000). Cohesion: Conceptual and measurement issues. *Small Group Research,* 31 (1), 89–106. https://doi.org/10.1177/104649640003100105

Chan, J., To, H.-P., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research*, 75(2), 273–302. https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=b8bcb36f5f69dfelde3d5d34b95dd645b60ee0c6

Chatterjee, Sh., Gassier, M., & Myint, N. (2023). Leveraging Social Cohesion for Development Outcomes. Policy Research Working Paper WORLD BANK GROUP Social Sustainability and Inclusion Global Practice. https://documents1.worldbank.org/curated/en/099723304202334301/pdf/IDU0053a35270965b0414f090ff0157bb9183a68.pdf

Concerted development of social cohesion indicators. (2005). Methodological guide ©Council of Europe. Belgium. https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/GUIDE_en.pdf

Cook, T. D., & Campbell, D. T. (1979). *Quasi-experimentation: Design and analysis issues for field settings.* Boston: Houghton Mifflin.

Dahrendorf, R. (1996). *Economic Opportunity, Civil Society and Political Liberty, Development and Change, International Institute of Social Studies,* vol. 27(2), 229–249, April. doi: 10.1111/j.1467-7660.1996.tb00587.x

Daly, M. (2002). *Access to social rights in Europe, Council of Europe Publishing. S*trasbourg, October 2002. https://rm.coe.int/report-access-to-social-rights-in-europe-may-2002-isbn-92-871-4985-2/1680939182

Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2011). Introduction: The discipline and practice of qualitative research. *The Sage Handbook of Qualitative Research,* 4th edn., 1–19. Thousand Oaks, CA: Sage.

Dickes, P., & Valentova, M. (2012). Construction, validation and application of the measurement of social cohesion in 47 European countries and regions. *Social Indicators Research*, 113(3), 827–846. doi: 10.1007/s11205-012-0116-7

Elias, N. (1991). *The society of individuals.* Basil Blackwell, Oxford, UK. Physical.

Erickson, F. (1989). *The meaning of validity in qualitative research.* Unpublished paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association, San Francisco.

Flick, U. (2007). *Desígning Qualítative Research.* SAGE Publications Ltd. London, Thousand Oaks, California, New Delhi, Singapore.

Green, A., Janmaat, J. G., & Han, C. (2009*). Regimes of social cohesion.* London: Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies. Institute of Education. https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1545892/1/Green2011SocialR7.pdf

Guba, E. G. & Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. *Handbook of qualitative research* (pp. 105–117). Thousand Oaks, CA: Sage.

Guba, E. G. & Lincoln, Y. S. (2005). Paradigmatic controversies, contradictions and emerging confluences. *The Sage handbook of qualitative research.* In Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Ed.) (pp. 191–216). Thousand Oaks, Sage.

InterViews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing: Steinar Kvale. (1996). Thousand Oaks, CA: Sage.

Jenson, J. (1998). *Mapping social cohesion: the state of Canadian research.* Ottawa, CPRN Study №. F /03. Canadian Policy Research Networks Inc. http://www.cccg.umontreal.ca/pdf/cprn/cprn_f03.pdf

Kearns, A. & Forrest, R. (2000) Social Cohesion and Multilevel Urban Governance. *Urban Studies,* Vol. 37, 5–6, 995–1017. https://www.jstor.org/stable/43084676

Kim, J., Sheely, R., & Schmidt, C. (2020). *Social capital and social cohesion measurement toolkit for community-driven development operations*. Mercy Corps & The World Bank Group. https://ocm.iccrom.org/documents/social-capital-and-social-cohesion-measurement-toolkit-community-driven-development

Kirk J., Miller M. (1989). *Reliability and validity in qualitative research.* Newbury Park, CA

Maxwel, J. A. (1992). Understanding and Validity in Qualitative Research. *Harvard Educational Review,* 62, Vol. 3, 279–300.

Maxwell, J. A. (2002). Understanding and Validity in Qualitative Research. *The qualitative researcher s companion* In Huberman, A. M., & Miles, M. B. (Ed.) (pp. 37–64). London.

Maxwel, J. A. (2005). *Qualitative Research Design: An Interactive Approach.* Thousand Oaks, CA. Sage.

Maxwel, J. A. (2012). *Qualitative Research Design: An Interactive Approach*. https://www.researchgate.net/publication/43220402

McCracken, M. (1998). *Social Cohesion and Macroeconomic Performance.* Paper presented at the Conference «The State of Living Standards and the Quality of Life», Centre for the Study of Living Standards (CSLS), Ottawa, Ontario/Canada. http://www.csls.ca/events/oct98/mccr.pdf

Miles, M. B. & Huberman, M. A. (1994). *Qualitative data analysis: an expanded sourcebook.* 2nd ed.

Mischler, E. G. (1990). Validation in Inquiry-Guided Research: The Role of Exemplars in Narrative Studies. *Harvard Educational Review,* Vol. 60, Is. 4, 415–442. Cambridge.

Morgan, G. (1983). Exploring choice: Reframing the process of evaluation. *Beyond method: Strategies from social science* (pp. 392–404). Beverly Hills, CA: Sage.

New Strategy and Council of Europe Action Plan for Social Cohesion proved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 7 July 2010. https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/2010Strategy_ActionPlan_SocialCohesion.pdf

Norbert, E., & Michael, S. (1991). *The society of individuals.* Basil Blackwell, Oxford, UK.

Norton, A., Haan, de. O., & A. (2013). Social Cohesion: Theoretical Debates and Practical Applications with Respect to Jobs. *IDRC Background paper for the world development repor*. https://www.researchgate.net/publication/313040601

Ritzen, J., Easterly, W. & Woolcock, M. (2000). On «good» politicians and «bad» policies: social cohesion, institutions and growth. https://www.researchgate.net/publication/23722390

Runciman, W. G. (1983). A treatise on social theory. *The methodology of social theory*. Vol. 1. Cambridge. Cambridge University Press.

Schiefer, D., & Noll, J. van der (2017). *The essentials of social cohesion: A literature review. Social Indicators Research,* 132(2), 579–603. doi: 10.1007/s11205-016-1314-5

Social Cohesion Concept and Measurement (2023). United Nations Economic Commission for Europe. Social Cohesion: Concept and Measurement. United Nations. Geneva.

The World Bank. https://www.worldbank.org/en/home

Thorne, S. (1997). The art (andscience) of critiquing qualitative research. *Completing a qualitative project: Details and dialogue* (pp. 117–132). Thousand Oaks, CA: Sage.

Towards an active, fair and socially cohesive Europe. (2008). Report of high-level task force on social cohesion. TFSC(2007)31E. https://www.coe.int › source › TFSC(2007)31E

Treaty on European Union (Maastricht, 7 February 1992). Official Journal of the European Communities (OJEC). 191/1. https://cur-lcx.curopa.cu/lcgal-contcnt/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1992:j91:FULL&from=NLpei

Література до розділу 3

Alexander, J. C. (2004). Toward a theory of cultural trauma. In J. C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N. J. Smelser, & P. Sztompka (Eds.), *Cultural trauma and collective identity* (pp. 1–30). University of California Press.

Aradau, C., & van Munster, R. (2011). *Politics of catastrophe: Genealogies of the unknown.* Routledge.

Asch, S. E. (1951). Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgments. In H. Guetzkow (Ed.), *Groups, leadership, and men* (pp. 177–190). Pittsburgh, PA: Carnegie Press.

Azevedo, F., & Jost, J. T. (2021). The ideological basis of antiscientific attitudes: Effects of authoritarianism, conservatism, religiosity, social dominance, and system justification. *Group Processes & Intergroup Relations, 24*(4), 518–549. https://doi.org/10.1177/1368430221990104

Balzacq, T. (2005). The three faces of securitization: Political agency, audience and context. *European Journal of International Relations, 11*(2), 171–201.

Bandura, A. (1999). Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities. Personality and Social Psychology Review, 3 (3), 193–209. DOI: 10.1207/s15327957pspr0303_3. Bandura, A. (1999). Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities. Personality and Social Psychology Review, 3 (3), 193–209. DOI: 10.1207/s15327957pspr0303_3.

Bandura, A. (2000). Exercise of human agency through collective efficacy. *American Psychologist, 55*(1), 1–14

Barrett, L. F. (2017). *How emotions are made: The secret life of the brain.* Houghton Mifflin Harcourt.

Barrett, L. F., & Lida, T. (2024). Constructionist approaches to emotion in psychology and related fields. In A. Scarantino (Ed.), *Emotion Theory: The Routledge Comprehensive Guide. Volume I: History, Contemporary Theories, and Key Elements* (pp. 350–368). Routledge.

Bar-Tal, D. (2007). Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts. *American Behavioral Scientist*, *50*(11), 1430–1453. https://doi.org/10.1177/0002764207302462 (Original work published 2007)

Bar-Tal, D. (2023). *Sinking into the Honey Trap of the Intractable Conflict: The Case of the Israeli–Palestinian Conflict*. Westphalia Press

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Garden City, NY: Doubleday

Bigo, D. (2002). Security and immigration: Toward a critique of the governmentality of unease. *Alternatives: Global, Local, Political, 27*(1), 63–92.

Böhm, R., Rusch, H., & Baron, J. (2020). The psychology of intergroup conflict: A review of theories and measures. *Journal of Economic Behavior & Organization, 178*, 947–962. https://doi.org/10.1016/j.jebo.2018.01.020

Bonanno, G. A., Chen, S., & Galatzer-Levy, I. R. (2023). Resilience to potential trauma and adversity through regulatory flexibility. *Nature Reviews Psychology, 2*(10), 562–578. https://doi.org/10.1038/s44159-023-00233-5

Booth, K. (2007). *Theory of World Security*. Cambridge University Press.

Brewer, M. B. (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate? *Journal of Social Issues, 55*(3), 429–444

Bruneau, E. G., Cikara, M., & Saxe, R. (2017). Parochial Empathy Predicts Reduced Altruism and the Endorsement of Passive Harm. *Social Psychological and Personality Science, 8*(8), 934–942. https://doi.org/10.1177/1948550617693064 (Original work published 2017) (Bloom, 2017;

Butler, J. (2009). *Frames of war: When is life grievable?* Verso

Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A new framework for analysis*. Lynne Rienner

Castro, C. A., & Kintzle, S. (2014). Suicides in the military: The post-modern combat veteran and the Hemingway effect. *Current Psychiatry Reports*, 16(8), 460. https://doi.org/10.1007/s11920-014-0460-1

Chatfield, C. (1980). *The Analysis of Time Series: An Introduction.* Chapman & Hall

Damasio, A. R. (1999). *The feeling of what happens: Body and emotion in the making of consciousness.* Harcourt Brace.

Demers, A. (2011). *When veterans return: The role of community in reintegration*. *Journal of Loss and Trauma*, 16(2), 160–179. https://doi.org/10.1080/15325024.2010.519281

Dillon, M. (1996). *Politics of security: Towards a political philosophy of continental thought*. Routledge.

Durkheim, É. (2008). *The elementary forms of the religious life* (J. W. Swain, Trans.). Oxford: Oxford University Press. (Original work published 1912)

Edmondson, A. C. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. Administrative Science Quarterly, 44(2), 350–383. https://doi.org/10.2307/2666999

FeldmanHall, O., & Shenhav, A. (2019). Resolving uncertainty in a social world. *Nature Human Behaviour, 3*(5), 426–435. https://doi.org/10.1038/s41562-019-0590-x

Figley, C. R. (Ed.). (1995). *Compassion fatigue: Coping with secondary traumatic stress disorder in those who treat the traumatized.* New York, NY: Brunner/Mazel.

Foucault, M. (2007). *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978* (M. Senellart, Ed.; G. Burchell, Trans.). Palgrave Macmillan.

Frijda, N. H. (1986). *The emotions.* Cambridge University Press.

Fromm, E. (1955). *The Sane Society*. New York, NY: Rinehart.

Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Polity

Gross, J. J., & Barrett, L. F. (2013). The emerging field of affective science. *Emotion, 13*(6), 997–998. https://doi.org/10.1037/a0034512

Halbwachs, M. (1992). *On collective memory* (L. A. Coser, Ed. & Trans.). Chicago, IL: University of Chicago Press.

Halperin, E. (2011). Emotional barriers to peace: Emotions and public opinion of Jewish Israelis about the peace process in the Middle East. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology, 17*(1), 22–45. https://doi.org/10.1080/10781919.2010.487862

Hansen, L. (2006). *Security as practice: Discourse analysis and the Bosnian War*. Routledge

Hardin, R. (2002). *Trust and Trustworthiness*. Russell Sage Foundation

Haslam, C., Jetten, J., Cruwys, T., Dingle, G. A., & Haslam, S. A. (2018). *The New Psychology of Health: Unlocking the Social Cure*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315648569

Haslam, S. A., & Reicher, S. D. (2012). Change we can believe in: The role of social identity, cognitive alternatives, and leadership in group mobilization and

transformation. In B. Wagoner, E. Jensen, & J. A. Oldmeadow (Eds.), *Culture and social change: Transforming society through the power of ideas* (pp. 53–73). Charlotte, NC: Information Age Publishing

Haslam, S. A., Jetten, J., & Haslam, C. (2018). *The New Psychology of Health: Unlocking the Social Cure*. Routledge

Haslam, S. A., Reicher, S. D., & Platow, M. J. (2009). *The new psychology of leadership: Identity, influence, and power*. Psychology Press.

Haslam, S. A., Steffens, N. K., Reicher, S. D., & Bentley, S. V. (2021). Identity leadership in a crisis: A 5R framework for learning from responses to COVID-19. *Social Issues and Policy Review, 15*(1), 35–83. https://doi.org/10.1111/sipr.12075

Hirschman, A. O. (1970). *Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states*. Harvard University Press

Hobfoll, S. E. (2001). The influence of culture, community, and the nested-self in the stress process: Advancing Conservation of Resources theory. *Applied Psychology, 50*(3), 337–421. https://doi.org/10.1111/1464-0597.00062

Hobfoll, S. E., Hall, B. J., Canetti, D., & Zalta, A. K. (2021). The limits of resilience: Distress following prolonged exposure to trauma. *Psychological Science,* 32(9), 1435–1450

Hoge, C. W., Castro, C. A., Messer, S. C., McGurk, D., Cotting, D. I., & Koffman, R. L. (2004). Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care. *The New England Journal of Medicine, 351*(1), 13–22. https://doi.org/10.1056/NEJMoa040603

Hogg, M. A. (2016). Social identity theory. In S. McKeown, R. Haji, & N. Ferguson (Eds.), *Understanding peace and conflict through social identity theory: Contemporary global perspectives* (pp. 3–17). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-29869-6_1

Hogg, M. A., & Adelman, J. R. (2013). Uncertainty–identity theory: Extreme groups, radical behavior, and authoritarian leadership. *Journal of Social Issues, 69*(3), 436–454.

Huysmans, J. (2006). The Politics of Insecurity: Fear, Migration and Asylum in the EU (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203008690

Iyengar, S., Lelkes, Y., Levendusky, M., Malhotra, N., & Westwood, S. J. (2019). The origins and consequences of affective polarization in the United States. *Annual Review of Political Science, 22,* 129–146.

Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma.* New York, NY: Free Press.

Jenkins, H. M., & Ward, W. C. (1965). Judgment of contingency between responses and outcomes. *Psychological Monographs,* 79(1), 1–17

Jetten, J., Reicher, S. D., Haslam, S. A., & Cruwys, T. (2020). *Together Apart: The Psychology of COVID-19*. London: SAGE.

Jost, J. T. (2020). *A theory of system justification*. Cambridge, MA: Harvard University Press. https://doi.org/10.2307/j.ctv13qfw6w

Jost, J. T. (2021). *Left & right: The psychological significance of a political distinction*. New York: Oxford University Press

Kalisch, R., Köber, G., Binder, H., Ahrens, K. F., Basten, U., Chmitorz, A., Tüscher, O. (2020). *A generic solution for the operationalization and measurement of resilience and resilience processes in longitudinal observations: Rationale and basic design of the MARP and LORA studies* (preprint). OSF. https://doi.org/10.31234/osf.io/jg238

Keane, T. M., Zimering, R. T., & Caddell, J. M. (1985). A behavioral formulation of post-traumatic stress disorder in Vietnam veterans. *The Behavior Therapist, 8*(1), 9–12

Keohane, R. O. (Ed.). (1986). *Neorealism and its critics*. Columbia University Press.

Kruglanski, A. W. (2004). *The psychology of closed-mindedness*. New York, NY: Psychology Press.

Kruglanski, A. W., Roets, A., & Van Hiel, A. (2011). The motivated mind: The need for closure theory. *Psychological Review, 118*(2), 246–274

Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*. Oxford University Press

LeDoux, J. E. (1996). *The Emotional Brain: The Mysterious Underpinnings of Emotional Life*. Simon & Schuster

LeDoux, J. E. (2015). *Anxious: Using the Brain to Understand and Treat Fear and Anxiety*. Viking

Lewicki, R. J., Barry, B., & Saunders, D. M. (2020). *Negotiation* (8th ed.). New York, NY: McGraw-Hill Education.

Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review, 29*(8), 695–706.

MacLean, A., & Kleykamp, M. (2014). Coming home: Attitudes toward U.S. veterans returning from Iraq. *Social Problems, 61*(1), 131–154. https://doi.org/10.1525/sp.2013.12074

MacLean, A., & Kleykamp, M. (2014). Coming home: Attitudes toward U.S. veterans returning from Iraq. *Social Problems, 61*(1), 131–154.

Maier, S. F., & Seligman, M. E. (1976). Learned helplessness: Theory and evidence. *Journal of Experimental Psychology: General, 105*(1), 3–46. https://doi.org/10.1037/0096-3445.105.1.3

Mancini, A. D. (2020). Heterogeneous mental health consequences of COVID-19: Costs and benefits. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 12(S1), S15–S16. https://doi.org/10.1037/tra0000894

Martel, C. (2023). Misinformation warning labels are widely effective: A review of warning effects and their moderating features. *Current Opinion in Psychology, 54*, 101743. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2023.101743 ScienceDirect

Maslach, C., & Leiter, M. P. (2016). *Burnout: A Brief History and How to Reverse It*. Harvard University Press

Maslach, C., & Leiter, M. P. (2016). Understanding the burnout experience: Recent research and its implications for psychiatry. *World Psychiatry, 15*(2), 103–111. https://doi.org/10.1002/wps.20311

Mayer, R. C., Davis, J. H., & Schoorman, F. D. (1995). An Integrative Model of Organizational Trust. *The Academy of Management Review*, *20*(3), 709–734. https://doi.org/10.2307/258792

Mayer, R. C., Davis, J. H., & Schoorman, F. D. (1995). An integrative model of organizational trust. *Academy of Management Review, 20*(3), 709–734

McEwen, B. S. (1998). Protective and damaging effects of stress mediators. *The New England Journal of Medicine, 338*(3), 171–179. https://doi.org/10.1056/NEJM199801153380307

Mitzen, J. (2006). Ontological security in world politics. *European Journal of International Relations, 12*(3), 341–370

Morgenthau, H. J. (1948). *Politics among nations: The struggle for power and peace*. Knopf

Nannestad, P. (2021). *Salem with and without witches, and also Geneva and Berlin.* Public Choice, 186(3–4), 229–239. https://doi.org/10.1007/s11127-019-00725-0

Near, J. P., & Miceli, M. P. (1985). Organizational dissidence: The case of whistle-blowing. *Journal of Business Ethics, 4*(1), 1–16. https://doi.org/10.1007/BF00382668

Neria, Y., Gross, R., Marshall, R. D., & Susser, E. S. (Eds.). (2006). *9/11: Mental health in the wake of terrorist attacks*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511544132

Niedenthal, P. M., Krauth-Gruber, S., & Ric, F. (2006). *Psychology of emotion: Interpersonal, experiential, and cognitive approaches.* Psychology Press.

Noelle-Neumann, E. (1993). *The Spiral of Silence* (2nd ed.). University of Chicago Press

Páez, D., Rimé, B., Basabe, N., Wlodarczyk, A., & Zumeta, L. (2015). Psychosocial effects of perceived emotional synchrony in collective gatherings. *Journal of Personality and Social Psychology, 108*(5), 711–729. https://doi.org/10.1037/pspi0000014

Penney, J. (2017). *The citizen marketer: Promoting political opinion in the social media age*. Oxford University Press

Phelps, E. A., & LeDoux, J. E. (2005). Contributions of the amygdala to emotion processing: From animal models to human behavior. *Neuron, 48*(2), 175–187. https://doi.org/10.1016/j.neuron.2005.09.025

Phelps, E. A., Gazzaniga, M. S., & Berkman, E. T. (2021). *Psychological Science* (7th ed.). W. W. Norton.

Pietrzak, R. H., Feder, A., Feingold, J. H., Peccoralo, L. A., & Ripp, J. (2022). Resilience in the face of the COVID-19 crisis: A prospective cohort study of frontline health care workers in New York City. *Primary Care Companion for CNS Disorders, 24*(5), 22br03342. https://doi.org/10.4088/PCC.22br03342

Pietrzak, R. H., Tsai, J., & Southwick, S. M. (2021). Association of symptoms of posttraumatic stress disorder with posttraumatic psychological growth among U.S. veterans during the COVID-19 pandemic. *JAMA Network Open, 4*, e214972.

Prooijen van, J.-W., & Vugt van, M. (2018). Conspiracy Theories: Evolved Functions and Psychological Mechanisms. *Perspectives on Psychological Science, 13*(6), 770–788. https://doi.org/10.1177/1745691618774270

Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster

Reicher, S., & Stott, C. (2020). Policing the coronavirus outbreak: Processes and prospects for collective disorder. *Policing: A Journal of Policy and Practice, 14*(3), 569–573. https://doi.org/10.1093/police/paaa014

Roets, A., & Van Hiel, A. (2011). Item selection and validation of a brief, 15-item version of the Need for Closure Scale. *Personality and Individual Differences, 50*(1), 90–94. https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.09.004

Slovic, 2010) Slovic, P. (2007). «If I look at the mass I will never act» : Psychic numbing and genocide. *Judgment and Decision Making, 2*(2), 79–95

Smith, C. A., & Ellsworth, P. C. (1985). Patterns of cognitive appraisal in emotion. *Journal of Personality and Social Psychology, 48*(4), 813–838.

Smith, L. G. E., & Postmes, T. (2009). Intra-group interaction and the development of norms which promote inter-group hostility. *European Journal of Social Psychology, 39*(1), 130–144.

Taft, C. T., Watkins, L. E., Stafford, J., Street, A. E., & Monson, C. M. (2011). Posttraumatic stress disorder and intimate relationship problems: A meta-analysis. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 79*(1), 22–33. https://doi.org/10.1037/a0022196

Taft, C. T., Watkins, L. E., Stafford, J., Street, A. E., & Monson, C. M. (2011). Posttraumatic stress disorder and intimate relationship problems: A meta-analysis. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 79*(1), 22–33. https://doi.org/10.1037/a0022196

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole.

Toshio Yamagishi. (2011). *Trust: The evolutionary game of mind and society*. Tokyo / Heidelberg: Springer

Tyler, T. R. (2006). *Why People Obey the Law* (2nd ed.). Princeton University Press.

UNDP. (1994). *Human Development Report 1994: New dimensions of human security*. Oxford University Press

van der Linden, S., Panagopoulos, C., Azevedo, F., & Jost, J. T. (2021). The paranoid style in American politics revisited: An ideological asymmetry in conspiratorial thinking. *Political Psychology, 42*(1), 23–51.

van Zomeren, M., Postmes, T., & Spears, R. (2008). Toward an integrative social identity model of collective action: A quantitative research synthesis of three socio-psychological perspectives. *Psychological Bulletin, 134*(4), 504–535. https://doi.org/10.1037/0033-2909.134.4.504

Vinkers, C. H., van Amelsvoort, T., Bisson, J. I., Branchi, I., Cryan, J. F., Domschke, K., Howes, O. D., Manchia, M., Pinto, L., de Quervain, D., Schmidt, M. V., van der Wee, N. J. A. (2020). Stress resilience during the coronavirus pandemic.

European Neuropsychopharmacology, 35, 12–16. https://doi.org/10.1016/j.euroneuro.2020.05.003

Volkan, V. D. (1997). *Bloodlines: From ethnic pride to ethnic terrorism.* Farrar, Straus and Giroux.

Wæver, O. (2011). Politics, security, theory. *Security Dialogue, 42*(4–5), 465–480.

Walker, R. B. J. (1993). *Inside/Outside: International relations as political theory*. Cambridge University Press.

Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. Addison-Wesley

Wlodarczyk, A., Zumeta, L., Pizarro, J. J., Bouchat, P., Hatibovic, F., Basabe, N., & Páez, D. (2020). Perceived emotional synchrony in collective gatherings: Validation of a short scale and proposition of a theoretical model. *Frontiers in Psychology, 11*, 1741.

Zaki, J. (2019). *The war for kindness: Building empathy in a fractured world*. Crown.

Література до розділу 4

Бибик, Д., & Савельчук, І. (2023). Соціальна згуртованість молоді в Україні в умовах воєнного стану. *Social Work and Education*. 10(1), 7–16. doi: 10.25128/2520-6230.23.1.1

Булгакова, О. Ю. (2019). *Психологічна готовність студентів до соціальної взаємодії.* (Дис. доктора психол. наук). Державний заклад «Південноукраїнський націон. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського, Одеса.

Вербець, В. В., Субот О. А., & Христюк Т. А. (2009). *Соціологія. Курс лекцій.* Київ: Кондор.

Громова, Г. М. (2022). *Толерантність до невизначеності як чинник трансформації травматичного досвіду особистості.* (Дис. доктора філософії). Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.

Гусєв, А. І. (2009). *Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості.* (Автореф. дис. канд. психол. наук). Одеса.

Гусєв, А. І. (2015). Розвиток толерантності до невизначеності у студентів-психологів. *Актуальні проблеми психології. Психологія творчості.* Т.12(21), 105–114.

Діденко, Н. Г. (Ред.). (2019). *Філософсько-психологічні проблеми соціальної взаємодії в системі сучасного управління*. Кривий Ріг: Р. А. Козлов.

Довгань, Н. О. (2020). *Психологія соціокультурної взаємодії поколінь*. Київ: Талком.

Ібрагімова, К. (2013). Дефініція поняття соціальна взаємодія, її види та основні теорії. *Проблеми інженерно-педагогічної теорії освіти,* 40–41, 289–293.

Іванченко, С. М. (2016). Методи соціальної взаємодії як складова соціально-психологічного супроводу освітніх та суспільних реформ. *Проблеми політичної психології,* 3 (17), 161–170.

Казміренко, В. П. (2008). Формування діалогу як соціально-психологічна основа розвитку інтеграційних процесів у суспільстві: подолання кризи конфронтації. *Наукові студії із соціальної та політичної психології,* 19(22), 173–185.

Ковтун, Н. М. (2014). *Воля як основа соціальної активності: теоретико-методологічний аналіз*. Житомир: Євенок О.

Колосович, О. (2013). Теоретико-методологічні аспекти дослідження взаємодії у професійній сфері. *Проблеми екстремальної та кризової психології,* 13, 104–11.

Коробка, І. М. (2024). *Толерантність до невизначеності як психологічний ресурс суб'єктивного благополуччя молоді*. (Дис. доктора філософії). Київ.

Кочубейник, О.М. (Ред.) (2018). *Соціальний діалог у вимірах когнітивного спілкування*. Кропивницький.

Кримець, Л. В. (2011). *Соціальна взаємодія у постіндустріальному суспільстві*. (Дис. канд. філос. наук). Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний ун-т», Одеса.

Литвин, С. В. (2019). Толерантність до невизначеності як психологічний конструкт. *Psychological journal,* 1(21), 90–107. https://apsijournal.com/index.php/psyjournal/issue/view/21

Лушин, П. В. (2016). Невизначеність і типи ставлення до неї : ситуація психологічної допомоги. *Психологічне консультування і психотерапія,* 1(5), 33–40.

Мельник, Ю. В. (202). *Психологічні стратегії життєдіяльності в умовах ситуаційної невизначеності*. (Дис. канд. психол. наук). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ.

Носатова, В. М. (2022). Сучасні підходи до вивчення поняття «соціальна взаємодія». *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Т. 2 (80), 106–109.

Павленко, Г. В. (2020). *Особистісні диспозиції як ресурс психологічного благополуччя в умовах невизначеності*. (Дис. доктора філософії). Харківський нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Харків.

Перегончук, Н. В. (2016). Ситуація невизначеності перехідного періоду розвитку суспільства як психологічна умова формування професійної компетентності майбутнього психолога. *ScienceRise,* 3(1), 41–45. http://nbuv.gov.ua/UJRN/texc_2016_3%281%29__9

Пилипенко, А. М. (2005). Суспільство як система соціального буття. *Мультиверсум. Філософський альманах,* 47, 64–72.

Примак, Ю. (2023). Психологічний дискурс: соціальна згуртованість в умовах невизначеності через війну. *Згуртованість: психологічний та соціологічний виміри інтерпретації: матеріали фахової дискусії 05.06.2023 р*. Київ: ІСПП НАПН України. 88–91. http://psy-lpr.at.ua/Materials/2023/2023-fakhova_diskusijazgurtovanist.pdf

Саннікова, О. П., & Санніков, О. І. (2020). Толерантність до невизначеності як предиктор прийняття рішень особистістю *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, 12(41), 98–123.

Семиченко, В., Артюшина, К. (2019). Проблема невизначеності у теорії та практиці вищої школи. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія*, 2(15), 141–152.

Сіверс, З. (2023). Аналіз теоретичних досліджень соціальної згуртованості в зарубіжних наукових джерела. *Проблеми політичної психології*, 14(28), 36–61. https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-139

Сіверс, З. (2024). Особливості політичного відчуження та політичної поляризації в українському суспільстві в контексті війни. *Проблеми політичної психології*, 16(30), 139–155. https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-168

Татенко, В. (2017). *Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір*. Київ: Міленіум.

Asch, S. E. (1956). Studies of independence and conformity: I. A minority of one against a unanimous majority. *Psychological Monographs*, 70(9), 1–70.

Almond, G. A., & Verba, S. (1963). *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations***.** Princeton University Press.

Baar van, J. M., & FeldmanHall, O. (2022). The polarized mind in context: Interdisciplinary approaches to the psychology of political polarization. *American Psychologist*, 77*(*3), 394–408. https://doi.org/10.1037/amp0000814

Baar van, J. M., Halpern, D., & FeldmanHall, O. (2021). Intuitive threat perception in social contexts. *Nature Human Behaviour*, 5(9), 1219–1228

Bales, R. (2001). *Social Interaction Systems: Theory and Measurement* (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315129563

Bavel van, J. J., & Packer, D. J. (2021). *The Power of Us: Harnessing our shared identities for personal and collective success*. Little, Brown Spark.

Bleidorn, W., Schwaba, T., Zheng, A., Hopwood, C. J., Sosa, S. S., Roberts, B. W., & Briley, D. A. (2022). Personality stability and change: A meta-analysis of longitudinal studies. *Psychological Bulletin*, 148(7–8), 588–619. https://doi.org/10.1037/bul0000365

Brady, W. J., Wills, J. A., & Van Bavel, J. J. (2023). Moralized content and algorithmic amplification: Emotional feedback loops in social media. *Nature Human Behaviour*, 7(4), 512–525.

Budner, S. (1962). Intolerance of ambiguity as a personality variable. *Journal of Personality*, 30(1), 29–50. doi: 10.1111/j.1467-6494. 1962. tb02303.x

Campbell, A., Converse, P. E., Miller, W. E., & Stokes, D. E. (1960). *The American voter*. University of Chicago Press.

Čehajić-Clancy, S., Bilewicz, M., & Vollhardt, J. R. (2023). Affective legacies of conflict: Emotion norms and postwar moral communities. *Social and Personality Psychology Compass*, 17(1), e12726.

Chan, J., To, H-P., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social indicators research*, 75(2), 273–302. https://doi.org/10.1007/s11205-005-2118-1

Converse, P. E. (1964). The nature of belief systems in mass publics. In D. E. Apter (Ed.), *Ideology and discontent* (pp. 206–261). Free Press.

Craig, S. C., & Niemi, R. G. (1983). *The political character of adolescence: The influence of families and schools*. Routledge.

Dalton, R. J. (2004). *Democratic challenges, democratic choices: The erosion of political support in advanced industrial democracies***.** Oxford University Press.

Danyliuk, I. V., Serdiuk, O. A. (2023). Psychological factors of personal tolerance to uncertainty. *Ukrainian psychological journa,*. 1(19), 46–59.

DiMaggio, P., Evans, J., & Bryson, B. (1996). Have American's social attitudes become more polarized? *American Journal of Sociology,* 102(3), 690–755. https://doi.org/10.1086/230995

Druckman, J. N., Klar, S., Krupnikov, Y., Levendusky, M., & Ryan, J. B. (2021). *Affective polarization, local contexts and public opinion in America*. *Nature Human Behaviour,* 5(1), 28–38. https://doi.org/10.1038/s41562-020-01012-5

Dugas, M. J., Gosselin, P., Ladouceur, R. (2001) Intolerance of uncertainty and worry: investigating specificity in a nonclinical sample. *Cognitive Therapy and Research*, 25(5), 551–558. doi: 10.1023/A:1005553414688

Durkheim, É. (1915). *The elementary forms of the religious life* (J. W. Swain, Trans.). George Allen & Unwin.

Durkheim, É. (1984). *The division of labor in society* (W. D. Halls, Trans.). Macmillan. (Original work published 1893)

Durrheim, K., & Foster, D. (1997). Tolerance of ambiguity as a content specific construct. *Personality and Individual Differences,*. 22(5), 741–750. doi: 10.1016/S0191-8869(96)00207-3

Easton, D. (1965). *A systems analysis of political life*. Wiley.

FeldmanHall, O. (2023). Moral burnout: Emotional exhaustion in polarized societies. *Journal of Experimental Social Psychology, 110*, 104–115.

Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance.* Stanford University Press

Finkel, E. J., Bail, C. A., Cikara, M., Ditto, P. H., Iyengar, S., Klar, S., & Druckman, J. N. (2020). Political sectarianism in America. *Science,* 370(6516), 533–536.

Fonseca, X., Lukosch, S., & Brazier, F. (2019). Social cohesion revisited: a new definition and how to characterize it. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 32(2), 231–253. https://doi.org/10.1080/13511610.2018.1497480

Fromm, E. (1955). *The sane society*. Rinehart.

Furnham, A. & Marks, J. (2013). Tolerance of Ambiguity: A Review of the Recent Literature. *Psychology,* 4, 717–728. doi: 10.4236/psych.2013.49102.

Gidron, N., Adams, J., & Horne, W. (2020). *American affective polarization in comparative perspective*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108914123

Greco, V., Roger, D. (2001). Coping with uncertainty: the construction and validation of a new measure. *Personality and Individual Differences,* 31(4), 519–534. doi: 10.1016/S0191-8869(00)00156-2

Gross, J. J., & Barrett, L. F. (2011). Emotion generation and emotion regulation: One or two depends on your point of view. *Emotion Review,* 3(1), 8–16. https://doi.org/10.1177/1754073910380974

Gülzow, J., & Krämer, N. C. (2022). Remembering together online: Algorithms, affect, and the persistence of digital memory. *Computers in Human Behavior*, 136, 107392.

Haidt, J. (2012). *The righteous mind: Why good people are divided by politics and religion*. Pantheon Books.

Halpern, J. (2024). Emotional repair in divided societies: The role of restorative affects. *Journal of Peace Psychology*, 30(1), 12–27.

Hamilton, J. G., Hutson, S. P., Moser, R. P., Kobrin, S. C. et al. (2013) Sources of uncertainty and their association with medical decision making: exploring mechanisms in Fanconi anemia. *Annals of Behavioral Medicine*, 46(2), 204–216. doi: 10.1007/s12160-013-9507-5

Hanke, K., & Obaidi, M. (2024). Emotional narratives of collective memory: How affect shapes historical meaning. *Political Psychology*, 45(2), 387–401.

Haslam, S. A., Jetten, J., & Reicher, S. D. (2021). *Together apart: The psychology of COVID-19*. SAGE Publications.

Herman, J. L., Stevens, M. J., Bird, A., Mendenhall, M., Oddou, G. (2010). The Tolerance for Ambiguity Scale: towards a more refined measure for international management research. *International Journal of Intercultural Relations*. 34(1), 58–65. doi: 10.1016/j.ijintrel.2009.09.004

Hetherington, M. J. (2005). *Why trust matters: Declining political trust and the demise of American liberalism*. Princeton University Press.

Hetherington, M. J. (2009). Putting polarization in perspective. *British Journal of Political Science*, 39(2), 413–448. https://doi.org/10.1017/S0007123408000501

Hetherington, M. J., & Rudolph, T. J. (2015). *Why Washington won't work: Polarization, political trust, and the governing crisis*. University of Chicago Press.

Hibbing, J. R., & Theiss-Morse, E. (2002). *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge University Press.

Hillen, M., Gutheil, C., Strout, T., Smets, E., & Han, P. (2017). Tolerance of uncertainty: Conceptual analysis, integrative model, and implications for healthcare. *Social Science & Medicine*, 180(3), 62–75. doi: 10.1016/j.socscimed.2017.03.024

Hogg, M. A. (2018). Self-uncertainty and group identification: Consequences for social identity, group behaviour, and intergroup relations. Advances in Experimental Social Psychology, 58, 1–57.

Hooghe, M., & Marien, S. (2013). *A comparative analysis of the relation between political trust and forms of political participation in Europe*. *European Societies*, 15(1), 131–152

Hutchison, E., & Bleiker, R. (2014). Theorizing emotions in world politics. *International Theory*, 6(3), 491–514. https://doi.org/10.1017/S1752971914000232

Inglehart, R. F. (2018). *Cultural Evolution: People's Motivations Are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108613880

Iyengar, S., Lelkes, Y., Levendusky, M., Malhotra, N., & Westwood, S. J. (2019). The origins and consequences of affective polarization in the United States. *Annual Review of Political Science*, 22, 129–146. https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051117-073034

Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. Cambridge University Press.

Iyengar, S., & Westwood, S. J. (2015). Fear and loathing across party lines: New evidence on group polarization. *American Journal of Political Science, 59*(3), 690–707. https://doi.org/10.1111/ajps.12152

Johnston, R. (2019). *Affective polarization in the Canadian party system, 1988–2015*. Paper presented at the Annual Meeting of the Canadian Political Science Association, Vancouver, BC. https://www.cpsa-acsp.ca/documents/conference/2019/334.Johnston.pdf

Jost, J. T. (2017). The marketplace of ideology: «Elective affinities» in political psychology and their implications for consumer behavior. *Journal of Consumer Psychology*, 27(4), 502–520. https://doi.org/10.1016/j.jcps.2017.07.003

Jost, J. T. (2022). The social psychology of political polarization: New approaches, explanations, and predictions. *Current Opinion in Psychology*, 43, 48–53.

Jost, J. T., & Hennes, E. P. (2022). Ideological asymmetries and motivated social cognition: A review. *Nature Reviews Psychology*, 1(2), 95–107

Kahan, D. (2017). Misconceptions, Misinformation, and the Logic of Identity-Protective Cognition. *SSRN Electronic Journal*. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2973067.

Kandler, C., Bleidorn, W., & Riemann, R. (2012). Left or right? Sources of political orientation: The roles of genetic factors, cultural transmission, assortative mating, and personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102(3), 633–645.

Kasperson, R. E., Renn, O., Slovic, P., Brown, H. S., Emel, J., Goble, R., Kasperson, J. X., & Ratick, S. (1988). *The social amplification of risk: A conceptual framework*. *Risk Analysis*, 8(2), 177–187. https://doi.org/10.1111/j.1539-6924.1988.tb01168.x

Koerner, N., Dugas, M.J. (2008). An investigation of appraisals in individuals vulnerable to excessive worry: the role of intolerance of uncertainty. *Cognitive Therapy and Research*, 32(5), 619–638. doi: 10.1007/s10608-007-9125-2

Krug, H., Haslam, S. A., Otto, K., & Steffens, N. K. (2021). Identity Leadership, Social Identity Continuity, and Well-Being at Work During COVID-19. *Frontiers in Psychology*, 12, 684475. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.684475

Kruglanski, A. W. (2004). *The psychology of closed mindedness*. New York, NY: Psychology Press.

Kruglanski, A. W. (2006). *The psychology of closed mindedness*. New York: Psychology Press.

Kruglanski, A. W., Pierro, A., Mannetti, L., & De Grada, E. (2006). *Groups as epistemic providers: Need for closure and the unfolding of group□centrism*. *Psychological Review*, 113(1), 84–100. https://doi.org/10.1037/0033-295X.113.1.84

Ladouceur, R., Blais, F, Freeston, M. H., Dugas, M. J. (1998). Problem solving and problem orientation in generalized anxiety disorder. *Journal of Anxiety Disorders*, 12(2), 139–152. doi: 10.1016/S0887-6185(98)00002-4

Lauriola, R., Foschi, O., Mosca, J. (2015). Weller Attitude toward ambiguity: empirically robust factors in self-report personality scales. *Assessment*, 23(3), 353–373. doi: 10.1177/1073191115577188

Levendusky, M. S. (2009). *The partisan sort: How liberals became Democrats and conservatives became Republicans*. University of Chicago Press.

Levi, M., Sacks, A., & Tyler, T. R. (2009). Conceptualizing legitimacy, measuring legitimating beliefs. *American Behavioral Scientist*, 53(3), 354–375. https://doi.org/10.1177/0002764209338797

Levi, M., & Stoker, L. (2000). *Political trust and trustworthiness*. *Annual Review of Political Science*, 3(1), 475–507. https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.3.1.475

Lewis-Beck, M. S., Jacoby, W. G., Norpoth, H., & Weisberg, H. F. (2008). *The American voter revisited*. University of Michigan Press.

Magleby, D. B. (1987). *Direct legislation: Voting on ballot propositions in the United States*. Johns Hopkins University Press.

Marcuse, H. (1964). *One-dimensional man: Studies in the ideology of advanced industrial society*. Beacon Press.

Marx, K. (1967). *Economic and philosophic manuscripts of 1844* (M. Milligan, Trans.). International Publishers Mason, L. (2018). *Uncivil agreement: How politics became our identity*. University of Chicago Press.

McCoy, J., Rahman, T., & Somer, M. (2018). Polarization and the global crisis of democracy: Common patterns, dynamics, and pernicious consequences for democratic polities. *American Behavioral Scientist*, 62(1), 16–42. https://doi.org/10.1177/0002764218759576

Moscovici, S., & Zavalloni, M. (1969). The group as a polarizer of attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 12(2), 125–135. https://doi.org/10.1037/h0027568

Mutz, D. C. (2015). *In-your-face politics: The consequences of uncivil media*. Princeton University Press

Norris, P. (2011). *Democratic deficit: Critical citizens revisited*. Cambridge University Press.

Parsons, T. (1949). *The structure of social action.* New York: Free Press.

Parsons, T. (1971). *The system of modern societies*. Prentice-Hall.

Pennycook, G., & Rand, D. G. (2021). The psychology of misinformation: Emotion, cognition, and belief. *Trends in Cognitive Sciences*, 25(8), 684–696.

Petersen, M. B., Osmundsen, M., & Toft, N. (2023). The «Need for Chaos» and motivations to share hostile political rumors. *American Political Science Review*, 117(4), 1486–1505. https://doi.org/10.1017/S0003055422001447

Poole, K. T., & Rosenthal, H. (1984). *The polarization of American politics*. The Journal of Politics, 46(4), 1061–1079. https://doi.org/10.2307/2131242

Rosenblum, N. L., & Muirhead, R. (2019). *A Lot of People Are Saying: The New Conspiracism and the Assault on Democracy*. Princeton University Press

Sasahara, K., Chen, W., Peng, H., Ciampaglia, G. L., Flammini, A., & Menczer, F. (2021). Social influence and unfollowing accelerate the emergence of

echo chambers. *Journal of Computational Social Science,* 4(1), 381–402. https://doi.org/10.1007/s42001-020-00084-7

Scheve, C. V., & Salmela, M. (2023). Emotional communities and moral emotions in public life. *Emotion Review,* 15(1), 3–15.

Skinner, B. F. (1938). *The Behavior of Organisms: An Experimental Analysis*. New York: Appleton-Century-Crofts. https://www.bfskinner.org/wp-content/uploads/2016/02/BoO.pdf bfskinner.org+1

Social Cohesion in Ukraine Part I: Defining and measuring social cohesion using the SCORE, (2022). https://reliefweb.int/report/ukraine/social-cohesion-ukraine-part-i-defining-and-measuring-social-cohesion-using-score

Sorokin, P. (1985). *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships* (1st ed.), Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315129433

Stephenson, L. B., Harell, A., Rubenson, D., & Loewen, P. J. (2021). Measuring preferences and behaviours in the 2019 Canadian Election Study. *Canadian Journal of Political Science,* 54(1), 118–124. https://doi.org/10.1017/S0008423920001006

Taber, C. S., & Lodge, M. (2006). Motivated Skepticism in the Evaluation of Political Beliefs. *American Journal of Political Science,* 50(3), 755–769.

Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge University Press.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole.

Tyler, T. R., & Huo, Y. J. (2002). *Trust in the law: Encouraging public cooperation with the police and courts*. Russell Sage Foundation.

Vollhardt, J. R. (2021). The social psychology of collective victimhood. *Current Opinion in Psychology,* 43, 100–105.

Weber, M. (1968). *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*, 1968. Vol. 1. New York: Bedminster Press.

Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (G. Roth & C. Wittich, Eds.). University of California Press.

Zomeren van, M. (2021). Toward a psychology of moralized collective action. *Annual Review of Psychology,* 72, 629–657.

Література до розділу 5

Балл, Г. О. (2009). Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування основних понять. *Психологія і суспільство,* 4, 25–53.

Бибик, Д., & Савельчук, І. (2023). Соціальна згуртованість молоді в Україні в умовах воєнного стану. *Social Work and Education,* 10(1), 7–16. doi.org/10.25128/2520-6230.23.1.1

Бойчак, О., & МакКернан, Б. (2022). Наративи волонтерства та соціальних змін у воєнній Україні. *Культурна соціологія*, 18(1), 48–71. https://doi.org/10.1177/17499755221127877

Бондаренко, М., Бабенко, С., & Боровський, О. (2017). Соціальна згуртованість в Україні (досвід аплікації методики bertelsmann stiftung до даних європейського соціального дослідження). *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Соціологія,* 1(8), 58–65. https://core.ac.uk/reader/297935436.

Боттоні, Дж. А. (2018). Багаторівнева модель вимірювання соціальної згуртованості. *Дослідження соціальних показників,* 136(3), 835–857. doi.org/10.1007/s11205-016-1470-7

Васютинський, В. (2024). *Психологічні координати українського світу*. Київ: Талком. https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2025/01/monografiya2024_1.pdf

Воропаєва, Т. (2016). Спільна ідентичність в контексті консолідації українства. *Українознавство*, 1(18), 11–14. http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/Visnyk-18/5.pdf

Габермас, Ю. (2000). *Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство*. Львів: Літопис.

Гіденс, Е. (1999). *Соціологія.* Київ.

Головко, Л. & Головко, Т. (2024). Волонтерська діяльність як фактор резильєнтності та нарощування соціального капіталу в громадах (на прикладі однієї з громад Київської області). *Демографія та соціальна економіка*, 54(4), 38–54. https://doi.org/10.15407/dse2023.04.028

Горєлов, Д. М. & Корнієвський, О. А. (2015). *Волонтерський рух: світовий досвід та українські практики: аналіт. доп.* Київ: НІСД. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-02/volonter-697e4.pdf

Горінов, П. & Драпушко, Р. (2022). *Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження:* монографія. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики. https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6ffa9140-8d39-4251-96e5-35e050b697f2/content

Горностай, П. (2023). *Психологія колективних травм*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/Gornostai_Collective_traumas.pdf

Гриненко, А. М., & Кирилюк, В. В. (2017). Сучасні підходи щодо визначення понять соціальної згуртованості та соціального капіталу. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*, 1, 135–141. https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/21611.

Дейнеко, О. О. (2021a). Моделі конструювання соціальної згуртованості: теоретичні рефлексії та емпіричні кейси. *Соціологічні студії,* 1(18), 33–40. https://doi.org/10.29038/2306-3971-2021-01-33-40

Дейнеко, О. О. (2021b). Аксіостратегії згуртованого суспільства: ціннісна гомогенність, ціннісна гетерогенність чи «відмова від цінностей»? *Соціальні*

технології: актуальні проблеми теорії та практики, 89, 44–55. https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.89.5

Дейнеко, О. О. (2021c). Соціальна згуртованість у децентралізованій Україні: від старих практик до нового порядку. *Studia Socjologiczne,* 1(240), 117–138. doi.org/10.24425/sts.2021.136281

Довгань, Н. О. (2024). Соціальна згуртованість суспільства: теорія і практика. *Проблеми політичної психології,* 15(29), 30–49. doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-150

Духневич, В. М. (2024). Психологічна модель формування соціальної згуртованості. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія,* Т. 35(74), 6, 151–158. https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/6_2024/6_2024.pdf

Дяконенко, О., & Нечитайло, Т. (2024). Роль стійкого потенціалу громадських організацій у реконструкції територіальних громад україни. *Демографія та соціальна економіка,* 57(3), 122–140. https://doi.org/10.15407/dse2024.03.122

Злобіна, О. Г. (2006). Громадянський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг,* 2, 177–194. https://stmm.in.ua/archive/rus/2006-2/13.pdf

Злобіна, О. Г. (Ред.) (2016). *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму*. Київ: Інститут соціології НАН України. https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2016/leshch-socio-psy-factors-a5-16-01-2017.pdf

Злобіна, О. Г., Шульга, М. О., & Бевзенко, Л. Д. та ін. (2016). *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму*. Київ: Інститут соціології НАН України. https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2016/leshch-socio-psy-factors-a5-16-01-2017.pdf

Карнаухова, М. Д. (2017). Соціальний капітал як найважливіший чинник державного управління. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*, 4, 37–43. http://nbuv.gov.ua/UJRN/drdu_2017_4_8.

Клименко, М. І. (2007). Соціально-філософське осмислення поняття «соціальна солідарність»: теоретичні витоки і практики дослідження. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка*, 2(20), 69–72. https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/1b010847-ae41-4b14-8610-14955d0034a3/content

Кривоконь, Н. (2015). Волонтерська діяльність як чинник розвитку життєстійкості українців. *Проблеми сучасної психології,* 30. https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-30.%p

Кучерносов, В. (2015). *Соціальна згуртованість та розбудова спроможностей в українських громадах*. Представництво МОМ в Україні. https://caritas-spes.org/uploads/admin/files/doc7.pdf

Мартинюк, І. (2015). Пошук солідаритетів як шлях до виходу з кризи. *Соціальні виміри суспільства*, 7(18), 89–112. https://i-soc.com.ua/assets/files/socvimirsysp/maket-2015-socvimiri.pdf

Мартинюк Я., (2024). До питання впливу волонтерської діяльності на соціальну згуртованість: виклики сьогодення. *Social Work and Education*, 11, 2, 203–212. https://doi.org/10.25128/2520-6230.24.2.3

Панькова, О. В. & Касперович, О. Ю. (2022). Український волонтерський рух в умовах збройної російської агресії в контексті національних та глобальних викликів і можливостей повоєнного відновлення країни. *Журнал європейської економіки*. 21, 3, 277–290. http://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/1605

Панькова, О. В., Касперович, О. Ю. & Іщенко, О. В. (2016). Ресурсний потенціал волонтерського руху українського суспільства: дослідницька розвідка. *Український соціум*, 1(56), 65–74. doi.org/10.15407/socium2016.01.065

Постмайданна благодійність і волонтерство. (2015). Результати соцдослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова, проведеного з 14 по 22 листопада. https://dif.org.ua/article/postmaydanna-blagodiynist-i-volonterstvo-2015-rezultati-sotsdoslidzhennya

Похиленко, І. С. (2023). Тенденції актуалізації історичної пам'яті в контексті сучасної російсько-української війни. *Розумовські зустрічі*, 10, 77–86. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти. https://repositary.knuba.edu.ua/handle/123456789/11385

Раджултон, Ф., Раванера, З. Р. & Божот, Р. (2007). Вимірювання соціальної згуртованості: експеримент з використанням Канадського національного опитування щодо благодійності, волонтерства та участі. *Social Indicators Research*, 80(3), 461–492. doi.org/10.1007/s11205-006-0011-1

Сіверс, З. (2023). Аналіз теоретичних досліджень соціальної згуртованості в зарубіжних наукових джерела. *Проблеми політичної психології*, 14(28), 36–61. https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-139

Стасевська О. А. (2014). Система цінностей як основа буття сучасного українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 1, 62–76. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2014_1_10.

Цукур, О. Г. (2023). До питання соціальної згуртованості: психологічний вимір. У *Згуртованість: психологічний та соціологічний виміри інтерпретації* (Упоряд. В. М. Духневич) (с. 77–85). Київ: ІСПП НАПН України. http://psy-lpr.at.ua/Materials/2023/2023-fakhova_diskusija-zgurtovanist.pdf.

Bernard, P. (1999). Social cohesion: A dialectical critique of a quasi-concept. *Lien social et Politiques*, 41, 47–59. doi.org/10.7202/005057ar

Berger-Schmitt, R. (2002). Considering social cohesion in quality of life assessments: Concept and measurement. *Social Indicators Research*, 58, 403–428. doi.org/10.1007/0-306-47513-8_18

Chan, J., To, H., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social indicators research*, 75(2), 273–302. doi.org/10.1007/s11205-005-2118-1

Davies, B., Abrams, D., Horsham, Z. et al. (2024). The Causal Relationship Between Volunteering and Social Cohesion: A Large Scale Analysis of Secondary

Longitudinal Data. Social Indicators Ressearch, 171, 809–825. https://doi.org/10.1007/s11205-023-03268-6

Delhey, J. et al. (2018). Social cohesion and its correlates: A comparison of Western and Asian societies. *Comparative Sociology*, 17(3–4), 426–455. doi.org/10.1163/15691330-12341468

Fonseca, X., Lukosch, S., & Brazier, F. (2019). Social Cohesion Revisited: a New Definition and How to Characterize It. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 32(2), 231–253. doi.org/10.1080/13511610.2018.1497480

Ganoe, M., Roslida, J., & Sihotang, T. (2023). The Impact of Volunteerism on Community Resilience in Disaster Management. *Jurnal Ilmu Pendidikan Dan Humaniora*, 12(3), 199–213. https://doi.org/10.35335/jiph.v12i3.11

Hulse, K., & Stone, W. (2007). Social Cohesion, Social Capital and Social Exclusion. *Policy Studies*, Vol. 28, 2, 109–128.

Jenson, J. (2011, November). Defining and measuring social cohesion. *Commonwealth Secretariat.* UNRISD.

Karhina, K., Ghazinour, M., Ng, N., & Eriksson, M. (2017). Voluntary Work during Times of Military Crisis: What Motivates People to Be Involved and What Are the Effects on Well-Being? *Psychology*, 8, 1601–1619. https://doi.org/10.4236/psych.2017.810106

Kearns, A., & Forrest, R. (2000). Social cohesion and multilevel urban governance. *Urban studies*, 37(5-6), 995–1017. doi.org/10.1080/00420980050011208

Kulik, O. (2022). «Volunteering Experience During Emergencies: Comparative Analysis of a Military Operation and a Pandemic». *Journal of Emergency Management*, Vol. 20, 3, 225–40, doi:10.5055/jem.0637.

Leininger, J., Burchi, F., Fiedler, Ch., Mross, K., Nowack, D., Schiller von, A. , & Ziaja, S. (2021). Social cohesion: A new definition and a proposal for its measurement in Africa. *Discussion Paper*, 31/2021. Bonn, Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE). https://doi.org/10.23661/dp31.2021.v1.1.

Moustakas, L. (2023). Social Cohesion: Definitions, Causes and Consequences. *Encyclopedia*, 3(3), 1028–1037. https://doi.org/10.3390/encyclopedia3030075.

Schiefer, D., & Noll, J. van der (2017). The Essentials of Social Cohesion: A Literature Review. *Social Indicators Research,* 132(2), 579–603. doi.org/10.1007/s11205-016-1314-5

Spoonley, P. et al. (2005). Social cohesion: A policy and indicator framework for assessing immigrant and host outcomes. *Social Policy Journal of New Zealand*, 24(1), 85–110.

Stanley, D. (2003). What Do We Know About Social Cohesion: The Research Perspective of the Federal Government's Social Cohesion Research Network. *Canadian Journal of Sociology*, 28(1), 5–17.

Література до розділу 6

Добриніна, І. В., & Кременчуцька М. К. (2020). Образ майбутнього: конструювання та репрезентація. *Психологія та соціальна робота,* 2(52). https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).225431

Духневич, В. (2023). Готовність до надзвичайних ситуацій: формуємо безпечне середовище. *Проблеми політичної психології,* 13(27), 77–85. https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-128

Казміренко, В. П., Духневич, В. М., Осадько, О. Ю., Сіверс, З. Ф., Тоба, М. В., Гордієнко, В. І. … С., Спіцина, Л. В. (2013). *Засади когнітивної психології спілкування.* (Ред. В. П. Казміренко). Кіровоград: Імекс-ЛТД. https://psy-lpr.at.ua/Materials/zasadi_kognitivnoji_psikhologiji_spilkuvannja.pdf

Казміренко, В., Сіверс, З., Духневич, В., Осадько, О., Кудріна, Т., Гордієнко, В., Дідковський, С., & Бєлоножко, Є. (2011). *Активізація когнітивних процесів у спілкуванні.* (Ред. В. Казміренко). Київ. Міленіум. https://psy-lpr.at.ua/Materials/aktivizacija_kognitivnikh_procesiv_u_spilkuvanni.pdf

Отрешко, Н. Б. (2022). Очікування соціальні. В *Енциклопедія Сучасної України* (Електронний ресурс). Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. https://esu.com.ua/article-77373

Попович, І. С. (2015). Конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки,* 6. http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2015_6_26

Ткач, В. (2017, 24 березня). Україна: ескізи образу майбутнього. *Дзеркало тижня.* https://zn.ua/ukr/SOCIUM/ukrayina-eskizi-obrazu-maybutnogo-_.html

Andersson, J. (2018). *The future of the world: Futurology, futurists, and the struggle for the post cold war imagination.* Oxford University Press.

Aspinwall, L. G. (2005). The psychology of future-oriented thinking: From achievement to proactive coping, adaptation, and aging. *Motivation and Emotion,* 29 (4), 203–235.

Baumeister, R. F., & Tice, D. M. (1985). Toward a theory of situational structure. *Environment and Behavior,* 17 (2), 147–192.

Baumeister, R. F., Hofmann, W., Summerville, A., & Vohs, K. D. (2016a). *Everyday thoughts about the past, present, and future: Studies of mental time travel*. Department of Psychology, Florida State University.

Baumeister, R.F., Maranges, H.M., & Sjåstad, H. (2018). Consciousness of the future as a matrix of maybe: Pragmatic prospection and the simulation of alter- native possibilities. *Psychology of Consciousness: Theory, Research, and Practice,* 5 (3), 223–238.

Baumeister, R. F., Vohs, K. D., & Oettingen, G. (2016b). Pragmatic prospection: How and why people think about the future. *Review of General Psychology,* 20(1), 3–16.

Bell, W. (1997). The purposes of futures studies. *The Futurist,* 31(6), 42.

Coates, G. J. (Ed.). (1981). *Resettling America: Energy, Ecology and Community* (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003425168

Dator, J. (1996). Futures studies as applied knowledge. In R. Slaughter (Hrsg.), *New thinking for a new millennium.* Routledge.

Graf, H. G. (2003). Was ist eigentlich Zukunftsforschung? *Sozialwissenschaften und Berufspraxis,* 26(4), 355–364.

Hajer, M. A., & Pelzer, P. (2018). 2050. – An energetic odyssey: Understanding 'techniques of futuring' in the transition towards renewable energy. *Energy Research & Social Science,* 44, 222–231. https://doi.org/10.1016/j.erss.2018.01.013

Krafft, A.M. (2019). *Werte der Hoffnung: Erkenntnisse aus dem Hoffnungsbarometer*. Springer.

Krafft, A. M. (2022). *Our hopes, our future: Insights from the hope barometer*. Springer. https://www.researchgate.net/publication/367658547_Our_Hopes_Our_Future_Insights_from_the_Hope_Barometer

Oettingen, G. (1997). *Psychologie des Zukunftsdenkens*. Hogrefe.

Oomen, J., Hoffman, J., & Hajer, M. A. (2022). Techniques of futuring: On how imagined futures become socially performative. *European Journal of Social Theory*, 25(2), 252–270. https://doi.org/10.1177/1368431020988826

Riner, R. D. (1987). Doing futures research – Anthropologically. *Futures,* 19(3), 311–328.

Seligman, M.E., Railton, P., Baumeister, R.F., & Sripada, C. (2013). Navigating into the future or driven by the past. *Perspectives in Psychological Science*, 8, 119–141.

Seligman, M. E., Railton, P., Baumeister, R. F., & Sripada, C. (2016). *Homo prospectus*. Oxford University Press.

Slaughter, R. A. (1993). The substantive knowledge base of futures studies. *Futures – Guildford*, 25, 227.

Ziegler, W. (1991). Envisioning the future. *Futures*, 23(5), 516–527.

ДОДАТКИ

Додаток А

Конструкт дисплея Матриці 1

Код: мотиви згуртування суспільства			
Вікові групи	**Теги**	**Змінні (смислові одиниці)**	
1	**2**	**3**	
18–25			
26–34			
35–47			
48–55			
56–70+			
Код: (дез) інтеграція суспільства			
Вікові групи	**Теги**	**Змінні (смислові одиниці)**	
		Суб'єктивні	**Об'єктивні**
18–25			
26–34			
35–47			
48–55			
56–70+			
Код: цільові орієнтири згуртування суспільства			
Вікові групи	**Теги**	**Змінні (смислові одиниці)**	
18–25			
26–34			
35–47			
48–55			
56–70+			

Додаток Б

Конструкт дисплея Матриці 2

Код: мотиви згуртування суспільства				
Вікові групи	**Теги**	**Змінні (смислові одиниці)**	**Індикатори згуртованості**	
			Змінні окремих вікових груп	**Змінні, спільні для всіх вікових груп**
1	**2**	**3**	**4**	**5**
18–25				
26–34				
35–47				
48–55				
56–70+				

Код: (дез) інтеграція суспільства					
Вікові групи	**Теги**	**Змінні (смислові одиниці)**		**Індикатори згуртованості**	
		Суб'єктивні	**Об'єктивні**	**Змінні окремих вікових груп**	**Змінні, спільні для всіх вікових груп**
18–25					
26–34					
35–47					
48–55					
56–70+					

Код: цільові орієнтири згуртування суспільства				
Вікові групи	**Теги**	**Змінні (смислові одиниці)**	**Індикатори згуртованості**	
			Змінні окремих вікових груп	**Змінні, спільні для всіх вікових груп**
18–25				
26–34				
35–47				
48–55				
56–70+				

Додаток В

Конструкт дисплея Матриці 3
(з прикладом внесення даних)

Теги	Змінні (смислові одиниці)	Ключові змінні – індикатори	Індикатори наявні у відповідях респондентів (розподіл за віковими групами)				
			18–25 рр	26–34 рр	35–47 рр	48–55 рр	56–70+ рр
1	2	3	4				
Код: цільові орієнтири згуртування суспільства							
Воєнна сфера	– запобігання зовнішнім загрозам для держави; – подолання ризиків втрати державності; – успішні воєнні дії; – успішна боротьба за державність України на війні і в тилу	1. Зовнішня загроза 2. Збереження державності 3. Успішні воєнні дії 4. Боротьба за державність	**2** **3** **4**	**1** **2** **3** **4**	**1** **2** **3** **4**	**1** **2** **3** **4**	**1** **2** **3** **4**
Допомагальна сфера	– успішна волонтерська діяльність; – підтримання інших і надання їм допомоги; – співпраця; – самоорганізація для вирішення актуальних завдань	1. Волонтерська діяльність 2. Підтримка і допомога 3. Співпраця 4. Саморганізація	**1** **2** **3** **4**	**1** **2** **4**	**1** **2** **4**	**1** **2** **3** **4**	 **2** **3** **4**
Сфера перспектив	– майбутнє в незалежній країні; – запобігання репресивній політиці	1. Незалежна країна 2. Уникання репресій	**1** **2**	**1**	**1**	**1**	**1**
Безпекова сфера	– виживання; – безпека власна і близьких людей; – відчуття зовнішньої загрози; – запобігання зовнішнім загрозам для державності (геополітика); – подолання наслідків надзвичайних ситуацій (штучних і природних), запобігання їм	1. Виживання 2. Безпека 3. Зовнішня загроза (геополітика) 4. Дії в надзвичайних ситуаціях	**1** **2** **3** **4**	**1** **2** **3** **4**	**1** **2** **4**	**1** **2** **4**	 **2** **4**
Духовна сфера	– збереження духовності нації (під час війни, поствійна); – духовне піднесення (під час війни, поствійна)	1. Збереження духовності 2. Духовне піднесення	**1**	**1**		**2**	
Соціальні зв'язки	– збереження соціальних зв'язків (із сім'єю, друзями, родичами, колегами тощо)	1. Соціальні зв'язки	**1**		**1**		
Економічна сфера	– подолання економічної кризи; – збереження власної і державної матеріальної спадщини;	1. Економічна безпека 2. Збереження спадщини	**1** **2**	**2**	**2**		**2**
Код: мотиви згуртування суспільства							
Безпекові	(відповідні змінні)	(відповідні ключові змінні)					
Належності							
Матеріальні							
Езистенційні							
Код: інтеграція суспільства							
Суб'єктивні	Майбутнє						
	Віра/довіра						
	Мета						
	Ідентичність						
Об'єктивні	Культура						
	Зв'язки						
	Дії						
	Право						
Код: дезінтеграція суспільства							
Суб'єктивні	Міфи						
	Маніпулятивні впливи (політичні)						
	Воєнні впливи						
	Добробут						
	Маніпулятивні дії						
Об'єктивні	Воєнні дії (результати)						
	Добробут						

Додаток Г

Індикатори соціальної згуртованості в часи війни за віковими групами

Код: мотиви згуртування суспільства					
Вікові групи (роки)		**Теги**			
		Матеріальні	**Належності**	**Безпекові**	**Екзистенційні**
18–25	**Індикатори**	Досягнення/збереження економічної безпеки	Збереження/підтримання наявних соціальних зв'язків	Подолання екзистенційної загрози	Побудова майбутнього; збереження/підтримання духовних зв'язків

Код: інтеграція суспільства				
Вікові групи (роки)		**Теги**		
		Культура	**Зв'язки**	**Дії**
18–25	**Індикатори**		Лідер; спільна відповідальність	Революційні зміни; креативні дії; визвольна боротьба; спільна справа
26–34				Революційні зміни;
35–47				Визвольна боротьба; Спільна справа
48–55		Культурна спадщина; мова	Моніторинг стану, ситуації	
56–70+		Мова		

Код: дезінтеграція суспільства				
Вікові групи (роки)		**Теги**		
		Міфи (соціально-політичні)	**Маніпулятивні впливи /дії**	**Руйнування добробуту**
18–25	**Індикатори**			Втрата перспектив бізнесу
26–34		Егоїзм	ІПсО; роз'єднаність еліт	
35–47			ІПсО; Роз'єднаність еліт	
48–55			Геополітична нестабільність; роз'єднаність еліт	Добробут, достаток (втрата); міграція/еміграція
56–70+			ІПсО; Геополітична нестабільність; Невдоволення в суспільстві	

Код: цільові орієнтири згуртування суспільства					
Вікові групи (роки)		**Теги (за сферами життєдіяльності)**			
		Безпекова	**Перспективи**	**Соціальні зв'язки**	**Духовна**
18–25	**Індикатори**	Подолання геополітичної загрози	Політична безпека; економічна безпека	Збереження соціальних зв'язків	Збереження духовності
26–34		Подолання геополітичної загрози			Збереження духовності
35–47				Збереження соціальних зв'язків	
48–55					Збереження духовності
56–70					

Додаток Д

Тріангуляція методів і даних щодо соціокультурних особливостей згуртування українського суспільства

Методи дослідження			
Аналіз напівструктурованого інтерв'ю у вигляді матриць за M. Miles & A. Huberman		**Контент-аналіз**	***Asymp. Sig***
Коди	**Ключові змінні соціальної згуртованості**	**Індикатори соціальної згуртованості: запитання /відповіді**	
Змінні вмотивованості суспільства до соціальної згуртованості		**Мотиви гуртування:**	
Матеріальні	Досягнення/збереження економічної безпеки	– загроза матеріальних втрат	*p < 0,**029***
Належності	Збереження/підтримання соціальних зв'язків	– духовні зв'язки (естетичні, релігійні, культурні, ціннісні)	*p < 0,**042***
Екзистенційні	Побудова майбутнього; збереження/підтримання духовних зв'язків, традицій		
Безпекові	Подолання загроз життю	**– загроза життю (власному і близьких)**	*p < 0,**058***
Змінні інтеграції суспільства		**Згуртовує суспільство:**	
Дії	Злагоджені дії в часи загроз/небезпеки	– надання допомоги, підтримки;	**p = 0,000***
		– забезпечення безпеки	*p < **0,037***
		– волонтерські об'єднання;	*p < **0,043***
		– спільні дії;	*p < **0,042***
		– злагоджена дія громадян;	*p < 0,145*
Зв'язки	Міцні соціальні зв'язки	– налагоджені зв'язки;	*p < **0,010***
		– родина;	*p < **0,011***
		– мережеві спільноти в інтернеті;	*p < **0,053***
Віра/довіра	Взаємопідтримка і допомога у взаємодіях; порядність оточення, віра і довіра до інших	– віра в перемогу;	*p < **0,023***
		– віра в подолання випробувань;	*p < 0,077*
		– довіра одне одному;	*p < 0,097*
		–порядність і доброзичливість;	*p < 0,325*
Право	Соціальна відповідальність і непорушні громадянські права	– закони, які захищають права громадян	*p <* **0,006**
Змінні дезінтеграції суспільства		**Руйнує цілісність суспільства:**	
Міфи (соціально-політичні)	Політична нестабільність і розшарування суспільства	– штучна поляризація щодо національної ідентичності, влади, культури, мови;	**p=0,000****
		– неконсолідованість суспільства та його еліти;	**p=0,000****
		– полярні бачення	*p <* **0,001**
Руйнування добробуту	Корупція та економічні ризики	– високий рівень корупції	*p <* **0,007**
Маніпулятивні впливи/дії	Політичні маніпулятивні дії/впливи; суспільні протести	– маніпулятивні дії політиків	*p* < 0,069
		– сварки в суспільстві	*p* < 0,106
Змінні цільових орієнтирів гуртування (за сферами життєдіяльності)		**Мета гуртування суспільства в часи війни:**	
Економічна	Збереження культурної спадщини (яка є економічним ресурсом)	– збереження власної і державної матеріальної спадщини	**p=0,000****
Допомагальна	Надання допомоги іншим	– волонтерська діяльність	**p=0,000****
		– надання підтримки і допомоги іншим	***p* < 0,03**
Безпекова	Забезпечення безпеки і виживання в складних ситуаціях	– виживання	***p* < 0,007**
		– забезпечення безпеки близьких людей	*p* < 0,107
Перспектив	Подолання загроз Незалежності	– майбутнє в незалежній країні	*p <* **,005**
Військова	Подолання загрози державності країни військовим шляхом	– подолання зовнішньої загрози	*p* < ,085

Наукове видання

ЗГУРТОВАНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

МОНОГРАФІЯ

За науковою редакцією
доктора психологічних наук Наталії Олександрівни Довгань,
кандидата психологічних наук Віталія Миколайовича Духневича

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

E-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: https://ispp.org.ua

Підписано до друку 23.12.2025 р.
Гарнітура Times New Roman, Авт. арк. 24,6.
Електронне видання

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net